

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 1(9) қаңтар-наурыз 2017
ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
**электрондық ғылыми
журнал**

2017, № 1(9)

EDU.E-HISTORY.KZ
электронный научный журнал

2017, № 1(9)

EDU.E-HISTORY.KZ
electronic scientific journal

2017, № 1(9)

Құрылтайшы:

Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Басредактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали,
Н. Әлімбай, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков,
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан),
Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Жауапты редактор:

З. Төленова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ.,

Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Edu.e-history.kz»

электрондық ғылыми журналының редакциясы

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Электрондық мекен-жай: <https://edu.e-history.kz/>

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген.
Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель и издатель:

РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Р. Абдуллаев (Узбекистан), Н. Аблажей (Россия), Б. Аяган, М. Абусеитова, С. Ажигали,
Н. Алимбай, Б. Байтанаев, К. Жумагулов, Г. Кенжебаев, Б. Комеков,
Мансура-Хайдар (Индия), Р. Масов (Таджикистан), А. Муктар, В. Плоских (Кыргызстан),
Ю. Петров (Россия), О. Смагулов, Сон Ён Хун (Южная Корея), Е. Сыдыков,
У. Фиерман (США), А. Чубарьян (Россия)

Ответственный редактор:

З. Толенова

Редактор:

Р. Кубеев

Адрес редакции:

050010, Республика Казахстан,
г. Алматы,
ул. Шевченко, 28.

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
«Edu.e-history.kz»

Редакция электронного научного журнала

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz/>

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:
№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходимо
обязательно ссылаться на журнал.

Founder and publisher:

RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology"
of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of
Kazakhstan

Editor-in-chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Editorial board:

R. Abdullaev (Uzbekistan), N. Ablazhey (Russia), B. Ayagan, M. Abuseyitova, S. Azhigali,
N. Alimbai, B. Baitanaev, K. Zhumagulov, G. Kenzhebaev, B. Komekov,
Mansura-Khaidar (India), R. Masov (Tajikistan), A. Muktar, V. Ploskikh (Kyrgyzstan),
Y. Petrov (Russia), O. Smagulov, Song Yong Hoon (South Korea), E. Sydykov,
W. Fierman (USA), A. Chubaryan (Russia)

Executive editor:

Z. Tolenova

Editor:

R. Kobeev

Editorial address:

050010, Republic of Kazakhstan,
Almaty,
28 Shevchenko Str.
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
«Edu.e-history.kz»
Editorial electronic scientific journal
Phone: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Journal website: <https://edu.e-history.kz/>

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and
Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, r
egistration certificate:

No. 14602-IIA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic
format).

When re-publishing articles, shooting on microfilm and other copies, it is necessary to refer to the
journal.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ МИНСКОГО КИТАЯ С ГОСУДАРСТВАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Айсаева Н.Б.

магистрант 2 курса Института истории и этнологии им. Ч.Валиханова
г. Алматы, Казахстан

Аннотация. Внешнеполитическая стратегия Минской династии строилась на основе превосходства китайского императора, и предполагала абсолютный контроль над всеми аспектами, включая и дипломатические, торговые и экономические связи с иноземными государствами. Эпоха правления династии Мин это время наиболее тесных дипломатических и торговых связей с Центральной Азией. Вся внешняя торговля была сведена к обмену данью и дарами с зарубежными посольствами. Поэтому данная статья посвящена дипломатическим и так называемым "данническим отношениям и миссиям" между Китаем в эпоху правления династии Мин (1368-1644 гг.) и странами Центральной Азии.

Ключевые слова: дипломатические отношения, минский Китай, Средняя Азия, налоговые отношения, посольства, внешняя торговля.

МИНДІК ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ

Айсаева Н.Б.

Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 2 курс магистранты
Алматы қ-сы, Қазақстан

Аңдатпа. Мин әулетінің сыртқы саяси стратегиясы Қытайдың императорының мықтылығына негізделген және сыртқы елдермен сауда саттық экономикалық, дипломатиялық қарым-қатынас, т.б. барлық қырлары толығымен соның қатаң бақылауында болды. Мин әулетінің кезеңі - Орталық Азиямен өте тығыз дипломатиялық және сауда саттық кезеңі. Барлық сыртқы саудасы елшіліктермен салық және сый беру қызметтерімен тікелей байланысты болатын. Сондықтан мақала Қытайдың Мин әулетінің билігі (1368-1644) кезеңіндегі Орталық Азия мемлекеттерімен дипломатиялық және "салық қатынасы мен тапсырмаларын" талдауға арналған.

Түйін сөздер: дипломатиялық қарым-қатынас, Миндік Қытай, Орталық Азия, салық қарым-қатынастары, елшіліктер, сыртқы сауда.

DIPLOMATIC RELATIONS OF MING CHINA WITH CENTRAL ASIAN STATES

Aisayeva N.B.

2-nd year Master's Student of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The foreign policy strategy of the Ming dynasty was based on the superiority of the Chinese emperor and assumed absolute control over all aspects, including diplomatic, trade and economic

relations with foreign countries. Dynasty reign of Ming had the most close diplomatic and trade relations with Central Asia. All the foreign trade was reduced to the exchange of gifts and a tribute to the foreign embassies. Therefore, this article focuses on the diplomatic and the so-called "tributary relations and missions" of China in the era of the Ming Dynasty (1368-1644), and the Central Asian countries.

Keywords: diplomatic relations, Ming China, Central Asia, tributary relations, embassies, foreign trade.

Введение

Дипломатические отношения Минского императора со странами Центральной Азии велись на основе превосходства, данная стратегия ведения внешней политики считалась традиционной еще со времен правления династии Тан.

Эпоха Мин известна в истории Китая как время наиболее тесных среднеазиатско-китайских политико-дипломатических и торгово-экономических отношений. Несколько миссий было послано в начале правления династии Мин в страны Центральной, Южной и Юго-Западной Азии для установления дипломатических связей [1, с. 104].

Так как внешнеполитическая стратегия строилась на основе превосходства китайского монарха, Минский император отправлял свои посольства в зарубежные страны, имевшие форму военно-политических экспедиций, целью которых было установление дипломатических и торговых взаимоотношений. Так, внешнеполитическим мероприятием минского Китая были морские экспедиции Чжэн Хэ 1405-1433 гг. В ходе семи экспедиций китайские корабли посетили острова Зондского архипелага, берега Юго-Восточной Азии, Индии, Аравии, Восточной Африки, освоив важные морские пути [2, с. 26]. Действовала система «даннических миссий», то есть, вся внешняя торговля была сведена к обмену данью и дарами с зарубежными посольствами. Стоит отметить, что и караванная торговля также вносила вклад в налаживание отношений между Китаем и другими государствами, что впоследствии и приняла характер посольских миссий.

В западной литературе существуют такие термины, как «даннические отношения» и «данническая система». Дж.К. Фэйербэнк и С.И. Тэн в своей работе «On the Ch'ing tributary system» (О даннической системе Цинской династии) характеризуют эту систему как механизм, с помощью которого варварские, или не китайские, страны региона ставились на свое место в китайской миропорядке. Основными характеристиками этой системы ученые называют следующее:

1. Данническая система служила средством осуществления китайских международных связей.
2. На практике она имела важные коммерческие основания.
3. Была естественным продуктом преобладания древнего Китая.
4. Использовалась правительством Китая в политических целях самозащиты страны. Таким образом, Дж.К. Фэйербэнк и С.И. Тэн под этим термином понимают совокупность теории и практики внешних связей Китая [3].

В свою очередь, в советской литературе, существует иной термин соответствующего типа внешних отношений Китая такой, как «система номинального вассалитета иноземных стран». Данное понятие вводит в оборот Бокщанин А.А. Разбирая конкретные проявления «вассалитета» иноземных стран по отношению к Китаю на примере стран Южных морей (обмен посольствами, присылка «дани», титулование местных властителей, предписание пользоваться китайским летосчислением и т. д.), он пришел к выводу, что такой «вассалитет», не подкрепленный другими политическими акциями, был чисто номинальным и его нельзя считать какой-либо формой политической зависимости [4].

Также, он пишет, что по мысли китайских политиков вассалитет должен был выражаться в следующем:

1) в признании иноземными властителями своего вассалитета, посредством соблюдения определенных форм обращения к китайскому императору в официальных бумагах и посланиях, а также в «послушании» императору;

2) в принятии иноземными властителями китайского титула «ван»;

3) в присылке 1 раз в 3 года посольств с данью императору и личном прибытии 1 раз в 30 лет самих иноземных властителей в Китай;

4) в соблюдении иноземными послами в Китае строго определенного церемониала и оказания положенного приема китайским послам за рубежом;

5) в принятии китайского летоисчисления. Следует отметить, что личные визиты иноземных властителей имели и свою цель, и это было в первую очередь получение помощи от Китая, а не выражение подданнических чувств [5, с.5-6].

Данническая торговля была фундаментальной политикой в ранний период династии Мин, с добавлением двух новых функций. Это были принцип беспристрастности среди вассальных государств и принцип комплексности. Согласно второму принципу, все государства должны были быть включены данническую систему отношений «никто не должен ее покидать» (shì wú wài) [6, с. 78].

Гегемония Минского Китая над странами Средней Азии вызывала недовольство у многих правителей, так например, у Амира Тимура сложились сложные взаимоотношения с Минским императором из-за невыплаты «дани».

При правлении императора Юнлэ, Миной отправили значительное число посольств в различные части Азии. Посольство во главе с Цзун Лэ побывало в Тибете и Непалу, Куань Чэ был отправлен в Бешбалык, Чэнь Чэн был послан в Самарканд, а раньше него в Самарканд отправился Фу Ань, где задержался на целых 12 лет [1, с. 105].

«...Через год [1395 государь] велел Гэй Шичжуну Фу Аню и другим [вручить] послание с императорской печатью, [а также] ассигнации и ткани, [в знак] благодарности. Присылаемые ими [самаркандцами] в дар кони ежегодно превосходили число 1000. При этом даровали [банкноты] баочао [для оплаты этих коней].

С вступлением на царство Чэнцзу [по традиции] направил посольство со своей грамотой [чтобы оповестить об этом] то государство (т. е. Тимура. — К. Х.). К 3-му году правления Юнлэ [1405] Фу Ань и другие все еще не возвращались. А двору стало известно, [что] Темур через Бешбалик повел войско на восток. [Высочайше] повелено цзунбингуаню [провинции] Ганьсу Сун Шэну принять меры предосторожности [7, с. 47]. Амир Тимур готовился к войне с Китаем, однако прибыв в г.Отрар в январе 1405 г., он заболел и умер 18 февраля, что привело к отмене похода на Китай. После смерти Тимура, китайско-среднеазиатские отношения вновь нормализовались [8, с. 119].

Что касается начатого Амиром Темуром похода в Китай в конце 1404 г., то для него тоже были свои причины. Дело в том, что китайский император Чжу Юань-чжан (1368-1398) из династии Мин, пришедшей на смену монгольской династии Юань, и последующие императоры считали себя законными наследниками Великого Улуса, включавшего в себя Монголию и Китай. Соответственно они претендовали и на остальные три улуса, в том числе на Чагатайский, находившийся тогда под правлением Амира Темура. В дипломатической переписке китайский император называл Амира Темура «сыном». На языке дипломатии это означало «подчиненный» или «подвластный», что сильно оскорбляло самолюбие мирозавоевателя [9].

Дипломатические отношения между Китаем и государством Тимуридов стабилизировались при правлении четвертого сына Амира Темура - Шахруха начиная с 1409 г., с прибытием послов из Китая в Герат, выразивших соболезнование по случаю смерти Тимура [10, с. 39]. Возглавлял это посольство Фу Ань :

«...В 6 луне 5-го года правления Юнлэ (1407) Фу Ань и другие [наконец] возвратились [на родину]. С самого начала по прибытии в их государство [Самарканд] Фу Ань и другие были задержаны там; поступление дани [оттуда] также было прекращено. [Тимур] приказал возить Аня по многим владениям, [чтобы] похвастать обширностью своего государства. Когда Темур скончался, его внук Хали [Халил] наследовал [его трон], поэтому он отправил своего посла Худайду и других проводить [Фу] Аня с остальными домой, при этом [передал] для подношения изделия местного производства. Император щедро вознаграждал послов [за подарки]. [Кроме того], направил чжихойши Баярситая и других для проведения обряда поминаения 31 по их умершему правителю [Тимуру], а также вручения новому правителю и его владению серебряных монет. [Один] из племенных вождей [по имени] Шалинуэрдин также передал [в Китай] верблюдов и коней. Повелено было [Фу] Аню передать их правителю узорчатые шелка, и отправиться [в Самарканд] вместе с [его] данническим посольством...» [7, с. 47].

В работе М.Россаби «Ming China and Turfan, 1406-1517» (Минский Китай и Турфан, 1406-1517) также упоминается нормализация отношений между Китаем и государствами Азии. В работе приведена таблица, в которой видна частота и характер посольств, даннических миссий в период правления императора Юнлэ.

Таблица 1. Даннические миссии из Турфана в период правления императора Юнлэ [11, с. 44].

№№	Дата	Дань	Китайские подарки
1	20 мая 1047 г.	Нефрит	бумажные деньги, платья
2	7 июня 1408	отечественные продукты	500 лян серебра, 100 куан бумажных денег, 12 выровненных предметов одежды из цветного шелка, помощникам посланников – 30 лян серебра, 500 куан бумажных денег, 3 выровненных предметов одежды из цветного шелка
3	21 июля 1408	Лошади	100 лян серебра, 700 куан бумажных денег, 7 выровненных предметов одежды из цветного шелка
4	11 июня 1409	Лошади	бумажные деньги, платья
5	3 июня 1411	лошади, отечественные продукты	бумажные деньги, 16 рулонов цветного шелка, 3 буддийских халата
6	23 июля 1413	лошади, западные лошади, леопарды, львы	кисеи, хлопок, шелк в цветочек
7	18 декабря 1413	лошади, исландские кречеты	цветной шелк
8	30 ноября 1415	лошади, леопарды	бумажные деньги
9	7 ноября 1416	170 лошадей	бумажные деньги
10	26 марта 1419	Лошади	10 000 тин бумажных денег, 70 рулонов шелка в цветочек, 20 штук цветного шелка
11	8 апреля 1422	Лошади	бумажные деньги
12	14 декабря 1422	1300 лошадей, более 2000 овец	не определено
13	21 апреля 1424	лошади	160 лян серебра, 400 тин бумажных денег, кисеи, 3 рулона тонких шелковых нитей,

		60 выровненных предметов одежды из цветного шелка

В диссертационной работе М.М. Каримова описывается посольство в Герат, прибывшее в 1412 году из Китая, которое было принято с необыкновенной торжественностью (в честь приезда послов украсили свои дома шелковыми тканями и коврами). Путешествие послов из Китая на Запад продолжалось и позже. В доставленных послами письмах китайский император пытался примирить Шахруха и Халил Султана, которые после смерти Тимура стали делить наследие Тимура. Также, М.М. Каримов, опираясь на работу Хафизы Абру, описывает церемонию приема этих послов. Он пишет: « по приказу Шахруха город приводят в порядок, на рынках выставляются лучшие товары купцов и ремесленников, на главных дорогах развешивают оружие и другие военные снаряжения. Послов принимают знатные придворные за городом со всеми почестями. Сам Шахрух принимает послов в саду «Загон» и устраивает в их честь пир. После этого послы передают письмо китайского императора Дой Минга Шахруху ... В своем письме китайский император выражает свое удовольствие состоянием сотрудничества и предлагает постоянно обмениваться послами. Письмо было составлено в двух экземплярах, каждый на персидском, тюркском и китайских языках. Шахрух подписал второй экземпляр, который был у послов. После этого каждый придворный по отдельности устроил большой пир в честь послов. После завершения этих церемоний Шахрух посылает посольство во главе Шейх Мухаммада Бахши как своего представителя китайскому императору с ответным письмом, с которым возвращается также и китайское посольство» [8, с. 122-123].

В статье В.В. Рокхилла «Diplomatic mission to the Court of China: The Kotow Question I» описано посольство отправленное в 1419 году Шахрухом от Герата к Минскому императору Юнлэ.

«... К посольству присоединились на пути посланники из Самарканда, Бадахшана и других стран, и вместе они поехали в Пекин, в компании некоторых возвращающихся китайских посланников, прибывающих в китайскую столицу в 1420 году. Они добрались до города ночью, ворота были заперты, они сделали брешь в стене, путь которой проводил непосредственно во дворец. Они остановились на некоторое время перед павильоном большого двора и там прождали оставшуюся часть ночи с огромным количеством солдат – 30 000 тыс., летописец говорит по истине Восточными образами - в то время как две тысячи музыкантов и певцов пели молитвы о процветании Императора, еще две тысячи мужчин, с палками и алебардами, вели наблюдения.

Когда расцвело, заиграла музыка, двери в павильоне, которые вели во внутренний двор, распахнулись.

Послы, проходившие от этой площади во вторую, отмечали последнюю столь же красивой и просторной как другую. В верхней части была кабина или павильон больше чем первый, где была возведена платформа, или диван, треугольной формы. Был установлен шатер, который был покрыт желтым атласом, с позолотой и картинами, представляющими Симурга или Феникса, которую китайцы называли "Королевской птицей". На этом троне или диване было сиденье из массивного золота, а справа и слева стояли многочисленными рядами китайцы. Первыми были те, кто командовал десятью тысячами мужчин, сопровождаемых теми, кто командовал тысячей, и после них те, кто только командовал сотней; каждый держал в правой руке доску, длиной по локоть, и шириной в четверть локтя и им было запрещено смотреть куда-либо кроме как на эту доску. Позади них было бесчисленное множество солдат, вооруженных кольчугами и копьями и некоторые с обнаженными мечами в руках; все они стояли в строго ровном строю и тишине, будто там не было ни одной живой души ...» [12, с. 433-434].

Далее описывается выход императора, и первым делом, которое рассматривал монарх, были дела преступников, которых было около 700 человек, с разными степенями совершенных

преступлений. После того как закончили дела с заключенными, послов подвели к трону на расстоянии пятнадцати локтей от него.

«...Один из эмиров, из числа державших на руках доски, подошел и, преклонив колено к земле, прочитал записанное на китайском языке известия о [прибытии] послов, следующего содержания: «Прибыли послы издалека, от его Величества Шахруха и его сыновей; [они] принесли благословление для императора и пришли на аудиенцию к подножию [Его трона]...» [13, 102 стр]. Эти данные подтверждают то, что все внешние связи были регламентированы ритуалами - обмен посланниками, обмен дарами, прием дипломатических миссий и даже экстрадиция.

Таким образом, именно в период правления династии Мин больше всего дипломатических миссий и путешественников выезжало за пределы страны. Хотя больше посланников прибывало в страну, нежели были отправлены за границу с миссиями. В период правления династии Мин около 30 стран на разных условиях были включены в вассальную систему империи. Такое значительное расширение границ вписывалось в философский базис внешней политики династии - Китай стоит в центре цивилизованного мира, а император обладает Мандатом Неба [3]. Иными словами, внутренняя и внешняя политика Китая основывалась на главной доктрине – китаецентризме: особенностью внешнеполитической доктрины был полный контроль над всеми аспектами, включая внешнюю торговлю, и путешествия по морю. Кроме того, внешнеторговые отношения велись только с государствами, признавшими верховенство Китайской империи и только тогда, когда приходили даннические миссии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Каримова Н.Э. Взаимоотношения народов Центральной Азии и Китая в XVI-XVII (по материалам китайских источников) – Т.: Изд-во ТашГИВ, 2005. – 188 с.
2. Олтаржевский В.П. Международные отношения и внешняя политика Восточной Азии: учеб. пособие / В.П. Олтаржевский, Н.Н. Пузыня. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2013. – 301 с.
3. Зеленова А.А. Отношения Китая со странами Юго-Восточной Азии в XIV начале XIX в. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ansya.ru/health/otnosheniya-kitaya-so-stranami-yugo-vostochnoj-azii-v-xiv-nachale-xix-v/>pg-2.html. Дата просмотра: 18.02.2017 г.
4. Тиморшина А.М. Стратегия и принципы внешней политики империи Цин: диссертация. – Москва, 2006. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dslib.net/mezhdunarodnye-otnoshenia/strategija-i-principy-vneshnej-politiki-imperii-cin.html#1518632>. Дата просмотра: 18.02.2017 г.
5. Бокщанин А.А. Внешние связи Китая со странами Южных морей в конце XIV-XVI веках: автореферат диссертации на соиск.уч.степени к.и.н. – Изд-во Московского Университета, 1965.
6. Kenneth S. Chan. Foreign trade, commercial policies and The political economy of the Song and Ming dynasties of china // Australian Economic History Review, Vol. 48, No. 1, March 2008. – P. 68-90.
7. Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV – XIX вв. – Алматы: Гылым, 1994. – 272 с.
8. Каримов М.М. Из истории международных связей и дипломатии Центральной Азии во второй половине XV - начале XVI вв.: диссертация. - Худжанд, 2009. – 155 с.

9. Шараф Ад-Дин Али Йазди. Книга побед Амира Тимура. Зафар – Наме. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Serefeddin_2/pred.phtml?id=13202. - Дата просмотра: 05.02.2017 г.
10. Тулибаев Т.Е. Изучение историко-культурных взаимоотношений Центральной Азии и Китая в Узбекистане // Известия НАН РК: Серия общественных наук. – 2006. № 4. – С. 39-43
11. Rossabi M. Ming China and Turfan, 1406-1517 // Central Asiatic Journal. – Vol.16, No.3 (1972), pp. 206-225. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jsor.org/stable/41926952>. - Дата просмотра: 01.02.2017 г.
12. Rockhill W.W. «Diplomatic mission to the Court of China: The Kotow Question I» The American Historical Review, Vol. 2, No. 3 (Apr., 1897), pp. 427-442. - Published by: Oxford University Press on behalf of the American Historical Association. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/1833398>. Дата просмотра: 09.02.2017 г.
13. Тулибаева Ж.М. Хрестоматия по истории межгосударственных отношений и дипломатии в Центральной Азии. XIII – XV вв. – Астана, изд.-во ГУ «Национальный центр археологии источниковедения», 2008. – 192 с.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
94(100)"05/16":327

РОЛЬ И МЕСТО МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА В СФЕРЕ ГУМАНИТАРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Айсаева Н.Б.

магистрант 2 курса Института истории и этнологии им. Ч.Валиханова
г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье представлены новые тенденции межкультурного диалога в контексте региональной геополитики и глобализации. Автором выделены основные аспекты, которые должны реализовываться Казахстаном с использованием инструментов мягкой силы.

Ключевые слова: Гуманитарное, диалог, мягкая, межкультурный, глобализация, сотрудничество, сила

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ДИАЛОГТЫҢ РӨЛІ МЕН ОРНЫ

Айсаева Н.Б.

Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 2 курс магистранты
Алматы қ-сы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада аймақтық геосаясат және жаһандану жағдайындағы мәдениетаралық диалогтың жаңа үрдістерді ұсынады. Автор бейбіт күштерді қолдана отырып, Қазақстанда жүзеге асырылатын жаңа мәдениетаралық баланыстардың негізгі қырларын атап көрсетеді.

Түйін сөздер: Гуманитарлық, ынтымақтастық, жаһандану, мәдениетаралық, диалог, жұмсақ, күш

THE ROLE AND PLACE OF INTERCULTURAL DIALOGUE IN THE FIELD OF HUMANITARIAN COOPERATION

Aisayeva N.B.

2-nd year Master's Student of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article presents new trends in intercultural dialogue in the context of regional geopolitics and globalization. The author singles out the main aspects that should be implemented by Kazakhstan using soft power tools.

Keywords: humanitarian, cooperation, globalization, intercultural, dialogue, soft, strength

Введение

Историки и археологи называют Центральную Азию, Китай, Россию "колыбелью цивилизаций". Межкультурный диалог между центральноазиатским регионом, Россией и Китаем на протяжении многих веков занимал значительную роль в ведении внешней политики и международных отношений. Это и касается периода, когда в Китае господствовала династия Мин

(1368-1644 гг.), а в Центральной Азии - Империя Амира Темура. Межкультурный диалог рассматриваемых стран изучается в трех аспектах: политическом, традиционно-культурном и образовательном.

Подобные отношения Казахстана и Китая на современном этапе рассматриваются в контексте работы ШОС (Шанхайской организации сотрудничества) Сегодня интеграционные инициативы Казахстана опираются на возросшую экономическую мощь и направление, опыт межэтнического и межконфессионального согласия, поэтому возможные сценарии региональной интеграции предполагают эволюционный или ускоренный характер.

Современное состояние мира на сегодняшний день неразрывно связано с процессом глобализации. Ни для кого не секрет что данный процесс имеет как плюсы, так и минусы. На сегодняшний день гуманитарное сотрудничество призвано играть колоссальную, а по некоторым параметрам едва ли не ведущую стабилизирующую роль в современном мире, в котором тенденции глобализации, расширения экономического сотрудничества и укрепления взаимозависимости экономических процессов, формирования единого информационного пространства сочетаются с политическими и идеологическим противоречиями, острой конкурентной борьбой за влияние, экстремизмом и терроризмом в различных формах. В этих условиях гуманитарная составляющая представляется важнейшим инструментом сближения позиций различных государств, обмена новейшими достижениями и идеями, в итоге направленными на достижение стабильности и прогресса [1]. Гуманитарное сотрудничество на сегодняшний день опирается на уже существующих историко – культурных связях, к примеру Казахстана и России, или любых постсоветских государств, а с другой, если рассматривать этот процесс как часть глобализации, то здесь мы видим применение новейших инновационных достижений мира. Кроме всего прочего, одна из важнейших составляющих взаимодействия в гуманитарной сфере - образовательное и научное сотрудничество, способствующее сближению интеллектуальных элит наших государств, обмену опытом и новейшими достижениями, разработке и реализации совместных инновационных проектов в различных сферах деятельности.

Как известно, вся история человечества – это диалог. И диалог пронизывает всю нашу жизнь. Межкультурный диалог – это потребность во взаимодействии, взаимопомощи, взаимообогащении. Межкультурный диалог выступает как объективная необходимость и условие развития культур. В диалоге культур предполагается взаимопонимание. А во взаимопонимании предполагается единство, сходство, тождество. То есть межкультурный диалог возможен лишь на основе взаимопонимания, но вместе с тем – лишь на основе индивидуального в каждой культуре. А общим, объединяющим все человеческие культуры, является их социальность, т.е. человеческое и человеческое. «Взаимопонимание столетий и тысячелетий, народов, наций и культур обеспечивает сложное единство всего человечества, всех человеческих культур (сложное единство человеческой культуры), сложное единство человеческой литературы». Нет единой мировой культуры, но есть единство всех человеческих культур, обеспечивающее сложное единство всего человечества – гуманистическое начало [2].

Межкультурный диалог стоит рассматривать как важную форму международного гуманитарного сотрудничества в современном мире.

К примеру, Совет Европы разработал для этого важные инструменты. В Белой книге по межкультурному диалогу «Жить вместе в равном достоинстве» образование определено как ключевое направление в достижении успеха в межкультурном диалоге, а именно в формировании культуры комфортного сосуществования людей, живущих в поликультурном обществе. Евразийская образовательная и научная интеграция, гуманитарные и коммуникационные аспекты евразийской безопасности с активным включением молодежи в ее обеспечение и составляют в определенной мере евразийский код гуманитарного измерения сотрудничества [3].

Казахстан представляет собой пример уникального сочетания азиатской и европейской культурной среды. С древних времен по сегодняшний день ее синкретичный характер определяет экономический и культурный подъем страны. Казахстан является евразийской страной.

Культурное пространство Евразии оказало большое влияние на основное направление и смысл избранного народом Казахстана пути – построение правового гражданского общества. Этот выбор сделан с учетом специфических особенностей, национально-исторического уклада жизни народа, богатейшей культуры, уходящей своими корнями в глубокую древность [4]. Формирование пространства толерантности, сохранение исторической памяти, образовательная и научная интеграция, применение инновационных технологий – в совокупности эти базовые компоненты составляют евразийский код гуманитарного измерения сотрудничества между Казахстаном и Россией [3].

Проблематика межкультурного диалога важна практически для всех макрорегионов и стран. Особую актуальность она имеет и для России – государства, которое на протяжении истории неоднократно меняло свои границы, вовлекая в орбиту своего развития и влияния различные народы, сформировав с ними прочный фундамент общего историко-культурного наследия. Особо в данном разрезе следует отметить постсоветское пространство – совокупность стран, объединенных общим историческим прошлым и тесными политико-экономическими связями. Страны, входящие в него, развивают собственные внешнеэкономические и внешнеполитические связи, выстраивают новые системы двусторонних и многосторонних союзов. Одновременно на постсоветском пространстве продолжаются и интеграционные процессы. Огромное значение в их развитии играет социокультурная интеграция, которая делает возможным глобальный межкультурный диалог между народами и которая в меньшей степени зависит от политической или экономической парадигмы [1].

Важную роль в области гуманитарного сотрудничества и в процессах межкультурной интеграции должны играть и играют историческое образование и наука. Нет нужды подробно останавливаться на общепринятом тезисе о том, что сфера истории на постсоветском пространстве на протяжении уже как минимум двух десятилетий после распада СССР (а применительно к ряду стран можно говорить и о более ранней точке начала отсчета, с конца 1980-х годов) переживает период глубокой трансформации, обусловленной становлением национальных исторических школ на основе сформулированных политическими и интеллектуальными элитами концепций исторического прошлого и преемственности с настоящим, а также современных задач развития новых независимых государств. Вне всяких сомнений, наличие общего исторического прошлого и культурного наследия, с одной стороны, представляет широкую площадку для самого активного взаимодействия историков России и других государств постсоветского зарубежья. С другой – это создает ряд проблем, обусловленных различными, а нередко и диаметрально противоположными характеристиками событий минувших исторических эпох в национальных историографиях, чрезмерной политизацией оценок тех или иных исторических явлений [1].

Политика гуманитарного сотрудничества, также может восприниматься синонимично политике «мягкой силы», позволяющей на языке культурной и общественной дипломатии доносить идеи мировых политических акторов до непосредственного источника власти на местах в условиях демократизации общества – народа. Этот инструмент политики, воспринимается двояко, как и с позитивной стороны, так и с отрицательной.

Однако говоря, о позитивной стороне, мы можем сказать, что в современных геополитических условиях могущественным мировым акторам стало невозможным опираться только на военную мощь. Поэтому наступившая эра информационных технологий в современном глобализирующемся мире, основанном на полицентричной модели мироустройства, ставит перед

мировыми центрами задачи поиска новых механизмов проведения собственной политики и формирования положительного имиджа в других странах, который служит проводником решения политических задач на международной арене. Выход был найден в политике гуманитарного сотрудничества, которая может, как уже было сказано ранее, восприниматься синонимично политике «мягкой силы» [5].

“Мягкая сила” это объединение нескольких ресурсов страны: культуры, политических ценностей и внешней политики.

Среди основных средств мягкой силы можно выделить следующие: культура (классическая и популярная), образование и наука, взаимодействие и поддержка неправительственного сектора, поддержка молодежных программ, средств массовой информации, сфера туризма и миграции.

На сегодняшний день также важна роль интеграционных процессов в развитии не только гуманитарного сотрудничества, но и политического и экономического. Страны нашего региона, Центральной Азии, прошли долгий исторический путь в своем становлении и развитии, и вопрос интеграции для всех является актуальной темой. Усиление процессов интеграции — закономерный процесс восстановления тесного межгосударственного взаимодействия связанных друг с другом стран постсоветского пространства на новой ценностной основе, призванного обеспечить сохранение идентичности народов исторического евразийского пространства в новом веке и в новом мире. В настоящее время практикам и исследователям необходимо умело показать вклад каждой отдельной культуры, место и роль основных исторических моментов региона Центральной Азии и подчеркнуть масштабы и глубину традиций взаимопознания и межкультурного диалога, воплощением которых является и Великий Шелковый путь.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Пивовар Е.И. Гуманитарное сотрудничество на постсоветском пространстве: Механизмы и перспективы развития глазами историка. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.sale/antropologiya-istoriya/pivovar-gumanitarnoe-sotrudnichestvo-41196.html>. Дата просмотра: 15.11.2016 г.
2. Бабаджанова М. Новые тенденции межкультурного диалога в контексте региональной геополитики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.geopolitica.ru/article/novye-tendencii-mezhkulturnogo-dialoga-v-kontekste-regionalnoy-geopolitiki#.WBr3L8n2nKs>. Дата просмотра: 15.11.2016 г.
3. Евразийский код гуманитарного сотрудничества. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurasiancenter.ru/eduexperts/20141121/1003773875> Дата просмотра: 15.11.2016 г.
4. Мен Д. Культура народов Казахстана как фактор консолидации казахстанского общества. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://group-global.org/ru/publication/21733-kultura-narodov-kazahstana-kak-faktor-konsolidacii-kazahstanskogo-obshchestva>. Дата просмотра: 15.11.2016 г.
5. Кошель А. Мягкая сила, как инструмент гуманитарного сотрудничества государств на Евразийском пространстве. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://istina.msu.ru/media/publications/article/a6c/2dc/9394957/Koshel._Myagkaya_sila_kak_instrument_gumanitarnogo_sotrudnichestva_gosudarstv_na_Evrazijskom_prostranstve1.docx.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ҚАЗАҚ ЭТНОСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ЖАЛАЙЫР ТАЙПАСЫНЫҢ ОРНЫ**Арапов Ж.М.**

Әл - Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты
E-mail: arapov_1992@inbox.ru

Аңдатпа. Мақалада жалайыр тарихына байланысты мәліметтерді жинақтауға талпыныс жасады. Жұмыс барысындағы-зерттеу нәтижесі, жалайыр атауының шығу тегіне, оның этникалық тарихына деректеме-тарихнамалық тұрғыда талдау жасалынды. Бұл мақалада тарих, аңыз-әңгіме және этнографиядан мағлұматтар келтірілді. Ежелгі уақыттан қазіргі кезеңге дейінгі қазақ даласы тұрғындарының этномәдени тарихында жалайырлар ерекше орын алған. Олар қазақ халқының қалыптасуындағы орны көрсетілген. Жалайырлардың қалыптасуындағы орны мен ерекшелігімен зерттелген. Тарих сахнасында қазақты құраған түркі тайпаларының орта ғасырлардағы бабалары Жалайырлар, Меркіттер, Қоңыраттар, Керейлер және тағы басқалар шығып, олар тайпалық бірлестіктер, тіптен шағын мемлекеттер ретінде бой көрсетті. Бұл әрине тарихшыларымыздан түркі этностары тарихын тереңдете зерттеуді, осы мәселелерге аса қатты мән беруді талап етеді.
Түйін сөздер: Жалайыр, тайпа, қазақ қауымы, этнос, түркі тайпалар

МЕСТО ПЛЕМЕНИ ЖАЛАИР В ФОРМИРОВАНИИ КАЗАХСКОГО ЭТНОСА**Арапов Ж.М.**

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Факультет история, археологии и этнологии, магистрант 2 курса
E-mail: arapov_1992@inbox.ru

Аннотация. В статье сделана попытка анализировать и сопоставить научную информацию по истории племени жалаир. Результатом начала научно-исследовательской работы является определение происхождения названия жалаир, этническая история, исторический контекст, анализ данных. В этой статье приведены данные из с истории, легенд, этнографических данных. С древних времен до настоящего времени, племя жалаир имеет особое место в этнокультурной истории казахского народа. Показано его место в формировании казахского народа. Были изучены роль и особенности племени жалаир в формировании казахского общества. В истории Средних веков известны такие тюркские племена, как жалаир, керей, меркит, конырат, основавшие казахский народ. Позже они стали племенными группами и даже маленькими странами. Это, конечно же, это требует от наших авторов углубленного изучения истории тюркского этноса.

Ключевые слова: жалаир, племена, казахский народ, этнос, тюркские племена

PLACE OF THE ZHALAIR TRIBE IN THE FORMATION OF THE KAZAKH ETHNOS

Arapov Zh.M.

Al-Farabi KazNU,

Faculty of History, Archaeology and Ethnology, 2-nd Year Master's Student

E-mail: arapov_1992@inbox.ru

Abstract. In this article, the author tried to collect all the information about the history of Zhalayir tribe. The result of the beginning of the research work is the identification of origin of the name Zhalair, ethnic history, historical context, and the data analysis. In this article, there was showed the information from history, legend, and ethnographic data. From ancient times to the present, Zhalair tribe had a special place in the ethnic cultural history of the Kazakh people. Their place in the formation of the Kazakh people was shown. The role and features of Zhalair tribe in formation of the Kazakh ethnos was studied. In the history of the Middle Ages there were such Turkish tribes as Zhalair, Kerei, Merkit, Konyrat, and many others, which founded the Kazakh ethnos. Later they became tribal groups and even small countries. Of course, it demands from our historians to study the history of the Turkic ethnic group deeply.

Keywords: Zhalair, tribe, Kazakh society, ethnicity, Turkic tribes

Кіріспе

Қазақ халқының тарихы рулық-тайпалық бірлестігімен тығыз байланысты. Тайпалық-рулық қауымдастық құрылымның ортақ этникалық, саяси-әлеуметтік заңдылықтарымен қатар, өзіндік ерекшеліктері аз емес. Әрбір тайпа немесе ру тарихында қайталанбас тарихи оқиғалар орын алады. Түркі тайпаларының жан-жақты зерттеу барысында ежелгі және орта ғасырлық қазақ этно - саяси мәселелерін кең түрде қарастыруға болады.

Тарихи-зерттеулерде негізге тоқтала кететін мәселе, Жалайыр тайпасы туралы этнонимі қалыптасу үдерісі X ғасырдан бастау алады. Жалайырлар атауы, Қидан империясының тұсында тарихи карталарда көріне бастады. Моңғолия тарихының Қидан империясы туралы картада көрсетілгендей, Керулен мен Онон ортасындағы алқапты жалайырлар алып жатты. Негізгі көршілері тайшуыттар, татарлар, моңғолдар болды. Қазақ хандығына да дейін, Жетісуды мекендейтін Жалайырлар, Дулаттар, Шапыраштылар, Албандар және тағы басқа ұлы жүздің рулары болды [1, 37- 40- бб.].

Жалайыр этноним туралы біраз аңыз-әңгімелер келтірген Қойшығара Салғараұлы. Ол, Жалайырдың шын есімі Құдайберген, ол жауға қарсы асығып жүген-ноқтасыз айғырды жайдақ мініп шапқанда, жылқының жалын айырып жіберіпті. Осыдан соң, Жалайыр атанып кеткен еді [2, 189-190- бб.].

Жалайыр туралы тағы бір аңыз бар, онда Жанпоз (Жансақал) атты батырмен теңестіріледі. Аңызда келтіргендей Жанпоз батыр үш бірдей ерлік жасайды: 1) Жолбарысқа қарсы әрекеті; 2) Үйір тұрған құлындар ішінен айғырды ұстап алады; 3) Балуандардың арасындағы сайыс. Осы да көрсеткен Жанпоз батыр өзінің ерлігімен көзге түседі. Осының арқасында Жанпоз батыр, елінің өзінің атына сәйкес Жалайырхан батырдың елі деп аталып кетеді. Елінің ұранын «Қабылан», таңбасын «Тарақ» деп белгілеймін. Жалайырған батырдың өзі де, елі де «Жалайыр» атанып кетеді [3, 84-86 - бб.]. Ал Сәбит Мұқановтың келтірген аңызында, Жалайырлар шын аты Жансақал деген еді. Ол аң аулап жүргенде құлан айғырының жалын сырыпты - мыс. Осыдан тараса керек деген ой қорытады. Профессор Талас Омарбековтың «Қазақ түркілерінің шығу тегі» атты еңбегінде, Жалайырлар туралы Үйсіннен немесе Мекіреден тарайтын шежірелік аңыздар бар екен айтады.

Оның айтуынша Жалайырдың Құдайберген немесе Қабылан болуы мүмкін емес. «Құдай» деген ұғымның түркі-моңғол дәуірінің сөзі емес еместігін, оның «Тәңірінің» орнына қолданысқа кіру кейінгі парсылардың ықпалымен байланысты дейді. Қабылан атауы Жалайырды алмастыра алмайды, өйткені жалайыр тайпасы кейініректе ұран ретінде қалыптасқан. Сондай-ақ алдында айтқан, Жансақал тұлға есімі Жалайыр бола алмайды. Жалайырды Үйсіннен немесе Мекірден тарату қисынсыз дейді. Өйткені үйсін этнонимі мен жалайыр этнонимі екеуінің арасында біраз ғасыр жатыр. Жалпы көптеген тайпалардың шығу, аса күрделі процесстің әсерінен, әр түрлі рулардың бірігуінің нәтижесінде қалыптасқан [4, 147 -б.].

Жалайыр туралы Ораз Исмаиловтың еңбегінде 6 жуық аңыз келтіреді. Біріншісі Үйсіннің бір баласы Бақтиярмен байланыстырылса, екіншісі Жансақал жал айырған туралы келтіреді, үшіншісі үйсіннің екінші баласы Жансақалдан туған Құдайберген есіммен байланыстырады, төртіншісі Жалайыр шын аты Тілеуқабыл батырмен, алтыншы аңыз бойынша Мерке жалайырмен байланыстырады [5, 18-22 - б.].

Жалайыр этноним туралы деректерде Қалайыр немесе Халайыр деген атаулар кездеседі. Рашид ад-диннен аударған И.Н. Березин, аударған басылымға қатысты үзінді келтіреді: «... Во мно жествъ мѣсть лѣтнихъ и зимнихъ, кочевъевъ, извѣстныхъ подъ именемъ Монголіи и принадлежащихъ племени Кераитъ как-норъ, Боиръ, Кулукать, Кюинъ, Аргуна, Халаиръ, Селенга, Баргуджинъ-Тукумъ, Халахынъ алатъ мекен етуі өзара байланыс құрамын атап кетеді». Бұл жерде Жалайырға ұқсас атауы ретінде, Халайыр атауының мұнда қауымдар болып табылатының аңғарамыз [6, 139- б.].

Доржи Банзаров еңбегінде Моғалстанның солтүстік-шығыс бөлігінде Арғын (Аргунь) Хайлар деген өзеннің Кулун көліне құйғанын жазады. Бірақта көне түркі сөздерінде Қалайыр сөз кездеспейді, мүмкін әріптердің транскрипциялық қателіктерге жазылу мүмкін [4, 202-б.]. Талас Омарбековтың еңбегінде мынандай көзқарасқа Қалаири атқа олай еместігін келіспейді. Рашид ад-диннің соңғы аудармасында, өзен атауы Хайлар аталып кеткен тәрізді. Жалпы И. Н. Березин өзі пайдаланған Рашид ад-диннің қолжазбаларында «Қ» немесе «Х» деп оқығанын аңғарамыз. Негізгі қолжазбада «ق» бұл әріп осылай берілген, сонда орыс тілінде «Қ» харпі болмағандықтан «Қ» орнына «К» немесе «Х» әрпін пайдаланған. Рашид ад-дин жазбаларында «Қ» харпі арабша «ك», ал «Х» харпі «خ» түрінде берілген. Алайда Талас Омарбековтың пікірінше Рашид ад-диннің өзі «Ж» харпінің орнына қателесіп «Қ» әрпін жазып жіберуі мүмкін ғой деген пікір ұстанады. Ескерер алғашқы нәрсе - Рашид ад-диннің қолжазбасындағы атаулар «Ж» әрпінен басталмайды. Мұнда «Ж» -ның орнына «Дж» қолжазбада «ج» түрінде беріледі. Тағыда айтатын жайт «жал» және «айыр» сөзі байланыстыру арқылы жылқының жалын айырған деген сөздермен байланыстырылды [4, 151-159 -бб.].

Зерттеушілер атап көрсеткендей, Жалайыр туралы көне қытай, араб деректерінде IX-X ғасырлардағы айтарлықтай мәліметтер жоқ. Рашид ад-дин ежелден жалайыр туралы, көп өніп-өскен ру деп көрсетеді. Сондай-ақ, жалайыр Тұран мен Иранда өмір сүргенін және оларды қытайлар күйретіп, біразы моңғолдарға қосылды. Шыңғыс хан кезінде көбісі бек аталып, қоғамда орын алғанын жазады. Жалайыр руының 10 ірі атадан тұратының нұсқайды: Жәйіт, Қоң-қауыт, Оят, Көркін, Торы, Тоқырауыт, Құмсауыт, Нілкін, Төлеңгіт, Саңғыт. Түркі аймақтық тайпалық бірлестіктің қатар өмір сүретін туралы атап көрсетеді [10, 76-б.]. Қытай деректемелерде жалайыр (Ялаиэр) деп аталған. Қидандардың Солтүстік Қытай жерінде құрған Ляо әулеті дәуіріне қатысты деректемелерде, атап айтқанда «Ляоши» кітабында алғаш рет «Цзубу чжалаэр бу» деген атпен мәлім болды [7, 61-б.].

Этникалық генеалогиялық шығу тегі туралы Шоқан Уәлихановтың еңбегінде, Жалайыр руларының үйсіннен тарағанын, тарихи зерттеулерде ежелгі чумгун және сырманақ немесе оғыздардың Сырдария тайпаларымен байланыстырып, жалайырлардағы қара марка, ақ марка

руларының ежелгі оғыздарда ақ-қоюнлы, ақ марқа деген атпен кездесетін туралы атап көрсеткен еді. Яғни түркі тілдес екендігін айтуға болады [8, 273-б.]. Н. Аристовтың қарлықтардың Батыс Тяньшан өлкесінің Алтайдың оңтүстік-батысынан көшіп келгендерін, Алтайдағы Марқакөл атын өздерімен бірге алып келген туралы қорытынды келтіреді. Жалайырлар туралы Шыңғыс хан әскери бөлініс кезінде Шағатайға 4 мыңға жуық жалайырлар болғанын, бөлінген әскерде Мүке-нойан есімді жалайыр тайпасынан шыққанының айтылады [9, 30-31 - бб.]. Тарихи этникалық зерттеулерде Шағатайға бөлінген 4 мыңға жуық әскердің, 2 мыңға жуық жалайырлар болғанын айтылады. Ибн Арабшахтың жазуынша Шағатай ұлысындағы ең басты 4 тайпа болғанын: арлаттар, жалайырлар, каучиндер, барластар деген еді. Шағатай ұлысы Мәуереннаһр мен Жетісу аймақтарын алып жатты [10, 57-59-бб.]. С Аманжоловтың жалайырлар туралы негізгі біраз бөлігі Жетісуда, белгілі бөлігі Зерафшан (қазіргі Өзбекстан жері), аздаған тобы бурят-моңғол арасында қалған деген еді [5, 114 - б.].

Жалайырлар Шыңғыс хан заманында 4 топқа бөлінді: Бірінші тобы Моңғолия, Қытайда, екінші тобы Жошы балаларына беріліп, аңыздар бойынша Шу өзені орта ағысының шығысқа орналасты, үшінші тобы Шыршық және Ангер өлкелеріне қоныстанып (ол тарихта «Жалайыр ордасы», кейде «Сыр манақ» деп аталды), төртінші тобы Құлағу ханмен Персияға кетеді. Әмір Темірді жақтаған жалайырлар 1370 жылы оның қарсыласы Дулаттар жағына шығады. Әмір Темір Жалайырлар елін тас- талқан етіп, талан-таражға салады. Жалайырлар тарихта барлық кезеңдерде Ақ орда (Ежен Ордасы) деген атпен белгілі [11, 463- б.].

Әбілғазының айтуынша «Шыңғыс хан болғанға дейін барлық жалайырлар тұтқын болған, жалайырлар өздерін еліктеп моңғол-қият ұлдарымыз дейтін. Жалайыр он бір атаға дейін, Шыңғыс ханның төртінші ұрпағына дейін» атап көрсетеді. Қыдырғали Жалайырда осы туралы деректі растайды, бірақта «Шежірелер жинағында» Жалайыр, Меркіт, Татар, Ойрат және тағыда басқа тайпаларды Моңғол деп атады, бірақ негізгі аттары Моңғол емес еді деп жазады [12, 49 -б.].

Рашид ад-дин жалайырлардың бұрын түркі тайпаларына жатқандығын, тіптен «моңғолдардың ертеректе түркі тайпаларына жататын халық» болғанын атап көрсетеді. Алайда Жалайырларды моңғол тайпасын жатқызылады деп айтқан И.П. Петрушевский, В.В. Бартольд осындай қате көзқарас ұстанды. Бірақ тайпалық бірлестіктердің өзара түркі тілдес немесе моңғол тілдес байланыс әсерінен, моңғол тілдес басымырақ болғандықтан солай атаудың себебі содан [6, 157- б.]. Ю. А. Зуевтің жалайыр туралы Рашид ад-динге сүйеніп негіздеуге тырысады. Оны айтуынша жалайырлар моңғолдардың құрамында болғанын, Хилак пен Селенге өзеннің бойындағы өмір сүрген тайпаларды йалаир деп атаған. Ю.А. Зуевтің айтуынша жалайыр тұрған жерді, солтүстік ұйғырлардың астанасының мекені ретінде көрсетеді. Ұйғыр қағанаты құлағаннан кейін, тайпалардың бірі «йаглакар» тайпасынан таратады. Ұйғырлардың құрған жері бұрыннан Тоғыз-оғыздардың жері ретінде, жалайыр термин «jaula, jala» сөзін маймен, майлау деген сөздерді білдіреді [13, 291-294- бб.].

Е. Кычанов қазақ руларына байланысты моңғол рулар деп атап кетеді. XIII ғасырлардағы мекендері туралы жалайырлардың Онон өзеннің бойында өмір сүрген туралы көрсетеді. Сонымен бірге, Қият пен тайчиут Онон мен Селенгі өзеннің жағасы мен Керейлер Орхон, Толы өзеннің Оңған бойымен, Хангай мен Хэнтэй екі таудың арасы, наймандар Буир-Нур мен Кулун - Нур аралық мекен етті деп жазады [14, 15-б.]. Сондай-ақ наймандар мен Жалайырлардың өмір жайлы араб тарихшысы Ибн әл-Әсир былай дейді: «Татарлар Ұлы Қытай қорғаны маңын мекен етсе, ал Батыста Наймандар мен Жалайыр өмір сүретін дейді. Орхон өзеннің орта және жоғарғы ағысын мекендеп, Найман хандығымен тығыз байланыс орнатқан болатын [15, 24 -б.].

Жалпы XIII ғасырға дейін-ақ моңғол үстіртінде тайпалардың бірлестіктері құрамдалған 30 тайпа болатын. Ойраттар - 10, Жалайыр - 10, керейіт - 8, меркіт - 3, уақ - 4, ешқандай бағынбайтын дара тайпалар қоңырат, баяд, олкүнүт, орман уранхайы, бағуд деп аталатын 150-ден астам ру-

тайпалар өмір сүрген. «Хамаг Моңғол» ұлысынан бөлек «Тоғыз татар», «Найман», «Керей» мемлекеттері өмір сүрген. Ру, тайпалар, ұлыс, мемлекеттер қай тілде түсініскен туралы сұрақ туындалады. Яғни түркі тілінде, оған дәлел ретінде Енесай, Орхон, Талас жазулары, «Құпия шежіре» ескерткіштерінде дәлел бола алады [16, 9- б.].

Рашид ад-дин және Әбілғазының мәліметтері бойынша жалайыр шежіресі туралы этноформациялық бөліктерге бөлді. Адам Сафиолла → Шес пайғамбар → Қинан → Мәһлайыл → Берді → Ідіріс пайғамбар → Мүтүшлақ → Ләмек → Нұх пайғамбар → Иафес → Түрік → Түтік → Елше хан → Деббақый → Күйік → Алынша → Монғол → Қарахан → Оғызхан → Күнхан → Айхан → Жұлдыз → Меңлі хан → Теңіз хан → Елхан → Нүкүз → Дәрлікен → Жалайыр.

Яғни, Рашид ад-дин бойынша зерттеулерде формациялық бөліктерге бөліп қарастыруға болады. Түркі немесе моңғол атауының қалыптасу белгісінің таралу, Дәрлікен атаудан тараған байқауға болады. В.Ш. Бембеевтың осыған байланысты тайпалардың қалыптасуы, Шыңғыс хан дәуірінде формациялық бөліктерге бөліп қарастыруға болады. Бұл жерде Дәрлікен атауы негізгі моңғолша «торолекун» туыстар, туысқандар деп түсіндірледі. [6, 160-162 -бб.].

Шыңғыс хан 1206 жылы ұлы хан ретінде ақ киізге отырғызып хан көтерген 94 тайпа өкілдерінің түркі тілдес басым болды. И. Н Березин Жалайырлар тайпасы туралы қазіргі Моңғолияда «Джеайд» деп аталып кеткен еді. Негізгі еңбектерді талдай келе, И.Н.Березиннің аударған Рашид ад - дин еңбегінде мынандай жолдар бар: «Племена, которыхъ ныне называютъ монгольскими, но которыхъ имя въ сущности не было Монголь, такъ какъ это называніе они предъявили после эпохи ихъ (Монголовъ). Кадая ветвь изъ этихъ ветвей произвела много ветвей, и у всякой явилось определенное имя».

Джалаиръ Татаръ Тамгалыкъ Тумэть	Сунить Мергить Туласъ Булагачинъ	Курлутъ

Мәселен, бұл тармақтарының түркі тілдес тайпалардың аттары моңғолдар билігіне түскен соң өзгере түскен еді [6, 163- б.].

Жалайыр тайпасы туралы моңғол тарихшысы Саган Саценнің XVII ғасырдың жазуына қарағанда, Шыңғыс хан кезінен бастап, жалайыр тайпасы хан ордасына жақын болып келген. Әскери қолбасшылық қызметтерді атқарған [17, 10 - б.]. Тайпалық этникалық бөлінісінің жалайыр сынды үлкен төрт түмен әскер шығара алатын еді. Олардың екеуін Мұқалы го ванға құрамында болатын. Қалған екі бөлігі қытайлар арасына өтіп бірігіп кеткен еді. Шыңғыс ханмен бірге аттанған екі түмен, қазіргі уақытта қазақ халқының құрамында жалайырлар құрап отыр. Қазақ руларының қоныс аудару аймағының Наймандар мен Арғындар шектесе отырып, Шығыс Қазақстан обылысынан бастап, Талдықорған обылысындағы Қаратал өзеніне дейінгі жерге келіп орналасады. Жалайырлар Іле өзені мен соның маңайындағы жерлерге келіп шоғырланады. Шыңғыс хан мемлекетінің 1218 жылғы тайпалық рулық құрамына қарай бөліп қарасақ: Қият, Жалайыр, Қаңлы, Албан, Суан, Дулат, Шапырашты, Сіргелі, Шанышқылы, Ысты, Сары үйсін, Ошақты, Алшын (Әлімұлы, Байұлы), Арғын, Найман, Қыпшақ, Керейіт (Керей), Меркіт, Қоңырат, Маңғыт (Ноғай), Уақ, Барын, Шырын мен татар руларын аттарын топтастыруға болады [17, 195- б.].

Қортынды

Қазақ құрамындағы жалайыр тайпасының өзіндік орны бар, этникалық процесіне әсер еткен тайпалардың бірі. Жалайыр тайпасының тарихи-этникалық үрдістің, қазақ халқының ежелгі ата-

бабаларының тарихи тамырының тереңде жатқанына тағы бір айқын дәлел болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тоғысбайұлы Б. Тарихтың ашылмаған беттері. – Астана: Елорда, 2001. – 304 б.
2. Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман – эссе. – Алматы, 1992. – 320 б.
3. Сәдібек З. Қазақ шежіресі. – Т: Өзбекстан, 1994. – 144 б.
4. Омарбеков Т. Қазақ түркілерінің шығу тегі (IX-XV ғасырлар): оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 396 б.
5. Исмаилов О. Әлем тарихындағы жалайырлар. – Алматы: Дәуір, 1999. – 528 б.
6. Қазақстан тарихы этникалық зерттеулерде. Т. I: Жалайыр. – Алматы: «Алаш» тарихи - зерттеу орталығы, 2008. – 400 б.
7. Банзаров Д. Собрание сочинений. – М: Издательство АН. СССР, 1955. – 371 б.
8. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000 – 464 б.
9. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. V том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 3 – бөлім. – Алматы: «Дайк – Пресс». 2006, – 256 б.
10. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма - Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984, – 432 с.
11. Аристов Н.А. Қазақ этногенезі мен этникалық тарихы. 2 – ші бас. толық. – Астана: «Алтын кітап», 2007, – 372 б.
12. Қазақстан тарихы этникалық зерттеулерде. – Алматы: «Алаш» тарихи зерттеу орталығы, 2008. Т. II : Жалайыр. – 400 б.
13. Қайдар Әбдуәли. Қазақ қандай халық? – Алматы: «Дайк – Пресс», 2008. – 652 б.
14. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 2006, – 200 б.
15. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: «Дайк – Пресс», 2002. – 338 б.
16. Кычанов Е. И. Жизнь Темучжина думавшего покорить мир. Художник А. Озеровская. – М.; «Наука», 1973. – 144 с.
17. Данияров.Қ. Шыңғысханның тарихы. – Алматы: «PRINT-S», 2001 – 357 б.
18. Нұсқабаев О. Маңғытай, Маңғыт, Ноғай тарихы. – Алматы: «Қазақстан». 2015. – 256 б.
19. Рахметолла Толкымбекұлы. Жалайыр: Он екі ата. Шежіре – Алматы: «Дәуір», 2000. – 736 б.

REFERENCES

1. Togysbaiuly B. Tarihtyn ashylmagan betteri. – Astana: Eloarda, 2001. – 304 b.
2. Salgarauly K. Kazaktyn kily tarihy: Roman – asse. – Almaty: Zhalyn, – 304 b.
3. Sadibek Z. Kazak shezhiresi. – T. Uzbekstan, 1994. – 144 b.
4. Omarbekov T. Kazak turkilerinin shygu tegi (IX-XVI gasyrlar): oku kqraly. Almaty: Kazak universiteti, 2014. – 396 b.
5. Ismailov O. Alem tarihyndagy zhalaiyrlar. – Almaty: Dauir, 1999. – 528 b.
6. Kazakstan tarihy jtnikalyk zertteulerde Ethnic studies of T.1: Zhalair. Almaty: «Alash» tarihi - zertteu ortalgy. – 2008. – 400 b.
7. Banzarov D. Sbranie sochinenii. – M. Izdatel'stvo AN. SSSR, 1955. – 371
8. Argynbaev X., Mukanov M., Vostrov V. Kazak shezhiresi xakynda. – Almaty: Atamyra, 2000 – 464 b.
9. Kazakstan tarihy turaly kytai derektemeleri. V tom. Auletтик тарихи zhylnamalar. 3 – bolim. – Almaty: «Daik - Press». 2006, – 256 b.
10. Valixanov CH.CH. Sbranie sochinenii v pati tomax. Tom 1. – Alma – ata: Glavnai redakqia Kazaxskoi sovetskoi jnqiklopedii, 1984, – 432 s.
11. Aristov N.A. Kazak jtnogenezi men jtnikalyk tarixy. 2 – shi bas. tolyk. – Astana: «Altyn kitap». 2007, – 372 b.
12. Kazakstan tarihy jtnikalyk zertteulerde Ethnic studies of T.II: Zhalair. Almaty: «Alash» tarihi – zertteu ortalgy. 2008, – 400 b.
13. Kaidar A. Kazak kandai xalyk? – Almaty: «Daik – Press». 2008. – 652 b.
14. Abilgazy. Turik shezhiresi. – Almaty: Ana tili. 2006, – 200 b.
15. Zuev Ya. A. Rannie tyarki: ocherki istorii i ideologii. – Almaty: «Daik – Press», 2002. – 338 b.
16. Kychanov E. I. Zhizin' Temuchzhina dumavshego pokorit' mir. Xudozhnik A. Ozerovskai. – M.; «Nauka», 1973. – 144 s.
17. Daniarov.K. Shyngysxannyn tarixy. – Almaty: «PRINT-S», 2001 – 357 b.
18. Nyskabaev O. Mangytai, Mangyt, Nogai tarixy. – Almaty: «Kazakstan». 2015. – 256 b.
19. Raxmetolla Tolkymbekuly. Zhalaiyr: On eki ata. Chezhire – Almaty: «Дәуір», 2000. – 736 б.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

КАЗАХСКИЕ ЖЕНЩИНЫ ПРИ ДВОРАХ ИНОСТРАННЫХ ПРАВИТЕЛЕЙ (XV–XVII ВВ.)

Атыгаев Н.А.

Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

E-mail: nuratygaev@mail.ru

Аннотация: В статье приводятся некоторые сведения средневековых исторических источников о казахских женщинах, живших при дворах правителей соседних государств. В большинстве своем они, являясь представительницей казахской правящей элиты, оказались там в результате династического брака. Автор обращает внимание на то, что в источниках в основном приводятся не личные имена женщин, а их лакабы или тахаллусы (прозвища или псевдонимы). Часто их просто называли – «Казах-ханым». Казахские женщины были не только верными спутниками жизни своих мужей и матерями их детей. Некоторые из них занимали высокое положение в государстве и участвовали в его политической (в том числе международной) и общественной жизни. Такими женщинами были Михр-султан-ханым в Шибанидском государстве, Чучук-ханым в Могульском государстве.

Ключевые слова: женщины, казашки, Михр-Султан-ханым, Чучук-ханым, «Казах-ханым», Средняя Азия, Казахское ханство, государство Шибанидов, государство Аштарханидов, Могульское государство.

ШЕТЕЛДІК БИЛЕУШІЛЕР САРАЙЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІ (XV–XVII ҒҒ.)

Атыгаев Н.Ә.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан, т.ғ.к., доцент

E-mail: nuratygaev@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада көршілес мемлекеттер билеушілерінің сарайларындағы қазақ әйелдері жайлы кейбір ортағасырлық тарихи деректердегі мәліметтерге талдау жасалынады. Олардың көпшілігі қазақтың билеуші тобынан шығып, өзге әулет ханзадаларына тұрмысқа шыққан. Автор деректерде көбінесе әйелдердің шынайы есімдері емес, лақап немесе тахаллустары айтылатына назар аударады. Басым жағдайда олар – «Қазақ-ханым» деп аталған. Қазақ әйелдері жұбайларының тек адал өмірлік жолдасы және балаларының анасы ғана болған емес, олардың кейбіреулері мемлекетте жоғары мәртебеге ие болып, оның саяси (соның ішінде халықаралық) және қоғамдық өміріне де араласқан. Сондай әйелдер қатарына Шибан мемлекетіндегі Михр-сұлтан-ханым, Моғол мемлекетіндегі Чучук-ханым (Шөшек?) жатады.

Түйін сөздер: әйелдер, қазақтар, Михр-Сұлтан-ханым, Чучук-ханым, «Қазақ-ханым», Орта Азия, Қазақ хандығы, Шибан мемлекеті, Аштарханидтер мемлекеті, Моғол мемлекеті.

KAZAKH WOMEN AT THE COURTS OF FOREIGN RULERS (XV-XVII CENTURY)

Atygayev N.A.

Institute of History and Ethnology named after Ch. Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan

E-mail: nuratygaev@mail.ru

Annotation: The article provides some information from the medieval historical sources on the Kazakh women who lived at the courts of neighboring states rulers. Most of them, being the representative of the Kazakh ruling elite, were there as a result of dynastic marriage. The author draws attention to the fact that the sources mostly give not personal names of women, but their lakabs or takhalluses (nickname or alias). They were often called just "Kazakh-Khanum". Kazakh women were not only faithful life companions of their husbands and mothers of their children. Some of them held high positions in the state and participated in the political (including international relations) and social life. These women were Mikhr-Sultan Khanum in Shibanid state, and Chuchuk Khanum in Mogul state.

Keywords: women, Kazakhs, Mikhr-Sultan Khanum, Chuchuk Khanum, "Kazakh-Khanum", Central Asia, Kazakh Khanate, Shaybanids state, Ashtarkhanids state, Mogul state.

Введение

В современном обществе существует достаточно устойчивый стереотип об очень скромной роли женщины в средневековом мусульманском мире. Считается, что ее роль ограничивалась только обязанностями хранительницы очага, т.к. ислам налагал запрет на участие женщин в общественной жизни. Этот стереотип относится также к казахским женщинам средневековья. Однако исторический материал показывает, что данное мнение верно только отчасти. Средневековые исторические источники донесли до нас имена нескольких казахских женщин, которые оставили свой след в истории соседних тюркских государств XV–XVII вв.

В этой работе мы намерены дать некоторые сведения о казахских женщинах, которые оказались при дворах иностранных правителей и сыграли определенную роль в истории этих государств. К сожалению, собственные имена многих из них неизвестны, т.к. в позднесредневековых персоязычных (основных по этому периоду истории Казахстана) сочинениях приводится в большинстве своем не личное имя женщины (Исм), а ее лакаб или тахаллус – прозвище или псевдоним. В отличие от тюркоязычных историков средневековья у таджикско-персидских и таджикоязычных тюркских авторов разных мемуаров и исторических хроник, как указывал А.А. Семенов, «имена матерей, сестер и теток были вообще не в почете». В связи с этим, он приводит примечательное следующее сообщение Мирзы Шемса Бухари (XIX в.): «У нас ... вообще избегают называть женщин по имени; я не знаю даже имени сестры моей, бывшей в замужестве за Мир-Хусейном (сына эмира Хайдара)» [1, с. 150].

В исторических источниках сохранились сведения о нескольких казахских женщинах, оказавшихся в Средней Азии. Одной из первых казашек, сыгравших заметную роль в жизни в государства Шибанидов, была Михр-Султан-ханым – дочь Бурундук-хана, верховного правителя Казахского ханства конца XV – начала XVI века. Из нескольких средневековых исторических сочинений («Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», «Шейбани-наме», «Бахр ал-асрар») известно, что в середине 90-х гг. XV века Бурундук-хан выдал двоих своих дочерей замуж за шибанидских султанов (I). Одна из них стала женой Мухаммед Тимур-султана, старшего сына основателя государства Шибанидов Мухаммед Шейбани-хана [2, с. 18-19, 151, 121, 164, 356]. Именно к ней в Самарканд, как предполагают исследователи, и ушел в конце своей жизни Бурундук-хан [3, с.

165; 4, с. 70-71]. Хотя имя дочери Бурундук-хана в вышеназванных источниках не указывается, исследователи отождествляют ее с Михр-Султан-ханым, которая была также известна как Михрбон (Михрибон)-ханым и Михри-ханым [4, с. 70-71; 5, с. 162]. Вероятно, Мэхрэбан (Михр, Михрбон, Михрибон) – не ее собственное имя, а лакаб, означающий в переводе с персидского языка «ласковый, нежный, добрый и др.» [6, с. 584]. В тексте средневековой вакфной грамоты («Вакф-наме»), составленной от имени Михр-Султан-ханым, она указана как «потомок почитаемого хана и преславного хакана, царя Востока и Китая, ... покойного...Бурундук-хана» [5, с. 228].

Р.Г. Мукминова, которой принадлежит исследование «Вакф-наме», пишет, что Михр-Султан-ханым, упоминаемая в этой грамоте также под эпитетом Махди Улия («Высокая колыбель» – родительница наследника престола), жила в Самарканде и была одной из любимых жен Мухаммед Тимур-султана. Вместе они прожили около 20 лет, вплоть до смерти Шибанида в 1514 г. Известно, что Михр-Султан-ханым была матерью, по крайней мере, двух его сыновей.

Свое высокое положение при дворе Шибанидов Михр-Султан-ханым сохранила и после смерти мужа. Она являлась владельницей нескольких селений, более 150 земельных участков, садов, луга и летних пастбищ, несколько десятков торгово-ремесленных заведений, базаров, мастерских по выделке писчей бумаги, мельниц, жилых домов и другого недвижимого имущества, расположенных в самом Самарканде, его окрестностях, в провинциях Кеш и Насаф [4, с. 71-72; 5, с. 26-31].

Михр-Султан-ханым была известна как крупный меценат своего времени. На ее средства в Самарканде были построены следующие объекты: 1) медресе Шимолия, 2) арки, соединяющей это медресе и медресе Шейбани-хана (Олия хония – Высокое ханское медресе), 3) облицовки мраморными плитами суфы — гробницы Шибанидов, 4) надгробий с каллиграфическими надписями на суфе и 5) части здания медресе Шейбани-хана. В свое время медресе Шимолия и медресе Шейбани-хана были великолепными архитектурными зданиями, которыми восхищались современники (в частности, Ибн Рузбихан, Зайн ад-Дин Васифи и др.) [5, с. 21].

Помимо содержания и ремонта указанных медресе, усыпальниц по распоряжению Михр-Султан-ханым выделялись средства на поддержание оросительных каналов, для выдачи стипендии студентам, жалования учителям медресе и лицам, обслуживающим комплекс построек. Только на приобретение мыла для студентов и обслуживающего персонала медреса, по ее указанию, ежегодно расходовалось две тысячи медных динаров [5, с. 26, 34].

Данных о жизни Михр-Султан-ханым в источниках немного. Из сведений «Бабур-наме» следует, что она умерла после 935 г. х. / 1528-1529 гг., т.к. Захир ад-Дин Бабур сообщает о прибытии в этом году к нему послов от Михр-Султан-ханым (Михрбон-ханым, Михри-ханым) и ее сына Пулад-султана [5, с. 65; 7, с. 272-275].

«Упоминание Захириддином Бабуром Михр-Султан-хонум рядом с именами верховного хана узбеков Кучкунджи-хана и его сына Абу Сайид-султана, ставшего позже верховным правителем шейбанидского государства (1530 – 1533 гг.), и то обстоятельство, что послы Михр-Султан-хонум и ее сына Пулат-султана (называемые нукерами) получили одинаковые подарки с послами Абу Сайид-султана, позволяют заключить, что Михр-Султан-хонум занимала высокое положение в феодальном мире того времени» – пишет Р.Г. Мукминова [5, с. 64].

По сведениям «Бахр ал-асрар» Махмуда ибн Вали, у Михр-Султан-ханым от Мухаммед Тимур-султана помимо Пулад-султана был еще один сын по имени Абдишах [2, с. 356]. В более раннем источнике «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» сын Мухаммед Тимур-султана указан как Абдулшах [2, с. 35].

Относительно второй дочери Бурундук-хана, которая вышла замуж за Шибанида Махмуд-султана (ум. 1504 г.), внука Абулхайра, ничего не известно [3, с. 165]. Ее имя в источниках не

называется, сведений об ее потомках не сохранилось. Еще одна казахская женщина замужняя за влиятельным Шибанидом была известна под тахаллусом «Казак-ханым». По данным В.Л. Вяткина, после одержанной победы над Захир ад-Дином Бабуром и Сефевидами, фактически правитель узбеков Убайдаллах-хан прислал к Касым-хану своих послов сватать за него одну из его дочерей. Казахский хан выразил свое согласие и его дочь отправилась в Бухару к Убайдаллах-хану [8, с. 3-19]. В.Л. Вяткин не называет имя этой дочери Касым-хана. В «Шараф-наме-йи-шахи» Хафиза Таныша говорится, что родительница Абд ал-Азиз-хана, сына Убайдаллах-хана, происходила из казашек. В этом сочинении ее имя также не называется [9, с. 279].

В «Мусахир ал-билад» (II) Мухаммедйар ибн Араб катагана (написано в начале XVII в.) сообщается, что мать Абд ал-Азиз-хана по имени Казак-ханым была дочерью одного из казахских султанов (دختریکی از سلاطین قزاق) [141 . 11 ; 10 , ص , с. 201-221]. Можно предположить, что именно она была дочерью Касым-хана, хотя есть противоречие. Согласно «Мусахир ал-билад», Абд ал-Азиз-хан родился в месяце раджаб 919 г. х / сентябрь-октябрь 1511 г. [141 . 11 ; 10 , ص , с. 203] Этого не могло бы быть, если бы Казак-ханым вышла замуж за Убайдаллах-хана после его победы над Захир ад-Дином Бабуром, т.е. после 1512 г. Учитывая компилятивный характер «Мусахир ал-билад» можно допустить, что здесь в указании года произошла ошибка. Хотя возможно, что ошибся В.Л. Вяткин и этот брак состоялся в 1510–1511 гг., еще до победы узбеков над Захир ад-Дином Бабуром и Сефевидами.

По сведениям «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммед Хайдара, старшая дочь казахского султана Адика, сына Жанибек-хана, была выдана замуж за Шибанида Абдаллах-султана, сына Кучкунчи-хана. Мирза Мухаммед Хайдар не называет ее имени, говорит только, что она вскоре скончалась. Им могла быть Аман-Бике-ханым.

Об Аман-Бике-ханым известно из надписи на ныне утерянном надгробном камне в мавзолее Ходжа Ахмада Йасауи (Туркестан) [12, с. 42, 104, 167]. Текст эпитафии был опубликован в XIX в. П.Н. Ахмеровым. В его переводе он звучит так: «Эта могила принадлежит прощенной, помилованной, благоуспешной, сокрытой (от взоров человеческих) Аман Бике ханше дочери Джани-бек-хана, сына Барак хана. В летосчислении – в славном месяце реджеб 925 года», т.е. июль 1519 г. [13, с. 545-546]

Исследователи памятников шибанидской эпиграфики Б. Бабаджанов, А. Муминов и J. Paul приводят несколько иной текст, хотя от этого его смысл не изменяется: «Это усыпальница прощенной, помилованной (Богом) благочестивой целомудренной Аман Бика Ханым дочери Джани бик хана сына Барак хана. (Умерла) в дату месяца раджаб 925 года» [= июнь-июль 1519 г. современного летоисчисления] [12, с. 167]. По мнению этих специалистов, здесь в тексте были допущены, по крайней мере, две серьезные ошибки. Первая, неверно прочитана дата смерти Аман-Бика, т. к. «Барак (Науруз Ахмад) хан (род. между 1501–1503 гг.) к 1519 г. не мог иметь внуку». Вторая, «среди сыновей Барак хана Джани Бик хан не упомянут». Исходя из этого, они сомневаются также в точности чтения имени отца покойной [12, с. 41, 104, 167]. Но представляется более вероятным утверждение М. Туякбаева о том, что Аман-Бике-ханым не имеет отношения к Шибаниду Барак-хан. По его мнению, она была дочерью казахского хана Жаныбека, сына Барак-хана [14, 16 б.]. В этом случае она была замужем за кем-то из Шибанидов и умерла в довольно преклонном возрасте, так как Жаныбек, по подсчетам К.А. Пищулиной, родился в 10-20-х гг. XV в. [15, с. 312-361, 322]. Но возможно, что в составленной эпитафии выпала одна цепочка из генеалогической линии Аман-Бике-ханым (не упомянут ее отец Адик-султан), в результате которого она оказалась не внучкой Жаныбек-хана, а его дочерью.

Согласно «Шараф-наме-йи шахи», дочь казахского султана Жалима, сестра известного правителя Казахского ханства начала XVII в. Турсун-Мухаммед-хана, была замужем за Шибанидом Баба-султаном, правителем Ташкента, однако ее имя в источнике не называется и

сведений о ней в источниках нет [2, с. 253].

Казахские женщины были и при дворах других правителей Средней Азии – Аштарханидов. Русский посол Иван Хохлов в 1622 гг. в своем отчете сообщал, что Имамкули-хан, правивший в Аштарханидском государстве в 1611–1642 гг., был женат на дочери двоюродного брата казахского султана Турсуна и хотел сделать своего тестя правителем казахов [16, с. 421]. По мнению Т.И. Султанова, речь идет об Есим-хане и его дочери [3, с. 222].

Еще одной из жен Имамкули-хана, по данным «Бахр ал-асрар», была дочь Абылай-султана (Абулай-султан), сына Шигай-хана. Ее имя в источнике также не называется [3, с. 193].

Согласно «Силсалат ас-салатин» Мир Мухаммед Салима, около 1051-1053 г.х. / 1646-1643 гг. преемник Имамкули-хана на престоле Аштарханидов Надир Мухаммед-хан поручил своему эмиру Абд ар-Рахман-диван-беги сосватать за своего сына Абд ал-Азиза (правил Аштарханидским государством в 1645-1681 гг.) дочь казахского хана Жангира (Джахангира). Источник сообщает, что Абд ар-Рахман-диван-беги «встретился с Джахангир-хан казахом (III) и просил /от имени хана / руки его дочери Казах-ханум в жены высокопоставленному царевичу Саййид Абд ал-Азиз-султану». Жангир-хан выразил свое согласие, и его дочь была отправлена в Самарканд. Мир Мухаммед Салим сообщает, что «казахская девушка нареклась прозвищем «Казах-ханум» [17, с. 128-130, 294-296; 18, с. 72; 3. с. 225].

Казахские женщины оставили свой след и в истории Могульского государства, которое существовало в Восточном Туркестане (современный СУАР КНР). Так заметную роль в при дворе могульских правителей играла Чучук-ханым, вторая дочь Адик-султана. Она стала старшей женой Абд ар-Рашида, сына правителя западной части Могульского государства Султан Саид-хана, зимой 1524 г., когда политические трудности заставили ее брата, казахского хана Тахира искать поддержки у могулов. Во время их встречи был заключен династический брак между правителями казахов и могулов. Чучук-ханым, дочь Адик-султана и Султан-Нигар-ханым, выдали замуж за Абд ар-Рашид-султана. «Его сестру, дочь ханим, он сосватал за Рашид-султана. Ныне она находится в его гареме и у нее есть дети» – говорится в «Тарих-и Рашиди» [19, с. 436].

Чучук-ханым стала старшей женой и верной спутницей жизни Абд ар-Рашида, заменившего на престоле государства своего отца в 940 г.х. / 1533 г. Вместе они прожили более 35 лет, до самой смерти могульского хана в 967 г.х. / 1559-1560 гг. [20, с. 263-264] Она родила ему шестерых сыновей, из которых двое (Абд ал-Карим-хан и Мухаммед-хан) были верховными правителями Могульского государства. Чучук-ханым сохраняла свое влияние в могульском дворце даже после смерти мужа. Из сообщения Шах-Махмуда

Чураса следует, что она оказала поддержку своему сыну Абд ал-Карим-хану при его восшествии на ханский трон [21, с. 160].

Один интересный случай, связанный с Чучук-ханым, приводится в персоязычным сочинений «Тарих-и Кашгар». Неизвестный автор этого труда пишет:

«В конце жизни Абд ар-Рашид-хан взял в жены цыганку. Его старшая жена Чучук-ханым задала ему головомою, заявив при этом: «До чего же ты низко пал, что женился на цыганке». Тогда, чтобы умиловить ее, хан сочинил следующее рубай.

Рубай

Если пленила милая сердце,

Если поступь ее грациозна, а танцы восхитительны,

Если в душу она мне проникла,

Ну что за грех, коль родом она цыганка?!

И ханим простила» [2, с. 402].

Чучук-ханым «не только понимает стихи, но и выступает их ценительницей: изящество и остроумие стихотворного послания растопили ее сердце» – отмечает в связи с этим В.П. Юдин,

сделавший перевод данного отрывка из «Тарих-и Кашгар» [2, с. 102-103].

Также заметную роль при дворе Могульского государства играла Ханым-падшах, дочь казахского султана Жалима. Она была женой могульского хана Шуджа ал-Латифа (правил 1609-1610 гг.). Шах-Махмуд Чурас отзывается о ней как об «умнейшей женщине [своего] времени» [21, с. 201].

Ханым-падшах была матерью Абд ал-Латиф-хана (Апак-хана), верховного правителя Могульского государства с 1619 г. по 1631 г. [20, с. 264] Он стал ханом в возрасте 13-14 лет, и мать оказывала ему всемерное содействие. Так, по сведениям Шах-Махмуда Чураса, пользуясь молодостью хана, некий эмир Мухаммед Юсуф из племени байрин стал принимать важные политические решения без согласования с Абд ал-Латиф-ханом. Тогда именно Ханым-падшах организовала арест своеговольного эмира, который, впрочем, оказался, не долгим [21, с. 201].

Согласно «Бахр ал-асрар» Махмуда ибн Вали, в начале XVII века был заключен политический союз между казахским султаном Есимом и могульским ханом Абд ар-Рахимом, правителем Турфана и Чалыша (Джалиша). Союз был закреплён династическим браком: дочь казахского султана Кучика, брата Есима, вышла замужем за Абд ар-Рахим-хана, а Есим взял в жены дочь могульского хана [2, с. 339; 3, с. 191]. Других сведений о ней в источниках нет.

Т.И. Султанов указывает на сведения «Бахр ал-асрар», что дочь Абылай-султана была женой могульского султана Тимура, сына Шуджа ад-Дина Ахмада (1609–1618 гг.) [3, с. 193]. О ней также ничего не известно.

Согласно Шах-Махмуду Чурасу, дочь Жангир-хана была выдана замуж за Юлбарыс-султана, сына могульского правителя Абдаллах-хана. О ней и ее потомках нет сведений. Известно только о печальной судьбе ее дочери, юной

Ханзаде-ханым, которая была казнена по приказу своего деда (Абдаллах-хана) за мятеж отца

(Юлбарыс-султана) [21, с. 226].

Имеются также небольшие данные о казахских женщинах, оказавшихся в Ногайской Орде, Сибирском ханстве и Московском государстве. Так, согласно сведениям башкирского старшины К. Мулакаева, которое привел П.И. Рычков, правивший в Ногайской Орде в 40-е годы XVI века Шейх-Мамай-мирза был женат на сестре султана Акиазара или Акназара [22, с. 69]. Большинство исследователей, вслед за В.В. Вельяминовым-Зерновым, видят в этом султানে Хакк-Назара, сына Касым-хана [23, с. 336]. Казахский хан второй половины XVI века Хакк-Назар в архивных документах дипломатических отношений Московского государства фигурирует как «Казатские Орды Окназар (Акназар) царь», «Акназар царь» [24, с. 167, 170, 174, 175; 25, с. 597]. В середине 30-х гг. XVI века русский посол Д. Губин в своей грамоте к русскому князю Ивану Васильевичу сообщал, что от «Ших-Мамаева от большой жены от Бултур-ханы» идет в Москву посол Ишим [26, с. 162]. В.В. Трепавлов высказывает вполне приемлемое предположение, что Бултур-ханым, старшая жена («большой жены») Шейх-Мамая, является упоминаемой в фольклоре сестрой Хакк-Назара. Следовательно, она была дочерью Касым-хана. [27, с. 199]. Потомки Шейх-Мамая впоследствии возглавляли Алтыульский улус, кочевавший в Западном Казахстане. Основная часть улуса со временем вошла в состав казахского Младшего жуза [28, с. 94].

В «Истории Сибири» Г.Ф. Миллера приводится предание о том, что Ахмет-Гирей, брат правителя Сибирского ханства Кучум-хана, был женат на дочери «знатного бухарского князя Шигея». Брак оказался неудачным. У Ахмет-Гирея произошла ссора со своим тестем, в результате которой он и погиб [29, с. 196]. Т.И. Султанов считает, что здесь речь идет о казахском хане Шигае и его дочери [3, с. 192].

В конце XVI века в Москве оказалась целая группа родственников казахского хана Тауекеля, среди которых были несколько знатных женщин. История их появления при русском дворе

кардинально отличается от истории вышесказанных женщин. Они попали в русское государство качестве пленников. В 1588 г. русский воевода Д. Чулков обманом захватил в Сибири в плен казахского султана Ораз-Мухаммеда, племянника Тауекел-хана (IV). По-видимому, тогда с ними в Московском государстве оказались и его родственники: бабушка, мать, тетя и сестры. Их имена в письме Ораз-Мухаммеда к Тауекель-хану звучат так: «Ази царица», «Алтын царевна», «Алтын ханым», «Бахты царевна», «Кунь царевна» [24, с. 206-207].

Ораз-Мухаммед-султан, благодаря высокому статусу чингизида [30, с. 110], занимал при царском дворе высокое положение и его близкие родственники жили в достатке. Русский царь Федор Иванович писал Тауекель-хану об Ораз-Мухаммеде следующее: «А брат ваш Урусмагмет царевич у нас в нашем царском в великом жалованье пожалован по его достоинству многими вотчинами, и поместьи, и деньгами, как и иных великих государей дети цари и царевичи у нас, великих государей, бывают пожалованы» [24, с. 202]. В его другом письме к казахским султанам Шах-Мухаммеду и Кушуку, братьям Тауекеля, говорилось: «А брат ваш Уразмагмет-царевич у нас в нашем царском великом жалованье пожалован по его достоинству многими вотчинами и поместьи и деньгами» [24, с. 205]. Сам Ораз-Мухаммед в письме к своему дяде Тауекель-хану, подтверждая слова русского царя, писал: «Живем здорово, царским жалованьем всем издовольны, живем безо всякого оскуденья ... Да мать твоя Ази-царица, да сестра Алтын-царевна, да мать моя, а твоя невестка Алтын-ханым, да племянница твоя Бахты царевна, да племянница же твоя Кунь-царевна и все много, много бога молят и челом бьют. Будет про их пребыванье похочешь спросить, и они все в государеве царева величества милости его, слава Богу, возсылая, живут здорово, в великом царском жалованье безо всякие нужи, аже дают твои очи радость нам видети» [24, с. 206-207].

«Подарки, отправляемые родственниками Тауекела в Казахское ханство, подтверждают достаток, царивший в семье Оразмухаммеда на его новой родине» – отмечает в связи с этим А.И. Исин [24, с. 509]. Среди подарков встречаются и достаточно ценные: «Тевкелю-ж царю от невестки от Алтын-ханыма поминка – соболю, брату Едигермагмет-царевичу от сестры поминка – перстен золот, Едигер-царевичеве бабке да матери поминка – по персю да по мошонке (мешочек – авт.) ...» [24, с. 205].

Ораз-Мухаммед, в своем письме к «пану Яну Петру Павловичу Сопеге, коштеляновичу Киевскому, старосте Усвяцкому и Керепецкому» (V), упоминает о поместьях во Владимирском, Ярославском и Углицком уездах. Он пишет: «И нынеча, братец, послал яз к тебе человека своего Муртозу Ногаева; и как, братец, человек мой к тебе приедет, а тебе б, братец, пожаловати дати от себя, на мое поместейца, Углецкого уезду на Койскую волость, да зятя моего Шихим царевича [23, с. 106-107] на Кацкую волость, да сестры моей на поместейци, Ереславского уезду на селцо Ивановское Глебова, да в Ростовской уезде на селцо Деляево, бережелныя грамоты, за своею печатью, чтоб в те наши поместейца загонным людем, шарполникам, не веждати, Литве, и Черкасом и козаком и всяким людем ратным, обиды б крестьянишкам не чинили, и даней и кормов конских и людских не правили...Да пожаловати бы тебе, братец, отписать от себя, в Володимер, к паном, и послати пожаловати бережелная грамота за своею печатью, чтоб они в Государево жалованье, в мое поместейцо, в Володимерской уезд, в Гускую волость, для податей и кормов конских и людцких, не посылали и крестьянишкам обиды и продажи не чинили ...» [23, с. 458-462].

По сведениям Кадыргали-бек Косымулы, у Шигай-хана, деда Ораз-Мухаммеда, были три жены: Баим-бегим (бикем), Яхшим-бегим и Дадым-ханым. От Баим-бегим родились Сеиткул-султан, Ондан-султан и Алтын-ханым. От Яхшим-бегим родились Тукай (Тауекель)-хан, Есим-султан и Султан-Сабирбек-ханым. Одну из жен Ондан-султана также называли Алтын-ханым. Она, согласно Кадыргали-беку Косымулы, была матерью Ораз-Мухаммеда и Татлы-ханым [31, с.

164-165; 23, с. 363-365] (VI). Вероятно, Бахты-царевна и Кунь-царевна, упоминаемые в письме Ораз-Мухаммеда, также были детьми Ондан-султана, хотя в сочинений Кадыргали-бека Косымулы о них ничего не говорится.

В вышеприведенном абзаце в письме Ораз-Мухаммеда к Тауекель-хану относительно «Ази-царица» говорится «мать твоя (т.е. Тауекеля – авт.)». По-видимому, речь идет не о матери Тауекеля, которую Кадыргали-бек Косымулы называет Яхшим-бегим. Надо полагать, в письме говорится о Баим-бегим, бабушке Ораз-Мухаммеда, матери Ондан-султана. В 1594 г. в письме к русскому царю Ораз-Мухаммед благодарил царя за жалование ему, бабушке, матушке, тетушке и сестрам [24, с. 194]. Среди отправленных родственниками Ораз-Мухаммеда в Казахское ханство подарков говорится о поминке (подарке) «Сеиткул царевичу сыну Худайназар царевичу от бабки» [24, с. 207], что также подтверждает наше предположение. Возможно, что «Ази-царица» происходит от арабского слова عزيمة («Азизе»), которое означает «сильная», «могущественная», «редкая», «ценная», «милая», «дорогая» и др. [32, с. 513] Также «Алтын царевна», названная сестрой Тауекеля в письме Ораз-Мухаммеда, в действительности, как видно из приведенного выше сообщения Кадыргали-бека Косымулы, была его двоюродной сестрой.

Как сложилась жизнь родственников и потомков Ораз-Мухаммеда после его смерти в 1610 г. неизвестна. Надо полагать, что они остались в России и разделили ее судьбу. Существует предположение, что от Ораз-Мухаммеда ведет свою родословную дворянский род Тевкелевых [33, с. 34-42]. Татарский историк XIX в. Шихабетдин Марджани, подтверждая это, дает следующую генеалогию всероссийского муфтия Салимгирея Тевкелева: «Хажы Сәлимгәрәй бине Шәһингәрәй бине Йосыф бине Котлыгмәхәммәд бине Тәүкил бине Мәмәш бине Дәулетмәхәммәд бине Уразмәхәммәд хан бине Ундан бине Шигай хан бине Жадик хан бине Жани хан бине Барак хан бине Коерчык хан бине Ырыс хан әл-Чыңгыз» [34, с. 216]. С.У. Таймасов указывает, что «Касимовское происхождение Тевкелева подтверждается архивными документами, обнаруженными башкирским историком Р.Г. Букановой» [35, с. 70].

Таким образом, в средневековых исторических источниках сохранились сведения о нескольких казахских женщинах, живших при дворах правителей соседних государств. В большинстве своем они, являясь представительницей казахской правящей элиты, оказались там в результате династического брака. К сожалению, в источниках в основном приводятся их лакабы или тахаллусы (прозвища или псевдонимы) и мы не знаем их личные имена. Часто их просто называли – «Казах-ханым». Казахские женщины были не только верными спутниками жизни своих мужей и матерями их детей. Некоторые из них занимали высокое положение в государстве и участвовали в его политической (в том числе международной) и общественной жизни. Такими женщинами были Михр-султан-ханым в Шибанидском государстве, Чучук-ханым в Могульском государстве. Вместе с тем, следует признать, что история казахских женщин средневековья все еще ждет своих исследователей.

ПРИМЕЧАНИЯ

(I) В период позднего средневековья в Центральной Азии заключение мирного договора между различными государствами часто сопровождался династическим браком. См.: [36, с. 128].

(II) М.Х. Абусеитовой установлено, что сочинение, которое исследователи называли «Тарих-и Шайбани», было одним из списков «Мусахир ал-билад» [36, с. 39].

(III) Далее в тексте в отношении Жангир-хана использована интересная нисба, которая встретила нам впервые в источниках: «Джахангир-хан казах Туркестани» [17, с. 294-295].

(IV) Благодаря исследованию В.В. Вельяминова-Зернова судьба Ораз-Мухаммеда хорошо известна. Попав в Москву Ораз-Мухаммед стал служить русскому государству. Он участвовал в

походах русских против шведов и крымцев, присутствовал на различных приемах русскими царями иностранных посольств. В 1600 Ораз-Мухаммед был назначен царем Борисом Годуновым правителем Касимовского ханства. Он принимал активное участие в событиях «Смутного времени». В это время Ораз-Мухаммед поддержал Лже-Дмитрия II, встречался вместе с другими русскими князьями с польским королем Сигизмундом. В 1610 г. он был убит по приказу Лже-Дмитрия II. [23] Т.И. Султанов пишет: «Ораз-Мухаммед волею случая оказался в Москве и, сделавшись ханом Касимова, сполна разделил судьбу России в трудные годы его истории; там же, в Средне-Русской равнине, в возрасте 38 лет от роду он нашел свой конец и последний приют» [3, с. 201]. Жизнь Ораз-Мухаммеда получила отражение в романе казахского писателя М. Магауина «Вешние снега».

(V) В одном документе он назван «Государя – царя и великого князя Дмитрия Ивановича всея Руси воевода государь пан Ян Петр Павлович Сопега каштелянович – староста киевский и усвяцкий и керепецкий» [37].

(VI) В транскрибированный с арабографического текст Кадыргали-бека Косымулы введены необоснованные пояснения, искажающие смысл и в его переводах на казахский язык имеются неточности [38, с. 237; 39, 164, 240, 259-206 бб.; 40, 122 б.]. Татлы-ханым жила в Казахском ханстве [24, с. 207].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Семенов А.А. Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр / Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Выпуск I. Труды Института истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. Т. XII. – Сталинабад, 1954. – 152 с.
2. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). / Составители: С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пищулина, В. П. Юдин. – Алма-Ата: Изд-во Академии Наук КазССР, 1969. – 652 с.
3. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошке. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.
4. Проф. Фитрат. Три документа по аграрному вопросу в Средней Азии (С персидского перевел Ф.Б. Ростопчин) // Записки Института востоковедения АН СССР. – Т. II. – Ленинград, 1955. – С. 69-87
5. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане в XVI в. По материалам «Вақф-наме». – Ташкент, 1966. – 354 с.
6. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь: в 2-х томах (М., 1985). – Т. 2. – Тегеран, 1385. – 864 с.
7. Захир ад-Дин Бабур. Бабур-наме. – Ташкент. Главная редакция энциклопедий, 1992. – 312 с.
8. Вяткин В. Л. Шейхи Джуибари // В. В. Бартольд туркестанские друзья, ученики и почитатели. – Ташкент, 1927.
9. Хафиз Таныш ибн Мир Мухаммед Бухари. Шараф-наме-йи шахи (Книга шахской славы) / Пер. с перс., введ., прим. и указатели М.С. Салахетдиновой. Ч. 1. – Москва, 1983. – 298 с.
محمدیار بن عرب قطغان؛ تصحیح نادره جلالی. 10. // تاریخ شیانیان: مسخر البلاد
ص. / تهران- 1385 488
11. Юдин В.П. «Та’рих-и Шайбани» как источник по истории казахского и каракалпакского народов // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана (дореволюционный период). – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1988. – 264 с.

12. Schaibanidische Grabinschriften. Herausgegeben von Baxtiyor Babadjanov, Ashirbek Muminov, Jurgen Paul. – Wiesbaden, 1997. – S. 190+30.
13. Ахмеров Г.Н. Надписи мечети Ахмеда Ясави // Известия Общества археологи и этнографии при императорском Казанском университете. – Казань, 1896. – Т.13. – Вып. 6. – С. 538-551
14. Тұяқбаев М. Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар. – Алматы, 2000. – 96 б.
15. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 2. – Алматы: «Атамұра», 1997. – 624 с., ил.
16. Статейный список посольства в Бухарию дворянина Ивана Хохлова (1620-1622) // Сборник князя Хилкова. – СПб., 1879. – С. 388-424
17. Машрапов Т.Т. Значение персоязычных источников в изучении истории Киргизстана XVI–XVII веков: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.09 / АН УзССР. Ин-т востоковедения им. А.Р. Беруни. – Ташкент, 1989. – 339 с.: ил.
18. Зияев А.Х. «Силсилат ас-салатин» как исторический источник: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.09 / АН УзССР. Ин-т востоковедения им. А.Р. Беруни. – Ташкент, 1990. – 205 с.
19. Мухаммед Хайдар Дулати. «Тарих-и Рашиди». Перевод с персидского языка А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой, 2-е издание дополненное. – Алматы: Санат, 1999. – 656 с.
20. Акимушкин О.Ф. Средневековый Иран: Культура, история, филология. – СПб.: Наука, 2004. – 404 с.
21. Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарий, исследование и указатели О.Ф. Акимушкина. – Москва, 1976. – 362 с.
22. Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1750). – Оренбург, 1896. – 98 с.
23. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч. 2. – СПб., 1864. – 498 с.
24. История Казахстана в русских источниках. – Том I. Посольские материалы Русского государства (XVI–XVII вв.). Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словников указателей А. Исина. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 704 с. + 16 с. вкл.
25. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т. III. 1560-1571. / Сборник императорского Русского исторического общества. – Т. 71. – СПб., 1892. – 808 с.
26. Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой: 1489-1549 гг. / Подгот. текста Н. М. Рогожина. – Махачкала, 1995. – 356 с.
27. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. – 752 с.
28. Трепавлов В.В. Тюркские народы средневековой Евразии. Избранные труды / Отв. ред. И.М. Миргалеев. – Казань: ООО «Фолиант», 2011. – 252 с.
29. Миллер Г. Ф. История Сибири. Т. I. 2-е изд., доп. – Москва, 1999. – 630 с.
30. Атығаев Н.Ә. Қазақ хандығы тарих толқынында. Очерктер. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 384 б. + 16 суретті жапсырма.
31. Сборник летописей. Библиотека восточных историков, издаваемая И.Н. Березиным. – Т. 2. – Ч. 1. – Казань, 1854. – 178 с.
32. Махаева А.Ш. Құтлығмұхаммед Тевкелевтің шыққан тегі мен ұрпақтары хақында // Отан тарихы. 2010. №2 (50). – 34-42 бб.

33. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь: Ок. 42000 слов. – 6-е изд., стереотип. – М.: Рус. Яз., 1984. – 944 с.
34. Марджани Ш.Б. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр). Кыскартып төзелде. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 415 бит, рәс. Бөлән. Ч. 1. – 266 с.
35. Таймасов С.У. Башкирско-казахские отношения в XVIII веке. – М.: Наука, 2009. – 344 с. илл. 16 с.
36. Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII вв.: история, политика, дипломатия. – Алматы: Дайк-Пресс, 1998. – 268 с.
37. <http://gavposad-kraeved.ru/1608-god-dekabr-chelobitnaya-torgovogo-cheloveka-gavrilovoj-slobody/> (Дата обращения: 20.02.2017)
38. Сыздыкова Р.Г. Язык «Жами ат-таварих» Жалаири. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 244 с.
39. Сыздыкова Р., Қойгелдиев М. Қыдырғали би Қосымұлы және оның «Жылнамалар жинағы». – Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1991. – 272 б.
40. Қ. Жалайыр. Шежірелер жинағы. / Шағатай-қазақ тілінен аударып, алғы сөзін жазғандар Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов. / Жалпы редакциясын қараған М. Мағауин. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 128 б.

REFERENCES

1. Semenov A.A. Pervye sheibanidy i bor'ba za Maverannahr / Materialy po istorii tadzhikov i uzbekov Srednei Azii. Vypusk I. Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii AN Tadzh. SSR. – T. XII. – Stalinabad, 1954. – 152 s.
2. Materialy po istorii Kazahskikh hanstv XV-XVIII vv. (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochinenii). / Sostaviteli: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishulina, V. P. Yudin. – Alma-Ata: Izd-vo Akademii Nauk KazSSR, 1969. – 652 s.
3. Sultanov T.I. Podnyatye na beloi koshme. Potomki Chingiz-hana. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 276 s.
4. Prof. Fitrat. Tri dokumenta po agrarnomu voprosu v Srednei Azii (S persidskogo perevel F.B. Rostopchin) // Zapiski Instituta vostokovedeniya AN SSSR. – T. II. – Leningrad, 1955. – S. 69-87
5. Mukminova R.G. K istorii agrarnykh otnoshenii v Uzbekistane v XVI v. Po materialam «Vakf-name». – Tashkent, 1966. – 354 s.
6. Rubinchik Yu.A. Persidsko-russkii slovar': v 2-h tomah (M., 1985). – T. 2. – Tegeran, 1385. – 864 s.
7. Zahir ad-Din Babur. Babur-name. – Tashkent. Glavnaya redakciya enciklopedii, 1992. – 312 s.
8. Vyatkin V.L. Sheihi Dzhuibari // V.V. Bartol'du turkestanskije druz'ya, ucheniki i pochitateli. – Tashkent, 1927.
9. Hafiz Tanysh ibn Mir Muhammed Buhari. Sharaf-name-ii shahi (Kniga shahskoi slavy) / Per. s pers., vved., prim. i ukazateli M.S. Salahetdinovoi. – Ch. 1. – Moskva, 1983. – 298 s.
محمدیار بن عرب قطغان؛ تصحیح نادره جلالی. / 10 «تاریخ شیانیان»: مسخر البلاد
ص. / تهران- 1385 488
11. Yudin V.P. «Ta' rih-i Shaibani» kak istochnik po istorii kazahskogo i karakalpakskogo narodov // Voprosy istoriografii i istochnikovedeniya Kazahstana (dorevolucionnyi period). – Alma-Ata: Izdatel'stvo «Nauka» Kazahskoi SSR, 1988. – 264 s.
12. Schaibanidische Grabinschriften. / Herausgegeben von Baxtiyor Babadjanov, Ashirbek Muminov, Jurgen Paul. – Wiesbaden, 1997. – S. 190+30.

13. Ahmerov G.N. Nadpisi mecheti Ahmeda Yasavi // Izvestiya Obshestva arheologi i etnografii pri imperatorskom Kazanskom universitete. – Kazan', 1896. – T.13. – Vyp. 6. – C. 538-551
14. Tuyakbaev M. Turkistanda zherlengen tarihi tugalar. – Almaty, 2000. – 96 b.
15. Istoriya Kazahstana (s drevneishih vremen do nashih dnei). V pyati tomah. – T. 2. – Almaty: «Atamura», 1997. – 624 s., il.
16. Stateinyi spisok posol'stva v Buhariyu dvoryanina Ivana Hohlova (1620-1622) // Sbornik knyazy Hilko. – SPb., 1879. – S. 388-424
17. Mashrapov T.T. Znachenie persoyazychnykh istochnikov v izuchenii istorii Kirgizstana XVI– XVII vekov: dissertatsiya ... kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.09 / AN UzSSR. In-t vostokovedeniya im. A.R. Beruni. – Tashkent, 1989. – 339 s.: il.
18. Ziyaev A.H. «Silsilat as-salatin» kak istoricheskii istochnik: dissertatsiya ... kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.09 / AN UzSSR. In-t vostokovedeniya im. A.R. Beruni. – Tashkent, 1990. – 205 s.
19. Muhammed Haidar Dulati. «Tarih-i Rashidi». Perevod s persidskogo yazyka A. Urumbaeva, R.P. Dzhaliilovoi, L.M. Epifanovoi, 2-e izdanie dopolnennoe. – Almaty: Sanat, 1999. – 656 s.
20. Akimushkin O.F. Srednevekovyi Iran: Kul'tura, istoriya, filologiya. – SPb.: Nauka, 2004. – 404 s.
21. Shah-Mahmud ibn Mirza Fazil Churas. Hronika. / Kriticheskii tekst, perevod, kommentarii, issledovanie i ukazateli O.F. Akimushkina. – Moskva, 1976. – 362 s.
22. Rychkov P. I. Istoriya Orenburgskaya (1730-1750). – Orenburg, 1896. – 98 s.
23. Vel'yaminov-Zernov V.V. Issledovanie o Kasimovskikh caryah i carevichah. – Ch. 2. – SPb., 1864. – 498 s.
24. Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah. Tom I. Posol'skie materialy Russkogo gosudarstva (XVI– XVII vv.). Sostavlenie, transkripciya skoropisi, special'noe redaktirovanie tekstov, vstupitel'naya stat'ya, kommentarii, sostavlenie slovníkov ukazatelei A. Isina. – Almaty: Daik-Press, 2005. – 704 s. + 16 s. vkl.
25. Pamyatniki diplomaticeskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Pol'sko-Litovskim gosudarstvom. – T.III. 1560-1571. / Sbornik imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshestva. – T. 71. – SPb., 1892. – 808 s.
26. Posol'skie knigi po svyaziam Rossii s Nogaiskoi Ordoi: 1489-1549 gg. Podgot. teksta N. M. Rogozhina. – Mahachkala, 1995. – 356 s.
27. Trepavlov V. – V. Istoriya Nogaiskoi Ordy. – M.: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 2002. – 752 s.
28. Trepavlov V.V. Tyurkskie narody srednevekovoi Evrazii. Izbrannye trudy / Otv. Red. I.M. Mirgaleev. – Kazan': OOO «Foliant», 2011. – 252 s.
29. Miller G. F. Istoriya Sibiri. – T. I. 2-e izd., dop. – Moskva, 1999. – 630 s.
30. Atygaev N.A. Kazak handygy tarih tolkynynda. Ocherkter. – Almaty: «Eltanym baspasy», 2015. – 384 b. + 16 surett³ zhapsyrma.
31. Sbornik letopisei. Biblioteka vostochnykh istorikov, izdavaemaya I.N. Bereziny. – T. 2. – Ch. 1. – Kazan', 1854. – 178 s.
32. Mahaeva A.Sh. Kutlykmuhammed Tevkelevtin shykkan tegi men urpaktary hakynda // Otan tarihy, 2010. – № 2 (50). – 34-42-bb.
33. Baranov H.K. Arabsko-russkii slovar': Ok. 42000 slov. – 6-e izd., stereotip. – M.: Rus. Yaz., 1984. – 944 s.
34. Mardzhani Sh.B. Mustafadel-ahbar fi ahvali Kazan ve Bolgar (Kazan ham Bolgar hallare turynda faidalanylgan habarlar). Kyskartyp tuzelde. – Kazan: Tatar. kit. nfshr., 1989. – 415 bit. – Ch. 1. – 266 s.

35. Taimasov S.U. Bashkirsko-kazahskie otnosheniya v XVIII veke. – M.: Nauka, 2009. – – 344 s. – ill. 16 s.
36. Abuseitova M.H. Kazakhstan i Central'naya Aziya v XV–XVII vv.: istoriya, politika, diplomatiya. – Almaty: Daik-Press, 1998. – 268 s.
37. <http://gavposad-kraeved.ru/1608-god-dekabr-chelobitnaya-torgovogo-cheloveka-gavrilovoj-slobody/>
38. Syzdykova R.G. Yazyk «Zhami at-tavarih» Zhalairi. – – Alma-Ata: Nauka, 1989.– – 244 s.
39. Syzdykova R., Koigeldiev M. Kydyrgali bi Kosymuly zhane onyn «Zhylnamalar zhinagy». – Almaty: Kazak un-ti baspasy, 1991. – 272 b.
40. K. Zhalaiyr. Shezhireler zhinagy.– – Almaty: Kazakstan, 1997. Shagatai-kazak tilinen audaryp, algy sozin zhazgandar N. Mingulov, B. Kumekov, S. Oteniyazov. Zhalpy redakciyasyn karagan M. Magauin. – 128 b.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ КАЗАХСТАНА: РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РОЖДАЕМОСТИ И СМЕРТНОСТИ

Аубакирова Ж.С.

Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова, доцент, кандидат исторических наук

Аннотация. В начале 21 века стратегический курс развития Республики Казахстан поворачивается к быстрой модернизации, целью которой является размещение Казахстана среди 30 более развитых стран мира. Индустриально-инновационное развитие, социальная модернизация, активная урбанизация и гендерные инициативы становятся неоспоримыми и важными в настоящее время определяющими факторами государства. Демографически Казахстан отличается тем, что стремительная модернизация привела к взаимодействию и сочетанию различных, иногда совершенно противоположных тенденций, которые сформировались под влиянием разных вариантов репродуктивного поведения населения в регионах. Чтобы выявить эти различия, в статье на основе демографического районирования выделены регионы (кластеры) по уровню рождаемости и смертности. Также приведены общие характеристики. В статье указаны наиболее важные факторы, которые повлияли на региональные различия в показателях рождаемости и смертности (включая младенческую смертность). Воспроизводство населения изучалось как совокупность и результат взаимодействия двух составляющих его процессов - рождаемости и смертности. В то же время акцент был сделан на противоположном соотношении: показатели рождаемости и смертности подвергаются определенному влиянию этого результата и могут изменяться в ответ на изменение общих показателей воспроизводства населения.

Ключевые слова: демографический, воспроизводство, демографический, площадь, и, этнический, прирост, естественный, смертность, рождаемость, особенности, региональные, тенденции, демографический, Казахстан, население, кластер, анализ, районирование

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕРІ: ТУУ МЕН ӨЛІМНІҢ ӨНІРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аубакирова Ж.С.

Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті. С. Аманжолова, доцент, тарих ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. 21 ғасырдың басында Қазақстан Республикасының Стратегиялық даму бағыты жылдам жаңғыруға бет бұруда, оның мақсаты Қазақстанды әлемнің дамыған 30 елінің қатарына орналастыру болып табылады. Индустриялық-инновациялық даму, әлеуметтік жаңғырту, белсенді урбанизация және гендерлік бастамалар қазіргі уақытта мемлекеттің даусыз және маңызды айқындаушы факторларына айналууда. Демографиялық тұрғыдан алғанда, Қазақстан қарқынды модернизация аймақтардағы халықтың репродуктивті мінез-құлқының әртүрлі нұсқаларының әсерінен қалыптасқан әртүрлі, кейде мүлдем қарама-қарсы тенденциялардың өзара іс-қимылы мен үйлесіміне әкелгенімен ерекшеленеді. Осы айырмашылықтарды анықтау үшін демографиялық аудандастыруға негізделген мақалада аймақтар (кластерлер) туу мен өлім деңгейі

бойынша. Жалпы сипаттамалар да берілген. Мақалада туу мен өлім-жітім көрсеткіштеріндегі (соның ішінде нәресте өлімі) аймақтық айырмашылықтарға әсер еткен ең маңызды факторлар көрсетілген. Халықтың көбеюі оның екі компонентінің - туу мен өлімнің өзара әрекеттесуінің жиынтығы және нәтижесі ретінде зерттелді. Сонымен қатар, қарама-қарсы арақатынасқа баса назар аударылды: туу мен өлім-жітім көрсеткіштері осы нәтиженің белгілі бір әсеріне ұшырайды және халықтың жалпы көбею көрсеткіштерінің өзгеруіне жауап ретінде өзгеруі мүмкін.

Түйін сөздер: демографиялық, көбею, демографиялық, алаң, және, этникалық, өсу, табиғи, өлім-жітім, туу коэффициенті, ерекшеліктері, аймақтық, тенденциялар, демографиялық, Қазақстан, Халық, кластер, талдау, аудандастыру

DEMOGRAPHIC TRENDS IN KAZAKHSTAN: REGIONAL PECULIARITIES OF FERTILITY AND MORTALITY

Aubakirova Zh.S.

S.Amanzholov East Kazakhstan State University, associate Professor, candidate of Historical Sciences

Annotation. At the beginning of the 21st century, the strategic course of development of the Republic of Kazakhstan is turning towards rapid modernization, the purpose of which is to place Kazakhstan among the 30 more developed countries of the world. Industrial and innovative development, social modernization, active urbanization and gender initiatives are becoming indisputable and currently important determining factors of the state. Demographically, Kazakhstan is distinguished by the fact that rapid modernization has led to the interaction and combination of various, sometimes completely opposite trends, which were formed under the influence of different variants of reproductive behavior of the population in the regions. To identify these differences, the article identifies regions (clusters" in terms of fertility and mortality based on demographic zoning. General characteristics are also given. The article identifies the most important factors that influenced regional differences in fertility and mortality rates (including infant mortality). The reproduction of the population was studied as a combination and the result of the interaction of two constituent processes - fertility and mortality. At the same time, the emphasis was placed on the opposite ratio: fertility and mortality rates are subject to a certain influence of this result and may change in response to changes in the overall indicators of population reproduction.

Keywords: demographic, reproduction, demographic, area, and, ethnic, growth, natural, mortality, fertility, features, regional, trends, demographic, Kazakhstan, population, cluster, analysis, zoning

Введение

В начале 21 века стратегический курс развития Республики Казахстан поворачивается к быстрой модернизации, целью которой является размещение Казахстана среди 30 более развитых стран мира[1]. Индустриально-инновационное развитие, социальная модернизация, активная урбанизация и гендерные инициативы становятся неоспоримыми и важными в настоящее время определяющими факторами государства.

Демографически Казахстан отличается тем, что стремительная модернизация привела к взаимодействию и сочетанию различных, иногда совершенно противоположных тенденций, которые сформировались под влиянием разных вариантов репродуктивного поведения населения в регионах.

Демографически рождаемость является важным признаком дифференциации. Разделение регионов по уровню рождаемости позволит выявить различия в процессах воспроизводства населения, особенно для определения общего развития демографических процессов.

Мы можем выделить два периода, если рассмотрим предыдущее исследуемое десятилетие 2009 года:

Этап I: 1989-1999 годы период интенсивного снижения рождаемости, темпы снижения увеличились. Так“ если в 1989 году общий коэффициент рождаемости составлял 23,0‰, то в 1994 году он снизился до 18,6‰ (т.е. пятилетнее падение общего коэффициента рождаемости на 19,1%), а в 1999 году он составил 14,2‰ (по сравнению с 1989 годом он снизился в 1,6 раза), что характеризует низкийрождаемость по шкале Урланиса и Борисова. Что касается общего коэффициента рождаемости, то в 1989 году он составлял - 2,803, а в 1999 году ” 1,79.

Уровень общего коэффициента рождаемости 2,15, необходимый для замены поколений, Казахстан преодолел в 1996 году. По сути, в то время сформировался ограниченный тип воспроизводства населения. В 1999 году чистый коэффициент воспроизводства в стране составил - 0,8, что соответствовало суженному типу воспроизводства населения. Повышенная смертность стала устойчивым демографическим явлением с 1991 года. Этот период характеризуется наиболее интенсивным снижением темпов естественного прироста населения Казахстана. Как мы видим, если в предыдущем десятилетии общий темп естественного прироста снизился до 5,5”. В 1989-1999 годах в 3,5 раза. (Таблица 1)

Таблица 1 - Общий коэффициент рождаемости, смертности, естественного прироста и младенческой смертности в Казахстане (1989-2015 гг.) [2]

Годы	Количество рождений ‰		Количество смертей	
‰	Естественный прирост			
‰	число детей, умерших в возрасте до 1 года на 1000 живорождений, ‰			
1989	23,0	7,6	15,4	25,3
1999	14,2	9,8	4,4	20,7
2009	22,5	9,0	13,5	18,4
2015	23,1	7,6	15,5	14,0

Так“ с 1989 по 1999 год наблюдалось падение общего коэффициента рождаемости с 23,0% до 14,2% в год (в 1,6 раза), общая рождаемость крыс увеличилась с 2,8 до 1,8 (в 1,5 раза). Это существенное снижение рождаемости окажет долгосрочное воздействие на все демографические характеристики населения Казахстана.

Как мы считаем, причины снижения рождаемости в этот период кроются, прежде всего, в изменении возрастной структуры населения. Произошло значительное сокращение числа женщин детородного возраста. Кроме того, брачная структура населения оказала негативное влияние в этот период. Интенсивная эмиграция также оказала значительное влияние на процесс воспроизводства. Как правило, мигрировало население трудоспособного возраста, например, детородное. И“ конечно, основные изменения, произошедшие в социально-экономической ситуации в республике, повлияли на состояние рождаемости.

В 1999 году общий коэффициент рождаемости составлял 1,79. Существующий уровень рождаемости обеспечивал воспроизводство населения только на 83,3%. За 20 лет (1979-1999) темпы воспроизводства населения снизились в 1,7 раза. Давайте перейдем к этапу 2. (Таблица 2)

Таблица 2 - Динамика общего коэффициента рождаемости в Казахстане (1989-2015 гг.) [3]

Годы	Число рождений (тыс.)		Общий коэффициент рождаемости	
(‰)	Совокупный коэффициент рождаемости			
1989	382,3	23,0	2,8	
1999	211,8	14,2	1,8	
2009	358,8	22,5	2,7	
2015	397,6	23,1	2,8	

Этап II: 1999-2009 годы были годами значительного увеличения рождаемости. Так “если в

1999 году общий коэффициент рождаемости составлял 14,2‰, в 2005 году - 18,4‰, то в 2009 году он составил уже 22,5‰. За последние 10 лет показатель увеличился на 37%, что по шкале Урланиса и Борисова соответствует среднему уровню рождаемости. Что касается общего коэффициента рождаемости, то в 1999 году он составлял 1,8, а к 2009 году достиг уровня 2,7. К 2005 году этот уровень был превзойден - 2,15, необходимых для замены поколений. Этот общий коэффициент рождаемости обеспечивает воспроизводство населения на 124%; мы можем отметить замену ограниченного типа воспроизводства простым типом замещения поколений. Соответственно "естественный прирост населения увеличился с 4,4‰ в год до 13,5‰ (в 3,0 раза).

Этап III: 2009-2015 В целом, общий коэффициент рождаемости в стране в 2009 году составил 22,5 на 1000 человек; в 2015 году он составил 23,1. Общий коэффициент рождаемости незначительно вырос с 2,7 в 2009 году до 2,8 в 2015 году, восстановив уровень 1989 года. С 1999 года, за 15-летний период, он вырос в 1,5 раза. Основными причинами увеличения рождаемости являются эволюция этнического состава населения в Казахстане, растущая доля казахского, узбекского и уйгурского населения, сохранившего высокую репродуктивную систему.

При региональном районировании были выделены регионы на территории Казахстана, которые были ранжированы по уровню рождаемости следующим образом [4].

Кластер 1 (Западный этнодемографический район) включал только Мангистаускую область, с общим коэффициентом рождаемости - 2,1 (признаком кластеризации сделан общий коэффициент рождаемости, учитывается значение полей для определения уровня обеспеченности коэффициентом замещения по регионам). Следовательно "Западная этническая и демографическая зона имела самый высокий уровень воспроизводства в стране - 126%. Однако такой уровень рождаемости обеспечивал лишь простую смену поколений. К 2009 году ситуация существенно улучшилась. И именно Мангистауская область может быть отмечена самым высоким суммарным коэффициентом рождаемости - 3,8. It увеличено на 1,8 раз за 10 лет, что подтверждает правильность ранжирования и то, что Мангистауская область имеет свой специфический путь демографического развития, отличающийся от других регионов и от средних значений.

Кластер 2 (Северо-восточный этнодемографический район) объединил Акмолинскую область (1,7), Восточно-Казахстанской (1,4), Костанайской (1,4) и Северо-Казахстанской областей (1,4). В этом году население акмолинской области воспроизводит себя на 79%, в остальных трех областях - только на 65%. Средний общий коэффициент рождаемости для класса составляет 1,48, что означает, что в северо-Восточной этнической и демографической зоне был устойчивый уровень рождаемости на 1 января 2000 года и обеспечивал воспроизводство всего населения на 67%, что фактически в 2 раза меньше, чем в западной зоне. К 2009 году этот показатель вырос во всех областях до 2,19, 2,07, 1,70 и 1,72 соответственно. В целом это самые низкие показатели рождаемости в республике как в 1999 году, так и в 2009 году. Коэффициент рождаемости среднего класса составил 1,92, что обеспечивает воспроизводство населения на 89% и обеспечивает ограниченный тип.

Кластер 3 (Юго-Западный этнодемографический район) имеет средний коэффициент рождаемости. В Актыбинской области этот показатель составил 1,7 (обеспечение воспроизводства 79%), в Алматинской - 1,9 (обеспечение воспроизводства населения на 88%), в Жамбылской - 2,0 (93%) и Западно-Казахстанской - 1,6 (74%). Среднее значение суммарного коэффициента рождаемости для этого класса составляет 1,8. Следовательно, в Юго-Западном этнодемографическом районе рождаемость обеспечила воспроизводство его населения на 84%. Однако к 2009 году уровень рождаемости и улучшение рождаемости привели к примитивному типу воспроизводства. Общий коэффициент рождаемости в Актобе составил 2,70, в Алматы - 2,65, Жамбылская - 3,20 и Западно-Казахстанская - 2,29. Средний показатель класса составил

2,71, что обеспечивает воспроизводство населения в 126% и соответствует простой смене поколений.

Кластер 4 (Центральный этнодемографический район) имеет крайне неблагоприятную ситуацию, поскольку в нем самый низкий уровень рождаемости в республике, таким образом, в Павлодаре 1,3 “самый низкий показатель общего коэффициента рождаемости в этой области приведен, соответственно, с самым низким уровнем воспроизводства по стране - 61%), у Караганды 1,4 (65%). Среднее значение класса составило 1,35, что означает, что этническая и демографическая рождаемость Центральной зоны сформировали коэффициент воспроизводства населения на 63%. К 2009 году этот показатель несколько увеличился, как и в целом по стране и составил в Карагандинской области - 2,04, в Павлодарской - 1,98. В целом, средний класс находится на уровне 2.01, что позволяет воспроизводить население на 94% и остается на суженном типе, но сейчас он ближе к простой смене поколений.

Кластер 5 (Южная этническая и демографическая зона) характеризуется высоким уровнем рождаемости. В любом случае, общий коэффициент рождаемости в районе обеспечивал более высокий уровень, необходимый для замены поколений. Атырауская область имела 2,3 и обеспечила воспроизводство населения на 107%, Кызылординская - 2,7 (126%), Южно-Казахстанская - 2,9 (135%), что было самым высоким показателем в республике. Средний индекс класса составил 2,63. Соответственно “в южной этнодемографической зоне устойчивый уровень рождаемости обеспечивал воспроизводство населения на 122%. В 1999-2009 годах наблюдался значительный рост коэффициента рождаемости, и в 2009 году в Атырау он составил 3,29, в Кызылорде - 3,42, в Южно-Казахстанской области - 3,71. Средний суммарный коэффициент рождаемости для этого кластера составил - 3,47 и обеспечил воспроизводство населения на 161%. Эта зона занимает 2-е место в республике по уровню рождаемости.

На региональные различия в показателях рождаемости повлиял широкий спектр факторов. Мы обозначаем самые основные:

- промежуточные детерминанты этого процесса, такие как брачность, лактационное бесплодие, аборты и контрацепция, которые непосредственно определяли модели рождаемости и имели различный характер и интенсивность в регионах;
- традиционные социально-экономические факторы, такие как уровень урбанизации в регионах, уровень жизни, образование, занятость женщин;
- миграция оказала большое влияние на процессы воспроизводства и рождаемости. Уровень миграционной мобильности различен в регионах;
- в целом возрастная структура населения и контингент детородных женщин в регионе также дифференцированы;
- дифференциация этнической структуры населения имеет большое значение;
- влияние этнических и культурных контактов также сыграло важную роль;
- региональные различия в репродуктивном поведении населения;
- исторические различия в уровне рождаемости и способе воспроизводства.

Коэффициент смертности на 1000 человек снизился с 9,8 ‰ в 1999 году до 9,0 ‰ в 2009 году; к 2015 году этот показатель составил 7,6 ‰ (таблица 1). Не менее важное значение в этом процессе имеет старение населения (увеличение численности пожилых людей, среди которых смертность всегда выше).

Высокий уровень смертности приводит к тому, что значительная часть как мужчин, так и женщин умирает в молодом или среднем возрасте. По подсчетам Ю.К.Шокаманова, из 25-летних мужчин почти каждый пятый не доживает до 50 лет, почти каждый пятый не доживает до пенсионного возраста (63 года) - 45%, каждый второй мужчина не доживает до 65 лет. Из 25-летних женщин каждая пятнадцатая не доживает до 50 лет, каждая восьмая не доживает до 58 лет,

каждая четвертая женщина не доживает до 65 лет. Высокая смертность мужчин в молодом возрасте приводит к тому, что их количество в возрасте 26 лет становится меньше, чем количество женщин, что приводит к тому, что на момент вступления в брак наблюдается нехватка мужчин. В результате значительная часть населения старше 30 лет по-прежнему одинока. Так“ согласно переписи 1999 года, 14,1% населения в возрасте 30-34 лет никогда не были женаты. Высокая смертность мужчин приводит к тому, что почти каждый пятый 30-летний мужчина не доживает до 50 лет. В результате растет число вдов и детей, оставшихся без отцов. В свою очередь, это приводит к нехватке средств в семье, сокращению возможностей получения образования; возрастает риск остаться безработным. В конечном счете, возможности для развития человеческого потенциала супруга и детей в других областях, например, в области здравоохранения, условий жизни и т.д., уменьшаются [5, с.143].

В конце XX века произошли негативные изменения в динамике смертности в Казахстане во всех регионах. В 1999 году в Восточно-Казахстанской области общий уровень смертности составлял 12,1‰ (самый высокий показатель в республике в 1999 году), в 2009-12 годах - 67‰. В Северном Казахстане он достиг 12,0‰, в 2009 году - 13,35‰ (самый высокий показатель по республике в 2009 году), в Акмолинской и Костанайской областях - 11,4‰, в 2009-12,35‰ и 12,89‰ соответственно. Наихудшие показатели были в северо-Восточной этнической и демографической зоне. В 1999 году он имел наиболее негативный характер в Центральной зоне, и этот процесс, в Караганде общий уровень смертности составил 11,6‰, в 2009 году – 12,67‰, в Павлодаре – 10,5‰, в 2009-11,31‰). Относительно низкий уровень смертности сохраняется в Южно-Казахстанской области (1999 – 6.8‰, 2009-7.01‰) и в Кызылординской области (в 1999 г. – 7,4‰, в 2009 г. -7,22‰), Южная этнодемографическая зона. Самый низкий общий уровень смертности был в Мангистауской области в 2009 году (6,96‰) по сравнению с другими областями Западной этнодемографической зоны.

Основные причины смертности в Казахстане сформировались в начале последнего десятилетия XX века, и социально”экономический кризис значительно ускорил их динамику. Падение уровня жизни и отсутствие адекватной компенсации привели к увеличению числа хронических пациентов и людей с плохим здоровьем в целом. Ухудшение состояния здоровья населения приведет к дальнейшему сокращению продолжительности жизни в будущем. Состояние рождаемости и смертности отражает процессы, происходящие в обществе, уровень жизни его людей и их психологическое благополучие.

В основе региональных различий в показателях смертности также лежал ряд факторов, которые влияли на процесс дифференциации. Они заключаются в следующем:

- различия в возрастной структуре населения (соотношение пожилых и пожилых людей к молодым);
- различия в объективных социально-экономических условиях и уровне жизни людей, условиях окружающей среды;
- различия в количестве иммигрантов, в первую очередь репродуктивного возраста;
- различия в уровне урбанизации населения;
- дифференциация в этническом составе регионов;
- различия в исторических условиях определенного типа воспроизводства;
- различия в поведенческих и экологических переменных, которые определяют структуру этого процесса в регионе.

Одним из важных показателей здоровья нации является детская смертность. Коэффициент младенческой смертности является частью коэффициента развития человека.

В 1999 году уровень младенческой смертности оставался высоким для Мангистауской области - 33,2‰ (превышая среднереспубликанский показатель на 38% или в 1,6 раза),

Павлодарской области - 25,7‰ (19,5%). За последнее десятилетие между переписями населения (1989-1999 гг.) значительное снижение числа смертей детей в возрасте до 1 года произошло в Южно-Казахстанской области (на 35%) и достигло уровня 19,9‰; в Атырауской области на 31% и установилось на уровне 21,2‰. Кроме того, можно отметить Кызылординскую (26,2‰), Актюбинскую (25,4‰) и Алматинскую области (33%). Уровень младенческой смертности увеличился за этот период в Северном Казахстане (12%), Жамбылской "20.8" и Павлодарской (9,3%) областей [6].

В 2009 году самый высокий уровень младенческой смертности был отмечен в Южной этнодемографической зоне (Южно-Казахстанская область - 25,56‰, Атырауская - 21,27‰ и Кызылординская - 23,89‰). Средний показатель класса составил 23,57. Западный кластер занял 2 место по уровню младенческой смертности. В 2009 году этот показатель составлял 21,20‰ в Мангистауской области. 3-е место заняла Центральная зона. Средний уровень кластера в том году составлял 20,15 ‰ в год; в Юго-Западной области было 18,74‰, а самый низкий уровень младенческой смертности был зарегистрирован в Северо-Восточной зоне (18,67 ‰), что было ниже республиканского показателя в 20,76 ‰. Традиционно младенческая смертность высока в регионах с высокой рождаемостью.

Давайте рассмотрим причины детской смертности. Таким образом, в 1999 году половина младенцев умерла по причинам, связанным с состояниями, возникшими в перинатальный период (с 28 недель беременности, включая роды и первые 7 дней жизни) и врожденными аномалиями (коэффициент младенческой смертности по этим причинам составил 10,5 ‰ из 20,0). Другими заболеваниями, которые привели к смерти детей в возрасте до 1 года, были инфекционные, паразитарные и респираторные заболевания "1,8 и 5,8 ‰). С 1989 по 1999 год число смертей детей в возрасте до 1 года от врожденных дефектов увеличилось на 16". В течение 10 лет (1989-1999 гг.) наблюдается значительное снижение других причин младенческой смертности: смертей от инфекционных заболеваний на 50%; от респираторных заболеваний на 35,1%; смертей в перинатальном периоде на 10,4% [7]. Эти причины остаются актуальными для медицины Казахстана в начале 21 век.

До 2008 года органы здравоохранения и статистики регистрировали данные о живорождениях и младенческой смертности в соответствии с критериями, установленными в Советском Союзе. Они отличаются от критериев, рекомендованных Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ), согласно которым беременность, закончившаяся на сроке менее 28 недель, классифицировалась как поздний выкидыш (даже если во время родов были признаки жизни). Только когда недоношенный ребенок выжил в течение 7 дней, он / она считался живым новорожденным. Исход беременности, которая закончилась через 28 недель или более, было классифицировано как живорождение при наличии дыхания и мертворождение - при отсутствии дыхания. В свою очередь, Всемирная организация здравоохранения классифицировала роды, завершившиеся живорождением, при наличии каких-либо признаков жизни (дыхание, сердцебиение или произвольное сокращение мышц) как живорождение, независимо от срока беременности на момент прерывания беременности. Это также относится к беременностям, прерванным на сроке 28 недель или более. В 2008 году, после перехода республики на критерии ВОЗ, младенческая смертность увеличилась на 1.5 или более раз. Согласно новому отчету ООН, коэффициент рождаемости в 2014 году составил 14,6 ‰.

Уровень младенческой смертности зависит от качественных и своевременных мер по уходу и организации мероприятий по борьбе с эпидемией. Низкий уровень младенческой смертности в стране тесно связан с плохим состоянием здоровья женщин. Наблюдался рост патологий беременностей и родов, ухудшение здоровья новорожденных. Одним из критериев состояния здоровья женщин и качества оказываемой им помощи является уровень материнской смертности,

который снизился на 11% в Казахстане за период с 1990 по 1999 год, но он по-прежнему остается высоким по сравнению с развитыми странами. В 1999 году в странах СНГ Казахстан занимал второе место после России по уровню материнской смертности. Коэффициент материнской смертности в стране составил 49,6 на 100 тыс. населения, в России - 58,2, по сравнению с Беларусью - 20,4. В 2009 году - 51 (в России – 34).

Учитывая динамику этого соотношения, в 1984-1985 годах чистый коэффициент воспроизводства составил 1,400 (для городского населения - 1,090; для сельского - 2,004), в 1989-1990 годах - 1,286 (1,044 и 1,681 соответственно). К сожалению статистика фактора не публиковалась с 1990 года. Однако в 1989-1990 годах чистый коэффициент воспроизводства городского населения равнялся 1. Учитывая, что состояние рождаемости в этот период ухудшалось из года в год, мы можем предположить, что чистый коэффициент воспроизводства был даже меньше 1.

Общий коэффициент воспроизводства (валовой коэффициент) показывает среднее число девочек, рожденных женщиной за всю ее жизнь. В 1984-1985 годах это соотношение составляло 1,479 (для городского населения - 1,139, а для сельского населения - 2,149). За пять лет он сократился до 1,344 (городской - 1,086, сельский - 1,769) [8].

Воспроизводство населения отражает взаимодействие между двумя составляющими его процессов - рождаемостью и смертностью, формирующими общий ход и направление воспроизводства. В то же время существует обратная зависимость: рождаемость и смертность испытывают некоторое влияние этого результата и могут меняться в зависимости от изменений в сводных показателях воспроизводства населения. Воспроизводство населения является ключевым компонентом формирования населения, в то время как миграционная активность населения имеет большое значение.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
 ЭОЖ / УДК / UDK 930:929

THE STUDY OF HERITAGE AHMET BAITURSYNOV AND HIS ADHERENTS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE OF KAZAKHSTAN

Ahmetzhanova A.T.¹, Sarybayev M.S.¹

¹Ph.D., associate professor of the Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. The article is devoted to the study of the richest heritage of the outstanding figure of the early twentieth century Akhmet Baitursynov and his associates in independent Kazakhstan. They devoted their whole lives to the struggle for the spiritual revival of their native people. The authors tried to reveal the huge scientific interest of scientists of the Republic of Kazakhstan in the study of the life, activities and all-encompassing heritage of Akhmet Baitursynov and his associates.

The authors emphasize the importance of the role of the Alash intelligentsia in the cultural development of Kazakh society in the late XIX – early XX century and the gratitude of the younger generation of the XXI century to their work for the benefit of the future of their country. Also - a wonderful thought and faith of the scientist and teacher A. Baitursynov in the strength and capabilities of those who wanted to study and work in the field of education and science. The article talks about the need for relentless study and understanding of the activities of the Kazakh intelligentsia in the field of education, education, science and culture, the use of their heritage in educational and educational processes in schools and universities of the republic.

Keywords: intelligentsia, Alash, spiritual heritage, scientist, teacher, Kazakh people, independent Kazakhstan.

ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІ КЕЗЕҢІНДЕ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ ПЕН ОНЫҢ ПІКІРЛЕСТЕРІНІҢ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУ

Ахметжанова А.Т.¹, Сарыбаев М.С.¹

¹Техника ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті

Аңдатпа. Мақалада XX ғ. басындағы аса көрнекті қайраткер Ахмет Байтұрсынұлы және оның әріптестерінің бай мұрасының тәуелсіз Қазақстанда зерттелу мәселесі қарастырылады. Олар қазақ халқының рухани жаңғыртуы үшін күрескен белгілі тұлғалар. Авторлар Қазақстан Республикасы ғалымдарының Ахмет Байтұрсынұлы мен басқа да Алаш зиялыларының өмірі, қызметі мен барша мұрасын зерттеуге үлкен ғылыми қызығушылық танытып отырғанын ашуға тырысқан.

Авторлар XIX ғасыр соңы – XX ғасырдың басындағы алаш зиялыларының қазақ қоғамының мәдени дамуындағы рөлінің маңыздылығы мен XXI ғасырдағы жасөспірімдердің мемлекеттің болашағы үшін еңбек еткен тұлғаларға алғысы ерекше деген пікір айтады. А. Байтұрсын педагог және ғалым ретінде, оқу, білім мен ғылым айналасында еңбек етуге ұмтылған азаматтарға шын жүрегімен сенген ойы көрсетілген. Мақалада әрқашан қазақ зиялыларының ағарту, білім, ғылым және мәдениет салаларындағы жасаған кең байтақ еңбектерін зерттеп, мәнін түсінумен қатар, Республиканың әр мектептерінде, жоғары оқу орындарында мұраларын оқу, тәрбие ісінде пайдалану қажеттілігі айтылады.

Түйін сөздер: зиялылар, алаш, рухани мұра, ғалым, педагог, қазақ халқы, тәуелсіз Қазақстан.

ИЗУЧЕНИЕ НАСЛЕДИЯ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА И ЕГО ЕДИНОМЫШЛЕННИКОВ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА

Ахметжанова А.Т.¹, Сарыбаев М.С.¹

¹Кандидат технических наук, доцент Казахского национального университета имени Аль-Фараби

Аннотация. Статья посвящена вопросам изучения в независимом Казахстане богатейшего наследия выдающегося деятеля начала XX века Ахмета Байтурсынова и его соратников. Они всю свою жизнь посвятили борьбе за духовное возрождение родного народа. Авторы попытались раскрыть огромный научный интерес ученых Республики Казахстан к исследованию жизни, деятельности и всеохватывающего наследия Ахмета Байтурсынова и его единомышленников.

Авторы подчеркивают значимость роли алашской интеллигенции в культурном развитии казахского общества в конце XIX – начале XX века и благодарность подрастающего поколения XXI века их труду на благо будущего своей страны. Также - прекрасную мысль и веру ученого и педагога А. Байтурсынова в силу и возможности тех, кто хотел учиться и трудиться в сфере образования и науки. В статье говорится о необходимости неустанного изучения и осмысления деятельности казахской интеллигенции в области просвещения, образования, науки и культуры, использовании их наследия в учебном и воспитательном процессах в школах и вузах республики.

Ключевые слова: интеллигенция, алаш, духовное наследие, ученый, педагог, казахский народ, независимый Казахстан.

Introduction

2017 – is a significant year, 100 year for Alash movement. Remembering the remarkable representatives of Alash intellectuals of the early twentieth century, we respectfully and proudly write about each of them, knowing that they have made an invaluable contribution to the development of the Kazakh society. As it known, the innovations of the Russian Empire in the nineteenth - early twentieth century led to the impoverishment of the people of the border regions, and cultural development to a standstill. Therefore Baitursynov Ahmet and his supporters fought for the spiritual renewal of the native people. If Alikhan Bukeikhanov – is an outstanding figure of the Kazakh people, the Kazakhs considered him as a political leader, Ahmet Baitursynov is no less well-known personality as - spiritual leader. Therefore, in his article, we attempted to reveal the issue of studying in the independent Kazakhstan, Heritage of Baitursynov Ahmet and his associates.

Ahmet Baitursynov - state and public figure, educator, teacher, poet, essayist, scholar, a patriot. The legacy of him is wide-ranging and immense. In our view, there is everything that is associated with his name. His life and work, covering all aspects of the livelihoods of the Kazakh people, comprehensive works, thoughts, ideas and opinions. Scientists of independent Kazakhstan comprehensively research his works, and the younger generation studies Ahmet Baitursynov. He - is a phenomenon of the twentieth century, therefore, there is a genuine interest in all Kazakhstan to the figure of Baitursinov.

In Kazakhstan, everyone knows Ahmet Baitursynov and other members of alashorda movement. Currently the works of them published: Alikhan Bukeikhanov, Myrzhakyp Dulatov, Mustafa Shokai, Zhusupbek Aimauytov, Sanjar Asfendiyarov, Magzhan Zhumabaev, Mukhametzhan Tynyshpayev [1], and others implemented by the state program "Cultural Heritage" and "Alash heritage". Published: materials of the newspaper "Kazakh" [2], the magazine "Аукап" [3], a multi-volume collection of documents and materials of "Alash kozgalysy. Kuzhattar men materialdary zhinagy. Alash movement. Collection of documents and materials («Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Движение Алаш. Сборник документов и материалов»)[4], Fotoalbum "Alashorda" [5]. Light

materials of scientific conferences devoted to 90 th - anniversary of Alash carried out and [6], published in the scientific, journalistic, artistic works, telling about their lives and work for the good of the state and the Kazakh society [7].

Scientific - research center "Alashtanu" was formed at the Shakarim Semipalatinsk State University. The results of his activities may presented in the publication in 2010, in the first series of scientific meetings "Alashtanu Maseleleri" [8] and the cultural-cognitive encyclopedia "Alash" [9]. Center of Ahmet Baitursynov opened in the Abai Kazakh National Pedagogical University, in the university archive there are documents about his research and teaching activities. Almaty is a place of fruitful work of historical research center "Alash". In Astana – those researchers dealing with problems of Alashorda (алашеведы) teamed in the

Institute of Culture and Spiritual Development of "Alash". The main objective of these scientific and research centers: a study of national history, the study and introduction of the heritage of Alash prominent figures in textbooks, manuals, methodical, holding large-scale events for agitation and propaganda of their life, the publication of original works of Alash scientists in the Republic of Kazakhstan and abroad. Defending PhD thesis' on the study of creativity of Ahmet Baitursynov (philology, pedagogy, history, philosophy) [10].

Interest in life, work and legacy of «Alash» intellectuals demonstrate the artists of Cinematography. In 2004 and 2009, documentary films have been created: "Alash turaly soz" and "Alashorda". Attention is accented on the audience of Kazakhstan statehood issues in the period of the control of the Russian and Soviet empires. Ahmet Baitursynov and his colleagues have created a highly gifted territorial and national autonomy "Alash" with a single: territory, people, culture, history and language. Mustafa Shokai - tried to form Turkestan (Kokand) autonomy unified Turkic world.

There was a big role of A. Baitursynov in preserving the territory designation in KazASSR - autonomy in the Soviet platform. He is rightly called the "collector of Kazakh Lands".

In the cities of Almaty and Kostanay there are museums of Ahmet Baitursynov, and in the village called Turgay (Kostanay Region) - Ahmet Baitursynov and Myrzhakyp Dulatova. We study the subject "Alashtanu". In 2017, It is planned to make to the state list of historical and cultural monuments of national significance, the building of the museum-house of Ahmet Baitursynov in Almaty, release ten-scientific heritage of the scientist. In the future, transfer the house-museum A.Baitursynov into public ownership and to create on its basis, scientific, educational and educational center.

Name of Ahmet Baitursynov is given schools, universities, parks, streets, Institute of Linguistics. Conducted annually Baytursynov reading, historical evenings, competitions of knowledge, festivals. A.Baitursynov devoted to one issue of "Anyz adam» (№11, December 2010). And most importantly - published works of Ahmet Baitursynov.

All this provides an excellent opportunity for learning and understanding the activities of Kazakh intellectuals in the field of education, science, culture, politics and economy. And what is important, the use of their heritage in teaching and educational process in schools and universities.

Among the many rich spiritual heritage A.Baitursynov occupy a special place of research devoted to the problems of language and literature, the ideas for the modernization of the Kazakh language and literature. Ahmet Baitursynov - author of the first textbooks for teaching in the mother tongue: "Oku kuraly", "Til kuraly", "Alipbi", "Zhana alippe", "Sauat ashkysh", "Madeniet Tarihy", "adebiet tanytkysh" and methodical manual "Bayanshy ". He is the founder of Kazakh linguistics, researcher of the Kazakh oral literature ("23 zhoktau" "Er Sayin "). Reformer of Kazakh graphics based on the Arabic. Until now, Kazakhs far abroad enjoy his letter. Ahmet Baitursynov - known as a scientist-Turkologist, an active participant in the first congress of All-Union turkologists in Baku (1926), proposed

a system of translation principles and implementation of the international terms in the Kazakh language.

As the proof that the language issues are central to the strategic objectives of the state scale, we can recall the message of the President of our Republic Nursultan Nazarbayev to people of Kazakhstan in 2012. He said: "We need to modernize the Kazakh language. We have to do a modern language, to seek consensus on matters of terminology, once and for all solve the problem of translation into Kazakh established international and foreign words. This question should not solve the circle separate figures ... There are equally received worldwide terms, they enrich any language"[11].

In the extant winged words, Ahmet Baitursynov able to convey your thoughts, ideas, thoughts and concerns for the fate of the Kazakh people. For example: "Balam deityn zhurt bolmasa, zhurtym deytin bala kaydan shyksyn?!", "Bala bastaush mektepte bar pandi tek ana tilinde gana okuy kerek," "Til adamnyn adamdyk belgisinin zory, zhumsaityn karuynyn biri", "Oz tilimen soylesken, oz tilimen zhazgan zhurttyyn ulttygy esh uakytta adamy kurymai zhogalmaidy ", " Oku zhumysynyn ush zhagy ush narsege tireledi: biri akshaga, biri kuralga, biri mugalimge. Osy ush tireui birdei ten bolsa, oku kisaymay, auytkymay, tuzu zhuredi ", " Bizde tilimiz buzylmay saktaluyn tilesek, ozgellershe aueli oz tilimizben okytyp sonan son baskasha okytu tiis ", " Zhastardyn oku-tarbie zhumysy tuzelmey, zhurt isi tuzelmeydi ", " Til adamnyn adamdyk belgisinin zory, zhumsaityn karuynyn biri "and many others.

It is very important that Ahmet Baitursynov had actively participated in on all important issues of the society. This is confirmed by many documents. For example, materials known Karkaralinsk petition (June 1905), according to scientists, A.Baitursynov is one of the authors of the petition. Speaking in general it is written about the pressing issues of the Kazakh people, well-known figures of science and culture wrote on the limitation of the tsarist government, the possibility of Kazakh children entering grammar school for higher education, the necessity of granting scholarships, at the opening of the boarding gymnasiums. At the same time, they emphasized that "... the demand from the Kyrgyz population in education is huge, as evidenced by the mass of Kyrgyz children enrolled in urban schools at their own expense, in spite of the heavy burden of expense for Kyrgyz livestock farming" [12].

As a solution to the problem they suggested: "the assumption in the aul Kyrgyz schools to teach reading and writing, teaching in these schools, the language of children and compulsory study of the state language." It is also necessary to restore the abolished Boarding and board at the Omsk gymnasium and open a boarding school for Kyrgyz children at the Semipalatinsk gymnasium. Enlarge existing scholarships for admission to professional schools and higher education institutions ", and the necessary amount for the costs recovered from the Zemsky capital" Kirghiz Semipalatinsk region has reached 80,000 rubles, and at the disposal of local authorities "[12].

Hence it is clear that the authors of the petition Karkaralinsk called for Kazakh children receive education, pointing to a huge desire to learn and their

unwillingness to imperial administration to create the conditions. Many issues relating to education, science, the development of the Kazakh language is not lost its relevance today. For example, the President of Kazakhstan in his Message to the people of Kazakhstan stressed that: "Responsible language policy is one of the main consolidating factors of the Kazakh nation. Kazakh language - is our spiritual core. Our goal - to develop it, using actively in all spheres. We must leave a legacy to our descendants as a modern language in which the experience of many generations of our ancestors would be added harmoniously and our trail. This problem, which has to decide on their own every self-respecting man. The State, for its part, is doing a lot to strengthen the position of the state language ". [11]

Significant place in the petition was given to religious issues and indicate ways to address them. According to the authors, the spiritual revival of the indigenous population is unthinkable without the Muslim education and training is closely related to the culture, history, language, faith and national traditions.

In the Republic of Kazakhstan, according to the Agency for Religious Affairs of Kazakhstan, "in the spiritual life of Kazakhstan society ... it is an active process of religious revival. The population of

Kazakhstan has never been prone to fanatical faith, rather it different religious tolerance. The process of spiritual revival and the rise of religious consciousness takes place in an atmosphere of unity, peace and harmony of all religions". [13] That is, statements progressive leaders on the development of the mother tongue, religion and Muslim education, writing were developed in independent Kazakhstan.

Ahmet Baitursynov and his colleagues are the authors of the idea that "to protect the rights and interests of the Kyrgyz people of his deputies is necessary to participate in the ... legislature". [12] The independence of the Republic of Kazakhstan led to the formation of a bicameral Parliament, the work of deputies that will help the President and the government to solve the problems of students and young workers, which "is sure to become competitive if it is hard to learn, gain new knowledge, thus to learn and engage in self-development continuously for life " [14]. These achievements of our country, we can consider a dream come true and Ahmet Baitursynov Alash intelligentsia.

A lot of material from the spiritual heritage of Akhmet Baitursynov we can find in his scientific and journalistic articles, manuals and textbooks. It is known that in uniting the galaxy of outstanding people of the early twentieth century, has played a huge role "Kazakh" newspaper (1913-1918), which covered all the problems of the Kazakh society of that time. Everyone knows that Ahmet Baitursynov was an editor in chief of the famous newspaper. By definition of A.Baitursynov the newspaper for the people is like the "eyes, ears, heart and soul" [15].

A. Baitursynov and his associates published in the pages of "Kazakh" their literary works, research on the history and culture of the Kazakh people, articles, promoting freedom and the idea of revealing the problems of education, upbringing, education and health of the entire population. For example: "Zhazu maselesi", "Til kural", "Kyryk mysal", "Bilim zharysy", "Bas kosu", "Egin egu", "Auru zhaiynan" (A. Baitursynov), "Rukhani madeniet karaulynan", "Bez auruy ",

Ashyk khat ", " Kara kypshak Kobylandy "(A. Bukeikhanov)," Oyan, kazak ", " Zhazu zhondeu ", " Elimay ", " Shakirt ", " Okushylarga zhardem "(M. Dulatov)," Tamyр dari kakynda ", " Zhukpaly auru" (H. Dosmukhamedov) and others. All publications in the newspaper "Kazakh" were exposed to the idea of independence of the Kazakh people, which was unthinkable without the rise of the cultural status of the population. Therefore Alash intellectuals called on all his readers to "... by all means, seek education and general culture; for this ... first of all deal with the development of literature in the native language "[15].

Currently, reserachers of Baitursinov legacy found new works of an outstanding personality. They are "Yzyn", "Au, kazak", "Azamatka", "Boryshtymyn", "Tugan zher", "Obaly kimgе?", "Pakyrdyn oleni", "Zarykkanda kylgan bata" and others, stored in a rare fund of the National Library Almaty. We believe that the creative research scientists will be successfully continued.

For the thinking members of society are close and clear the reflection on the problems and prospects of development of Kazakh culture, designated leaders of Alash movement in another document, "Draft program of the party Alash", published November 21, 1917 in the newspaper "Kazakh", presented for the number 251. Among the authors and Ahmet Baitursynov. Particular attention is paid to the ninth chapter, which clearly defined that "the doors of educational institutions are open to all and free education; compulsory education applies to all. In elementary schools teaching in the mother tongue; Kazakhs create high schools and universities in their own language; the education system is independent in the form of autonomy: the authorities do not intervene in the case of education; Teachers and professors are appointed on a competitive basis; among the people open the library "[16].

A careful study of all sections of the program leads to the idea that the Alash ideas were progressive, fixed on the unity, freedom and independence. And it's true the head of our state, Nursultan Nazarbayev, President of Kazakhstan: "Mandate" Alash "for us - to preserve their historical and cultural heritage, the mandate" Alash "safeguard and strengthen compliance. So we have to respect and appreciate the people who fought for freedom and independence of Kazakhstan. People have died for the idea, but they have awakened in us the desire for independence. Happiness is finding it fell to our generation" [17].

Ahmet Baitursynov - educator and scientist, sincerely believed in the power and possibilities of those who wanted to study and work in the field of education and science. Therefore, speaking at the opening of the first university in Kazakhstan, ardently he desired that the university was able to live up to its name and value. This momentous event occurred in 1928. Ahmet Baitursynov spoke at the opening of the Kazakh State University (now - Abai KazNPU) at the invitation of Oraz Zhandosov - Commissioner of Education. In his speech, he stressed that "University - the creation of a higher culture, and higher culture is the sum of the maximum comprehension of humanity in relation to science and technology." Since "the power and wealth of the people is the amount of scientific and practical knowledge, which he has," the comprehension of his "there is a profound need for life" [18]. The opening of the university, in its opinion, makes it possible, firstly, to

study the Kazakh youth, and help your people to take up the higher culture; secondly, to achieve equality and equity, enhancing the cultural state - the key to development of any nation; Thirdly, it will be "the first hotbed of highly qualified workers in Kazakhstan" [18]. Unfortunately, expectations were not realized A. Baitursynov. The first university in the 1932/33 academic year, was transformed into the Pedagogical Institute, and only in 1934 opened as a new Kazakh State University, the current Al-Farabi Kazakh National University.

Confirmation of beautiful thoughts of Ahmet Baitursynov about the importance of universities in society is the fact that many of Alash figures were graduates of prestigious universities and institutes of Russia: Alikhan Bukeikhanov - St. Petersburg Imperial Forestry Institute, Sanzhar Asfendiyarov and Hael Dosmukhamedov - St. Petersburg Military Medical Academy , Mukhametzhan Tynyshpaev - St. Peterburskogo Institute of railway transport named after Emperor Alexander I, Mustafa Shokai and Zhakyp Akpan - St. Petersburg University, Zhansha Dosmukhamedov - University of Tartu and others. Also important was the fact that representatives of Alash intellectuals worked as teachers in schools and lecturers in higher education institutions (Ahmet Baitursynov, Myrzhakyp Dulatov Magzhan Zhumabaev, Telzhan Shonanov, Eldes Omarov). Recent (T.Shonanov, E.Omarov) worked at the university since its foundation up to the repressive thirties. Many erudite personalities were Commissar of Education, rectors of universities, research assistants (Alikhan Bukeikhanov, Ahmet Baitursynov, Sanzhar Asfendiyarov and others). They - the authors of textbooks and manuals, practical guides for teachers: "Alippe", "Til kural", "Bayanshy", "Adebiet tanytkysh" (Ahmet Baitursynov), "Essays on the history of Kazakhstan." (Manual for teachers), "History of Kazakhstan" (Sanzhar Asfendiyarov). "Pedagogy" (Magzhan Zhumabayev) "Didactics", "Psychology" (Zhusypbek Aymauytov). "Til damytu", "Zhana alippe", "Self-teacher the Kyrgyz language to Russian" (Telzhan Shonanov).

No one doubts the fact that they were all versatile personality: state and public figures, both writers, poets, scholars, teachers, translators, reformers. How very true scientist said - Mambet Koygeldiev, people "freely and boldly-minded, independent-minded" [19]. Ahmet Baitursynov and his supporters are an example to follow, because they - a storehouse of thoughts, ideas and opinions. Studying them can learn the good and justice, loyalty and duty, to understand the meaning of honor and conscience, study and work, build their life position, to improve, to dream, to hope and to carry out ambitious plans for the future of his people. This is confirmed by our state - the Republic of Kazakhstan. Prospects for the development of independent Kazakhstan are marked in the "Strategy - 2050" and in the subsequent epistles President of Kazakhstan.

Our task - to keep the memory of it, of Alash intellectuals know the history of Alash movement, their ideas, to study a multi-faceted heritage known progressive people of the Kazakh people. But a lot remains to be done, as Ahmet Baitursynov very bright personality and his works and life of many unexplored. How to write one of his admirers: "He is a huge boulder - an iceberg, much of which is still under water, invisible, and therefore unknowable" [20]. Waiting for his thoughtful

researchers sad fate wife Ahmet Baitursynov Badrisafy Mukhamed-Sadykkyzy. A good thing would be a translation of the works of the famous scientist, a talented poet, researcher of Kazakh folklore, language and literature in the languages of the peoples of the world. Heritage Ahmet Baitursynov rightly refers to a part of world culture, and it must be accessible to all mankind. We believe that such a day will come and. After all, he was a true patriot, passionately fond of the Kazakh people and all members of “Alashorda movement” believed in his competitiveness, outstanding natural ability and talent. Alash intellectuals wanted to see the Kazakh state among civilized European countries. The head of the state N.A. Nazarbayev "Currently, "the Kazakhstan - a young multi-ethnic state, confident in its future, dynamically developing country! We have passed the 25-year-old path of development. In the next 25 years we expect even higher frontiers. We will turn Kazakhstan into a more prosperous country for our descendants! "[21]. This year highlights the importance of studying and actualization of the creative heritage of members of “Alashorda movement” as part of the 100th anniversary of Alash movement and raises the issue of the unity of the history of Alash movement and the modern history of our independent state.

REFERENCES

- 1 Baitursyn A. Shygarmalary / Olender, audarmalar, zertteuler/. – Almaty: «Zhalyn», 1989. Akzhol . – Almaty: «Zhalyn», 1991. Tiltagilymy / Kazak tili men oku – agartuga katysty enbekteri/. – Almaty: Ana tili, 1992. Zhoktau.- Almaty: «Alash», 1993. Zhan sozimdi kim tusiner? – Almaty: «Kazakstan», 1994. Masa. – Almaty: «Raritet», 2005. Adebiet tanytkysh. Zertteuler men olender.- Almaty: Atamura, 2003. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. – Almaty: «Alash», 2002, 2004, 2006 idr. Bukeixan A. Izbrannoe. Cobranie sochinenii. 1-2 kniga. – Almaty: Olke, 2002, 2003. A.N.Bokeixan. Shygarmalarynyn zheti tomdyk tolyk zhinagy. – Astana: «Saryarka» BU, 2009. Dulatov M. Shygarmalary. 1-5 tt. – Almaty: Gylym, 1996. Shonanov T. Zhertagdyry – el tagdyry. – Almaty: Sanat, 1995. Zhumabaev M. Shygarmalar. Ushtomdyk.– Almaty: Bilim, 1995. Shokai M. Tandamaly. Izbrannoe. T.1-2. – Almaty: Kainar, 1999, 2004. Asfendiyarov S.A Istoriya Kazaxstana (s drevneiwx vremen). – Almaty: Atamura, 1996-1997. Tynyshbaev M. Istoriya kazaxskogo naroda. – Almaty: Kazak Universiteti, 1996. Tandamaly. Izbrannoe. – Almaty, Arys, 2001. i dr.
- 2 «Kazak»gazeti. Alash azamattarynyn ruxyna bagishtalady. – Almaty: «Kazak enciklopediyasy» Bas redakciyas, 1998.
- 3 Aikap. – Almaty: «Kazak enciklopediyasy» Bas redakciyas, 1988.
- 4 Alash kozgalysy. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov I materialov. Almaty: Alash baspasy, 2004-2006, 2009
- 5 Alashorda: Fotoalbom. – Almaty: «Orxon», 2012.
- 6 Materialy Mezhdunarodnoi nauchno – prakticheskoi konferencii «Alash I nezavisimy Kazaxstan: preemstvennost` idey I pozicii». 21 noyabrya 2008 goda. – Almaty: Abai atyndagy KazUPU. 2008. Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii «Alash-Orda» i problem kazaxskoi gosudarstvennosti i kultury. 5 dekabrya 2008 goda. Almaty: Kazak universiteti, 2009.
- 7 Ultyn Uly Ustazy (Xalkymyzdyn kornekti kogam kairatkeri, galym, agartuwy Axmet Baitursynovka arnalady). – Almaty: Ortalyk gylymi kitapxana, 2001. Nurgali R. Kazak adebietinin altyn gasyry. Zertteu. – Astana: «Kultegin» baspasy, 2002. Alashordynsy. – Almaty: Alash, 2004. Omarbekov T., Omarbekov S.H. Kazakstan tarixy najanetarixnamasyna ulttyk kozkaras. – Almaty: Kazak universiteti, 2004. Subxanberdina U. Arystar kaldyrgan amanat. – Almaty: Atamura, 2008. Sattaev A. Alashtyn asyldary. Esseler, zertteuler, makalalar, muragat materialdary. – Almaty: «KIE lingvoeltanu innovaciayk ortalyk», 2009. Kozybaev M. Tulgalar Tugyry. – Almaty: Kazakparat, 2009. Alashtanu maseleleri. 1 tom.-Semei: «Tany», 2010. Imaxanbetova P. «Gasyr sanlagy: Axmet Baitursynulynyn shygarmashylyk gumyrbayany». - Astana, 2010. Koigeldiev M. Ulttyk sayasi elita. Kyzmeti men tagdyry. Zertteuler. – Almaty: Zhalyn, 2004. Alash kozgalysy. – Almaty: «Mektep» baspasy, 2008. Nurpeisov K.N. Alasn ham Alash-Orda. – Almaty: Sanat, 1995. Dvezhenie Alash: Sbornik materialov sudebnyx processov nad alashevcami. Trextomnik. Avtorskoe izdanie professora T.K. Zhurtbaya.- Almaty, FF «El shezhire», 2011.
- 8 Alashtanu maseleleri. 1 tom. – Semei: «Tany», 2010.
- 9 Alash. Alashorda. Enciklopediya. – Almaty: «Arys» baspasy, 2009.
- 10 Ibraimov K.Sh. Axmet Baitursynov enbekterindegi termilogiya zhane stilistika maseleleri. Almaty, 2004. Mashkanova N.G. Axmet Baitursynov – kazak zhazuynyn reformatory. Almaty, 1994. Turgaraeva G. M. Axmet Baitursynovtyn kogamdyk-sayasi zhane memlekettik kyzmeti. Almaty, 2009 i dr.

- 11 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakstan – Lidera Nacii N.A. Nazarbaeva narodu Kazakstana «Strategiya - 2050». Novyi politicheskii kurs sostoyavshegocya gosudarstva. 14 dekabrya 2012 goda. Kazaxstanskaya Pravda, 15 dekabrya 2012 goda.
- 12 Alash kozgalysy. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov I materialov. T.1. – Almaty: Alash baspasy, 2004, s. 37, 39.
- 13 Vechernii Almaty, № 14-15, febral` 2013 goda.
- 14 Vystuplenie Prezidenta Respubliki Kazaxstan N.A Nazarbaeva na s`ezde molodezhnogo kryla «ZhasOtan». Astana, 14 maya 2008 goda.
- 15 «Kazak»gazeti. Alash azamattarynyn ruxyna bagyshtalady. – Almaty: «Kazak enciklopedia» Bas redakciyas, 1998, 14-15 bb.
- 16 Alash kozgalysy. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov I materialov. T.1. – Almaty: Alash baspasy, 2004.-505 b.
- 17 Nazarbaev N.A. V potoke istorii. – Almaty: Atamura, 1999, s 296.
- 18 Vestnik KazNU, seriya informacionnaya, №36 1998, s.10,11.
- 19 Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii «Alash I nezavisimyi Kazaxstan: preemstvennost` idei I pozicii». 21 noyabrya 2008 goda. – Almaty: Abai atyndagy KazUPU, 2008, s.11.
- 20 Kul`tura, №9, 2000.
- 21 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazaxstan – Lidera Nacii N.A. Nazarbaeva narodw Kazaxstana. Tretya modernizaciya Kazaxstana: globalnaya konkwrentosposobnost. 30 yanvary 2017 goda. Kazaxstanskaya pravda, 31 yanvary 2017 goda.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ДЕМОКРАТИЯ ЖӘНЕ «МӘНГІЛІК ЕЛДІҢ» КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ МҰРАТЫ

Әбжанов Х.

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі

Аннотация. Мақалада көне түркілер кезеңінен бастау алатын «Мәңгілік Ел» идеясының демократиялық және конституциялық негізі қарастырылады. Автор Қазақ даласында ұзақ уақыт өмір сүрген отаршылдық-монархиялық демократиялық жүйе және кеңестік-тоталитарлық демократиялық жүйе сияқты демократияның өзге де түрлерін, сонымен қатар олардың тағылымын талдайды. Сондай-ақ мақалада Елбасының 2017 жылдың 25 қаңтарында бастамасымен тәуелсіз Қазақстанның демократиялық жүйесіне және институционалдық реформасына тоқталған.

Түйін сөздер: демократия, конституциялық негіз, «Мәңгілік Ел», Қазақстан, Президент, институционалдық реформа.

ДЕМОКРАТИЯ И КОНСТИТУЦИОННАЯ ЦЕЛЬ «МӘНГІЛІК ЕЛ»

Абжанов Х.

Директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова, член-корреспондент НАН РК

Аннотация. В данной статье рассматривается демократическая и конституционная основы идеи «Мәңгілік Ел», берущая свое начало со времен древних тюрков. Автор анализирует другие виды демократии, долгие годы существовавшие в Казахской степи: колониаторско-монархическая демократическая система и советско-тоталитарная демократическая система, а также их уроки. Особое внимание автор уделяет демократической системе независимого Казахстана и институциональным реформам, инициированным Президентом 25 января 2017 г.

Ключевые слова: демократия, конституционная основа, «Мәңгілік Ел», Казахстан, Президент, институциональные реформы.

DEMOCRACY AND THE CONSTITUTIONAL PURPOSE OF THE 'MANGILIK EL'

Abzhanov Kh.

Director of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Corresponding Member of the NAS RK

Abstract. This article discusses the democratic and constitutional foundations of the "Mangilik El" idea originating from the times of the ancient Turks. The author analyzes other forms of democracy existed for many years in the Kazakh steppe: colonial-monarchical democratic system and the Soviet-totalitarian democratic system, and their lessons. Particular attention is paid to democratic system of the independent Kazakhstan and the institutional reforms initiated by the President on January 25, 2017.

Keywords: democracy, constitutional basis, "Mangilik El", Kazakhstan, President, institutional reforms.

Демократия – грек сөзі. Сөзбе сөз аудармасы «халық күші» дегенді білдіреді. Бүгінде ол «халық билігі» мағынасында қолданылады.

Қысқасынан қайырсақ, халық билігі салтанат құрған кеңістік пен уақыт та, қоғамдық құрылыс пен мемлекет те тарихта болған емес. Ал соған жетудің жолдарын қарастырған заңдар мен интеллектуалдық ізденістерде қисап жоқ.

Әр елдің өз демократиясы бар. Қазақ хандығы құрылған XV ғасырдан беріде Ұлы дала елі үш демократиялық жүйені бастан кешті. Бірі – ұлттық мемлекетіміздегі тарихи-дәстүрлі демократия. Оның құқықтық көрінісі мен негізіне «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы» жатады.

Екіншісі – отарлық-монархиялық демократия жүйесі. Бұл дәуірде қазақ халқы мемлекеттілігінен айырылды, билік пен байлықтан шеттетілді, жақсы мен жаманды айырудан қала бастады. Алашшылар көтерген «Оян, қазақ!» ұлттық идеясы демократияны аңсағаннан емес, туған халқын ыдыраудан, интеллектуалдық мешеуліктен, өркениеттік үдерісті жатсынудан сақтап қалу мұратын көздеумен дүниеге келген еді.

Үшіншісі – кеңестік-тоталитарлық демократия жүйесіндегі тапқанымыз бен жоғалтқанымыз. Социалистік демократия халық билігі ұстанымына қайшы екенін әр жылдарғы ашаршылық пен үздіксіз қуғын-сүргіннен миллиондаған қазақтың, әйгілі тұлғаларымыздың құрбан болуы, бірқатар жерден айрылғанымыз күмән-күдіксіз әшкерелейді. Бұлар орнына келмейтін, баға жетпейтін шығынымыз. Ал тапқанымыз не десек, ол жасампаздық әлеуетін ұштаған бәсекеге қабілетті халқымыз және мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізгеніміз.

Бүгінде төртінші демократиялық жүйе мен толқынның куәсі болудамыз. Тәуелсіздік арқасында қанат қаққан ол әлемдік тәжірибе мен жетістіктерге сүйенгенімен, жаһандану ықпалынан тыс қалмағанымен мазмұны һәм формасы бойынша таяу-алыс шетелдерде қазақстандық үлгі ретінде танымал. Айталық, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін демократияландыру үдерісі кешегі барлық одақтас республикаларда жүрді. Алайда тағылымы мен нәтижесі әр елде әр түрлі болып шықты. Латвия мен Эстониядағы, Түркіменстан мен Қазақстандағы, Ресей мен Украинадағы демократия сапасы, деңгейі, болмысы бірдей деп ешкім айта алмас, сірә.

Сонымен, демократияның, яғни халық билігінің мәні халық пен билік арасындағы келісім мен үйлесім, алшақтық пен қайшылық, әділдік пен легитимділік талаптарының бар-жоғымен анықталады.

ҚР Конституциясында: «Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық» деп жазылған. Преамбула мен Жалпы ережелерден кейінгі бөлім «Адам және азамат» атауымен айдарланған. Осыдан кейін «Президент», «Парламент», «Үкімет», «Конституциялық кеңес» бөлімдері орналасқан. Осылайша тағдыранықтаушы фактор – халық, ал халықтан кейінгі құдірет – билік екені конституциялық деңгейде рәсімделген.

Тарихи тұрғыдан келсек, билік мемлекеттен де бұрын пайда болған. Ал оның өкілеттік мүмкіншілігі мен ресурсы қандай да бір заңдық, дәстүрлік, өркениеттік шектеулерден асып кеткенде халық та, мемлекет те жапа шегетінін кеңестік-тоталитарлық дәуірдегі тарихымыз қапысыз дәлелдеді.

Функционалдық еркіндіксіз, тежемелік әрі тепе-теңдік тетіктерінсіз билік берісі – пәрменді жұмыс істей алмайтыны күмән-күдіксіз ақиқат десек, қауіптісі – оның халық пен қоғам тарапынан бақылаусыз қалуы ілгерілеуге қылаудай септесбей, зиян ғана әкелетіні айдай анық дүние. Демек, Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстандағы билік тармақтары арасындағы өкілеттіктерді қайта бөлу жөніндегі бастамасы Отанымыздың бүгіні мен болашағы үшін риясыз алаңдауын бейнелейді. «Мен, - деді Н.Ә. Назарбаев, – мұны жалғыз ғана мақсатпен – елді басқарудың неғұрлым тиімді, орнықты, заманауи жүйесін құру үшін жасап отырмын».

Билік тармақтары арасындағы қарым-қатынасты түрлі әдіс-тәсілмен, өкім-жарлықпен анықтауға болады. Солардың ішіндегі ең салмақтысы әрі мәртебелісі – мәселенің конституциялық деңгейде шешілуі. Ендеше, Президентіміздің «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жыл 25 қаңтардағы өкімі – кемел шешімнің сыртқа шыққан сәті.

Заң жобасымен таныса келе, 98 баптан тұратын Ата Заңымыздың 18 бабына өзгерістер мен толықтырулар енетінін байқадық. Бұған дейінгі конституциялық реформалардың мән-мағынасын жоққа шығаруға болмас. Дегенмен бүкілхалықтық талқылауға ұсынылған осы жолғы заң жобасының билікті демократияландыруға үлесі айрықша болатыны сөзсіз. Қажеттігін соңғы жылдары Елбасымыздың өзі айтып жүрген қозғалысқа – президенттік басқарудан президенттік-парламенттік басқаруға көшуге нақты алғышарт туды. Билік салаларының бәрі, оның ішінде президенттік билік институты да, жаңа регламентте жұмыс істеуге көшетіні анықталды. Бұл заманауи мемлекет құруды әрі бәсекеге қабілетті дамыған елдер қатарына кіруді көздеген «Ұлт жоспары» мен «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыру үшін қажет.

Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Заң жобасын толық мақұлдай отырып, бұл қадам халықтың билікке ықпалын, биліктің халық еркіне жегілуін оңтайландыратынын болжауға мүмкіндік бар. Мұның сыртында жемқорлықтың асқынуы, сапасыз салынған ғимараттар мен жолдардың көбеюі сынды жағымсыз құбылыстардың жиілеуі де елде билікті иемденіп кетудің бар екенін бекерлемейді. Тап бүгін Қазақстанда орын алып отырған олқылықтар мен кемшіліктерге халықтың еш қатысы жоқ. Кінә – мемлекеттік билікте.

Конституциялық реформаны талқылау мемлекеттік басқару жүйесін жаңғыртуға қолғабыс тигізеді деген ниетпен төмендегі ұсыныстарды ортаға салғанды жөн көрдім:

1. Осыдан 3 жыл бұрын Елбасымыз: Қазақстанның ХХІ ғасырдағы ұлттық идеясы – «Мәңгілік Ел», деп жариялаған еді. Аз ғана уақыт ішінде осынау тұжырымның жасампаз қуаты толық дәлелденді. VIII ғасырда тасқа қашап жазылған бұл пайым арғы бабаларымыздың интеллектуалдық қазынаға салған тамаша олжасы. Енді оған конституциялық тың серпін берген жөн. Басқаша айтқанда «Мәңгілік Ел» формуласын Ата Заңымызға енгізсек, еш қателеспейміз. Конституцияның преамбуласын қазіргі: «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген» нұсқасынан гөрі мынадай редакцияда жазуды ұсынамын: «Біз, ортақ тарихи тағдыр мен «Мәңгілік Ел» идеясы біріктірген...». Әрі қарай бұрынғы мәтін сақтала береді.

2. Президент өзінің бірқатар – 40-тан астам – өкілеттігін Парламент пен Үкіметке беретін болғандықтан қазір жұмыс істеп тұрған Конституцияның 3 бабы 3-тармақшасындағы: «Республика Үкіметі мен өзге де мемлекеттік органдар мемлекет атынан оларға берілген өкілеттіктері шегінде ғана билік жүргізеді» деген қағидадан «ғана» деген сөзді алып тастаған дұрыс. Ең дұрысы – осы тармақшаны: «Халық пен мемлекет атынан билік жүргізуге Республика Президентінің, сондай-ақ өзінің конституциялық өкілеттігі шегінде Парламенттің және Үкіметтің құқығы бар» деген редакцияда беру.

3. Билік тармақтары арасында өкілеттіктерді бөлу президенттік вертикальға, Парламент пен Үкіметке, жергілікті билікке, Конституциялық Кеңеске, сот жүйесі мен прокуратура қызметіне ғана қатысты емес. Ол білім мен ғылым саласында жалғасын табуы керек. Осы орайда ЖОО-лар мен ҒЗИ-лардағы бақылаушы кеңестің, ғылыми кеңестің ролін, әсіресе кадрларды іріктеудегі және қаржыны пайдаланудағы жауапкершілігін жаңа биікке көтеретін уақыт келді. Бұдан былайда Үкімет Республика Президентінің, Парламент Мәжілісінің, Парламентінің алдында жауапты болатыны тәрізді ректорлар мен директорлар да Ғылыми кеңес алдында жауапты болуы керек. Ғылыми кеңестің шешімінсіз бір тиын жұмсалмайтын ереже қабылданғаны абзал. Сонда миллион долларынан қапияда айрылған ректор туралы естімейтін болармыз.

ҚР Президентінің билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу мәселелері жөніндегі үндеуі мемлекетімізді саяси жаңғыртудың ірі қадамы, ал одан кейін іле-шала жарияланған «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы технологиялық жаңғырудың әлқиссасы болмақ. «Осы екі бастама да, – деді Н.Ә. Назарбаев, – бірін бірі толықтырып, ел дамуының ұзақ мерзімді мақсаттарына қызмет етеді». Демек, тәуелсіздік тұсында қайта жанған «Мәңгілік Ел» идеясының саяси-экономикалық негізі заманауи ахуалға сай рәсімделді. Түптеп келгенде, Үшінші жаңғыру саясат үшін де емес, экономика үшін де емес, адам үшін, елдің жаңа өмір шындығы жағдайларындағы жаһандық бәсекеге қабілеттілігі үшін жүзеге асырылмақ. Осыны ескере отырып «Мәңгілік Ел» идеясының 2050 жылға дейінгі басты мақсаты мен басымдығы Қазақстан халқының санын, демографиялық әлеуетін, отбасылық құндылықтарын күрт арттыру деп таныған дұрыс болар.

Саннан сапа шығады. Халықтың сапасы интеллектуалды ұлтты қалыптастыру саясаты мен практикасының дұрыс-бұрыстығына байлаулы. Ол адам дүние есігін ашқаннан жер қойнына кіргенге дейін үздіксіз жүруі керек. Интеллектуалды ұлттың бастауы білім мен ғылымда.

«Мектептің де, ЖОО-ның да, педагогтардың да беделі түсіп кетті», деген ренішті жиі естиміз. Білім беру жүйесінің «дертін» оқу-материалдық базасының әлсіздігімен, еңбекақының төмендігімен, биліктің өктемдігімен байланыстырушылар көп. Бекерлемейміз. Бұлардан келіп жатқан зиян шаш-етектен.

Дегенмен, оқу орнының беделі мен мәртебесін, парқы мен нарқын, қадір-қасиетін көтеретін шешуші фактор – түлектерін замана сұранысына сай біліммен сусындата алатын биіктен көрінуі. Бармағынан бал тамған аспаз немесе ағаштан түйін түйетін шебер даярлай алатын мектеп пен колледждің түлегі жерде қалмайтынына кәміл сенемін. Оксфорд университетін әлемге әйгілеп отырған құдірет атауы емес, сол университеттің профессор-оқытушылар құрамы мен бәсекеге қабілетті шәкірттері. Сондықтан да Жолдаудағы: «Біздің міндетіміз – білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет», деген Президент тапсырмасын төртінші сатының мәні мен стратегиясы ретінде қабылдауымыз керек.

«Мәңгілік Ел» идеясының көздегені «өлмесем болдыға» саймайды. Көштің соңында салпақтап, шаң жұтқаннан ештеңе таппаймыз. Санмен, сапамен, санамен бай болғанға не жетсін. Оған жеткізетін бүгінгінің қара нары – ұлтын сүйген, барша адамзатқа адал білім мен ғылым.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 34(091)

АЙДАРХАН ТУРЛЫБАЕВ – ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЛИДЕР АЛАШСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Байдалы Р.Ж.¹, Бекмағамбетова М.Ж.²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, докторант PhD.

²Костанайский государственный педагогический институт, г. Костанай, кандидат исторических наук, доцент.

Аннотация. В статье исследуется жизнь и общественно–политическая деятельность представителя казахской национальной интеллигенции Айдархана Турлыбаева. Опираясь на архивные источники, рассматривается его формирование личности в стенах Омской мужской гимназии и Санкт-Петербургском императорском университете. Блестящие знания, деловые качества и высокий профессионализм позволили А. Турлыбаеву сделать успешную карьеру. В статье делается обзор юридической деятельности Турлыбаева в Омской судебной палате и Тобольском, Омском и Томском окружных судах. После революционных событий 1917 года он активно включается в политическую сферу, поддержав идеи движения Алаш. В статье раскрывается период деятельности Турлыбаева в качестве председателя Акмолинского областного комитета и Акмолинского областного комиссариата. Дается оценка его деятельности в качестве представителя Алаш Орды, а также исследуется общественно–политическая деятельность в должности представителя Омской области в Казахской АССР. Турлыбаев разделил судьбу многих видных представителей казахского народа, попавших в жернова советской тоталитарной системы и был репрессирован. Изучение многочисленных документов и архивных материалов показывает, что данная личность сыграла значимую роль в неоднозначных событиях конца XIX – XX века. Всю его жизнь можно рассматривать как стремление к преобразованиям на благо отечества, посредством личного вклада.

Ключевые слова: гимназия, Санкт-Петербургский императорский университет, Омская судебная палата, юрист, мировой судья, присяжный заседатель, комитет, съезд, Алаш, комиссариат, общественно-политическая деятельность.

АЙДАРХАН ТҰРЛЫБАЕВ-АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ САЯСИ КӨШБАСШЫСЫ

Байдалы Р.Ж.¹, Бекмағамбетова М.Ж.²

¹Еуразия ұлттық университеті. Л. Н. Гумилева, Астана қ., PhD докторанты.

²Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты, Қостанай қ., тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.

Аңдатпа. Мақалада Айдархан Тұрлыбаевтың өмірі мен қоғамдық –саяси қызметі зерттелген. Омбы ерлер гимназиясы мен Санкт-Петербургтік Императорлық университет қабырғасындағы тұлғаның қалыптасуы мұрағат деректеріне сүйене отырып қарастырылған. Асқан білімі, іскерлік қасиеті және жоғары дәрежелі кәсібилігі арқасында А.Тұрлыбаев жоғары мансапқа қол жеткізген. Бұл мақалада оның Омбы сот палатасындағы Тобыл, Томск және Омск округтік соттарындағы құқықтық қызметіне шолу жасалынады. Ол 1917 жылдан бастап белсенді түрде саяси жүйеге араласып, Алаш қозғалысы мен идеясын қолдайды. Мақалада оның Ақмола

облыстық комитеті мен Ақмола облыстық комиссариатындағы төрағалық қызметі ашыла түскен. Алашорда өкілдігіндегі қызметтеріне баға беріліп, Қазақ АКСР Омбы облысы төрағалығында атқарған қоғамдық-саяси қызметі зерттеледі. Ол Кеңестік тоталитарлық жүйенің иірімінде репрессияға ұшырап, қазақ халқының көрнекті тұлғаларының тағдырындай тағдыр кешті. XIX-ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы бірнеше маңызды саяси оқиғаларда бұл тұлға ерекше рөл атқарғанын мұрағат деректері мен көптеген құжаттарды зерттегенде көз жеткізгендігі айтылады. Ол барлық саналы ғұмырын Отан үшін мемлекеттікті қалпына келтіруге арнағандығын жеке ісімен көрсеткен зор саяси тұлға.

Түйін сөздер: гимназия, Санкт-Петербургтік Императорлық университеті, Омбы сот палатасы, заңгер, мировой судья, ант берген заседатель, комитет, съезд, Алаш, комиссариат, қоғамдық-саяси қызметі.

AIDARKHAN TURLYBAYEV IS A POLITICAL LEADER OF THE ALASH MOVEMENT

Baidaly R.Zh.¹, Bekmagambetova M.Zh.²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, PhD student.

²Kostanay State Pedagogical Institute, Kostanay, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor.

Abstract. The article deals with the life and political activity of Kazakh national intelligentsia Aidarkhan Turlybayev. Based on archival sources, we considered his personality formation in Omsk gymnasium and St. Petersburg Imperial University. Brilliant knowledge, business acumen and high professionalism allowed A. Turlybayev to make a successful career. The article provides an overview of the legal activities of Turlybayev in Omsk Court of Justice and Tobolsk, Omsk and Tomsk district courts. After the revolutionary events of 1917, he is actively involved in the political sphere by holding the idea of the Alash movement. The article discusses the period of activity of Turlybayev as a chairman of Akmola regional committee and Akmola regional commissariat. The paper also touches upon the evaluation of his activities as a representative of the Alash Orda as well as investigation of the socio – political activity as a representative of the Omsk region in the Kazakh ASSR. Turlybayev shared the fate of many prominent representatives of the Kazakh people, caught in the millstones of the Soviet totalitarian system, and was arrested. The study of numerous documents and archive material reveals that this person has played a significant role in the controversial events of the late XIX – XX century. All his life can be seen as a desire for changes on the benefit of the fatherland through personal contributions.

Keywords: gymnasium, Saint-Petersburg Imperial University, Omsk judicial chamber, lawyer, magistrate, juror, Committee, Congress, Alash, a commissary, social and political activities.

Введение

На рубеже XIX – XX вв. в среднеазиатско–казахстанском регионе на ниве общественно – политической деятельности была занята значительная группа образованных казахских граждан. К большому сожалению, общественности известна лишь незначительная часть этой плеяды, стремившейся к созданию национальной государственности и культурному прогрессу. Одним из выдающийся казахских общественных деятелей, активным участником национально–освободительного движения «Алаш» начала XX века, образованных людей той непростой эпохи был видный юрист Айдархан Турлыбаев. К сожалению, личность А. Турлыбаева до сих пор остается весьма загадочной и малоизвестной даже узкому кругу исследователей. На основе редких и ценных архивных источников и воспоминаний его современников и потомков мы решили несколько восполнить данный пробел.

Жизнь и деятельность А. Турлыбаева удалось воссоздать при изучении документов, рассредоточенных в фондах Государственного архива Российской Федерации, Центрального Государственного Исторического архива Санкт-Петербурга, Исторического архива Омской области, Государственного Архива Томской области.

Современная историография до сих пор не располагает специальными монографическими исследованиями о жизни и общественно-политической деятельности Айдархана Турлыбаева. Все, что касается этой темы, носит в основном фрагментарный характер, затрагивается в том или ином контексте более широких проблематик.

Так, сведения об А. Турлыбаеве содержатся в энциклопедии «Казахстан: национальная энциклопедия» [1], в которой приводится краткий обзор его жизни и общественно-политической деятельности.

Несомненный интерес вызывает цикл статей, специально посвященных А. Турлыбаеву и содержащих справочную информацию: это работы Н. Дулатбекова «Желал он сохранить наследие народа» [2], К. Кеменгер «Айдархан Турлыбаев» [3] А. Айтмухамбетова «Казахские юристы в правовой сфере Российской империи» [4].

Цикл статей опубликован историком К. Абуовым, они позволяют более детально ознакомиться с биографией А. Турлыбаева [5].

Видный казахский общественный деятель А. Турлыбаев родился 25 августа 1877 года в Акмолинской области Кокшетауского уезда Мезгильской волости [6. Л. 30] в ауле №1. Сейчас это Северо-Казахстанская область, Тайыншинский район, село Талап. Отца Айдархана звали Турлыбай, родом из племени Аргын. Заметив способности сына к учебе Турлыбай, отдал его после обучения в аульной школе в двухклассную русско-казахскую школу – интернат города Кокчетав. По ее окончании, в 1889 году в возрасте 11 лет Айдархан поступает в Омскую классическую гимназию. Данные подтверждаются исследованиями К. Абуова [5. с.143].

К концу XIX года в Омске находились мужская и женская гимназии, кадетский корпус, учительская семинария, механико-техническое, железнодорожное технические училища и фельдшерская школа. Мужская классическая гимназия была учреждена 1 июля 1876 года по ходатайству генерал-губернатора Западной Сибири Н.Г. Казнакова. Здание для нее построил городской архитектор Э.И. Эзет. Здание, в котором разместились классы, библиотека и гимназическая церковь, было расположено у бывших Тарских крепостных ворот [7, с.453]. Гимназия должна была давать законченное среднее образование с 8-летним курсом обучения с дальнейшей целью поступления учащихся в высшие учебные заведения. Такие гимназии пользовались популярностью среди местного населения, так как имели статус элитных школ. Правительство было заинтересовано в подготовке кадров из местных казахов, и пропагандировало преимущество государственного светского просвещения. Местные казахи рассматривали такое образование как шаг в удачное будущее, так как они могли претендовать с гимназическими аттестатами на занятие вакантных должностей в государственных учреждениях. Основной упор делался в мужской гимназии на изучение древних языков – латинского, греческого, русского с церковнославянской словесностью, и современные языки – французский и немецкий. Также особое внимание уделялось изучению закона божьего. Помимо предметов по языку в гимназии обучали логике, математике, математической геометрии, физике, географии, военной гимнастике [8, Л.1].

Вместе с А. Турлыбаевым учился и Раимжан Марсеков. Они вдвоем были стипендиатами в Омской классической мужской гимназии. А. Турлыбаев был стипендиатом от Акмолинской области, а Р. Марсеков от Семипалатинской области, учебу за них оплачивала областная администрация, собирающая деньги со всех казахов области, так называемый «общий сбор» [9, с.172].

В 1897 году Айдархан в возрасте 19 лет успешно закончил Омскую мужскую гимназию. По сведениям согласно аттестату зрелости за №949, А. Турлыбаев отлично знал историю Российского государства, логику, латинский язык [6, Л.29]. Как писал знаток казахского быта Ф. Собысевич «Нужно отдать справедливость и киргизским детям: киргизские мальчики достойны всякой похвалы по своему поведению, прилежанию, быстрым и отлично усваиваемым познаниям» [10, с.271 - 275].

Сразу после окончания гимназии А. Турлыбаев вместе с Р. Марсековым поступает на юридический факультет Санкт-Петербургского императорского университета в качестве стипендиатов от своих областей. 23 августа 1897 года он пишет прошение ректору университета, прося принять его в качестве студента [6, Л.20].

Наиболее дальновидные казахи, такие как родители Айдархана, стали отправлять своих детей в средние и высшие учебные заведения России, а также зарубежные страны. В обретении знаний они видели один из способов защиты своих ущемленных прав. Не случайно значительная часть казахской молодежи старалась выбрать юридические факультеты. К примеру, на рубеже XIX – XX веков в одной только Казани (Императорском Казанском университете, Казанском ветеринарном институте, Казанской учительской семинарии) обучалось около 100 казахских студентов. Немало молодых казахов училось в университетах Санкт-Петербурга, Москвы, Томска, Саратова, Киева, Каира, Бомбея, Стамбула и Варшавы. Так, юридический факультет Санкт-Петербургского университета с золотой медалью закончил М. Шокай, Санкт-Петербургский лесной институт – А. Букейхан, Санкт-Петербургскую военную медицинскую академию – С. Асфендияров, медицинский факультет Томского университета – А. Сеитов, юридический факультет Тартуского университета Ж. Досмухамедулы, Каирский университет – М. Габдулгазиулы, Бомбейский университет – О. Турмаганбетулы, юридический факультет Киевского университета – Х. Нуржанов, юридический факультет Казанского университета – А. Беримжан, А. Аманжолов, У. Танашев и многие другие.

Так совпало, что в 1897 году количество приезжих студентов в Санкт-Петербургском университете составляло 49,11%, в том числе и с окраин империи. При этом, стараясь предотвратить поступление на учебу потенциальных революционеров, правительство ограничивало количество поступающих с окраин нехристианского вероисповедания [11, с.45]. Тем более удивительно, что сам А. Турлыбаев считался учащимся магометанского вероисповедания. От 9 сентября 1897 года сохранилось заявление А. Турлыбаева о том, что он обязуется не входить ни в какие тайные сообщества и не участвовать ни в каком сборе денег [6, Л.42].

На юридическом факультете Турлыбаев прослушал лекции выдающихся профессоров, таких как И.Я. Фойницкий (Учение о наказании, Уголовное судопроизводство), Н.Л. Дювернуа, профессора французского происхождения (Гражданское право), В.А. Лебедев (Финансовое право), В.В. Ефимов (Догма римского права), Ф.Ф. Мартенес (Международное право), И.А. Ивановский (Русское государственное право), И.И. Кауфман (Статистика) и др. [6, Л. 4, 9- 14]. Его сокурсником был Александр Блок, вместе с которым они посещали занятия по таким предметам, как «Статистика», «История русского права», «Русское государственное право» [12, с.53].

Проживал А. Турлыбаев в Санкт-Петербурге в течение всей учебы по нескольким адресам, но большую часть времени своего студенчества он жил на Васильевском острове, в переулке Пучков в доме №4 в квартире 16, рядом с университетом [6, Л.35]. Одно время он жил вместе с одним из будущих лидеров движения «Алаш» – Жакыпом Акпаевым [6, Л.46 об.].

За годы учебы Турлыбаев отличался целеустремленностью и любознательностью, желанием получить качественное образование. Он блестяще защитил дипломную работу «Брачное право

киргиз», подготовленную под руководством ректора университета профессора Гольмстена [13, Л. 1 – 75].

В 1902 году он закончил обучение в Санкт-Петербургском императорском университете. В этом же году Турлыбаев возвращается в Омск, где приказом старшего Председателя Омской судебной палаты назначается на судебную должность при Омской Судебной палате [14, с.1]. В личном деле А. Турлыбаева отмечено: «По окончания курса Императорском С.Петербургском Университете по юридическому факультету с дипломом I-й степени, постановлением Старшего Председателя Омской Судебной Палаты от 8 июля 1902 года за № 27, определен младшим кандидатом на судебная должности при Омской Судебной Палаты» [15, Л. 13]. Проявив деловые и профессиональные качества, он начинает служебную карьеру. В 1903 году он назначается помощником секретаря Палаты по гражданскому департаменту [15, Л.3] и к 1905 г. назначен Мировым Судьей 6 участка Ишимского уезда, округа Тобольского Окружного Суда [15, Л.4].

Применение полученных знаний, проявление старания и желание служить своему народу предопределили его дальнейшую судьбу. Определением Общего Собрания от 9 декабря 1906 года командирован для представления в Ишимский уезд по делам о выборах в Государственную думу. Он же и возглавил созданную комиссию по выборам [15, Л.4 об.]. Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 18 февраля 1908 года за № 11 произведен, за выслугу лет, в коллежские ассесоры (чиновник VIII класса по табелю о рангах) со старшинством [15, Л.4 об.]. Позже Турлыбаев состоял при Томском окружном суде в качестве участкового мирового судьи. Судебные обязанности он исполнял на 2 участке г. Каинска Каинского уезда. В сферу деятельности Турлыбаева входили г. Каинск, станция Каинск, поселок при станции, а также Нижнее-Каинская, Казанская, Ново-Ярковская, Булатовская, Верхне-Игинская, Каинская волости, линия железной дороги и инородческие аулы [16, с.18].

В 1910 году А. Турлыбаев выполнял обязанности присяжного заседателя по Ишимскому уезду. Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 12 сентября 1911 года за №69 перемещен мировой судьей 3 – го участка города Омск [15, Л.9]. В 1912 году по выслуге лет произведен в чин Надворного советника (чиновник VII класса по табелю о рангах).

Как свидетельствуют документы, за одиннадцатилетний срок службы Турлыбаев в общей сложности только на 4 месяца уходил в отпуск, поскольку специалисты такого ранга были хронически перегружены следственными делами.

Анализ финансового состояния Турлыбаева, карьерный рост и служебное перемещение свидетельствует о постепенном перенятии им европейских стандартов поведения и образа жизни. За период служебной деятельности он сумел достигнуть соответствующего имущественного статуса, определенного финансового благополучия и проживал в г. Омске. Его надворные строения и усадьба оценивались в 6000 рублей. По документам Турлыбаев к этому периоду был женат вторым браком. Его супруга Сагида Мухамед-Рахимова Карабалина была уроженкой Кокчетавского уезда Акмолинской области. От этого брака он имел двух детей.

К 1915 году Турлыбаев продолжая юридическую карьеру «...Постановлением Совета Присяжных Поверенных округа Омской судебной палаты от 30 ноября с.г. в виду разрешения Министра Юстиции, бывший мировой судья, надворный советник, А. Турлыбаев, магометанского вероисповедания, принят в число Присяжных Поверенных округа названной Судебной палаты» [17, Л.43]. По свидетельству современников, в кругу тогдашней интеллигенции его называли «казахским Плевако» [18, с.272]. О деятельности Айдархана Турлыбаева в 1917 году писала газета «Казах»: «Айдархан Турлыбаев – присяжный поверенный, знает юридическую науку досконально, деловой человек... Айдархан был достойным стать депутатом от Акмолинской области на I и II Госдуме...» [19, с.135].

Наряду с адвокатской деятельностью Турлыбаев активно включается в общественно-политическую жизнь. Вот что по этому поводу отмечает профессор К. Абуов: «вернувшись в 1902 году Айдархан сотрудничает с представителями местной интеллигенции по проблемам дальнейшей судьбы нации» [5, с. 147 – 148].

Турлыбаев активно включился в политическую жизнь после февральских событий, поскольку связывал с ними, как и вся казахская интеллигенция, надежды на крупные политические и экономические перемены. В административном центре Степного генерал-губернаторства г. Омске 2 марта 1917 г. состоялось объединенное заседание Городской думы и представителей общественных организаций, на котором был рассмотрен вопрос об организации нового органа власти. Здесь было принято решение об образовании Омского коалиционного комитета. В него было избрано 15 человек. Заведующим казахским отделом в созданном комитете стал А. Турлыбаев. Практически одновременно с этим был создан путем делегирования Омский областной казахский комитет из 10 человек. На заседаниях Омского коалиционного комитета от 3 и 7 апреля специально были заслушаны вопросы о взаимоотношениях с областным казахским комитетом и порядке организации власти в казахских аулах. 7 апреля обсуждалось ходотайство заведующего казахским отделом комитета А. Турлыбаева о выдаче удостоверений казахским комиссарам, командируемым для создания на местах аульных и волостных организаций казахского населения и для созыва 23 апреля съезда представителей казахского населения. Все казахские комиссары прошли по представлению А. Турлыбаева утверждение и получили наплечные знаки и удостоверения волостных комиссаров.

Турлыбаев принял активное участие в организации и проведении казахского съезда Акмолинской области, который проходил с 24 апреля по 7 мая 1917 г. Омске. Для участия в работе съезда прибыло 114 делегатов, по два человека от волости. На съезде присутствовали командующий войсками Омского военного округа генерал-майор Г.В. Григорьев, помощник командующего С.М. Немчинов, председатель коалиционного комитета П.А. Филашев, комиссар Степного края И.П. Законов, председатель Совета крестьянских депутатов С.И. Юркевич, два председателя мусульман. Председателем избран член Коалиционного комитета Айдархан Турлыбаев. Работали 4 секции – религиозная, женская, финансовая, секция народного образования. Съезд принял резолюцию: ввести всеобщее образование с 8 – 12 лет на родном языке в аульных школах, подготовить учителей, изыскать 50 стипендий для мусульманских и 5 стипендий для русских средних учебных заведений, ввести женское равноправие. Для осуществления намеченных целей делегаты высказали предложение о создании особого Акмолинского областного исполнительного казахского комитета под председательством Турлыбаева Айдархана. Заместителями избраны А. Сеитов, С.М. Джанайдаров, членом – М. Жумабаев. Организаторы съезда ставили цель поддержать партию «Алаш» и Омский коалиционный комитет, представляющих новую власть после Февральской революции [20, с. 410 – 411].

В 1917 году А. Турлыбаев активно участвовал в организации и проведении I Всеказахского съезда, где была создана партия Алаш (21–28 июля 1917 г.). В Оренбурге собрались представители всех областей. На съезде выдвигается требование территориально-национальной автономии в рамках Российской демократической Федерации. Вплоть до этого времени вопрос об автономии сторонники Алаш не выдвигали, и проявление федералистских настроений у них отражало влияние центробежных сил, проявляющихся по всей стране. На первом съезде Турлыбаев был избран делегатом от Акмолинской области для участия в работе Всероссийского курултая и Всероссийского мусульманского съезда Шура – и Ислами. Он также принимал участие в создании Акмолинского областного комитета партии Алаш.

Намеченный на сентябрь 1917 г., второй съезд казахов Акмолинской области был открыт с опозданием. С 23 по 27 сентября в Омске (в помещении областного хозяйственного комитета) происходил съезд представителей уездных киргизских исполнителей Акмолинской области. Председательствовали на съезде Турлыбаев и Сейитов. Делегаты с мест отметили рост преступности среди киргиз. Участились грабежи, воровство и «барымта». Для борьбы с преступностью, съезд единогласно принял решение об избрании волостного народного суда. Съезд высказался за немедленное введение у киргиз земства на общем основании там, где это возможно; там же, где благодаря смешанному землевладению, ведение земства на общем основании невозможно, съезд решил организовать особые земские единицы: районные земства. Съезд решил всем своим авторитетом поддержать распространение облигаций «Займа Свободы» среди киргиз. Съезд избрал делегатом на сибирский областной съезд в Томск Е. Итпаева [21, с.3].

Тесно связанное с сибирскими общественными деятелями, прежде всего кадетами и эссерами, представители Алаш 1917 г. поддерживали контакты с руководством областнического движения Сибири. Они приняли участие в работе созданного 8 октября 1917 г. областного первого сибирского съезда в городе Томске. Турлыбаев избирается в Сибирский областной комитет от Акмолинской области [22, Л.29]. Съезд обсудил вопросы о формах самоуправления, национальный, земельный, о создании общесибирского экономического совета и постоянно действующего областнического органа. Также на съезде в президиум от Семипалатинской области избраны А. Бухейханов и А. Ермеков. Надо сказать, что еще с дореволюционных времен и на протяжении 1917-1918 гг. сохранялась тесная связь казахов националов с сибирскими областниками, обусловленная как объективными причинами, так и политическим прагматизмом названных сил.

31 октября состоялось учредительное собрание Алаш в Омске с участием А. Бухейханова, а 18 декабря 1917 года газета «Казах» опубликовала состав Омского комитета: А. Сейтов, М. Жумабаев, М. Саматов, А. Турлыбаев (председатель), Б. Серкебаев, Е. Мукушев, Е. Итпаев, Д. Адилов, К. Кеменгеров, М. Сейтов, Ж. Тлеулин, О. Ахметов, Х. Кожамберлин, К. Какенов. При их участии было создано пять укомов партии в Акмолинской области, проведена разъяснительная работа в связи с выборами в учредительное собрание [23, с. 179 – 182].

Также Турлыбаев стал организатором второго Всеказахского съезда, проходившего с 5 по 13 декабря 1917 г, где была образована Автономия «Алаш». Но участвовать ему не удалось. Как свидетельствуют архивные документы, он участвовал 6 декабря в работе Чрезвычайного Сибирского съезда, проходивший в г. Томске [24, Л.138]. Тем не менее, Турлыбаев был избран членом Всекиргизского народного совета Алаш-Орда. Здесь его кандидатура выдвинута на пост председателя Алаш-орды, также на голосование выдвинуты Алихан Бухейханов, Бахыткерей Кулманов. Голосовали за Алихана – 40, против – 18, за Бахыткерей – 19, против – 39, за Айдархана – 20, против – 38. Он активно участвовал в учреждении милиции «Алаш», вместе с Х. Габбасовым, М. Тынышбаевым, Б. Маметовым приступил к формированию одного из полков в Семипалатинске.

28 июня 1918 г. приказом Западно-Сибирского Комиссариата Сибирского правительства назначается в Акмолинский областной комиссариат [25, Л.1]. Во время этого заседания было принято окончательное решение о местопребывании Западно-Сибирского комитета в Омске и впервые обсужден вопрос об Омском (Акмолинском) областном комиссариате. Западно-Сибирский комиссариат решил образовать Омский (Акмолинский) областной комиссариат в составе трех лиц. 19 июня 1918 г. Западно-Сибирский комиссариат принял журнальное постановление об учреждении Акмолинского областного комиссариата под руководством председателя П.И. Кортусова, в него вошли А.Г. Кордо и А.Т. Турлубаева. Но в таком составе Акмолинский комиссариат просуществовал недолго. Обнаружились два вопроса, по которым

Кортусов имел мнение, несовпадающее со взглядами руководства вышестоящих органов власти, в особенности с министром внутренних дел Временного Сибирского Правительства В.М. Крутовским. 25 июля 1918 года А. Турлыбаев пишет заявление о своем переезде из Омска в Семипалатинск, и уходит из комиссариата. Но вопреки своему заявлению, он не уезжает в Семипалатинск, а продолжает служить присяжным поверенным в Омске. Летом 1918 года вступает в Омское отделение Союза возрождения России, и в сентябре этого же года избран гласным Омской городской думы.

11 февраля 1919 года под председательством заместителя внутренних дел Правительства Колчака П. Коропачинского в Омске состоялось предварительное междведомственное совещание «по вопросам административно-хозяйственного устройства казах-киргизского народа». На совещании присутствовали представители министерств внутренних и иностранных дел, юстиции, финансов, а также председатель Алашорды А. Букейханов и ее члены У.Танашев и А. Турлыбаев.

После окончания Гражданской войны в Казахстане в 1920 году ВЦИК и СНК РСФСР приняли декрет «Об образовании Киргизской Автономной Социалистической Советской Республики». На территории Омской области тогда было создано представительство КирАССР, которое просуществовало до 1923 года, и возглавлял его Полномочный Представитель А. Турлыбаев. В ноябре 1921 года при разграничении Омского и Петропавловского уездов, произошли разногласия по поводу принадлежности станции Исилькуль между Сибревкомом и администрацией Петропавловского уезда. Тогда А. Турлыбаев потребовал исполнения постановления административной комиссии ВЦИК, и только в мае 1922 года конезавод возле станции Исилькуль был передан Петропавловскому уезду. Представительство также занималось выделением денежных средств для содержания студентов во время учебы в Омске. В 1922 году Турлыбаев пишет в ВЦИК КирАССР о выделении студентам 500 пудов муки и 200 пудов мяса.

До начала 30-х годов прошлого столетия А. Турлыбаев работает юрисконсультom при областном потребительском союзе до 1931 года в городе Омске, и затем в зерносовхозе Возвышенка до октября 1934 года. С октября 1934 по апрель 1935 года пребывал в должности юрисконсульта при Управлении Казжелезнодорожной в городе Акмоле. 4 июля 1937 года органами НКВД А.Турлыбаев в возрасте 60 лет был арестован[26, Л.162]. На следующий день ему предъявили обвинение «в помощи белогвардейцам во время Колчаковской реакции, в националистической деятельности, направленной на свержение советской власти и создание пантюркского государства, подготовке кадров для поднятия восстания, в связях с военно-мусульманской организацией «Гаскери – Уошма» [26, Л.160]. Ни по одному из предъявленных пунктов обвинения А. Турлыбаев не признал себя виновным. И 17 ноября 1937 года органами УГБ НКВД был объявлен приговор «расстрелять». 23 ноября А. Турлыбаев был расстрелян. Только 13 августа 1957 года военным трибуналом Сибирского военного округа имя А. Турлыбаева было реабилитировано за отсутствием состава преступления.

А. Турлыбаев оставил о себе память как блестяще образованный и грамотный человек своего времени. Он пользовался одинаковым уважением как у степняков, так и у представителей интеллигенции других народов, в том числе и у представителей царской администрации. Его отличали глубокое знание и уважение народного права, национальной истории, культуры и традиции, самоотверженное и бескорыстное служение своему народу. Он вел последовательную борьбу за восстановление национальной государственности наравне с такими же образованными и преданными идее другими сынами казахского народа.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Казахстан: национальная энциклопедия. Т.5. Гл. ред. Б. Аяган. Алматы, 2006. 267с.
2. Дулатбеков Н. Желал он сохранить наследие народа // Казахстанская правда. 2015. № 34 С.3
3. Кеменгер К. Айдархан Турлыбаев // Абай. 2015. №1 С.64-69
4. Айтмухамбетов А. Казахские юристы в правовой сфере Российской империи (вторая половина XIX в. начала XX вв.) // Отечественная наука. 2009. № 4. С. 42-45.
5. Абуов К. Казахстан: история и уроки. Астана. 2006. 320 с.
6. ЦГИА СПб. Ф. 14. Оп.3. Д.34521.
7. Энциклопедия Омской области: в 2 т. Т. 2. / под общ. ред. В.Н. Русакова. Омск: Омское книжное изд-во. 2010. 592 с.
8. ИАОО. Ф.14. Оп. 1.
9. Марсеков Р. Куда идут казахи? Алматы. 2001. 172 с.
10. Собысевич Ф. Тургайская область и ее устройство // Военный сборник. Т. 28. 1871.
11. Баринов Д.А. Коллективная биография студенчества Санкт-Петербургского университета 1884-1917 гг.: статистический анализ. // Клио, журнал для ученых. 2013. №10 (82)
12. Очерки по истории Ленинградского Университета. IV т. Ленинград. 1982. 312 с.
13. ЦГИА СПб Ф. 14. . Оп. 8. Д. 1609.
14. Акмолинские областные ведомости. 1902. № 2. С.19.
15. ИАОО. Ф.10. Оп. 1.
16. Казахи России: история и современность//Материалы Международной научно-практической конференции. Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та. 2010. Т. 1. 308 с.
17. ИАОО. Ф.10. Оп. 1. Д. 775.
18. Дулатова Г.М. Негаснувшие звезды Алаша. Алматы: Мектеп. 2012. 392 с.
19. Козыбаева М. Айдархан Турлыбаев-видный представитель Алашского движения // Память трагического: события, люди, история. Сборник материалов Международного круглого стола, посвященного 75-летию массовых политических репрессий в Казахстане. Астана. 2012. 212 с.
20. Казахи Омского Прииртишья. Энциклопедия. Книга первая. Омск: Типография «Золотой тираж». 2015. 488 с.
21. Киргизский съезд // Степная речь. 6 октября 1917 г. №226.
22. ГАТО. Ф. 552. О. 1. Д. 2
23. Аманжолова Д.А. Алаш: исторический смысл демократического выбора. Алматы. 2013. 400 с.
24. ГАТО. Ф. 578. Оп. 1. Д.1
25. ГАРФ. Ф.132. Оп-5. Д.808
26. Управление ФСБ, Ф. 4. Д. П.7879 Т.2

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ӨОЖ / УДК / UDK 94 (574): 316.422 «1920/1936» (043)

КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ XX Ғ. 20-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТЫ

Бегалиева А.К.¹, Амирханов М.Б.¹, Ахметжанов Д.Г.¹

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада «әскери коммунизм» және ЖЭС саясаттарына салыстырмалы талдау жасалған. Бірінші дүние жүзілік соғыстан кейін дағдарыс жағдайындағы Ресей революциямен бетпе-бет келді. Бұл халық үшін үлкен сынақ еді. Кеңес үкіметі жарияланғаннан кейінгі басты міндет халық шаруашылығын қалпына келтуі болды. Көптеген өндіріс орындары шикізат, энергия көздерінің болмауынан және ескірген жабдықтар есебінен жұмыс істемеді. Бұл өкіметке ауыр тәжірибе еді: тарихи жағынан бірінші болған «әскери коммунизмді» игеру, әкімшіл-әміршіл жүйе жаңа форма болды. Ол елді катастрофаға әкелді.

Нақ сол 20-шы жылдары тәжірибеде жаңа экономикалық саясат, демократиялану, плюрализм бейбіт өмір сүру жетістіктерімен үйлесіп жатты. «Азаматтық бітім» негізінде әлеуметтік катастрофасыз социализм құрылысына өту жолы ашылды. Ол өзара байланыста болғанда ғана жетістікке жететін еді.

Қазіргі кезеңде мемлекет дамуында «әскери коммунизм» саясатының да, жаңа экономикалық саясаттың да қателіктерін ескеру қажет. Өйткені, дағдарыстан шығу қазіргі экономиканың зерттейтін маңызды бөлігі. Осыған байланысты мақаланың мақсаты КСРО-ғы «Әскери коммунизм» және ЖЭС саясатын көрсету басты мақсат болды.

Түйін сөздер: әскери коммунизм, жаңа экономикалық саясат, сиез, дағдарыс, диктатура, қоғам, басқару.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СССР В 20-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Бегалиева А.К.¹, Амирханов М.Б.¹, Ахметжанов Д.Г.¹

¹КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье дается сравнительный анализ политики «военного коммунизма» и НЭП. После первой мировой войны Россия, в которой и так был глубочайший кризис, столкнулась еще и с революцией. Это было настоящее испытание для народа. Самой приоритетной задачей, после провозглашения Советской власти стало восстановление разрушенного хозяйства огромной страны. Большинство промышленных предприятий не работало из-за отсутствия сырья, энергии и изношенности оборудования. Такой подход дался правительству тяжелым опытом: преодолением «военного коммунизма», исторически ставшего первой, во многом вынужденной формой командно-административной системы. Она привела тогда страну на грань катастрофы.

Именно 20-е годы на практике дали сочетание новой экономической политики, демократизации, плюрализма с успехами мирного сосуществования. Был открыт путь к ненасильственному миру и строительству социализма в СССР без социальных катастроф, на основе «гражданского мира». То и другое могло быть успешным лишь во взаимосвязи.

На современном этапе развития государства необходимо учитывать ошибки как «Военного коммунизма», так и НЭПа. Изучение выхода из кризисных ситуаций очень важно для

современной экономики. В связи с этим целью нашей статьи является изучение политики «военного коммунизма» и НЭП в СССР.

Ключевые слова: военный коммунизм, новая экономическая политика, съезд, кризис, диктатура, общество, управление.

SOCIO-ECONOMIC POLICY OF THE USSR IN THE 20S OF THE TWENTIETH CENTURY

Begalieva A.K.¹, Amirkhanov M.B.¹, Akhmetzhanov D.G.¹

¹al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article gives a comparative analysis of the policy of «war communism» and NEP. After the World War I Russia that already had a great crisis, also faced with the revolution. It was a real test for the people. The highest priority, after the proclamation of the Soviet regime was the restoration of the destroyed economy of the vast country. Most industries were not working due to lack of raw materials, energy and depreciation of equipment. This approach was given to the Government of hard experience: overcoming the «war communism», which became the first historically, largely forced form of the command-administrative system. It led the country to the brink of disaster.

It was the 20s, the period that, in practice, gave the combination of the new economic policy, democratization, peaceful co-existence of pluralism with success. There was opened the way to non-violent world and the construction of socialism in the USSR without social disasters, on the basis of «civil peace». Both could only be successful in interconnection.

At the present stage of development of the state we must take into account such mistakes as «war communism» and NEP. Studying the ways out of the crisis is very important for the modern economy. In this regard, the purpose of this article is to study the policy of «war communism» and NEP in the USSR.

Keywords: military communism, New Economic Policy, Congress, crisis, dictatorship, society, governing.

Кіріспе

Әскери коммунизм Кеңес Одағының 1917-1920 жж. Азамат соғысы жағдайындағы капиталистік қатынастарды күштеп ығыстыру жолымен социалистік құрылыс мүмкіндіктері туралы түсінікті бейнелеген әлеуметтік-экономикалық саясаты.

«Әскери коммунизм» терминін белгілі маркстіл теорияшы А.А. Богданов 1917 жылғы Қазанға дейін қолданысқа енгізген болатын. Бұл түсінікті ол армиямен байланыстырды. 1921 ж. «әскери коммунизм» орнына жаңа экономикалық саясат келді.

Жаңа экономикалық саясатты (ЖЭС) – 1921 ж. 15 наурызда (б)РКП X сиезінде (8-16 наурыз 1921 ж.) кеңестік жетекшілік енгізген болатын. Ол «әскери коммунизм» саясатына жаппай келіспеушілікті жеңуге бағытталды.

Әскери коммунизм – Кеңес мемлекетінің Азаматтық қорғаныс және елдің күшін қорғанысқа жұмылдыру кезіндегі саясаты. Мысалы, Кеңес өкіметі әскери қауіпсіздік жағдайында елді біртұтас әскери лагерьге айналдыра бастады. 2 қыркүйек 1918 ж. БОАК «Барлығы майдан үшін, барлығы жауды жеңудегі жеңіс үшін!» ұранымен қаулы қабылдады. Сөйтіп, әскери коммунизмнің негізгі саясаты адам және материалдық ресурстарды шоғырландыру, оларды ішкі және сыртқы жаулармен күресу үшін қолдану болатын. Бір жағынан, бұл саясат соғыстың салдарынан лажсыз болса, екінші жағынан, ол кез келген мемлекеттік биліктің тәжірибесіне қарама-қайшы келді, алайда партияның диктатурасын бекемдеуге, партиялық билікті күшейтуге,

тоталитарлық бақылауды орнатуға ықпал жасады. Әскери коммунизм Азамат соғысы жағдайындағы социализм құрудың жаңа әдісі болды. Қалай болғанда да, бұл мақсатқа қол жетті, контрреволюция талқандалды.

«Әскери коммунизмнің» негізгі белгілері:

- ірі және орта өнеркәсіптің, ұсақ өндірістің басым бөлігін қоғамдастыру;
- азық-түлік диктатурасы;
- азық-түлік салғырты;
- қала мен деревня арасындағы тікелей азық-түлік айырбасы;
- азық-түлікті бөлудің карточка жүйесі;
- шаруашылық қатынастарды натуралдандыру;
- жалпыға бірдей еңбек ету міндеті;
- еңбекақы төлеудегі теңгермешілік;
- қоғамның барлық өмірінде жетекшіліктің әскери-бұйрық жүйесі.

Әскери коммунизмнің басты белгілері – экономикалық саясаттың негізгі ауыртпалығын өндірістен бөлуге ауыстыру. Бұл өндіріс әлсірегенде болады, қоғам өмір сүру үшін қолда барды бөлу басты нәрсе екенін көрсетті. Өйткені өмірлік қорлар аз ғана толықтырылды, олар жетіспеді, еркін нарық арқылы бөлгенде олардың бағасы шарықтап, өмірге қажетті өнімдер халыққа қол жетімсіз болды. Сондықтан теңгермелі нарықсыз бөлу енгізілді. Нарықсыз негізде (мүмкін күштеп те) мемлекет өнеркәсіп өнімін, әсіресе, азық-түлікті көп өндірмейді. Елде ақша айналымы күрт түседі. Ақша өндірістер арасындағы өзара қатынастан жоғалады. Азық-түлік және өнеркәсіп тауарлары карточка бойынша төмен бағамен немесе тегін (Кеңестік Ресейде 1920 ж. аяғында – 1921 басында тіпті тұрғын үйге, электр энергиясына, жылуға, телеграфқа, телефон, почтаға төлеу алынып тасталды, халықты медицина жабдықтарымен қамтамасыз етті) бөлінеді [1, с. 19]. Мемлекет жалпыға бірдей еңбек міндеткерлігін, кейбір салаларда (мысалы, көлікте) әскери жағдай енгізді, сондықтан барлық қызметкерлер әскерге тартылды. Мұның бәрі әскери коммунизмнің белгілері еді. Нақты әскери-тарихи белгілерімен тарихтан белгілі осы түрден көрінген болатын.

«Әскери коммунизм» сөзінің өзі ауыр жағдайда қоғам қауымқа (коммунаға) әскер ретінде тартылды. Соңғы жылдары бірқатар авторлар Ресейде әскери коммунизм социализм құрудағы маркстік доктринаны жүзеге асыруға деген талпынысы болды. Әскери коммунизм өндіргіш күштер мен әлеуметтік организмнің регресінің салдары болатын. Бейбітшілік уақытта ол жалпы авторитарлық тұтыну коммунасы ретінде армияға ұсынылды. Алайда үлкен соғыс уақытында армиядан барлық қоғамға тұтыну коммунизмінің таратылуы жүзеге асады [1, с.25].

Әскери коммунизмнің құрылымы төтенше жағдайда пайда болып, оны тудырған жағдайлардың жоғалуымен (соғыстың аяқталуы) өздігінен бөлініп кетпеді. Әскери коммунизмнен шығу ерекше және күрделі міндет болды. Ресейде оны шешу оңай болған жоқ, өйткені мемлекет жүйесінде әскери коммунизм санасымен енген солдат депутаттап Кеңесі үлкен роль атқарды. Соғыс аяқталғаннан кейін «Әскери коммунизм» саясатына қарсы жұмысшылар мен шаруалардың көптеген толқулары оның толық күйрегенін көрсетті, 1921 жылы жаңа экономикалық саясат енгізілді.

Кеңес қоғамының 1920-шы жж. саясатын, әдетте, жаңа экономикалық саясатпен байланыстырады. Нақ осы жылдары тәжірибеде жаңа экономикалық саясат, демократия, плурализм бейбіт өмірдің жетістіктерімен үйлесті.

Бұл партия үшін ауыр тәжірибе болатын, өйткені әкімшіл-әміршіл жүйенің енгізуге мәжбүр болған «Әскери коммузмінен» өтті. Бұл саясат елдің экономикалық сұранысына жауап бере алмады.

Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының күйреуі, аштық пен эпидемияның қаупі, миллиондаған адам санын жоғалту, алтын қорын жоғалту, әскерден адамдарды тезіреу жіберу қажеттігі сияқты проблемалармен азамат соғысынан кейін өкімет бетпе-бет келді.

Елдің материалдық байлығының азаюы және оның адам әлеуетінің жоғалуы 1920-шы жж. дейін, ал Қиыр Шығыста 1922 ж. күзіне дейін жалғасты. Бірінші дүние жүзілік соғыста жараланғандар мен өлгендер, аурудан өлгендер саны 1,8 млн. адам болған. Азамат соғысының майдандарында екі жақтан да 2,5 млн. адам құрбан болды. Қызыл және ақ террор, аштық пен эпидемия бейбіт халықтың қаншама өмірін әкетті. 1917-1921 жж. халықтың саны қысқарды. Эмиграцияға кеткендер көп болды. 1917-1921 жж. халық саны көп мөлшерде азайды. 1917 ж. күзде Ресей халқының саны 147.644,3 мың болса, ал 1922 ж. – 134.903,1 мың адам болды. Халық санының қысқаруы 13 млн. адамды құрады. Бұл дегеніміз Бірінші дүние жүзілік соғыстан 6 есе көп деген сөз. Революцияға дейінгі деңгейге тек 1926 жылға қарай ғана жетті (17 желтоқсан 1926 ж. халық санағы бойынша) [2, с.123].

1920 ж. аштық пен эпидемия губерниялық орталық өнеркәсіп аудандарын шарпыды. Осындай жағдайға байланысты қаладан 1 млн. жұмысшы деревняларға кетті. 1921-1922 жж. ресми түрде босқындар саны 1,5 млн. құрады [2, с.124].

Ірі өнеркәсіп орнындағы өнім өндіру 1913 жылмен салыстырғанда 7 есеге түсті. Мыс рудасын өндіру соғысқа дейінгі 0,3% құраса, машина құрылысы күйреп жатты [3, с.12].

1917 жылға қарай астық мәдениетін жинау соғысқа дейінгі кезден төмендеді (шамамен 500 млн. пұт), яғни 13% төмендеді; 1920 ж. ол 1917 жылмен салыстырғанда 1200 млн. пұтқа, яғни 36,4%-ға төмендеген, ал 1921 жылы 400 млн. пұтқа төмендеген [4, с.28]. 1921 ж. басындағы Кронштадт оқиғалары, Тамбовтағы антоновтық бүлік, Сібірдегі көптеген стихиялы шаруа толқулары «әскери коммунизм» саясатының қызыл тілді саясатының жалғасы еді.

1920 ж. басында РКП(б) ОК Саяси бюросы жаңа экономикалық саясатқа көшу қажеттігі туралы мәселені қарады. Л.Д. Троцкий осы ұсыныстың авторы болды. Бір жылдан кейін азық-түлік салғырты енгізілді.

ЖЭС ресми түрде 1921 ж. енді. Бірақ РКП(б) X съезінде бұл туралы аз айтылды. Тек 1921 ж. мамырда партия конференциясында «ЖЭС» термині пайда болды.

ЖЭС — дағдарысқа қарсы бағдарлама, ол көп укладты экономиканы жасауды көздеді. ЖЭС мақсаты:

- саяси: әлеуметтік ауыртпашылықты алу, жұмысшы және шаруа одағы түрінде кеңестік биліктің әлеуметтік базасын нығайту;
- экономикалық: дағдарыстан шығып, халық шаруашылығын қалпына келтіру;
- әлеуметтік: дүние жүзілік революцияны күтпей, социалистік қоғам құру үшін қолайлы жағдай жасау;
- сыртқы саяси: басқа мемлекеттермен саяси және экономикалық қатынастарды қалпына келтіру.

Жаңа экономикалық саясаттың маңызды қорытындысы әлеуметтік экономиканың қарқынды дамуы болды. Өнеркәсіпте негізгі тірек болғандар мемлекеттік трестер, несие беру, мемлекеттік кооператив банкері болды. Ауыл шаруашылығында – ұсақ шаруалар, кооперацияның қарапайым түрлерімен қамтамасыз етілген шаруашылықтар мемлекет реттеп отыратын нарықпен байланысты болып, экономиканың тұрақты дамуына ықпал етті.

Жаңа экономикалық саясатының іске асуымен қираған шаруашылық қалпына келді, өнеркәсіп пен сауда бір арнаға түсті. Шетел инвестицияларын құптамады, инвесторлардың өзі де Ресейдегі тұрақсыздыққа байланысты асықпады. Мемлекет ұзақ мерзімді инвестицияны шығара алмады [5, с.220].

Жаңа экономикалық саясаттың әскери коммунизм саясатынан басты айырмашылығы өтпелі дәуірде нарықтық қатынасты қолдануға талпыныс жасау еді. «Әскери коммунизм» саясатымен бір болған тұстары: ЖЭС, әскери коммунизм сияқты өнеркәсіп, көлік, байланысты қоғамдастыруға сүйенді, шаруашылықтың басты салаларында қатаң әкімшілік жүйе болды. Әскери коммунизм мен ЖЭС пролетариат диктатурасы жағдайында қоғамда социалистік модельді құруды мақсат етті.

«Әскери коммунизм» саясаты (1918-1920) және ЖЭС (1921-1927) жеке капиталға қатынасына байланысты, жалдамалы еңбекті қолдану және тауар-ақша қатынасын қолдану дәрежесіне байланысты айырмашылықтары бар. Экономикалық қатынаста ЖЭС «әскери коммунизм» саясаты алдында өзінің артықшылығын көрсетті. Алайда, ЖЭС ішкі қайшылығы бірнеше рет дағдарысқа әкелді.

Азамат соғысы аяқталғаннан кейін ауыртпалық шаруалардың мойнына түсті, террор қарапайым халықтың наразылығын туғызды. «Әскери коммунизм» саясаты өндірісті күйретті. Қоғамдастырылған өнеркәсіптерге мемлекеттік бақылау жасалмады.

РКП(б) X съезі шешімімен жаңа экономикалық саясатқа көшу басталды. ЖЭСтің бірінші және басты шарасы азық-түлік салығын азық-түлік салғыртымен ауыстыру болды. Өнеркәсіп пен саудада жеке сектор пайда болды.

ЖЭС тез арада жақсы өзгерістер әкелді. 1921 жылдан бастап өнеркәсіп өнімі өсе бастады. Ол қайта құрулымнан басталды: ГОЭРЛО жоспары бойынша алғашқы электр станциялары құрылысы басталды. Келесі жылы аштық жойылды, астық өнімі өсті.

Халық шаруашылығын қалпына келтіру ісі басталды. Дегенмен де КСРО экономикасы артта қалды. 20-жж. ортасына қарай индустриаландыру саясатына өту үшін қажетті экономикалық және саяси алғы шарттар қалыптасты.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Булдаков В.П., Кабанов В.В «Военный коммунизм» идеология и общественное развитие // Вопросы истории. 1990. № 2. – С. 18-29.
2. Поляков Ю.А. Воздействие государства на демографические процессы в СССР (1920-1930-е годы) // Вопросы истории. 1995. - №3. С.123-130.
3. Генкина Э. Б. Переход советского государства к новой экономической политике// Э. Б. Генкина. - М., 1954. С.47.
4. Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: в 2-х т. - М., 1996. Т.2. - С.198-199.
5. Поляка Г.Б., Маркова А.Н. История мировой экономики. Учебник для вузов// Г.Б. Поляка, А.Н. Маркова. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 727 с.

REFERENCES

1. Buldakov V.P, Kabanov V.V «Voennyi kommunizm» ideologiya i obshchestvennoe razvitie // Voprosy istorii. 1990. № 2. – S. 18-29.
2. Polyakov Yu.A. Vozdeystvie gosudarstva na demograficheskie processy v SSSR (1920-1930-e gody) // Voprosy istorii. 1995. - №3. S.123-130.
3. Genkina Ye. B. Perekhod sovetskogo gosudarstva k novoy ekonomicheskoy politike// Ye. B. Genkina. - M., 1954. S.47.
4. Politicheskaya istoriya: Rossiya – SSSR – Rossiyskaya Federaciya: v 2-h t. - M., 1996. T.2. - S.198-199.
5. Polyaka G.B., Markova A.N. Istoriya mirovoy ekonomiki. Uchebnik dlya vuzov// G.B. Polyaka, A.N. Markova. – M.: YUNITI, 2000. – 727 s.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
 ЭОЖ / УДК / UDK 930.2:94(574):327

THE PROBLEMS OF TRADE RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND RUSSIA IN THE XVII-XVIII CENTURIES

Botash S.

Al-Farabi Kazakh National University, 2nd year master degree student, Kazakhstan, Almaty
 E-mail: simon_b93@mail.ru

Abstract. This article gives a brief overview of some works, based on the axiology analysis of historical researches process of accumulation of empirical knowledge and becoming of the theoretic-conceptual bases in studying a problem of Kazakh-Russian commercial relations in XVI-XVIII centuries. The urgency of a theme of research caused by necessity of development of historiographical aspects of actual problems of history of Kazakhstan, and for objective reconsideration of many pages of Kazakh-Russian relations in XVI-XVIII centuries from positions of new methodological approaches in a domestic historical science. As one of modern conceptual installations in studying history of Kazakhstan the withdrawal from consideration of historical processes in a vein of exclusively “Russian” and “Soviet” history and the set ideological imperatives that was characteristic for the Soviet historiography of problems of Kazakh-Russian relations. In conditions of independence of Republic of Kazakhstan on the foreground, only left insufficiently known and not studied aspects of this difficult and inconsistent problem. Studying of historical experience of mutual relations of two neighbor nations has as well a political urgency for definition of prospects of cooperation of Republic of Kazakhstan and Russia in new political and social-cultural conditions of independent existence.

Keywords: historiography, empire, colonization, commercial relations, diplomacy.

XVII-XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДІҢ САУДА БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Боташ С.

Қазақ ұлттық университеті. Әл-Фараби, 2 курс магистранты, Қазақстан, Алматы
 E-mail: simon_b93@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада тарихи зерттеулерді аксиологиялық тұрғыда талдау негізінде XVII-XVIII ғғ. қазақ-орыс экономикалық қарым-қатынастары мәселесінің теориялық-концептуалдық негізінің қалыптасуы мен зерттеудегі эмпирикалық білімнің қордалану үдерісі анықталды. Зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстан тарихындағы маңызды мәселелердің тарихнамалық аспектілерін зерттеудің қажеттілігімен, XVII-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастары мәселесін отандық тарих ғылымына тән жаңаша методологиялық тұрғыда қарастырылуымен анықталады. Соңғы он жылда XVII-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастары мәселесіне қатысты көптеген еңбектер жарық көрді, олардың біразында Ресейдің рөлін жоғарылатып, Қазақстанды төмендету тұрғысында жазылғандықтан, оларды қайта қарап, жаңаша методологиялық тұрғыда талдау қажет. Бүгінде отарланушы ел ретіндегі идеологиядан арылған кезінде Қазақстан ғалымдары арасында осы мәселеге қатысты әртүрлі көзқарастар мен пікірлер туындады, олардың кейбіреулері тіпті бір-біріне қарама-қайшы. Бірақта бүгінде қазақ және орыс халықтары арасында ғасырлар бойы жалғасқан байланыстардың нәтижелері қазақстанның ұлттық тарихнамасы

негізінде қайта ой елегінен өткізу жұмыстары жүргізілуде.

Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы қарым-қатынас әр кезеңде, әртүрлі тарихи жағдайларға байланысты өзгеріп, өзіндік күрделі кезеңдерден өтті, оны объективті зерттеп, ғылыми бағасын беру болашақта екі ел арасындағы қарым-қатынастардың бағытын анықтап, дипломатиялық байланыстардың шымылдығын түре түсуге көмектесері анық.

Түйін сөздер: тарихнама, империя, отарлау, экономикалық қатынастар, дипломатия.

ПРОБЛЕМЫ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И РОССИЕЙ В XVII-XVIII ВВ.

Боташ С.

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, магистрант 2 курса, Казахстан, Алматы
E-mail: simon_b93@mail.ru

Аннотация. В настоящей статье на основе аксиологического анализа исторических исследований раскрыт процесс накопления эмпирических знаний и становления теоретико-концептуальных основ в изучении проблемы казахско-русских экономических отношений в XVII-XVIII вв.

Актуальность темы исследования обусловлена как необходимостью разработки историографических аспектов актуальных проблем истории Казахстана, так и для объективного переосмысления многих страниц казахско-русских торговых отношений XVII-XVIII вв. с позиций новых методологических подходов в отечественной исторической науке. Одной из современных концептуальных установок в изучении истории Казахстана является отход от рассмотрения исторических процессов в русле исключительно «российской» и «советской» истории и заданных идеологических императивов, что было характерно для советской историографии проблем казахско-русских отношений. В условиях независимости Республики Казахстан на первый план выходят малоисследованные и неизученные аспекты этой сложной и противоречивой проблемы.

Изучение исторического опыта взаимоотношений двух соседних народов имеет также и общественно-политическую актуальность для определения перспектив сотрудничества Республики Казахстан и России в новых политических и социокультурных условиях независимого существования.

Ключевые слова: историография, империя, колонизация, экономические отношения, дипломатия.

Introduction

This article gives a brief overview of some works, based on the axiology analysis of historical researches process of accumulation of empirical knowledge and becoming of the theoretic-conceptual bases in studying a problem of Kazakh-Russian commercial relations in XVI-XVIII centuries.

The urgency of a theme of research caused by necessity of development of historiographical aspects of actual problems of history of Kazakhstan, and for objective reconsideration of many pages of Kazakh-Russian relations in XVI-XVIII centuries from positions of new methodological approaches in a domestic historical science. As one of modern conceptual installations in studying history of Kazakhstan the withdrawal from consideration of historical processes in a vein of exclusively “Russian” and “Soviet” history and the set ideological imperatives that was characteristic for the Soviet historiography of problems of Kazakh-Russian relations. In conditions of independence of Republic of Kazakhstan on the foreground, only left insufficiently known and not studied aspects of this difficult and inconsistent

problem.

Studying of historical experience of mutual relations of two neighbor nations has as well a political urgency for definition of prospects of cooperation of Republic of Kazakhstan and Russia in new political and social-cultural conditions of independent existence.

Keywords: historiography, empire, colonization, commercial relations, diplomacy.

We can find information about the Russian merchants in Kazakhstan and Central Asia, in the works of Rubrikvis and Shegab-ed-Din in the XIV century. Prerevolutionary scholar N.P. Zagoskin and well-known Soviet historian V. Mavrodin reported that, following the well-trodden path from time immemorial, Russian merchants back in XIV-XV centuries. "constantly traveled in the lower reaches of the Volga and the Caspian Sea, and from there made their way even to Samarkand, in 1404 year here in the last city people saw Russian merchants along with Tatar traders, Indian and Chinese." [1].

Interesting information informs the pre-revolutionary author A.J. Garkavi [2], whom wrote that along the Volga and the Caspian Sea, Russian merchants exported from Asia countries fur of (sable, beaver, fox, marten and others.), honey, wax, fish tooth (walrus tusks), skin and linen fabrics (mainly in Central Asia), which were famous even in northern India. By the same way, they imported to Russia from the lower reaches of the Volga-Caspian Sea, salt from east, steppe horses, silk fabrics, products made of precious metals, semi-precious stones, pearls, weapons and Damascus steel products. Especially imported a lot from along the Volga and the Caspian Sea spices, by that time there was not sea route to India because no one opened it yet.

Let's note that A.E. Snasarev and V.V. Bartold [3, 4], they believe, that "the initiative in organizing the Russian-Central Asian relations," belongs to "the Englishman named Jenkinson", representative of the pre-revolutionary historiography V.G. Tizengauzen and Soviet scientists B.D. Griekov, S.A. Pokrovsky, Y. Falcons [5-7], resists and provides evidence of fallibility of this statement.

E.V. Tarle informs that in fact for the first time A. Jenkinson traveled across the Kazakh steppes and appeared in Central Asia almost a half century later than Russian, in 1557 year, he has been there and for subsequent years. Of course, the work of A. Jenkinson adduces great interest, as he left a very valuable information about Central Asia and Kazakhstan, informing about the inhabitants of the steppes "Kassaks with magomet faith (muslims)", that were strong and numerous nation [8].

N. Karamzin informs the fact that already in 1557-1558 years to Ivan IV with a "love" petition arrived ambassadors from Khiva, Bukhara and Samarkand to allow their merchants to pass free along the Volga. [9]. A.H. Margulan also confirms the earlier period of the Kazakh-Russian trade relations establishment. For example, he writes that at the same time merchants from Shemakhi, Derbent, Shavkala, Tyumen, Khiva, Saraichik and other cities visited Astrakhan, and then the trade agreements were signed with Shamakhy and Bukhara. [10]

In the context of political disintegration on the southeast of Europe after the destruction of the Golden Horde in the early XVI, century was frustrated as trade routes of Russia in Central Asia and other eastern states. Therefore, even during Tugume Khan (1534-1538), when Kazakhs' somehow strengthened again, the Moscow government did not renew the former direct connections with them.

Nomadic state associations were constantly in need of sedentary culture work products, "cereals, and especially fabrics, garments," all of these they constantly received from Russia and Bukhara. V.V. Barthold, referring to S.M. Solovyov leads to an important confirmation of this. Nogai Murza Ismail in 1551 year wrote to his brother Yusuf, whom trekked behind Zhayik River: "Your people go trading in Bukhara, and my people go to Moscow, and I have to be conquered by Moscow, even myself go naked, and the dead do not have anything to sew shrouds".

The Moscow government aimed to increase trade with all countries, including Central Asia and the Kazakh steppe. This has contributed to the normalization of economic life, which in turn reduces the possibility of military clashes. In other words, increase of trade helped to neutralize the aggressive

intentions of the Central Asian states and strengthen the economic power of the sides, which lead to activation of their diplomatic and political contacts.

Promotion of Russian to the East has created comfort conditions for prosperity of the Russian merchant class. However, on his way stood the Siberian Khanate. Kazakh Khanate was subject of continuously raids of neighboring countries and they were looking for a strong ally, able to help them in the fight against the invaders. At this time, Russian merchants, diplomats, travelers knew about the Kazakhs, as a nation, heroically defending themselves from constant pressure of Bukhara and the Siberian Khanate rulers. At the same time, the Kazakh steppes turned into a staging base for the goods, on their way from the East to Russia and from Russia to the East.

In the XVI century and up to 40-ies of XVIII century, communications of Russia with the Central Asian by oases implemented through Astrakhan, Guryev, from the banks of the Tobol, Ural, Uya, from Tobolsk across the steppes to the north and deserts in the south. Before the foundation of Orenburg, Troitsk and Omsk as the main bases for sending government and private caravans, Bukhara Astrakhan and Tobolsk were main bases before. Through Kazakh steppe, Siberian Cossacks traded with the Central Asian countries. Bukhara caravans went to Ermak route past the Aral Sea, "through the steppes of Kirghiz kaysak's by long-laid road ..." informs the pre-revolutionary author I. Keppen.

Soviet historian H. Ziyaev wrote that road from Tobolsk to Bukhara took 75 days. One of, the most famous researchers of Russia and Central Asia trade relation problems A. V. Pankov provides information that since the middle of the XVI century, twice in a year between Astrakhan and Karagan marina on Mangyshlak went sailing boats on which the Khiva and Bukhara merchants sailed to Astrakhan.

Prerevolutionary author V. A. Ulyanitsky wrote, and well-known Kazakh historian G. F. Dahshleygerby analyzing documents from the archives of the Ministry of Foreign Affairs, came to the conclusion that the overland route from Russia to India as early as the time, passed through Astrakhan to the Mangyshlak peninsula (Tub-Karagan), Bukhara, Balkh, Kabul, and from there to India.

It took only 20 years after the conquering the Kazan and the Russian were already mastering the upper reaches of the Kama River and established themselves in several kilometers to south-east of Soli Kama built in Stroganovs' Kankor and Keregedan. Consistently mastered the river roads to Siberia. Ahead of all were Stroganovs' that even in 1574 year were in hurry to capture Western Siberia to settle in Tobol, Irtysh, Ob and other rivers. In accordance with a letter of Ivan, the Terrible all these lands fixed behind them. As evidenced "Siberian chronicle", Stroganovs' got the right of free trading in new places with merchants from Central Asia, Kazakhstan and other eastern states. As indicated by the above information, located in Stroganov's Chronicle, during those years started establishing and trade relations with the Kazakh steppe.

So, at the heart of the Russian tsar's policy at end of the XVI century. (Ivan the Terrible, Fyodor Ivanovich) to the eastern neighbors, particularly the Kazakh Khanate, as well as Kazakh rulers of that period (particularly Tevekkel), began as an effort "to have good boundaries ... (trade) people would go without any hooks".

At that time, there was a tendency to consolidate not only the political but also Russian-Kazakh trade relations. Strengthening of which contributed to the historically established conditions, associated with the departure of the Kazakhs under pressure from military-feudal Jungar state from the area of Seven Rivers towards the upper reaches of the Ishim river basins of the Tobol, Irgiz and other rivers that lie within West Siberia the relations established since the end of the XVI century. For a long time between the rulers of the two countries, it did not affect their mutual benefits of the ruling classes. For example, the Russian merchant class slowly drawn into, the trade with Central Asian and other eastern states through the adjacent Nogai, Kazakh and Kalmyk steppe and Kazakh nomadic nobility could not see all the great advantages of maintaining permanent good neighborly relations with Moscow. They often preferred to attack them, capture captives and cattle rustling Russian population, especially frequent from

the middle of the XVII century. However, these attacks generally did not violate the basic policies of the Kazakh khans, in some moments of political and commercial benefits of maintaining friendly relations with the Russian state. However, they strongly oppose to be depended of Russia.

Obstacle on the way of development of the Kazakh-Russian trade relations, as did pre-revolutionary researchers stood Siberian Khanate, relations with which Russia became particularly acute in the 70s of the XVI century. Khan Kuchum actively opposed to the Russian penetration into Siberia. Earlier in the pre-revolutionary and Soviet historiography, they draw image of Khan Kuchum only in black colors, and his activities towards them represented for others as a robbery. Only in 1996 year, the Kazakh historian M. Abdirov attempted to restore the historical truth in the book "Known and unknown Han Kuchum," he wrote the following. "The reason for such special interest on personality of Kuchum lies not only in his own tragic fate or dramatic history of his descendants. Above all it is in the fact that he, his children and grandchildren were the first who opposed the aggressive policy of the Russian autocracy, in the east and stood on the way of Russian government in Siberia and Northern Kazakhstan" [11]. Confronted with Kuchum, the tsarist government began to look for an ally to fight him. That ally could become the Kazakh steppe on the condition to be vassal of Russia. As later events will show, the Kazakh steppe becomes the next victim of Russian aggressive colonial ambitions.

In addition, by that time Emirate of Bukhara threatened Kazakhstan. We know well that the Emirate of Bukhara increased its ownership by the seizure of the Khanate of Khiva. As a result, Bukhara-Nogai Kazakh ownership agreements were also threaten by seizure of Bukhara Khan. As Tevekkelya ambassadors pointed in Moscow, the ultimate goal of Khan of Bukhara was the construction of town fortress among Jayik River in Sarayshih and then transformation of Astrakhan into dependent to the city of Bukhara.

Considering steps to establish an alliance with the Kazakh Khanate to combat Kuchum, the Russian government counted to use their rulers as intermediaries in negotiations with the Central Asian khanates.

After recovering from Artysh massacre, Kazakh steppe revitalized again during Tevekkele Khan, and has turned into a major political force. Under these changed circumstances, Russian government was quick to take advantage of the benefits against the Kuchum and against the Khan of Bukhara. At the same time, they made attempt to arrange a closer relationship with the Kazakh steppe.

At the same time, the Russian government has taken steps to strengthen ties with the Kazakh steppe and Central Asia on the part of Siberia. Historical experience showed that progression into the depths of Asia, Russia was much more successful from side of Siberia, rather than from the banks of the Ural. The development of Siberia facilitated by the fact that there rushed from the interior of the country's industrialists and settled in the new lands and the expansion of trade with Central Asian and Kazakh traders contributed to the cities founding. The first of which were built in time was city Tyumen and Tobolsk (1587 year). In 1594 year, at the Tara River, city called Tara was built the role of city was to be prevent raids of Kuchum on the neighborhood of Tobolsk. In fact, long time ago the Russians' penetrated beyond this point up on the Irtysh. Evidenced by a royal decree on the construction of the town of Tara, in it, among other things, it says. «Взять на расход разных людей 70 пудов соли и к тому прибавку послать из нового города на Тару на озеро Ямыши велеть соли привез тина стругах» - "Take on the consumption various people, and 70 pounds of salt to increase, to send out a new town Tara on the lake Yamysh and tell them to bring back salt". The idea was to send it all these "for 700 miles from the newly planned construction of a new city", that is in this area of now days Pavlodar city. Moreover, the decree stated it as an everyday deal, which Russian service people repeatedly did. I.V. Sheglov, M.I. Sladkovsky, X. Ziyaev and G.E. Katanayev wrote about it in details.

A.V. Pankov, referring to the testimony of Siberian historian G.F. Miller (XVIII c.) and I. Slovtsov (XIX c.) informs that in the same XVI century, Russian Caravan's "doschanikov" (boats) "went up the Irtysh and "Bukhara", camel caravans were sent through the Kyrgyz steppes to European Russia and

went through to Astrakhan, Samara and other cities of the Volga".

Bukhara caravans descended down through Irtysh to Siberia, brought the fabric and dried fruits, which they exchanged for bread and furs.

Trade route from Tobolsk to Central Asia went through the upper reaches of the Irtysh to Ishim, and from there past the mountains of the Ulu-Tau to Sary-Su until Turkestan, then through the Syr Darya to Bukhara. According to G.E. Katanayev, the Russian government has obliged the residents of Tara "to treat them friendly" Bukhara and Nogay merchants, if the "merchants will come to the city with goods, horses and cattle," "bring them through themselves and let them freely sell goods. If, one of them wishes to travel with their goods and cattle to Tobolsk and Tyumen then allow them to do so". [12, C.26].

V.S. Batrakov, Soviet scholar, pointed out that at the same time, the task was to expand relations with the Central Asian states, to organize a proper reception of the ambassadors at Tara, Tobolsk and Tyumen, carefully listen their suggestions and report them to Moscow.

In this relation, there are indications of numerous sources. Thus, H. Ziyaev adduces document, which is a government mandate of Tarski Russian authorities, which in 1595 year raised the question of "keep safe merchants, people from Bukhara and Nogay". In the punishment for Tyumen governor in 1596 year noted: «...Буде бухарцы с товары или ногаи с лошадьми торговые люди учнут к вам на Тюмень приезжать, и вы б там бухарцам и ногайцам, торговым людям велели с нашими людьми и с юртовскими ясажными татары на Тюмени торговать беспошлинно; а иных никаких таможенных пошлин с них имети не велели. И береженье к ним и ласку держати великую и обиды б им и насильства никоторого не было, чтоб им вперед повадно было со всякими товары приезжати. А торговати бы есте велели за городом в посаде или за посадом, где будет пригоже...». [13, C.22]. - "... To Bukhara with goods or Nogay with horses that will come trading to Tyumen, tell Bukhara and Nogay merchants to trade with Tatar's and our people duty free, let them trade free of duty and do not take any kind of customs duties, create conditions for them to come and trade near or out of our city". [13, C.22].

In March of 1608 year by the diploma from the palace of Kazan, order to Tara governor I.V. Masalsky allow Bukhara merchants to trade in Siberian cities. The Uzbek historian M.Yu. Yuldashev informs and confirms that Bukhara's merchants usually were able to defend their privileges, given by Moscow.

However, let us note that the caravans had no guarantee against robberies, so they took measures to protect themselves. Particularly, they protected and accompanied caravans of salt by military commands. For example, a trading expedition, directed along the Irtysh on 25 rafts, to it from city of Tara were joined five more, were guarded by archers, gunners, drummers, cavalry and Cossacks on foot "with the workers with the centurion and atamans - about 840". They armed them with eleven copper musket, 814 kernels, "manual and gun powder 79, 50 pounds of lead." Evidenced by the documents published in the publication "The Kyrgyz Land" in 1903.

During so-called "time of troubles", the international position of the Russian state has greatly suffered and for a certain period, Kazakh-Russian trade relations was almost not carried out.

At the beginning of the XVII century, two countries resumed trade relations between each other. The Russian government allowed the Central Asian merchants to trade freely in the Russian cities. At the same time, they took measures to increase the number of Russian trade and diplomatic missions to Central Asia, their main traffic routes passed through the territory of Kazakhstan. Already in 1614 through the Jayik and then on the Kazakh steppe (Emba - Khiva) embassy of Mikhail Tikhonov and Alexei Bukharov were sent to Persia. Together with them Russian merchants and Persian messenger Amir Shah Quli, for a long time they had no opportunity to go back home because of the "time of troubles."

Characteristically, by the end of 20-ies of XVII century, due to connections with the eastern states strengthened so that the influx of merchants from Central Asia and other eastern states, has led to a

conflict with their Russian merchants. As a result, forced local authorities to certainly extent, limit the promotion of the Russian caravans of the Oriental traders, which caused sharp protests from the latter ones. Examining this question, the Soviet historian X. Ziyaev was inclined to believe that the restriction of eastern merchants' movement to Russia was due to the "lack of supply" for the carriage of goods. Nevertheless, this is only one side. We should add the fact that the ever-increasing flow of merchants from Central Asia and other eastern countries turned them into strong competitors of Russian merchants because of them the latter ones endured a significant loss. Things went so far that the Russian merchants to shield themselves from competition with eastern merchants, in 1627 forced and had to turn to a special petition to the Tsar Mikhail Filaretovich. P.P. Smirnov pointed out that it emphasized the presence in Russia of a large number of "Teziks" (i.e., Central Asian merchants) who "go by themselves and let their clerks go, and we have sovereigns took away all trades, and your sovereign product of their various trades became a great problem"[14]

M. Yu. Yuldashev reports petition of "Siberian Bukhars'" Alim Suleymanova with "comrades", extracted from the books of the Siberian orders (column 134, p. 194), in which they "beat the brow" for the restoration of their rights. In this and other petitions "reflects the relationship between the Bukhara with the settles in Siberian", and local merchants, creating obstacles for them by their competition in trade."

These examples, well shows rather wide trade relations between Russia and Kazakhstan and the Central Asian states. To this, we must add that in Bukhara, for example, also were Russian merchants, which had "permanent trade craft".

However, let us note that since the 20s to 80s in XVII century there has been some decline in trade and other relations between Russia, Kazakhstan, Central Asian and other Eastern countries. This is due to the activation of the so-called "predatory gangs", attacking caravans and diplomatic missions. In this regard, the most characteristic of the Embassy of I.D. Khokhlov whose ship in 1620 year, during a storm had washed ashore of Mangyshlak peninsula. The trade caravan, which was with him, had been attacked and robbed by the Turkmen tribes.

However, the exchange of trade missions continued during these periods. Yu.A. Sokolov leads on this issue information of the customs books that speak of the arrival to Tara and Tobolsk in 1637-1645 y. - 185 merchants to 1645-1655 y. - 165 merchants in 1655-1665 y. - 227 merchants.

In the territory of Kazakhstan (from Tobolsk to Turkestan) passed primarily only those Central Asian trade caravans, which had special permission of the Kazakh khans, as evidenced by the Russian ambassador Vasily Kobayakov. Referring to him, N.G. Apollonova leads some interesting information about trade in Kazakhstan during those times, that's what she wrote, in her "questioning speeches" in the Siberian order, Kobayakov said that under influence of Khan Tauke "a possession Cossack ... 25 cities in which Bukharians merchants live". [15, P.32] Moreover, this is not an accident. Namely, Kazakh khans, sultans and their immediate environment got all the revenues from trading operations, which they also partly used for organization of Russian-Kazakh trade on the Russian market in Siberia.

We would not just dwell on the Russian-Central Asian trade relations, if only in some cases, merchants, stood at the head of the Central Asian trade caravans, at the request of the Kazakh lords had no idea when the last of the Russian administration, perform diplomatic assignments along with trading operations. This evidences that the development of trade with the Central Asian khanates, to some extent contributed to the strengthening of Russian-Kazakh relations. Therefore, the more the territory of Kazakhstan Central caravan trade pass, they created more favorable conditions for strengthening Russian-Kazakh trade relations.

For example, the embassy of Tashima accompanied by Kazakh merchants, whose task was to clear the ground for trade relations with Russia. It was not accident that Tauke Khan requested that merchants' "to come for a good messenger and trade people let them go".

Khan Tauke had great hopes for this embassy; it had to restore the old political and trade relations. So he sent together with the embassy of many gifts for the royal court.

For example, in the Kazakh steppe, not all rulers were involved in trade but they were the most interested part in it, also and other members of the largest and most influential families from the Kazakh khan's environment. Kazakh elite had interest in the development and the Kazakh-Central Asian trade since they received significant revenues from fees charged to merchants, caravans that passed through the Kazakh steppe. These revenues gave them opportunity to participate in trade with the Russian merchants.

In the context of economic and trade sustained positive assessment of the benefits for Russia in the works of A. Semenov, F. Lobysevicha, N.N. Balkashin, basic positions that include the following:

- An increase in Russian trade turnover;
- Use of natural resources of the conquered region;
- The use of territories as transit between Europe and Asia;
- The development of Russian manufactured goods sales market;
- The development of communication links;
- Vacant land for resettlement.

Thus, the desire of Russian tsars' to turn Kazakh steppe, in to sales market, the use of its natural resources and strategically advantageous position reflected in the Russian pre-revolutionary historiography. In the works of this period there almost was not analytical approach, there were factual errors, inaccuracies. However, these works were the basis for future issues development of the Kazakh-Russian trade relations during the Soviet period.

Among contemporary Russian works that differs by new methodological approaches, we can highlight the work "Russian-Kazakh ethno-cultural and ethno-political interaction." It shows the close relationship between the revival of the Kazakh-Russian trade relations and the beginning of the active Russian colonization of the region. At the end of XX –and beginning of XXI century in the historical science of Kazakhstan, a number of studies in which on the basis of new methodological approaches, with varying degrees of details considered the problems of medieval cities as centers of commerce. M.H. Abuseitova, S.M. Syzdykova, R.U. Karimova, B.A. Baytanaeva.

Trade and cultural relations of Kazakhstan and the Central Asian khanates were the subject of the research of S. Maduanova, M.U. Shalekenova and A.B. Abdualy.

As we can see, during the study of the Kazakh-Russian trade in the XVI-XVIII centuries, there was a significant transformation of historiographical concepts - from the archaic tradition of pre-revolutionary Russian messianism to modern approaches, expressed in a synergetic paradigm.

REFERENCES

1. Zagoskin N.P. Russian waterways and marine business in pre-Petrine Russia.- Kazan', 1909. - p. 17 – 18.
2. Garkavi A.Ja. Tales of Muslim writers about the Slavs and Russian. - SPb., 1870. - p. 48-49.
3. Snesev A.E. India as a major factor in the Central Asian issue. - SPb., 1906. - p. 9.
4. Bartol'd V.V. The history of research in Eastern Europe and Russia. - Izd. 2, Leningrad., 1925. - p. 176.
5. Grekov B. D. Kievan Rus. - M. - L., 1944. - p. 314.
6. Pokrovskij C.A. Foreign trade and foreign policy of Russia.- M., 1947. - S. 38.
7. Sokolov Ju.A. To a question about the historical background of joining Central Asia to Russia. // Proceedings of the Central Asian State University. Lenin. New series. - Vol. 142. - Historical sciences. - Vol. 30. - Tashkent, 1958. - P. 22-23.
8. English travelers in the Moscow State in the XVI century. - L., 1937. - p. 185.
9. Karamzin N.M. History of Russian Government. - T. IX. - SPb., 1892. - p. 236.

10. Margulan A.X. From the history of cities and the construction of the ancient art of Kazakhstan. - Alma-Ata, 1950. - p. 86.
11. Abdirov M. Khan Kuchum known and unknown. - Almaty: Zhaly, 1996. -p.4.
12. Katanaev G.E. Consolidation of Russian power in Siberia and the first steps into the interior of the Kulunda-Ishim and Tobolsk steppes. // Notes of the Western Siberian Department IRGO. - KH. XIV. - Vol. I. The - Omsk, 1893. - pp. 25.
13. Zijaev H. Central Asia and Siberia (the second half of the XVIII - XIX centuries.). - Doctoral Dissertation. - Tashkent, 1964. - S. 83.
14. The new petition. From "Pleas 1627" ("On the expulsion of foreigners"). // "Reading Society of Nestor the Chronicler." - Kn.23. - Kiev, 1912.
15. Apollova N.G. Economic and political relations between Kazakhstan and Russia in XVIII - the beginning of XIX century. - M.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1960.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 930.25(574)

ҚАЗАҚСТАНДА МҰРАҒАТ ІСІН БАСҚАРУ

Еркенова Ә.Қ.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

E-mail: erkenova.aygerim@mail.ru

Аңдатпа. Қазақстан Республикасының бүгінгі таңдағы экономикалық дамуы ол тікелей елбасымыздың ұстанған жаңа бағыттағы саясаты десек болады. Мінекей, осындай жаңа бағыттағы саяси, экономикалық мәдени жүйеде елдің ел болып қалуына тікелей оның мәдени құндылықтарына байланысты. Ал мәдени, тарихи құндылықтың қайнар көзі мұрағаттарда екені мәлім. Ендеше мәдени байлықтарымыздың сақталуын, пайдалануын ұйымдастыру қызметін жүзеге асыратын, мұрағаттарды басқару органдары. Яғни мұрағаттардың және оларды басқару органдарын зерттеу біздің сол құндылықтарымызға көзқарасымызды көрсетсе керек.

Мұрағат ісін басқару жүйесі мұрағат ісінің қызметін ұйымдастыруда маңызды рөл атқарады. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаттық қызметі мәдениет пен ғылымда, халықтың тарихи санасының қалыптасуында маңызды орын алады. Ұлттық мұрағат қорын қалыптастыру бойынша жұмыстарды жүргізуді қамтамасыз етіп, оны одан әрі толықтыру, сақтау мен мұрағат құжаттарын пайдалануды бүгінгі күн талабына сай жүргізуді ұйымдастыру бағытында толыққанды қызмет етуде.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, мұрағат ісі, мұрағат ісін басқару, ұйымдастыру.

УПРАВЛЕНИЕ АРХИВНЫМ ДЕЛОМ В КАЗАХСТАНЕ

Еркенова А.К.

Магистрант 2 курса факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

E-mail: erkenova.aygerim@mail.ru

Аннотация. Развитие экономики Казахстана на прямую связана со стратегией нашего главы государства. Новая стратегия основана на сохранении культурного наследия страны. Главным хранителем культурного наследия страны является Национальный Архивный Фонд Казахстана. Исследование архивов и их руководящих органов показывает наше мировоззрение на ценности. В данной статье рассматриваются вопросы об управлении архивным делом в Казахстане, точнее ее история и структура.

Управление архивным делом занимает важную роль в организаций работы архива. В настоящее время Государственная архивная служба Республики Казахстан занимает важное место в сферах культуры и науки, в деле формирования исторического самосознания народа, обеспечивая ведение работ по формированию Национального архивного фонда, его дальнейшему пополнению, сохранению и организации широкого использования его документов.

Ключевые слова: Республика Казахстан, архивное дело, управление архивным делом, организация архивного дела.

MANAGEMENT OF ARCHIVAL BUSINESS IN KAZAKHSTAN

Erkenova A.K.

2nd year master's student of the Faculty of history, archeology and Ethnology of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

E-mail: erkenova.aygerim@mail.ru

Abstract. The development of Kazakhstan's economy are directly linked to the strategy of our head of state. The new strategy is based on the preservation of the cultural heritage of the country. The main guardian of cultural heritage of the country is the National Archive Fund of Kazakhstan. The study of archives and their governing bodies shows our outlook on values. This article deals with the management of archival business in Kazakhstan, more precisely, its history and structure. Manage archival business takes an important role in the archives of organizations. Currently, the State Archival Service of the Republic of Kazakhstan plays an important role in the fields of culture and science in the formation of the historical consciousness of the people, ensuring the maintenance work on the formation of the National Archival Fund, its further replenishment, preservation and organization of the widespread use of its documents.

Key words: Republic of Kazakhstan, archival business, control of archival business, organization, archive.

Кіріспе

Қазақстан Республикасында архив ісін басқару бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Кеңестік кезеңде Үкімет құрамында «Бас Архив басқармасы» деген мемлекеттік орган бар болатын. Ол еліміздегі барлық мемлекеттік архивтердің жұмысын реттеп, белгілі бір стратегиямен басқаруды қамтамасыз етіп отыратын. 1990 жылдардағы оңтайландыру ісі қолға алынған кезде, архив саласы ең соңғы кезекке ысырылып, тіпті, басқа салалардың мәселесімен айналысып жүргенде, архив жұмысы ұмытылып кетті. Қолданыстағы заңның өзінде «сол саясатты кім жүргізуі керек» деген мәселенің өзінің басы ашылып, анықталмаған. «Архив туралы» заңның бастапқы нұсқасында «өкілетті орган» деп анық көрсетілген еді, кейін өзгеріс енгізген кезде «өкілетті органның» мемлекеттік саясатты қалыптастырып жүргізуге міндетті екендігі заң мәтінінен түсіп қалған. Орындаушы органдар бар, ал саясатты жасап, іске асыратын орган көрсетілмеген. [1]

Кенес үкметінің басшылары архив құжаттарының мемлекет үшін аса маңыздылығын түсінді. Елде болып жатқан азамат соғысының зардаптары архив құжаттарының сақталуына кері әсерін тигізбей қоймады. Үкіметтік заң актілерді сақтау қажеттігі Халық комиссарлар кеңесінің қызмет ете бастауының бірінші айларында-ақ байқалған болатын. 1918 жылы 30 қаңтарда (12 ақпан) В.И. Лениннің қол қоюымен декрет жарияланды. Бұл декретте үкметтің барлық заңдық актілерін редакциялау, жариялау және сақтау мәселелері жазылған. Декретте актілердің түпнұсқалары архив мекемелеріне қосарласып тапсырылады деліген. Алайда бұл уақытқа дейін әлі де орталық мемлекеттік мұрағат құрылмаған болатын. [5] Бұл уақытта мемлекеттің алдында бірінші кезекте мемлекеттік архив желісін айқындау қажеттігі тұрды.

1918 жылдың наурыз айының соңында ¹Петроградтық еңбек коммунасының уәкілетті жоғары білімді тарихшы Д.Б. Рязановтың бастамасымен жаңа қоғамдық ұйым – орталық ахив ісін басқару комитеті (ОАБК) құрылды. Оның құрамына ғылым академиясының, Петроград университетінің өкілдері және петроградтағы ірі архив мекемелерінің басшылары кірді. Бұл

¹ Бүгінгі Санкт-Петербург қаласы.

комитеттің өклеттілігі тек Петроград архивтерін басқаруға ғана өклеттілігі болғандықтан, осындай басқару органын мемлекеттік деңгейде де құру қажеттігі туды. [9]

Орталықтанған архив ісін басқару мекемесін құру ұсынысы халық комиссарлар кеңесінің жиналысында 1918 жылы 26 сәуірде ұсынылып А.В. Лунечарскийдің архив құжаттарын және кітапханаларды қорғауға алу туралы баяндама хаты қаралған болатын. Соған сәйкес мемлекеттік орталық архив ісін басқару комитетін құру жобасы жасала бастады. [6] Ал нақты жобаның қорытындысы 1918 жылдың 27-28 мамырда қабылданған. Бұл қаулы «Бас мұрағат ісін басқару» туралы қаулы болды, және осы қаулы 1918 жылы 1 мамырда қабылданған лениннің «Архив ісін қайта құру және орталықтандыру» декретіне негіз болды. Бұндай ішаралаға негіз болған мұрағат ісін мемлекеттік басқару орнатуға бастау болды, құжаттарды қатаң есепке алып, мемлекеттің бақлауында болатын елдегі барлық мұрағат мұрасы негізінде бірінғай мемлекеттік мұрағат қорының пайда болғандығын жариялады. «Мұрағат ісінің Бас басқармасының жазбаша рұқсатынсыз қандай да бір істерді, хат алмасуларды, басқа да қағаздарды жоюға » елдегі ешбір кеңесті немесе басқа да мекемелердің құқығы болмады. Қазақстанда мұрағат ісін ұйымдастырудың жаңа принциптірін өмірге әкелу жұмыстары жерімізді контрреволюциялық құрамалардан азат еткеннен кейін басталды.[3]

Бірінғай мұрағат қорын құру үшін жергілікті жерлердегі бөлімшелер жүйесімен арнайы мемлекеттік ведомстволар құрылды, олардың алдында мұрағатты жойылудан сақтау ғана емес, сонымен қатар құжаттарды мемлекеттің, қоғамның, азаматтардың мүддесі үшін пайдаланудың ғылыми негізделген жүйесін ұйымдастыру міндеті тұрды.

Архив ісі өзінің өмір сүру тарихында әр кезеңде әр түрлі министрліктерге бағынды. Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігіне қол жеткізген күннен бастап өзінің ұлттық архив қорын қалыптастыра бастады. Кеңес үкметі кезеңімен салыстырғанда архивтердің қызметі мен құрылымында аса үлкен өзгерістер бола қойған жоқ. Архив ісі 1989-1991 жж. Қазақ КСР-ның Министрлар Кеңесі жанындағы бас мұрағат басқармасының құрамында болды, ал 1991 ж. 10 желтоқсанда мемлекет өз тәуелсіздігін алуына байланысты Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинеті жанында Мұрағат Бас басқармасы құрылды. 1993 ж. 17 мамырында Қазақстан Республикасы Мұрағаттар мен құжаттама бас басқармасы болып қайта қалыптастырылды. 1996 ж. 29 қазанында Басқарма таратылды. Мұрағаттар мен құжаттаманы басқару Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағатына жүктелді. ҚР Президентінің 1996 жылдың 29 қазанынан бастап №3168 «Орталық атқару органдарын жетілдіру және мемлекеттік органдарды қысқарту» жарлығына сәйкес Қазақстан Республикасының мұрағат ісін және құжаттаманы басқару қызметтері мен функциялары ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағатына жүктелді. [10]

Қазақстан Республикасының үкметінің қаулысына сәйкес 1997 жылдың 28 сәуірінде №672 «Қазақстан Республикасының орталық мұрағаты туралы» заң жарыққа шықты. Жоғарыда аталған заң негізінде ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағатына толығымен орталық атқару органдарының функциялары мен өкілеттіктері және Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты туралы ереже бекітіліп, оның құрылымы анықталған болатын. Заңмен бекітілген нормативтік-актіге сәйкес ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты келесі функцияларды жүзеге асырды:

1. Қазақстан Республикасының архив ісі мен құжаттама саласында Мемлекеттік саясатты жүзеге асыру, мемлекеттің басты құжат материалдарын сақтау қоймасы қызметін жүзеге асыру, архив саласын басқару, сонымен қатар заңға сәйкес салааралық координацияны жүзеге асыру;

2. Қазақстан Республикасының архив қорларын қалыптастыру, Қазақстан халықтарының тарихына байланысты шет мемлекеттердесақталған құжаттардың түпнұсқалары мен архив құжаттарының көшірмелерін іздеп табу, сатып алу;

3. Архив қоймаларындағы құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету;

4. Құнды құжаттардың, қорлардың көшірме сақтандыру қорларын жасау;

5. Құжаттарды мемлекеттік есепке алу;

6. Құжаттарға мемлекеттік құндылығын анықтау сараптамасын жүргізу;

7. Қорларды толықтыру жұмыстарын жүргізу

8. Құжаттарды жан-жақты пайдалануын қамтамасыз ету және архив құжаттарын жариялау

9. Республиканың архивтік қор құжаттарының ғылыми-анықтамалық аппаратын жан-жақты жетілдіру;

10. Ведомстволық құжаттардың жағдайын қадағалау және архивтердің ұйымдастырушылық-әдістемелік басқаруын қамтамасыз ету;

11. Құжаттардың уақытылы жергілікті немесе орталық архивтерге жинақталуын іске асыру ісшараларын жүзеге асыру;

12. Қазақстан Республикасының архив қорына кіретін мекемелер мен ұйымдардың тізімдемесін жасау;

13. Республикада мемлекеттік архив ісін және құжаттама саласын реттеп отыру; [2]

1997-1998 жылдары архив мекемелерінің функциялары мен қызметтері өзгермеді. Мұрағат саласының мемлекеттегі орны мен рөлін, оның құзырлық, функциялық міндеттерін және өзге салалармен байланыс аясын нақтылайтын 1998 жылы 22 желтоқсанда қабылданған «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» заңы. Бұл Заң мұрағат ісінің мемлекеттік қызметтегі дербес сала болуын заңдастырады.

Қазақстан Республикасы Үкметінің 1999 ж. 29 сәуірдегі №499 қаулысымен мұрағат ісі мен құжаттама саласы бойынша арнаулы атқару және бақылау функцияларын Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің құзреті шегінде Мұрағаттар мен құжаттаманы басқару жөніндегі комитеті жүргізе бастады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 ж. 13 қыркүйектегі «Қазақстан Республикасы мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі жетілдіру туралы» № 1189 Жарлығына сәйкес Қазақстан Республикасы Үкметінің «Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің мәселелері туралы» № 477 қаулысымен мұрағаттар мен құжаттаманы басқару жөніндегі комитеті Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігінің құрылымына енді.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 ж. 29 қыркүйектегі Жарлығымен қайта ұйымдастырылған мемлекеттік басқару жүйесінде архивтер мен құжаттаманы басқару жөніндегі комитеті ҚР Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінің, 2005 ж. Мәдениет және ақпарат министрлігінің, 2010-2011 жж. Байланыс және ақпарат министрлігінің, 2012 ж. Қаңтарынан Мәдениет және ақпарат министрлігінің ведомствосы қарамағында болды, бұқаралық ақпарат құралдары, баспа және полиграфия қызметі, мұрағат ісі және құжаттама саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру, оның іске асырылуын бақылау мен қадағалау міндеттерін жүзеге асыра бастады.

Қазақстан Республикасында архив ісін басқару мен реттеу жұмыстары 1998 жылы 22 желтоқсанда қабылданған «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» заңның 5-тарауы, 18 бабына сәйкес жүзеге асырылады. Бұл заң Қазақстан Республикасында архив ісін заңдық түрде жеке сала ретінде бекіткен алғашқы заң. Аталмыш заңға сәйкес Қазақстан архивтерін басқаратын арнайы уәкілетті орган белгіленген. Бүгінгі таңда 6 мемлекеттік архив мәдениет және спорт министрлігінің, мұрағат ісі және құжаттану департаментінің бақылауында заңға сәйкес уәкілетті

органдар архив қорларының толықтырылуын, пайдалануын және сақтауын жүзеге асыруды бақылап мемлекеттік есепті жүзеге асырып отырады.

Архив ісін мемлекеттік басқаруды уәкілетті орган мен облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдары жүзеге асырады. Қазақстанның архив желісін: Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архивтері, республикалық маңызы бар қалалар мен Қазақстан Республикасы астанасының орталық мемлекеттік архивтері, облыстардың, қалалардың, аудандардың мемлекеттік архивтері мен олардың филиалдары құрайды. Архив ісін басқару мен жүргізу органдарын қаржыландыру және материалдық-техникалық жағынан қамтамасыз ету бюджет қаражаты есебінен жүзеге асырылады.

Еліміздегі мемлекеттік мұрағат қызметінің құрамына 2013 ж. 1 қаңтардағы жағдай бойынша 14 Архивтер мен құжаттама басқармалары, 220 мемлекеттік архив мекемелері, оның ішінде – 7 республикалық мұрағаттық мекемелер, 14 облыстық, 27 қалалық, 4 жеке құрам бойынша, 172 облыстық филиалдар мен аудандық мемлекеттік мұрағаттар жұмыс жасауда.

Еліміздің мемлекеттік архивтерінде Қазақстан тарихына байланысты құжаттар XVIII ғ. Бірінші жартысынан бастап бүгінгі күнге дейін сақталған. Қазақстан Республикасы Ұлттық Мұрағат қоры мен жеке құрам бойынша құжаттардың жалпы көлемі 2013 ж. 1 қаңтарындағы есеп бойынша 22009038 сақт.бірл. құрайды (ҚР ҰМҚ - 14720843 сақт.бірл.; жеке құрам бойынша – 7288195 сақт.бірл.; ғылыми-техникалық құжаттама – 258682 сақтау бірл.; кинофотофоноқұжаттар - 678949 сақт.бірл.; жеке тектік құжаттар – 53837 сақт.бірл.) .

Архивтерде 7 млн. Астам жеке құрам бойынша құжаттар сақталған, олардың негізінде азаматтардың, оның ішінде шетелден түскен еңбек өтілі, мүлктік, әлеуметтік, басқа да құқықтарына байланысты жылына 141892 сұранысқа жауап беріледі. Мемлекеттік сақтауға барлық меншік иелеріндегі мекеме, ұйымдардан басқа, қоғам, мемлекет қайраткерлерінің, ғылым, әдебиет, өнерге еңбегі сіңген қайраткерлердің жеке мұрағаттары ұдайы түсіде. [7]

Құжаттарды ғылыми, мәдени, басқа да мақсаттарға кеңінен қолдануға жағдай жасалған. Республика мұрағаттары құжаттық жинақтар, мемлекеттік мұрағат қорлары бойынша анықтамалықтар, құжаттық көрмелер ұйымдастырады, мақала, радиотелехабарлар әзірленеді. Жеке тұлғалар мен мекемелердің тақырыптық сұраныстар орындалып, анықтамалар беріледі. Республикамыздың мемлекеттік мұрағаттарында 2500 мұрағатшы қызмет етеді, олардың басым бөлігі жоғары білімді.

Бүгінгі күні Қазақстанның архив ісін басқаратын мемлекеттік мекеме ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің, мұрағаттық іс және құжаттама департаменті. Мұрағат ісінің қызметін ұйымдастыру жұмыстарын жүзеге асырады, мұрағат ісінің жұмыстарын реттейтін заңдық актілер мен қаулыларды дайындайды. Мемлекеттік мұрағат мекемелерімен және мұрағат ісінің мамандарын даярлайтын жоғарғы оқу орындарымен тығыз байланыс орнату арқылы архив ісіндегі өзекті мәселелерді шешуді қолға алған. Қазақстанда архив ісінің өзекті мәселелер тізіміне архив ісінің мамандарын даярлау, құжаттардың цифрлік көшірмесін жасау, электрондық мұрағат құру, құжаттарды қайта қалпына келтірудің замануы тәсілдерін игеру, мұрағатқорларындағы құжаттарды сақтау, пайдалану және толықтыру мәселелері.

2014 жылғы 23 қыркүйектегі № 1003 қаулысымен Бекітілген Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі туралы ережесінде мұрағат ісі және құжаттама саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеуге қатысу және іске асыру мәселелері қарастырылған. Бүгінгі таңда бұл министрлік төрағасы А. Мұхамедияұлы, мұрағат ісі және құжаттама департаменті вице-министр Ғ. Ахмедьяровтың басқару құрылымына кіреді, мұрағат ісі және құжаттама департаментінің директоры Мұстафина Әлия Хұсайынқызы. Мұрағат ісі және құжаттама департаментінің құрылымы екі басқармадан тұрады:

- Мұрағат ісі саласындағы мемлекеттік саясат басқармасы;
- Ақпараттық қызмет және мемлекеттік бақылау басқармасы;

Аталмыш ведомствонның қарауына кіретін 6 мемлекеттік мұрағат мекемесі бар:

- Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағаты»;
- Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Орталық мемлекеттік мұрағат»;
- Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрағаты»;
- Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама мұрағаты»;
- Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Ұлттық археография және деректану орталығы» ;
- Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Мемлекеттік мұрағаттардың деректі материалдарын шағын фотокөшіру және қайта жаңарту орталық зертханасы»;
- Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Құжаттану және мұрағат ісі жөніндегі ғылыми-техникалық ақпарат орталығы»;

Қорыта келгенде бүгінгі күні Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағат қызметі мәдениет пен ғылымда, халықтың тарихи санасының қалыптасуында маңызды орын алады. Ұлттық мұрағат қорын қалыптастыру бойынша жұмыстарды жүргізуді қамтамасыз етіп, оны одан әрі толықтыру, сақтау мен мұрағат құжаттарын пайдалануды бүгінгі күн талабына сай жүргізуді ұйымдастыру бағытында толыққанды қызмет етуде.

Қазақстанда мұрағат ісін және құжаттаманы ғылыми-зерттеу институтын құру қажеттілігі тууда. Мұрағат ісі және құжаттамада нормативтік-заңдық актілерді жетілдіру, қайта құрастыру, бүгінгі таңда өзекті электрондық құжатайналымды ұйымдастыру, жалпымемлекеттік құжаттаманы және мұрағат ісін басқаратын жүйені құру, архив ісінің қаржылық жағдайын шешу, яғни мұрағат ісінің менеджментін жолға қою.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жаппаров Б.А.«Архив – мемлекет тарихының сақтаушысы» (сұхбат) // Егеменді Қазақстан. 2013. - 3 б.
2. Архив құжаттары: - Ф. 544. - Оп. 1. - Д 1. - Лл 6-8
3. Сариева Р.Х. «Очерки по истории организаций архивного дела в Казахстане» (1918-1945 гг.). - Арыс., 2006.
4. «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» заң. - 1998 ж. - 22 желтоқсан.
5. Прокопенко Н.Р. ЦГАОР СССР – 50 лет. // Советские архивы. - 1970. - №5. - С. 3.
6. Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР. (1917-1945). - М., 1969. - С. 46.
7. Қазақстан мұрағаттары: анықтама, - Алматы, 2013 ж.
8. В.И. Вяликов Управление государственными архивами СССР под. Ред В.В. Максаков
9. Сайт: Министерства культуры и спорта
10. Собрание актов Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан. - Алматы, 1996. - №43. - 60-62 стр.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 930:929(574)

АБД АР-РАЗЗАК САМАРКАНДИДІҢ «МАТЛА ' АС-СА ' ДАЙН ВА МАДЖМА 'АЛ-БАХРАЙНЫ» ШЫҒАРМАСЫ – ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ

Ибрагимова М.Н.¹, Тастемирова Г.А.²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті,
 E-mail: ibragimova.meruert@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті,
 E-mail: gulshar@mail.ru

Аңдатпа. XIV-XV ғасырлардағы Қазақстан тарихын зерттеу өткен ғасырдың бай мұрасымен тығыз байланысты. Олардың ішінде бүгінгі күнге дейін ғылыми маңыздылығын жоғалтпаған парсы жазба деректері ерекше орын алады. Шынайы тарихымызды жазу үшін ең алдымен деректермізді дұрыс меңгеруіміз керек. XIV-XV ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілетін орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының шығармаларынан тұрады. Бұл шығармалар әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихнамашыларымен жазып қалдырылған. Бұл деректер бұған дейін де зерттеушілермен кеңінен қолданылып келді. Алайда арнайы деректанулық талдаулар жасалған жоқ. Сондықтан да Темір әулеті шығармаларын ортағасырлық Қазақстан тарихының дерек көзі ретінде арнайы зерттеудің маңызы зор.

Мақалада темірлік деректердің бірі – Абд ар-Раззак Самаркандидің «Матла ' ас-са ' дайн ва маджма 'ал-бахрайны» шығармасының Қазақстан тарихын зерттеудегі маңыздылығы жайлы қарастырылған. Автор түрлі деректерді салыстыра зерттей отырып, осы мәселеге қатысты белгілі зерттеушілердің пікірлерін талдайды. Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихшылары пайдаланған деректер көбіне ортақ болып келгендіктен оқиғаны баяндауда бірін-бірі қайталайды. Сондықтан оларды бір-бірімен салыстыру арқылы олардың қайсысы шындыққа жақын екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: дерек, пікір, әулет, хан.

СОЧИНЕНИЕ АБД АР-РАЗЗАК САМАРКАНДИ «МАТЛА ' АС-СА ' ДАЙН ВА МАДЖМА 'АЛ-БАХРАЙН»

Ибрагимова М.Н.¹, Тастемирова Г.А.²

¹КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования,
 E-mail: ibragimova.meruert@mail.ru

²КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования,
 E-mail: gulshar.t@mail.ru

Аннотация. Изучение истории Казахстана XIV- XV вв. тесно связано с наследием ученых прошлого века. Из них особое место занимают персидские исторические источники, которые до настоящего времени не потеряли свое научное значение.

Чтобы писать достоверную историю надо правильно изучить источники. Данные истории Средней Азии и Казахстана XIV-XV вв. хорошо указано в нарративных исторических трудах

средневековых авторов, которые основном состоят из тимуридских произведений. Эти произведения написано историками амира Тимура и его наследников. Эти источники до этого времени обширно использовались исследователями. Однако специально не анализируется. Поэтому исследование тимуридских произведений как источник средневекового Казахстана занимает важную роль.

В статье рассматривается значимость одного из данных тимуридского периода произведения «Му'изз ал-ансаб» в исследовании истории Казахстана. Сопоставляя различные исторические источники, автор статьи анализирует точки зрения известных исследователей по данной проблеме. Так как историки поколений Амира Темура и его самого использовали одни и те же источники, их описания события совпадают. Исходя из этого, в статье приводятся доказательства того, какие из данных более достоверны.

Ключевые слова: источник, точка зрения, династия, хан.

THE COMPOSITION ABD AR-RAZZAK SAMARKANDI "MATLA 'EXPERT-SA' DINE BA MAJMA 'IS SCARLET-BAKHRAIN"

Ibragimova M.N.¹, Tastemirova G.A.²

¹Al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education,
E-mail: ibragimova.meruert@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education,
E-mail: gulshar.t@mail.ru

Abstract. Studying the history of Kazakhstan in the 14 th and 15 th centuries goes hand in hand with creative use of the extensive historical material accumulated over the years. And especially valuable parts of this legacy are manuscript sources of that period written in the Persian language.

The significance of «Mu izz al-ansab» (which is one of Timur's period's data) in research of Kazakhstan's history is considered in the article.

Comparing various historical sources, the author of article analyzesthe points of view of famous researchers on this problem. Because of Amir Timur's and the historians of his ancestors used the same data and information their reporting is similiar. Therefore, in the given article by comparing them which of them is close to the truth is proved.

Keywords: source, points of view, dynasties, khan.

Кіріспе

Темір және оның ұрпақтарының тарихына арналған нарративті шығармалар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде құнды дерек болып табылады. XIII-XVI ғғ. Дешті Қыпшақ және Түркістан жеріндегі негізгі оқиғалар тізбектелген бұл шығармалар біржақтылығына қарамастан дерек ретінде алатын орны жоғары. Өйткені тек Темір әулеті шығармалары ғана сол кезең оқиғаларынан басқа ортағасырлық мұсылман деректеріне қарағанда толықтай көрініс береді. Темірлік деректерде ортағасырлардағы қазақ халқы мен қазақтарға қатысты мәліметтер көптеп кездеседі.

XIV-XV ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілетін орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының шығармаларынан тұрады. Бұл шығармалар әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихнамашыларымен жазып қалдырылған. Бұл деректер бұған дейін де зерттеушілермен кеңінен қолданылып келді. Алайда тарихшылар өздеріне керекті тұстарын ғана өз зерттеулері үшін үзіп-

үзіп алып отырды, ал ол деректерге деректанулық талдаулар жасалған жоқ. Темірлік деректердің бірі – Камал ад-Дин ' Абд ар-Раззак ибн Джалал ад-Дин Исхак Самаркандидің «Матла ' ас-са ' дайн ва маджма 'ал-бахрайн» шығармасы Қазақстан тарихы үшін маңызды деректердің бірі болып табылады. Шығарманың авторы 816/1413 ж. Гератта туылып, 887/1482 ж. сол жерде қайтыс болады. «Абд ар-Раззак Самаркандидің өзі Гератта медресе тәрбиесін алған, Темірліктер сарайында қазылық пен имамдық қызметінде болған атасы мен өз дәуірінің әйгілі зиялылары болған ағаларының көмегімен ол тафсир, хадис, фикх білімдерін және де тарих пен тіл-әдебиет пәндерін терең меңгерген» [1, 84]. Абд ар-Раззак Самарканди 845/1441 ж. Үндістанға (848/1444 ж. оралған), 850/1446 ж. Гилянға елші болып барады[2, 582]. Бұған оның «Үндістанға сапар дастаны және ол жердің ғажайыптары» атты естеліктері дәлел бола алады [3]. Абд ар-Раззак Самаркандидің «Матла ' ас-са ' дайн ва маджма 'ал-бахрайн» шығармасында Иран мен Орта Азияның Хулагу және Темір ұрпақтарының 1304 жылдан 1471 жылға дейінгі тарихы баяндалған. «Өз еңбегін жазу кезінде Абд ар-Раззак Самаркандиге бір топ ғалымдар көмек берген, олардың арасында Низам ад-Дин Абдул Васий (Низам ад-Дин Шамиден басқа) де бар еді. Қолжазбаны 1470 ж. жазып бітірсе де, бұдан кейін де оған өзгертулер енгізген» [4, 18-19].

Абд ар-Раззак Самаркандидің «Матла ' ас-са ' дайн ва маджма 'ал-бахрайн» шығармасы тілінің астарлығы мен мазмұндалуының біржақтылығына қарамастан, оның кейбір жағдайда объективті және XV ғ. Мауараннахр мен Хорасан тарихын зерттеуде құнды тарихи дерек болып табылады [5, 18]. Негізінен оның шығармасы басқа да Темір ұрпақтары шығармалары секілді «Темірді мадақтау сипатына ие» [6, 19]. Б.А.Ахмедов шығарманы тек «терең меңгеру арқылы ғана керекті мәліметтерді алуға» болатындығын айтып өтеді.

«Матла ' ас-са ' дайн ва маджма 'ал-бахрайн» шығармасы екі бөлімнен тұрады. Біріншісі, Әбу Са'ид елханның туылғаннан 704/1304-05 ж., Темірдің қайтыс болғанға дейінгі және 804/1404-05 ж. Самарқандта оның немересі Мырза Халил таққа отырғанға дейінгі оқиғаларға; екіншісі – сол жылы Темірдің төртінші ұлы Шахрухтың таққа отыруынан және 875/1470-71 ж. Сұлтан-Хүсейіннің екінші рет таққа отыруына дейінгі оқиғаларға арналған [7, 150]. Бірінші бөліміндегі 1405-1427 жж. оқиғаларды Абд ар-Раззак Самаркандидің өзінен алдын жазылған тарихи шығармалардан, негізінен «Зубдат ат-таварих-и Байсункарийден» пайдаланып жазған. Бұдан кейінгі 833 (1429-1430) – 875 (1470) жалдардағы өзі замандас болып, тарихи шығармалар жазбас бұрын мемлекет қызметінде жүргендегі басынан өткен оқиғалар баяндалады [8, 7].

Әмір Темір және оның ұрпақтарының өмір сүрген уақыттары мен олардың сыртқы саясаттары жайлы сарай тарихшылары ғана нақты жазып қалдырған. Шығармаларда олардың көрші елдер мен халықтар жөніндегі саясаты ғана көрсетілмеген, сонымен қатар олардың ішкі саяси, шаруашылық, этникалық-мәдени өмірі жөніндегі материал да көп.

Әмір Темір қайтыс болғаннан кейін Темірдің жаулап алған жерлерін оның ұрпақтары ұзақ сақтап қала алмады. Олардың жоғарғы билік үшін таластан қолдары босамады. Осы кезде олар біршама жерлерінен айрылып қалған болатын. 1409-1447 жылдар аралығында Гератта билік жүргізген темірдің төртінші ұлы Шахрух темірліктердің жоғарғы басшысы болып саналды. Самарқандтың билеушісі етіп тағайындалған Шахрухтың үлкен ұлы Ұлықбек кейіннен тәуелсіз мемлекетке айналды.

Темір ұрпақтары да Темір саясатын жалғастыра отырып, өзара талас-тартыс салдарынан айырылып қалған жерлерін қайта қайтарып алу мақсатында жорықтар ұйымдастырды.

20-жылдары Ұлықбек Моғолстан мен Жетісу жерлерінде, Солтүстік Тянь-Шаньда өз иелігін кеңейтуге әрекеттер жасады. Мұның ең басты әдісі - өзара алауыздықтар мен қырқысуларға араласу, өзіне бас сауғалап келген адамдарына қолдау жасау болып табылады. Жоғарыда айтып өткеніміздей моғол хандары Уәйіс хан мен Шер-Мұхаммед арасындағы таққа таласушылық кезінде екіншісі Ұлықбектен көмек сұраған болатын. Шер-Мұхаммедтің өтініші бойынша 1421

жылы маусымда Моғолстанға жорыққа аттанады, алайда әзірше Моғолстандағы өзара қырқыстарға бас тіккісі келмей, Қарабұлаққа дейін жетті де, кері қайтты. Темір ұрпағының Моғолстанға нағыз жорығы 1425 жылы орын алды. Шер-Мұхаммед Ұлықбектің көмегімен Моғолстан тағын иемденгеннен кейін оған бағынудан бас тартады. Сол себептен де Ұлықбек әскерлерін жарақтап 1425 жылы 16 ақпанда Моғолстанға аттанады. Жорық алдында Темір әулетінің әскерлері Сайрам, Отырар, Сауран, Янги-Тараз қалаларымен қоса Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аудандарын басып алды. Оңтүстік-Шығыс Қазақстанда Ұлықбек әскерлері Ашпара арқылы өтіп, Ибрахим, Азйуран, Ұлжайту елдерін талан-таражға салады. Самарқанди шығармасында: «Победоносные воины, пустившись следом, убили Ибрахима и его двух сыновей. Это событие произошло в местности Аксу 14 раби' II (5 марта). Победоносные войска захватили многочисленную добычу и полон», - [9, 166] деп керейлердің басшысы Ибрахимді қалай талқандағанын сипаттайды. Одан әрі Мырза Ұлықбектің Аксу тұрағынан Қараман ұлысына бет алғандығы, Шу өзені арқылы өтіп Абар Қайту тауына көтеріліп, Сурх-Аб өзеніне келетіндігі баяндалған. Олар Халқұн-Бәбіштен өтіп, Қайту-Құталға көтеріледі де сол жерде күзет мұнарасын салып, Ару-Жары аңғарына түседі. Шарын өзені арқылы өтіп, Гурийан-Түркеш пен Кук-Бинада ордасын тігеді. Сол аймақта Ұлықбек пен моғол билеушісі Шер-Мұхаммед арасында соғыс орын алады. Бұл соғыстың нәтижесі моғол әскерлерінің жеңілісімен аяқталады. Ол жайлы Самарқанди былай деп көрсетеді: «Знамя Улугбек Гургана вознеслось [с помощью] божественной силы и всевышней поддержки. Солнце победы и успеха засияло в месте восхода благоволения. В тот день до ночи победоносное воинство занималось только тем, что громило, брало в плен и убивало» [9, 166]. Одан әрі Ұлықбек Жұлдыз жазығына аттанады. Ол жерде де көптеген олжаға қарқ болады. Ұлықбектің 1425 жылғы Моғолстанға жасаған жорығы жайлы В.В. Бартольд былай дейді: «...но и поход Улугбека не имел никаких прочных результатов, не привел ни к умиротворению степи, ни к восстановлению оседлости и городской жизни» [10, 161].

Жоғарыда атап өткеніміздей Барақ ханның Ақ Орданың бұрынғы астанасы Сығанақ қаласын қайтару бағытындағы талаптары 1427 жылы Ұлықбектің Ақ Ордаға қарсы жорығына себеп болды.

Шаһрух пен Ұлықбектің өлімінен соң 1457 жылы Әбу Сейіт уақытша болса да Мауеренахр мен Хорасанды біріктірді. 1469-1506 жылдары темірліктердің мемлекетін Сұлтан-Хұсейн биледі. Оның ұлдары Бади-аз-Заман мен Мұзаффар-Хұсейн тұсында (1483-1530) Темір мемлекеті Шайбан ханның өзбектерімен жаулап алынды. Ал Ферғананың билеушісі темірлік Бабырдың (1483-1530) 1526 жылы Үндістанда Ұлы Моғолдардың әулетін қалағандығы және оның 1858 жылға дейін өмір сүргендігі бізге мәлім. «Темір ұрпақтары дала көшпелілерінің арасынан шыққан соңғы ірі мұсылман әулеті болды. 'Осман, Сефеви және Моғол империясы секілді әскерлері жақсы дайындалған және оқ атқыш қаруларды қолданған құдыретті мемлекеттердің өрлеуі Еуразия далаларынан төнетін жаңа ірі көлемдегі жаулап алуларға қарсы сенімді кепілдік болып шықты» [11, 234].

Темір қайтыс болғаннан соң оның бірде-бір мирасқоры ол секілді жорықтар ұйымдастырмақ түгілі Әмір Темір жаулап алған жерлерді сақтап қала алмайды. Ішкі талас-тартыстардың салдарынан Темір мемлекеті күйреуге ұшырап, соңында құлайды.

«...Деректанудың негізгі методологиялық принциптері деректермен жұмыс істеудің әр түрлі кезеңдерінде нақты көрініс табады» [12, 29]. Алғашқы кезең деректерді іздеу, табу жағына келетін болсақ қазіргі кезде темірлік деректердің орысша, өзбекше, ескі өзбек тіліндегі аудармалары жарық көрген. Және бұл деректер ғылымда да айналымға енген бұрыннан мәлім деректер. Дегенмен соңғы уақытта темірлік шығармалар болып табылатын жаңа деректер де зерттеушілермен айналымға енгізілді.

Келесі кезең деректанулық талдау жағына келетін болсақ бұл темірлік деректерді зерттеуде аса қажет мәселелердің бірі. Профессор Қ.Атабаев деректердің пайда болуын сынауда кездесетін проблемаларды жеке-жеке атап өтеді [12, 29]. Темірлік деректердің сақталу формаларына келетін болсақ қолжазбалар болып табылады.

Темірлік шығармалардың пайда болу уақытына тоқталатын болсақ, көп жағдайда деректің жазылған уақыты туралы құнды мәліметті сол шығарманың өзінен, оның мазмұнынан табуға болады. Және темірлік деректер көбінесе Темір не оның ұрпақтарының тарихына арналғандықтан тарихшының қай тұлғаның кезінде өмір сүргендігіне қарай да анықтауға болады. Қосымша деректерден де темірлік шығармалардың қай уақытта жазылғандығы туралы мәлімет ала аламыз.

Жоғарыда аталған тексттің оқу және уақытын анықтау үшін пайдаланылған тәсілдердің көбі оның пайда болған жерін анықтау үшін де қолданылады.

Темірлік деректер авторының не құрастырушысының атын анықтау (атрибуция) мәселесіне келетін болсақ, темірлік тарихшылардың өз шығармаларынан да, қосымша деректердің көмегімен де табуға болады. Соған қарамастан кейбір темірлік шығармалардың әлі күнге дейін авторлары белгісіз.

Темірлік деректерді зерттеуде мәтінді талдау жасау және әр түрлі деректерді қарама-қарсы салыстыру тәсілдері пайдаланылған.

Профессор Қ.Атабаев оқиғаны жақыннан суреттеген жылнамашылардың еңбектерінде оқиғаның бейнелеу дәрежесінің жоғары болатындығы рас дейді [12, 39]. Дегенмен, шынайылық проблемасына келетін болсақ темірлік деректердің бір ерекшелігі онда жасампаздық пен өз әмірлерін асыра мақтаушылық байқалады.

Типі бойынша қазақтар мен Қазақстан тарихына арналған барлық темірлік шығармалар нарративті жазба деректерге жатады.

Түрі бойынша баяндаушы, темірлік деректер тарихи хроникалар, анналдар, естелік жазбалар, өмірбаяндар, күнделіктер болып табылады.

Материалдың мазмұнына қарап, оларды жалпы және әулет тарихы топтарына бөлуге болады.

Темір және оның ұрпақтарына арналған нарративті шығармалар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде құнды дерек болып табылады. XIII-XVI ғғ. Дешті Қыпшақ және Түркістан жеріндегі негізгі оқиғалар тізбектелген бұл шығармалар біржақтылығына қарамастан дерек ретінде алатын орны жоғары. Өйткені тек Әмір Темір және оның ұрпақтарының шығармалары ғана сол кезең оқиғаларынан басқа ортағасырлық мұсылман деректеріне қарағанда толықтай көрініс береді. Жоғарыда аталған Темір және оның ұрпақтарына арналған парсы деректері кейіннен қазақ халқының құрамына енген Оңтүстік-Шығыс Қазақстан және Жетісу территориясында өмір сүрген халықтар жайлы көптеп мәлімет береді. Сонымен қатар Дешті Қыпшақтағы билеуші хандар арасындағы алауыздықты, халықтардың бытыраңқылығын жақсы суреттейді. Енді XIII ғ. басына дейін қыпшақ дәуірінде Қазақстан аумағындағы этникалық процесс халықтық деңгейге жақындап, ортақ этникалық кеңістік қалыптасып болған еді. Алайда, монғол шапқыншылығы халықты бытыратып жібереді. Кейіннен тарихи арена сахнасына көтерілген Әмір Темір жорықтары да Қазақстан территориясындағы өмір сүріп жатқан халықтарға ауыр соққы береді. Темір жорықтары оның тарихшыларымен жақсы бейнеленеді. Кей жерлерде ақиқатты жасырып қалса да, Темірдің жаулап алған жерлеріндегі халықтарға озбырлығын бүкпей көрсетеді. Темір және оның ұрпақтарының шығармаларында ортағасырлардағы қазақ халқы мен қазақтарға қатысты мәліметтер көптеп кездеседі. Алайда оларды алып пайдаланбас бұрын деректерді сыннан өткізген дұрыс болар еді.

Темірлік шығармаларда Қазақ хандығының құрылуының алғы шарты болған мемлекеттердің саяси тарихы, және Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі оқиғалар бейнеленеді.

Қорытынды

Темір мен оның ұрпақтарына арналған шығармалардың ортағасырлық Қазақстан тарихы мәселелерін зерттеудегі басқа ортағасырлық шығыс мұсылман деректердің арасындағы алатын орны жоғары деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида. /Тахрир хайъати: М.М. Хайруллаев, А. Уринбоев, О. Буриев; Тузувчилар: А. Уринбоев, О. Буриев./- Т., 1997, 168 б.
- 2.Бартольд В.В. Работы по источниковедению. / Бартольд В.В. Сочинения. Т. VIII. М., 1973. 723 с.
- 3.Уринбоев А. Абдураззақ Самарқандининг Хиндистон сафарнамаси. Т., 1960. Б. 133.
- 4.Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т., 1996, 264 б.
- 5.Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. М., 1965, 195 с.
- 6.Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т., 1996, 264 б.
- 7.Материалы по истории киргизов и Киргизии. Под ред. В.А. Ромодина, М., 1973. Вып. 1, 280 с.
- 8.Абдураззақ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва маджмаи бахрайн. Форс - тожик тилидан таржима, кириш суз ва изохли луғатлар тарих фанлари кандидати А. Уринбоевники. Т., 1969. 464 б.
- 9.Материалы по истории киргизов и Киргизии. Под ред. В.А. Ромодина, М., 1973. Вып. 1, 280 с.
10. Бартольд В.В.Очерк истории Семиречья. / Бартольд В.В. Сочинения. Т. II. Ч. I. М., 1963. 1020 с.
11. Босворт К.Э. Мұсылман уәлеттері. (Хронология мен генеалогия бойынша анықтамалық) Қазақ тіліне аударған Ерлан Әбден – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 424 б.
12. Атабаев Қ., Қадыртаева М. Деректанудың теориялық мәселелері; оқу құралы. А., 1999.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
ӘОЖ / УДК / UDK 923.2

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ІЛІМІ НЕГІЗІНДЕ КӨНЕ ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ «БИЛІКТІҢ КИЕЛІЛІГІ» ҰҒЫМЫНЫҢ ИСЛАМДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРМЕН ОРНЫҒУЫ

Исаев М.С.

«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы»
РМҚК-ның ғылыми қызметкері, PhD
E-mail: muhtar-1211@mail.ru

Аңдатпа. Мақала дәстүрлі қазақ тарихи ойының қалыптасуындағы түркілік негіз бен исламдық ықпалды айқындауға арналған. Түркі-ислам сопысы Қожа Ахмет Ясауидің көне түркілік биліктің киелілігі туралы түсінікті исламдық құндылықтармен одан әрі орнықтыруы Қазақ хандығында мемлекеттік идеологияға негіз болғандығы жөнінде тұжырымдар жасалады. Сонымен, қазақ дәстүрлі тарихи ойының ерекше формасы ретінде шежірелердің деректік маңызы және ғылыми құндылығына жоғары екендігіне көз жеткізіледі. Жошы ұлысынан бастап Қазақ хандығы кезеңін қоса алғанда Қожа Ахмет Ясауи негіздеген сопылық тариқат тұтастай діни-рухани процестердің өзегіне айналғандығы анықталады.

Түйін сөздер: дәстүрлі қазақ тарихи дүниетанымы, шежірелік деректер, йасауийа тариқаты, биліктің киелілігі

ЗАКРЕПЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ «СВЯТОСТЬ ВЛАСТИ» В ДРЕВНЕТЮРКСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ ИСЛАМСКИМИ ЦЕННОСТЯМИ НА ОСНОВЕ УЧЕНИЯ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ

Исаев М.С.

Государственный историко-культурный заповедник-музей «Азрет Султан»
Научный сотрудник РГКП, PhD
E-mail: muhtar-1211@mail.ru

Аннотация. В статье представлено концепция трансформация древнетюркской понятии сакральности власти исламскими духовно-политическими ценностями, проповедуемыми тюрко-исламским суфием Ахмедом Ясави и это стало основой государственной идеологии Казахского ханства.

Ключевые слова: традиционный казахский историческое мировоззрение, генеологические источники, тарихат йасавийа, сакральность власти

ESTABLISHMENT OF THE CONCEPT OF "HOLINESS OF POWER" IN THE ANCIENT TURKIC WORLDVIEW WITH ISLAMIC VALUES BASED ON THE TEACHINGS OF KHOJA AHMED YASAWI

Isaev M.S.

State historical and Cultural Reserve-Museum" azret Sultan"

Researcher of the RSE, PhD

E-mail: muhtar-1211@mail.ru

Annotation. The article presents the concept of transformation of the ancient Turkic concept of the sacredness of the Islamic spiritual and political values preached by the Turko-Islamic Sufi Ahmed Yasavi and it became the basis of the state ideology of the Kazakh Khanate.

Keywords: Traditional Kazakh historical worldview, geneological sources, tarihat yasaviya, sacredness of authority

Кіріспе

Қазақ дәстүрлі тарихи ойының қалыптасуы мен дамуы жайлы Қазақстан және шетелдік зерттеушілердің еңбектері аз емес. Әйтсе де, ол зерттеулерде тарихи жадтың ерекше формасы ретінде шежірелік деректерге жеткілікті мән берілмеді, олардың ақпараттық қатпарларындағы тарихи оқиғалар мен дәйектердің ғылыми талдау нысанына айналмауынан түркі-ислам рухани құндылықтары негізінде қалыптасқан қазақ халқының этникалық болмысы толық ашылмай келеді.

Шежірелік дәстүрдің тарихтың дереккөзі ретіндегі құндылығы күмән туғызбаса керек. Шежірелер өз дәуірінің ақпараттарын бойына жиған дереккөз болуымен бірге белгілі бір кезеңнің мәдени ескерткіші де болып саналады. Содан да дәстүрлі қазақ тарихындағы тарихи оқиғалар мен құбылыстарды, күрделі этносаяси өзгерістердің мәнін шежірелік деректерді кезеңдеу арқылы айқындауға болады. Осы мәселеге байланысты шежірелік деректердің қалыптасуындағы түркілік негіздер мен исламдық ықпалдың ара-жігін ажырату, олардың кірігуінің Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімімен сабақтастығы айқындалады. Дәстүрлі қазақ мемлекеттілігінің идеологиялық өзегін құраған йасауиһа тариқатының «биліктің киелілігі» және соның негізінде қалыптасқан рулық-тайпалық құрылымның қандас туыстық қағидасының қазақтың этникалық ұйысуында шешуші ықпал еткен факторға айналғандығына көз жетеді.

Түркілер ислам дінін VIII ғасырдың екінші жартысында қабылдады. Осы кезеңде түркі-исламдық Қарлұқ-Қарахан, Оғыз мемлекеттері тарих сахнасына шықты. Бұл мемлекеттердің дүниеге келуімен ислам діні түркі халықтарының дәстүрлі қоғамына ықпал етуші факторға айналды. 951 жылы Сатұқ Бұғра хан Абд ал-Каримның ислам дінінің дәстүрлі бағытын қабылдауы түркілерді ислам әлемінің құрамдас бөлігіне айналдырды [1, с.131]. Түркілердің тілі мен дәстүрлі мәдениеті күрделі трансформациялық процесті бастан өткерді. Дәстүрлі түркі қоғамының ішкі қатынастарын реттейтін жүйенің шарифат үкімдерімен алмастырылуы түркілік әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің қолданыстан шығуына әкелді. Көнеден келе жатқан экзогамдық (сыртқы) некелік қатынас өзгертіліп, оның орнын эндогамдық (ішкі) некелік қатынас басты. Рулас, қандас адамдар арасындағы некелік қатынастардың түркі қоғамына енуі дәстүрлі түркі қоғамындағы рулық, тайпалық жүйелердің ыдырауына әкелді [2, с.18-19]. Біртіндеп түркілерде мемлекетті басқарудың парсылық жүйесі қалыптасып, абсолютті билік жүйесі орнады.

Ал, Ислам дінінің сопылық бағыты йасауиһа тариқатын мемлекеттік дін ретінде қабылдау - Алтын Орда мемлекетінде қайта құрулар әкелуімен қатар, халықтың ерік-жігерін айқындайтын

басты рухани фактор болып қалыптасты. Йасауийа тариқатының мемлекеттік идеология болып қалыптасуы ислам тарихында бұрын болмаған, Құран аяттары мен Пайғамбар хадистеріне барынша жақындатылған билік жүйесін қалыптастырды. Осы кезеңде Мұхаммед Пайғамбар мен оның серіктерінен кейінгі ислам тарихында алғаш рет саяси билік пен рухани билік арасында теңдік дәрежесі қойылған, біріне бірі мойын ұсынатын биліктің екі жүйесі де аттап өте алмайтын ортақ төреші – шарифат билік құрған дәуір дүниеге келді. Ханы да, қарасы да, биі де, байы да шарифатқа бағынған билік жүйесі құрылып, осы кезге дейін қалыптасқан билік жүйесі толығымен өзгерді. Хан сайлауына, өзге де күрделі мәселелерге қатысты шақырылатын Жошы әулетінің құрылтайы қызметін тоқтатты. Хан жеке заңды билік иесі ретінде тақ мұрагерін өзі тағайындайтын болды [3, с.107].

Мемлекеттік биліктің киелілігі көне түркі қоғамында қалыптасып, этностың дүниетанымының құрамдас бөлігіне айналған. Түркілік танымда таққа отыру немесе хан көтеру «көкке шығу» сияқты қасиетті мәнге ие болған. Түрік қағандары «көкте болған», «көкте таққа отырған» және «қағандық үлесі мен бұйрығын да көктен алған» ерекше жандар болып саналған. Қағанды «ақ киізге» салып, «көкке көтеру», «айналдыру» рәсімдері арқылы қаған көкке көтерілгендей, Тәңір тарапынан таққа отырғандай болады. Осы жерде ескеретін бір мәселе – Қаған болу үшін түрік тегінен, онда да оның тегі, тұқымы, шежіресі анық болуы, руы да ең күдіретті рудан болуы керек [4, с.63]. Биліктің киелілігі мұнымен шектелмейді. Қағанның міндеті – халықтың қарнын тоқ, киімін көк, бай қылу. Осындай қызмет атқара алған Білге қаған «Шығындаған халықты бай қылдым, Жалаңаш халықты тонды қылдым» [5, с.119] деп мақтанышпен жазған. Киелі билікке ие болған қағандардан жауапкершілік те талап етілген. Қағанның қателігі немесе адасуы байқалған жағдайда оны сайлаған көсемдер билеушіні тақтан тайдырып отырған. Құтлығ Шадтың осындай бастамасын Тоныкөк «қайта тірілу» немесе ренессанс деп қарайды. Өйткені – бұл жаңа қаған, жаңа жүйе, жаңарған ел деген сөз [6, с.110].

Биліктің киелілігі туралы осы дүниетаным Алтын Орда кезеңінде ислам діні ықпалымен трансформацияланды. Осы кезеңде биліктің тек Шыңғыс хан әулетіне тиесілігі туралы түсінік қалыптастырылып, ол түсінік ислам дінінің билік туралы талаптарымен сәйкестендірілді. Тарихи тұрғыдан мемлекеттік басқару ісі көне түркілік билік жүйесімен байланыстырылды. Исламда жаратушының жердегі билігін жүргізуші билік иесіне бағынудың өзі киелі, діни парыз ретінде қарастырылған. Өйткені, ислам дінінде абсолюттік билік иесі тек Ұлы Алла. Оның жердегі әміршісіне бағыну, сол Ұлы Жаратушының өзіне бағыну болып табылады [7, с.161-174]. «Ей, сенім білдірушілер! Аллахқа және оның елшісі мен өз араларыңдағы билік етушіге бағыныңдар» [8, 4:62] деген Құран аяттарында айтылатын талаптар толығымен жүзеге асырылды. Сөйтіп, Өзбек хан өзінің мұсылман қауымына билік жүргізу құқығын толығымен заңдастырды.

Шыңғыс хан ұрпақтары билігінің киелілігін тарихи тұрғыдан заңдастыру да өзекті мәселелердің бірі еді. Өйткені, түркілерде «биліктің киелілігі» мәселесі өте қатаң бақылауға алынатын. Билеуші әулеттен шықпаған билеушілерді түркілер ешқашан мойындаған емес. Оған мысал ретінде Түргеш қағаны Сулықтың түркілік билеуші әулет өкілі болмағандықтан, өз билігін заңдастыру үшін, Батыс Түрік қағанатының билеушілері болған Ашина әулетінен әйелдікке қыз алуы соған дәлел бола алады [9, с.100].

Сол кезеңдегі Шыңғыс әулеті билеушілері Алтын Орданы билеген Өзбек ханның да, Иранды билеген Ғазан ханның да түркілердегі биліктің киелілігі туралы талабын жақсы түсінгенін көреміз. Шыңғыс хан шежіресін көне түркілік билеуші Оғыз хан әулетінен таратуы соның айғағы. Бұл ұстаным Ғазан хан тапсырмасымен жазылған Рашид ад-дин Фазуллах ибн Әбул-Хайр Әли Хамаданидің қаламынан шыққан «Жами ат –Тауарих» атты кітапта толық көрініс тапты. Ол кітапта Шыңғыс хан Оғыз хан әулетінен шыққан шығыс түркілік билеушілер әулетінен екендігін негіздейді [10, с.77]. Демек, Шыңғыс хан әулетінің билігі түркі халықтарына сырттан

келген жүйе емес, керісінше, қарахандық, оғыздық билеушілерден кейінгі көне түркілік билік жүйесін заңды түрде қалпына келтірілуі болды.

Бұл процесті көптеген зерттеушілер дәл анықтағанымен, оның толық мағынасын көрсетіп бере алған жоқ. Мысалы, В.П.Юдин Алтын Ордада бұл идеологияның қалыптасуын шамандық, буддалық, мұсылмандық концепциялар мен Шыңғыс ханның мемлекет туралы доктринасының бірігуінен пайда болды,- деп есептеді және ол көзқарастар жүйесін «чингизизм» деп атады [11, с.16]. Ал, зерттеуші И.Л.Измаилов «чингизизм» деп аталған бұл көзқарастар жүйесінің саяси сана құрылымында өз орны бар екенін айта отырып, бұл құбылыс тек Шыңғыс хан әулеттерінде ғана емес, басқа еуропалық, азиялық билеушілер арасында осындай идеологияға сүйенген билеушілер болғандығын, олардың қатарында француз императоры Ұлы Карл, норвегтерде «мәңгі патша» Олаф, чехтарда «әулие патша» Вацлав сияқты тағы басқа билеушілер болғандығын атап көрсетті. «Егерде,-дейді ол, - біз бұл құбылысты тарихи тұрғыдан қарайтын болсақ, онда «чингизизм» - саяси қауымдастықпен билеуші әулет арасындағы бірлікті көрсететін тәңірлік қуат иесінің саяси бейнесі» [12, с.250] болып шығады.

Алтын Ордадағы биліктің киелілігі мәселесі осылай діни тұрғыдан да, тарихи тұрғыдан да қамтамасыз етілгеннен кейін, оны мемлекеттің құрылымдық жүйесін қайта құру арқылы нығайту мәселесі қойылды. Сөйтіп, Өзбек хан жүргізген реформа рулық, тайпалық құрылымды ғана емес, билер институтын да қайтадан қалпына келтірді. Өйткені, бұл екі құрылымның бір-біріне сәйкес келуі мүмкін емес еді. Алтын Орда мемлекетіндегі қоғамдық құрылыс тарихын зерттеген Г.Федоров-Давыдов Өзбек хан тұсында Алтын Ордадағы исламдандыру мен рулық-тайпалық құрылымдарды қайта құру процестері қатар жүргенін айтады. Ол Алтын Ордада жүрген процестерді былай тұжырымдайды: «Изучая письменные источники в части, относящейся к кочевникам Дешти-Кипчака XIII в., мы не могли не заметить те же две тенденции: с одной стороны, нарушение старых родо-племенных отношений ... смешение различных родов и племен в результате хозяйствования монголов; с другой – выделение устойчивых образований, в основе которых, видимо, лежали общности, исторически сложившиеся еще до завоевания, т.е. этнические общности. Взаимоотношения этих двух тенденций и определили тот, «синтез» старого и нового после монгольского завоевания, т.е. реальную картину исторического развития номадов Золотой Орды.» [13, с.62-63]. Бұл жерде зерттеуші Жошы ұлысында болған күрделі процесті дәл анықтайды. Сонымен қатар, рулық, тайпалық құрылымдарды қалыптастырудағы қандық принциппен бірге діни идеологиялық бірлік қойылғандығын айтқан жөн.

Биліктің киелілігі ұғымы Қазақ хандығы тұсында йасауи шайхтарының уағыздарынан берік орын алып, ақын-жыраулардың поэзиясы арқылы ел арасында кеңінен насихатталды. Сонымен бірге, йасауи тариқатына деген қатынас Қазақ хандығының өркендеуі мен құлдырауының барометріне айналды. Дәстүрлі деректерге жасалған талдаулар көрсетіп отырғандай Өзбек ұлысының өркендеуі Әбілхайыр ханның йасауи тариқатының ұстанымдарына адал болған кезге сай келсе, оның қуатты держава билігін уыстан шығарып алуы – осы ұстанымдардан сырт айналуы кезеңіне сай келеді. Сол сияқты Тәуекел мен Есім ханның да 300 туысымен бірге Самарқанд қаласында нақшбандија тариқатының пірлеріне қол тапсыруы (1598 ж) да Қазақ хандығының іргесін шайқалтты.Тарихи даму процесінің белгілі бір заңдылығына айналған бұл құбылыстың жауабын Ясауи мектебінің үлкен өкілдерінің бірі Хазини Сұлтан Ахмет Махмудтың (XVI ғ.) «Жауахар-ул абрар» рисаласынан табамыз. Осы рисалада ол Йасауи тариқаты бойынша сопылық кемелдігін анықтайтын төрт шарттың қатарында «рабт-и сұлтан» категориясын атайды. Онда «ең бастысы тариқаттың тіршілігін жалғастыру үшін мұсылман билеушінің тариқатқа көңіл бөлуі тиіс. Патша тариқат жолының қамқоры, өйткені патшаның баяндылығы әулиелердің дұғасына байланысты. Патша көңіл бөлсе, тариқатқа сүйеу болады [14, с.36-37]. Демек, бұл заңдылықтың сыры – йасауија тариқатының негізінде қалыптасқан мемлекеттік, әкімшілік және

рухани құрылым ретінде қазақтың дәстүрлі қоғамында мемлекеттік билік қанша киелі болса да билеушінің «киелінің киелісі» саналған діни-рухани негізден қол үзуі немесе алшақтауына бұқара халық төзе алмады. Қазақ хандығында жиі орын алған саяси өрлеу мен құлдыраулардың себебін дәстүрлі тарихи таным осылай түсіндіреді.

Сонымен, қазақ дәстүрлі тарихи ойының ерекше формасы ретінде шежірелердің деректік маңызы және ғылыми құндылығы жоғары екендігіне көз жеткіздік. Жошы ұлысынан бастап Қазақ хандығы кезеңін қоса алғанда Қожа Ахмет Ясауи негіздеген сопылық тариқат тұтастай діни-рухани процестердің өзегіне айналды. Дәстүрлі дереккөздердің мәліметтері қазақ тарихындағы түркілік негіздер мен исламдық ықпалдың симбиозы рулық-тайпалық құрылымнан мемлекеттік тұтастыққа қол жеткізгендігін айғақтайды. Сол сияқты, қазақ халқының менталитеті, шаруашылық-мәдени типі, ұлттық психологиясы йасауийа тариқатының діни-рухани және мәдени-саяси ұстанымдары бойынша қалыптасқанын көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1.Бартольд В.В. Сочинения. Т. II-1. Москва: Изд. Вост. Лит-ры, 1963. 131 с.
- 2.Жандарбек З. Йасауи жолы және қазақ қоғамы. Алматы: «Ел-шежіре», 2006. 220 б.
- 3.Малов Н.М. и др., Религии в Золотой Орде. Саратов. Изд-во Саратовского ун-та. 1998. 107 с.
- 4.Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. Алматы: Арыс баспасы, 2008. 380 б.
- 5.Gömeç S. Kök türk tarihi. Ankara: Türksoy yayınları. 1997. 188. 119 s.
- 6.Yıldırım D. Türk bitigi: Araştırma / İnceleme yazıları. Ankara: Akçag Yayınları. 1998. 110 s.
- 7.Грязневич П.А. К вопросу о праве верховную власть в мусульманской общине в раннем исламе // Ислам. Религия, общество, государство. Москва: Наука, 1984, С.199-225.
- 8.Коран. Перевод Ю.Крачковского. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. 544 с.
- 9.Кляшторный С.Г., Сұлтанов Т.И. Летопись трехтысячелетий.Алматы: Рауан, 1992, 375 с.
10. Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т.І. кн.1. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1952. 219 с.
11. Юдин В.П. Орды: Белая, синяя, серая, золотая // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Факсимилие, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П.Юдина. Коммент. и указатели М.Х.Абусейтовой. Алма-Ата: Ғылым, 1992. С.14-57.
12. Измайлов И.Л. Формирования этнополитического самосознания населения Улуса Джучи: некоторые элементы и традиции // Источниковедение Улуса Джучи (Золотой Орды). От Кальки до Астрахани. 1223-1566. Казань: Мастер Лайн. 2002. С.244-262.
13. Федоров-Давыдов Г. Общественный строй Золотой Орды. Москва: Изд. МГУ, 1973. С.62-63.
14. Кенжетай Д.Т. Йасауитану: Сығнаки, Зарнуки және Хазини. // «Ер Едіге және Алтын Орда мемлекеті тұсындағы билер институты» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары жинағы. Түркістан: «Тұран» баспасы, 2011. 536 б.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ТҮРКІ ҚАҒАНАТТАРЫНЫҢ ЭТНО-ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ (VI ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫ – X ҒАСЫР) БОЙЫНША НЕГІЗГІ ДЕРЕКТЕР

Искакова Г.З.¹, Байдаулетова М.Д.², Өскенбай М.³

¹PhD, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің аға оқытушысы

²PhD әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің аға оқытушысы

³Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің аға оқытушысы

Аңдатпа. Мақалада автор Түркі қағанаттарының этно-тарихи географиясын ашып көрсететін негізгі деректерге талдау жасайды. Түркі халықтарының, ортағасырлардағы тарихына бойлауда жазба және ауызша деректердің құндылығы ерекше.

Автор түркі қағанаттарының тарихи географиясы жөніндегі деректерді жалпы алғанда хронологиялық ретпен түркі жазба (руналық) ескерткіштері, араб-парсы деректері, қытай жылнамалары, ауызша деректер сияқты топтарға бөліп қарастырған. Түркі халықтарының ауызша тарих айту дәстүрін жазба материалдармен салыстыру арқылы олардың тарихи проекцияларын ашуға көңіл аударылды.

Түйін сөздер: Орталық Азия, қағанаттар, түркілер, дерек, тарихи география, этнос.

ОСНОВНЫЕ ДАННЫЕ ПО ЭТНОИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ТЮРКСКИХ КАГАНАТОВ (СЕРЕДИНА VI - X ВВ.)

Искакова Г.З.¹, Байдаулетова М.Д.², Ускенбай М.³

¹PhD, старший преподаватель КазНУ им. Аль-Фараби

²PhD старший преподаватель КазНУ им. Аль-Фараби

³Стар. преподаватель КазНУ им. аль-Фараби

Аннотация. В исследовании истории тюркских народов особую ценность представляют письменные и устные источники.

В статье проанализированы основные источники, раскрывающие актуальные и проблемные вопросы этно-исторической географии Тюркских каганатов. Автор, рассматривает источники в хронологической последовательности, разделив их на следующие групповые категории: тюркские письменные памятники (рунические), арабо-персидские источники, китайские хроники, устные источники. Проведение сравнительного анализа тюркской традиции устного изложения истории и ряда письменных источников, позволило автору раскрыть историческую проекцию важных памятников.

Ключевые слова: Центральная Азия, каганаты, тюрки, источник, историческая география, этнос.

BASIC DATA ON THE ETHNO-HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE TURKIC KAGANATES (MID VI-X CENTURIES)

Iskakova G.Z.¹, Baidauletova M.D.², Uskenbay M.³

¹Phd, senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University

²Phd senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University

³Senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. In a study of the history of the Turkic peoples are particularly valuable written and oral sources. The article analyzes the main sources that reveal actual and problematic issues of ethno-historical geography of the Turkic khanate. The author examines the sources in chronological order, dividing them into the following group categories: Turkic written monuments (rune), the Arab-Persian sources, the Chinese chronicles, oral sources. Comparative analysis of Turkish traditions and oral presentation of the history of a number of written sources, allowed the author to reveal the historical projection of important monuments.

Keywords: Central Asia, kaganats, Turks, source, historical geography, ethnicity.

Кіріспе

Көшпелі мемлекеттер тарихы, соның ішінде Бірінші түрік қағанаты, Батыс Түрік қағанаты, Түргеш қағанаты және Қарлұқ қағанаттар тарихы көптеген деректерде көрініс тапқан. Ең алдымен бұл әр түрлі кезде Орта Азияға келген саяхатшылардың, саудагерлердің, елшілердің, миссионерлердің жазып қалдырған жазбалары. Демек, түркі қағанаттары туралы негізгі деректер түрік, қытай, грек, парсы және араб тілінде жазылған шығармалар еді. Бүгінде бұлардың басым көпшілігі ағылшын, орыс және қазақ тілдеріне аударылған.

Батыс Түрік қағанаты кезіндегі географиялық атаулар мен қоныстардың аттары Шығыс Түрік қағанаты билеушілері қалдырған жазбаларда жазып қалдырылған. Олар Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк т.б. бітік тастары. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының мәдени мұра бағдарламасы бойынша табылған бітік жазбалары. Бітік арқылы бұйрық, жарлық шығару, үкім ету, мөр-таңба басу, елші жіберу, хат алмасу және т.б. мемлекеттік маңызды іс құжаттар жүргізіліп отырды. Жазу Моңғолиядан бастап Алтай, Тува, Хакасия-Енисей, Абақан, Кем өзені, Бурятия – Байкөл, Лена, Саха, Шығыс Түркістан – Тұрпан ойпаты, Дунхуань Миран, одан Қазақстан – Ертіс, Талас, Іле, Сыр, Еділ, Жайық өзендері, Ферғана, одан әрі Солтүстік Кавказ, Шығыс Еуропаны қамтыды [1, б.6]. Бүкіл Еуразияны алып жатқан орасан зор аймақ екені белгілі. Түрік бітіктің көптеген ескерткіштері әлі күнге дейін қандай ғасырларға жататыны толық анықталмай келеді.

Орхон-Енисей-Талас ескерткіштері деп аталатын түрік бітіктің таралған аймағы кең. 2005 жылға дейін Орталық Азия көлемінде түрік бітікпен бәдізделіп таңбаланған 500-ден астам ірілі-кішілі бітіктас, ескерткіштер тіркеліп отыр. Олар қолданыстық таралым аймақтары бойынша Орхон, Енисей, Талас, Алтай, Байкөл-Саха, Шығыс Түркістан, Ферғана, Ертіс, Іле, Тараз, Солтүстік Кавказ, Еділ-Дон, Дунай ескерткіштері атанып ғалымдар тарапынан қарастырылады [1, б.27].

Орхон Түркі ескерткіштерінде аса құнды географиялық деректер көрініс тапқан. Мәселен, Күлтегін (685-731 жж.) ескерткішінде отызға жуық топоним, оншақты ел, тайпа аты кездеседі. Осы топонимдердің басым көпшілігі Білге қаған мен Тоныкөк ескерткіштерінде қайталанып келеді. Түркі қағандары өз ескерткіштерінде мемлекеттік саясат мүдделеріне байланысты, қол астына қараған халықтардың орналасуы мен әскери жорық маршруттары сипатындағы мәліметті жазып қалдырды. Ескерткіште шығыс, батыс, солтүстік, оңтүстік жағында қоныстанған халықтар жөнінде, қалалар мен елді-мекендер және олардың тұрған орындары жөнінде көп көңіл бөлінді. Бұның барлығы соғдылар мен қытайларға өздерінің географиялық білімін кеңейтуге мүмкіндік туғызды. Ортағасырлық қытай географтары мен саяхатшылары Орталық Азияның жер-аттары мен этнонимдерін тікелей түріктерден қабылдаған [2, б.257].

Түркі ескерткіштеріндегі топонимдердің көбі қазіргі зерттеушілерге түсініксіз болып отыр, түркі ескерткіштеріндегі топонимдердің сырын ашатын қосалқы кілт көне қытай жазбаларында жатыр.

Қытай мен Орталық Азия халықтары арасындағы қарым-қатынастар нығайған кезеңдерде көптеген қытай миссионерлер, елші дипломаттар, саудагерлер, басқалар Ұлы Жібек жолы арқылы Орталық Азияға саяхат жасаған. Сөйтіп олар өздері басып өткен аймақ туралы көргендерін қағазға түсіріп отырған. Бұл естеліктердің кейбірі қытай патшасына жіберілген мәліметтер ретінде қытайдың сарайлық тарихнамасына енгізіліп, белгілі «Ресми жиырма төрт патшалық тарихындағы» Орталық Азияға қатысты тараулардың негізін құраған болса, тағы біразы бейресми еңбектер ретінде жарық көрген болатын.

Бұл тарихи еңбектер саяхатшылардың өздері көрген немесе сол кездері хатқа түскен мәліметтер жинағы болғандықтан, Орталық Азия жері мен ондағы елдердің тарихы мен мәдениеті туралы қол жетпес құнды дерек көздері болып табылады.

Аталған тақырып аясында қарастырылған «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелерінде («Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде Шығыстану секциясы жоспарлаған бес томның біріншісі) Саяхатнамалар мен тарихи-географиялық еңбектерден таңдамалылар» атты I томында VII-VIII ғасырларда жазылған саяхатнама мен тарихи-географиялық еңбектерде сақталған деректер енгізілген. Яғни, біз қарастырып отырған тақырыпқа қатысты мынадай деректер қамтылған: Сюань Цзанның (VII ғ.) «Да Тан Сиюй цзи» («Ұлы Таң әулеті заманындағы Батыс өлке туралы жазбалар») атты саяхат естелігі; Ду Хуаньның (VII ғ.) «Ду Хуань Си син цзи» («Батысқа саяхат естеліктері») атты естелігі; Дзя Даньның (VIII ғ.) «Цзя Дань сы дао цзи» (Цзя Даньның төрт бағыттағы жол туралы естеліктері) атты тарихи-географиялық еңбегі.

Аталған деректердің ортағасырлардағы хатқа түскен саяхатнамаларында Жетісу мен Шу өңірі, Сырдарияның төменгі аңғарындағы кезінде гүлденген қалалар мен қалашықтар жөнінде мәліметтер береді. Сонымен қатар, қарастырылып отырған уақыт аралығындағы түркі мемлекеттерімен көршілес орналасқан мемлекеттер мен этностар қатынастары сөз болады [3, б. 15-38].

«Көне заманда Орта Азияны мекендеген халықтар туралы мәлімет» атты белгі еңбегінде И.Я. Бичурин қытай хроникасын жүйеледі. Оның 1850 жылы жарық көрген еңбегі Түркі қағанаттарының тайпаларының шекаралары, географиялық орналасуы туралы мәлімет береді. Бэйши жылнамасының 98, Вэйшу жылнамасының 103 бөлімі, Таншу жылнамасының 215а, 215б тараулары, Чжоушу жылнамасының 50-ші, Суйшу жылнамасының 84 тараулары жұмысты жазу барысында пайдалынған [4, с. 184-220, 278-301].

Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты мен ҚХР Шинжияң Ұйғыр Автономиялы районы (ШҰАР) қоғамдық ғылымдар академиясының Тарих институтының қолдауымен «Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері» деректер жинағында 40-тан астам құжат қарастырылып отырған тақырыбына арналған. Олар: «Оңтүстік чинама» Оңтүстік чи әулетінің тарихын (420-502 жж.) билік баян, ғұмырнама үлгісінде деректеп беретін жылнама. Авторы Шяу Зышян (489-537 жж.). Кітаптың бұрынғы аты – «Чиннама». Кейін Ли Бэйяудың «Солтүстік чинамасынан» ажырату үшін солай аталған болатын. Жалпы бума саны 60; «Ләңнама» Шяулар билігіндегі оңтүстік әулет Ляң әулетінің тарихын (502-557 жж.) билік баян, ғұмырнама үлгісінде деректеп беретін жылнама. Авторы Яу Сылян (557-637 жж.) жарлық бойынша әкесі Яу Чаның Сүй әулеті тұсында жазған көне нұсқасын өңдеп, жеті жылда (629-636 жж.) қазіргі нұсқасын жазып шықты (56 бума); «Чыннама» оңтүстік әулет Чын әулетінің тарихын (557-589 жж.) билік баян, ғұмырнама түрінде жазылған жылнама. Аталған жылнама авторы Яу Сылян, әкесі жазып аяқтай алмаған

Чыннаманың көне нұсқасын өңдеп, толықтырып (екі рет 622 ж., 629 ж.) 636 жылы аяқтады. Жалпы саны 36 бума; «Уйнама» Табғаттар құрған солтүстік әулет – Солтүстік уй мен Шығыс уй әулеттерінің тарихын (386-550 жж.) билік баян, ғұмырнама үлгісінде баяндап беретін жылнама. Авторы Солтүстік чи әулеті тұсында өмір сүрген тарихшы Уй Шоу (506-572 жж.). Солтүстік Сұң әулеті тұсында 29-шы бумасы жоғалып кетіп, Лю Шу, Фэн Зуюй «Солтүстік әулеттер тарихы» негізінде толықтырып, оның қазіргі нұсқасын дайындады. Жалпы 130 бума; «Солтүстік чинама» Гаулар билігіндегі солтүстік әулет чилықтардың тарихын (550-577 жж.) билік баян, ғұмырнама үлгісінде баяндап беретін жылнама. Жылнама авторы Ли Бэйяу (565-648 жж.) әкесі Ли Дылин жазған көне нұсқасы негізінде толықтырып, реттеп 636 жылы жазып бітірген. Жалпы 50 бума. «Жоунама» – Юйуындар билігіндегі солтүстік әулеттер жоулықтардың тарихын (557-581 жж.) билік баян, ғұмырнама үлгісінде баяндайтын жылнама. Авторы Лиңху Дыфын (583-666 жж.); «Оңтүстік әулеттер тарихы» 420 жылы Лю Юй билік басына келгеннен бастап 589 жылы Чын әулеті жойылғанға дейінгі Сұң, Чи, Лян, Чын сияқты оңтүстік әулеттердің тарихын билік баян, ғұмырнама үлгісінде баяндайтын жылнама. Аталған шығарма авторы Ли Яншоу өзінің әкесі Ли Дашы жазған Оңтүстік әулеттер тарихы негізінде Сұңнама, Чинама, Ляннама, Чиннамаларды жинақтап, қазіргі нұсқасы дүниеге келді. Бума саны 80; «Солтүстік әулеттер тарихы» 100 бумадан тұратын солтүстік әулеттер тарихындағы «Уйнама», «Солтүстік чинама», «Жоунамаларды» жинақтап құрастырылған билік баян, ғұмырнама үлгісіндегі жылнама. Авторы Ли Яншоу; «Сүйнама» 85 бумадан тұрады. Бұл жылнама Сүй әулеті тарихын (581-618 жж.) билік, баян, ғұмырнама үлгісінде деректейді. «Көне Таңнама» авторлары Лю Шүй, Жаң Жаюан және басқалар Таң әулетінің 618 жылынан 907 жылына дейінгі тарихын билік баян, ғұмырнама үлгісінде баяндайтын жылнама. Жалпы бума саны 200. Аталған жылнамалар Бірінші түрік қағанаты, Батыс түрік қағанаты, Түргеш қағанаты құрамындағы кейбір тайпалар территориясы көрсетілген. Сол сияқты әр қағанның кезіндегі шамамен шекараның шегі туралы мәлімет беріледі [5, б. 3-5].

Түрік қағанаты дәуірінің алғашқы кезеңінде түріктер иран тілдес соғдылармен, үнді-еуропа тілдес тохарлармен және қытайлармен қоян-қолтық араласып, өте тығыз этно-мәдени ықпалдастық жағдайда өмір сүрген. Түріктер өздерінің төл жазуын жасағанға дейін өз ортасында және халықаралық байланыстарда соғды тіл-жазуын пайдаланған. Біз сөз еткелі отырған қазіргі ҚХР жеріндегі көне түріктерге қатысты тарихи-мәдени жәдігерлер арасындағы түрік қағанының тас мүсіні, түріктердің алтын бұйымдары, соғдылық Аньцзиянның моласынан және түрік Юйхунның моласынан табылған жәдігерлер дәл сол орта ғасырлардағы «түрік-соғды және қытайлық мәдени синтез» үрдісінің жарқын айғақтары. Аталған материалдар Түркі қағанаттарының тарихи-географиясы мәселесін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Қазіргі ҚХР аумағында, соның ішінде Шинжияң, Ганьсу, солтүстік Қытай өлкелерінде, Ішкі Моңғолияда көне түркілердің тарихи-мәдени жәдігерлері өте көп сақталған. Олар – көне түркілердің тас мүсіндері, таңбалы тастары, ғұрыптық жерлеу ескерткіштері, қала-бекіністері, теңге-тиындары, бітік жазбалары т.б. [5, б.26].

Сонымен қатар, Орталық Азия мен Қазақстан территориясында өмір сүрген тайпалар туралы көптеген мәліметтер классикалық араб-парсы деректерінде де кездеседі. Мәселен, әл-Балазури (IX ғ.) мен ат-Табари еңбектері Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда өмір сүрген халықтар туралы мәлімет береді. Тарихшы әл-Балазуридің еңбегі «Мемлекеттерді жаулап алу кітабы» («Китаб футух әл-бұлдан») осы заманға қысқартылған көшірмелері ғана жеткен. Автор географиялық аймақтарға арналған шығармадағы әрбір тарауда хронологиялық жүйеге сүйенеді. Еңбектің соңғы тарауларының бірі арабтардың Хорасанмен Мауереннахрға жасаған шапқыншылығына арналған. Онда Тараз түбіндегі Атлах шайқасы туралы да баяндалған. Сондай-

ақ бұл еңбекте түргештердің арабтарға қарсы күресі сияқты маңызды деректер бар [6, с. 30].

Әл-Джахиз «Түркілердің қадір-қасиеті» («Манакиб әл-атрак») еңбегінде Араб халифатына қатысты 915 жылға дейінгі мәліметтер молынан қамтылған. Сол сияқты Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан туралы деректер бере отырып, түркітайпаларының ислам дінінің енуіне, арабтардың жаулап алуына қарсы күресіне, халық көтерілістеріне, соғдылардың Жетісуға қоныс аударуына, Жетісу түркілерінің этнографиясы және олардың қалалары жайындағы мәліметтерге жан-жақты тоқталады [6, с. 56].

Әл-Джахиз «Рисала ила-л Фатх ибн Хакан фи манакиб джунд әл-халифа ва-фада ил ал-атрак» («Халиф әскерінің мақтауға тұрарлық ерекшелігі мен түркілердің жағымды қылықтары туралы әл-Фатх ибн Хаканға мәлімдеме») шығармасын халиф әл-Мутасим кезінде жазылған болатын. Әл-Джахиздің еңбегі өзара байланысты үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде түркілерді араб қолбасшыларының қолдап, әскерге алуын сынға алады. Екінші бөлімінде әскердегі әртүрлілікті, ал үшінші бөлімде түріктерді хорасандықтармен салыстырады.

Әл-Джахиздің шығармасында түркілердің заңдарына баса көңіл бөліп, олардың жеткілікті түрде дамығандығы туралы ақпарат береді. Түркі қағанатында «төре» деген атпен белгілі болған заңның кең қолданыста болғаны атап өтіледі [7, с. 13-14].

Сол сияқты IX ғасырда пайда болған географиялық шығармалардың бірі «Жолдар мен мемлекеттер кітабы» («Китаб әл-масалик вал-мамлик» әкімшілік-географиялық анықтамалық. Авторы Ибн Хордадбех сауда жолдары, түрлі мекен-жайлар арасындағы қашықтықты, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда Жібек жолы бойындағы қалалар мен елді мекендерді сипаттады. Бұл еңбек халифаттың пошта қызметінің мұрағатына негізделген. Ғалымдардың пайымдауынша аталған деректегі мәліметтер шамамен VIII ғасырға жатқызылады. Сонымен қатар, мазмұны жағынан Ибн Хордадбектің еңбегіне жақын болып келетін тарихшы-географ әл-Якубидің шығармасы «Мемлекеттер кітабы» («Китаб әл булдан»). Аталған шығарма авторы барынша нақты ақпарат беруге тырысқан. Мұнда оғыздар, қарлұқтар, қимақтар т.б. мемлекеттігі туралы құнды мәліметтер қалдырған.

Араб халифатының солтүстікте, солтүстік-шығыста территориясының кеңеюі дала көшпелілерімен шекаралас аймақта тоқтап қалды. Араб халифатының әскерінде әскерге машықтанған түркілердің пайда болуы туралы мәліметтер хадистерде кездесе бастады. Аталған факт араб зиялыларының түркілерге деген қызығушылығын туғызды. Сондықта да арабтардың жазбаларында Ұлы дала түркілері туралы мәлімет көптеп кездесе бастады.

Араб саяхатшысы Салам ат-Таржуманның IX ғасырда жазған еңбегінде түркі ортағасырлық түркі тайпаларының орналасуы туралы ақпарат алуымызға болады. Салам ат-Таржуман Кавказ арқылы, хазарлардың жерін басып өтіп, Қазақстанның территориясын батыстан шығысқа қарай басып өтті. Қайтар жолында Шығыс Түркістан, Жетісу, Оңтүстік Қазақстан, Хорасан және Ирак территориялары арқылы өткен болатын.

Салам ат-Таржуман әл-Харабтан шығып түркілердің азғыш тайпа ханының ордасына келіп тоқтады. Ғылыми еңбектер бойынша азғыш тайпасы Алтай таулары мен Балқаш көлі аралығында қоныстанды. Осы азғыш тайпасы ханының ордасының жанында Салам ат-Таржуман іздеп келген «темір қорған» орналасты деп сипаттайды. Арабтардың «темір қорған» дегені Алтай таулары болуы мүмкін деген көзқарас бар, алайда көпшілік ғалымдардың пікірінше Салам ат-Таржуман Қытайдың Ұлы қорғанына барған көрінеді. Себебі, қайтар жолы Шығыс Түркістан арқылы Ұлы Жібек жолымен Барсхан, Тараз, Исфиджаб, Самарқанд, Бұқара, Термаз, Нишапур, Самарраға қарай жүрді [7, с. 10].

Араб географиялық әдебиетінің жаңа кезеңі мұсылман аймақтарының Арабиядан бастап Мәуереннахрға дейінгі территорияны қамтитын шығармалардың пайда болуымен байланысты еді. Соның ішінде түпнұсқа туындылардың айнымас элементі географиялық карталар болды.

Осындай классикалық география мектебінің өкілі, көптеген ғылым салалары бойынша еңбектердің авторы Әбу Зайд Ахмад ибн Сахл әл-Балхи (шамамен 850-934 жж). Оның шығармасын кейінгі замандасы әл-Истахри еңбектерінде кеңінен қолданып, ал ол болса, ибн Хаукальдің (X ғ.) географиялық еңбегіне негіз болды. Алайда әл-Балхи ұсынған карта этнонимикалық детальдарға қанық болып келеді.

Сол сияқты, Ертіс, Сырдария, Еділ бойындағы ортағасырлық мемлекеттер орталықтарына апаратын сауда жолдары мен тармақтары автор тарапынан аса мұқият сипатталады. Атап өтетіні осы еңбекте Қазақстан тарихи географиясын қалыптастырудың алғы шарты болып келетін топонимдер көптеп кездеседі.

Жалпылай келгенде, әл-Балхидің картографиялық мәліметтері Қазақстан тарихы, Қазақстанның тарихи географиясы, жалпы Орталық Азия тарихы мен тарихи географиясы бойынша құнды мағлұмат береді [7, с. 18-20].

Ибн Хаукальдің географиялық картасында Мәуереннахр аймағында Шаш (Сырдария) өзенінің алқабында ортағасырлық қалалар бейнеленген. Картаға сәйкес Сырдария өзенінің төменгі ағысында батысында Сүткент, Васидж, Жент, Йаникент, Хавара қалалары, шығысында Фараб, Кедер, Шавгар (Түркістан), Сабран қалалары орналасқан. Ең қызығы ортағасырлық автор Фараб қаласының, аймақтың емес, нақты локализациясын ұсынады.

Дөңгелек географиялық картада әл-Хазар (Каспий теңізіне сәйкес) мен Хорезм (Арал теңізі) бассейні ерекшеленген. Мәуереннахрдан солтүстікте қарлұқтар, ал Арал теңізінен солтүстікте оғыздар орналасқан [7, с. 21-23].

Ортағасырлық деректерге талдау жасау негізінде ортағасырлық авторлардың кейінгі легі Ибн Хаукаль, әл-Идриси, Закарийя әл-Казнави, Ибн әл-Варди еңбектерін пайланғанын көруімізге болады.

Ортағасырлық араб дәуінде ірі географиялық туындылардың бірі Әбу Абдаллах Мұхаммад әл-Идрисидің еңбегі «Нузхат әл-муштак фи-хтирак әл-афак» («Аймақтарға саяхаттаушының ермегі») еді. Мұнда ортағасырларда Қазақстан территориясын мекен еткен қимақтар, қыпшақтар, кумандар, оғыздар, қарлұқтар, түргештер, азғыштардың территориясы, керуен жолдары мен қалалар орналасуы сипатталады [7, с. 23-25].

Әуелгі ортағасырлық замандағы түркі тайпаларының, отарихи географиясын қарастыруда түркі халықтарына ортақ эпикалық шығармалар мен тарихи аңыз-жырлардың маңызы зор. Оғыз-қыпшақ-қарлұқ ру-тайпалық бірлестіктерінің этникалық тарихы мәселелері «Қорқыт ата кітабы» [8, с. 7] мен сюжеттері ерекше орын алады. Мысалы, «Қорқыт ата кітабында» IX-XII ғасырлардағы оғыз-қарлұқ-қыпшақ тайпалық одағы мен печенег (пешене), башқұрттар арасындағы қатынастарға байланысты тарихи оқиғалар көрініс тапқан. Жалпы «Қорқыт ата кітабы» өзінің тарихилығы, сюжеті, образдарының саралығы, суреттейтін өмір тұрғысы, салт-сана көрінісі жағынан қазақтың батырлық жырларына өте жақын.

Әуелгі ортағасырлық түркі тайпалар бірлестіктерінің Орта Азия мен Шығыс Түркістандағы, Алтай мен Жетісудағы саяси қарым-қатынастары және олардың тарихи-географиялық мәселелері туралы бай материалды «Манас» эпосынан табамыз [9]. Осы уақытқа дейін ол біршама зерттелгенімен, әлі де деректік қоры өте мол эпикалық ескерткіш болып қала береді. Эпостың бір қабаты біз қарастырып отырған кезеңге сәйкес келіп, қырғыздар мен қарлұқтардың (Манас пен Алмамбеттің достасуы) біріге отырып, Ұйғыр қағанатымен күресін баяндайды. «Манастағы» жер-су аттары, этникалық атаулар, материалдық және рухани мәдениеттің үлгілері жалпы сол замандағы түркі тайпаларының бәріне ортақ болып табылады.

Қорыта келгенде түркі қағанаттарының этно-тарихи географиясы жөніндегі деректер жалпы алғанда ортағасырлардағы Орталық Азия аумағындағы этникалық және географиялық объектілерді қамтитын құнды мағлұматтар береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Көне түрік бітік тастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 2. – 252 б.
- 2 Кенжеахмет Н. Ежелгі түркі (Орхон) ескерткіштеріндегі топонимдер // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2009. – № 1 (268). – Б. 257-267.
- 3 Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Саяхатнамалар мен тарихи-географиялық еңбектерден таңдамалылар. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 1. – 396 б.
- 4 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.;Л.: АН СССР, 1950. – Т. 1. – 381 с.
- 5 Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері. – Алматы: Өнер, 2006. – Т. 2. – 344 б.
- 6 Материалы по истории туркмен и Туркмении. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. – М.;Л.: АН СССР, 1939. – Т. 1. – 612 с.
- 7 История Казахстана в арабских источниках. Арабские географы и путешественники IX-XII вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 2010. – Т. 2. – 328 с.
- 8 Книга моего деда Коркута. Китаб-и дедем Коркут. – М.;Л.: АН СССР, 1962. – 305 с.
9. Героический эпос народов СССР. – М.: Художественная литература, 1975. – Т. 2. – 576 с.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 32:008

ҚЫТАЙДЫҢ ӘЛЕМГЕ МӘДЕНИ ЫҚПАЛДАСТЫҚ САЯСАТЫ

Керімбаев Е.Ә.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
 E-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада Қытайдың жаһандану жағыдайында әлемдік мәдени ықпалдастыққа белсенді қатысуы, оның халықаралық деңгейде жүргізіп отырған қытай тілі мен мәдениетін әлемге тарату саясаты талданады. Автор Қытайдың дүние жүзінің көптеген елдерінде құрып жатқан Конфуций институттарының мәніне тоқталып, оның қытай тілі мен мәдениетін әлемге таратудағы стратегиялық маңызын сараптайды.

Қытай тілі мен мәдениетінің әлемге тез таралуын Қытайдың әлеуметтік экономикасының дамуы және халықаралық қатынастардағы маңызының артуымен байланыстырып түсіндіреді.

Конфуций институттарының тек қытай тілі мен мәдениетін таратушы ғана емес, сонымен қатар қытай дипломатиясының «жұмсақ күш» миссиясын атқарып отырғанын, әлемде «қытай қаупі» күдігін сейілтп, Қытайдың жаңа жағымды бейнесін қалыптастыруда атқарып отырған рөлін пайымдайды.

Түйін сөздер: Қытай тілі мен мәдениеті, Конфуций институты, қытай қаупі, жұмсақ күш, мәдени ықпалдастық.

ПОЛИТИКА КИТАЯ ПО ИНТЕГРИРОВАНИЮ В МИРОВОЕ КУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО

Керимбаев Е.А.

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы
 E-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com

Аннотация. Автор рассматривает цели и задачи создания институтов Конфуция по всему миру и их стратегическое значение по распространению китайского языка и культуры.

По мнению автора, быстрое распространение китайского языка и культуры связано с растущей ролью экономики КНР и ее местом в международных отношениях.

В этих условиях создание институтов Конфуция является как инструментом и механизмом распространения китайского языка и культуры, так и исполняет дипломатическое назначение «мягкой силы», которая должна смягчить восприятие теории «китайской угрозы» и содействовать формированию положительного образа Китая в мире.

Ключевые слова: Китайский язык и культура, институт Конфуция, китайская угроза, мягкая сила, культурная интеграция.

CHINA'S POLICY OF INTEGRATION INTO THE GLOBAL CULTURAL SPACE

Kerimbev Y.A.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

E-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com

Abstract. The article discusses the Chinese policy of the Chinese language and culture in the world, its active participation in the global cultural integration in the context of globalization.

The author examines the global and objectives of the Confucius Institutes around the world, and their strategic importance for the spreading of the Chinese language and culture.

According to the author, the rapid spread of the Chinese language and culture connected with the growing role of China's economy and its place in the international relations.

In these circumstances, the establishment of the Confucius Institutes is both a tool and a mechanism for the spreading of the Chinese language and culture, and aims the "soft power" diplomatic appointment, which should alleviate apprehension of the "China threat" theory and promote a positive image of China in the world.

Keywords: Chinese language and culture, Confucius Institute, "China threat" theory, "soft power", cultural integration.

Кіріспе

Қытай - дүниежүзіндегі ең байырғы өркениетті елдердің бірі. Қытай мәдениеті ежелден Шығыс өркениеті ішінде өз алдына жеке-дара бір жүйе саналатын, іргелі де бай мазмұнды мәдениеттердің бірі. Қытай мен Батыс елдері арасында өркениеттер алмасу мен өзара мәдени ықпалдастық ерте заманда басталған. Жаңа заманда Батыс мәдениетінің Қытайға ықпалы басым болғаны белгілі. Ал қазіргі замандағы «жаһандау» ағымымен әлемді шарпыған Батыс мәдениетіне балама ретінде Қытай өзінің ұлттық мәдениетімен ықпалдастық бәсекесіне шығып отыр.

XXI ғасырдағы халықаралық қатынастардың бір ерекшелігі дамыған елдердің өз ұзақ мерзімдік халықаралық стратегиясын жүзеге асыру үшін жұмсақ күш тәсілін қолдануынан байқалады. Мұны соңғы кезде қарқынды дамыған Қытай мемлекетінен анық аңғаруға болады.

Қытайдың соңғы жылдары қарқынды дамуы, әсіресе әскери қаражатының жыл сайын артуы басқалардың күдік-күмәнін тудырып, «Қытай қаупі» деген мәселе көтерілді. Соған байланысты Қытай әлемнің өзіне деген күдігін сейілтуді және өзара сенімді қатынас орнатуды маңызды орынға қойып отыр [1].

Бұған дейін «Қытай қаупі» дегенде көбінесе оның демографиялық қысымы назарға алынатын. Кейін келе Қытай экономикасының қарқынды дамуына байланысты әлем оның экономикалық экспансия жасауынан үрейлене бастады. Ал Қытайдың әлеуметтік комплексті қуатының өсуі одан қауіптенуге негіз болды.

Қытайдың әскери және экономикалық потенциалының артуы әлемде бұрыннан қалыптасқан күштердің балансын өзгертті. Сондықтан ҚХР үкіметі әлемге «қытай қаупі» болмайтынын айтып, «Қытайдың бейбіт өрлеуі» ешкімге қатер төндірмейтінін уағыздап, Қытайдың бейбітшіл ел екендігіне сендіру үшін жұмсақ күш тәсілдерін қолдануды жөн санады.

Қытай өзінің бай тарихи, рухани, мәдени мұрасы мен қазіргі таңдағы әлеуметтік-экономикалық дамуына, аса зор қаржылық байлығына арқа сүйей отырып, өздері жөнінде қалыптасқан көзқарасты өзгертіп, әлемді шарпыған батыстың мәдени ықпалын тежеуге немесе онымен бәсекелесуге өзінің ұлттық мәдениетін әлемге шығарды.

ҚХР төрағасы Си Цинпин бір сөзінде «Қытай қай кезде болса да даналық пен ақыл-ой күшін өзінің дәстүрлі мәдениетінен алады; біздің мемлекетіміз бүкіл әлемнің алдында күш-қуатқа ие ел ретінде танылып, өз күшіне деген сенімі зор болуы керек. Кез-келген нәрсені батыстың құндылықтарымен өлшеп, соған ыңғайлана бермеуіміз керек. «Ортадан оқшауланбай, онымен тіл табыса білу» принципіне сәйкес өз мәдениетіміз бен көзқарастарымызды насихаттағанымыз

абзал» [2] деген-ді.

2007 жылы ҚКП ОК бас хатшысы, ҚХР төрағасы Ху Цзиньтао ҚКП-ның XVII съезінде ҚКП «қытай халқының төл мәдениетін, оның құқығы мен мүдделерін сақтау үшін Қытайдың жұмсақ күшінің бір бөлшегі ретінде мәдениеттің рөлін арттыру керек» [3] деп атап көрсетті. Ол қазіргі әлемде түрлі мәдениеттер қақтығысқанда өз елінің мәдениетін, оның қайталанбас бірегейлігін дамыту қажет [4] деп санады. Осы съезде ҚКП мәдениеттің жұмсақ күш әлеуетін арттыру міндетін алға қойды.

«Жұмсақ күш» қолдануда Қытай үкіметі ұлттық тілі мен мәдениетін әлемге тарату арқылы мақсатқа жетуді көздеді. Оның бұл саясатын әлем елдерінің оңай әрі тез қабылдауының басты себебі, Қытайдың экономикалық ықпалының әлемде арта түсуінде, сондай-ақ бүкіл дүние жүзіндегі елдермен сауда-экономикалық байланыстарының дамуы мен өзара мүдделілігінің артуында. Сондықтан әлем елдерінің Қытайға деген қызығушылығы артты, оның тілі мен тарихи мәдениетін білуге немесе қытайтануға ынтасы күшейді.

Қытай өзінің ұлттық мәдениетін әлемге тарату үшін, әлем таныған ұлы гуманист ойшыл Конфуцийдің есімімен аталатын институттар құрып, қытай тілі мен мәдениетін әлемде жалпыластыру саясатын жүргізуді қолға алды. Сонымен қытай тілін оқыту – Қытайдың сыртқы саясатының маңызды мазмұнына айналды.

Конфуций институты Қытайдың шет елдерде өзінің мәдениеті мен тілін таратудағы гуманитарлық саладағы ең сәтті шыққан халықаралық жобаларының бірі болды. Бұған дейін әлемде өз жұмыстарын жүргізіп отырған испандық Сервантес институты мен немістің Гете институты сияқты Қытай өз институттарына Ұлы ойшылдың есімін берді.

«Жобаның Конфуцийдің есімімен аталуында мән бар. Біздің заманымызға дейінгі 6-5 ғасырда өмір сүрген Конфуций (Кун Цзы) – қытайдың ұлы ойшылы және ағартушысы, қытай дәстүрлі рухани мәдениетінің негізін қалаған философиялық мектепті қалыптастырушы. Бүкіл әлемнің құрметіне бөленіп отырған бұл есім қытай мәдениеті мен тілінің мәңгілігінің және бірегейлігінің символына айналды» деп түсіндіріледі Конфуций институтының ресми сайтында.

Қытай үкіметі Конфуций институты жобасын іске асыру үшін алдымен ресми басқару құрылымын орнатты. 1987 жылы Қытай тілі мемлекеттік Кеңсесін (қытай тілінде қысқартылып «Ханьбань» деп аталады) құрды, бұл ҚХР Білім министрлігіне қарайтын құзырлы мекеме, дүние жүзінде қытай тілін оқыту және соған қатысты саясатын жүзеге асыратын басқарма.

2002 жылы ҚХР-дың Білім министрлігіне қарайтын «Ханьбань» Сыртқы істер министрлігінің қолдауымен әлемнің әр елінде Конфуций институттарын құруды қолға алды. Екі жылдан кейін ҚКП ОК XVI съезінің 4-ші пленумында ҚХР Білім министрлігі мен «Ханьбань» дайындаған Жоба таныстырылып, оларға шет елдерде қытай тілі мен мәдениетін насихаттау міндеті жүктелді. Сонымен «Ханьбань» Конфуций институттарын құруды 2004 жылдан бастады. Бұл Жобаны алдымен КСРО-ның құрамынан шыққан, жаңа тәуелсіздік алған Орталық Азия мемлекеттері мен Шығыс Еуропа мемлекеттерінен бастауды жоспарлады. Осы жоспар бойынша 2004 жылдың жазында Ташкентте алғашқы эксперименттік жобасы өз жұмысын бастады. Сол жылдың аяғында алғашқы Конфуций институты Оңтүстік Кореяның астанасы Сеул қаласында ресми түрде ашылды. Конфуций институты арқылы әлемде қытай тілін насихаттау және оқыту осылай басталды. «Ханьбаньның» мәліметіне жүгінсек, әлемдегі қытай тілін оқитын адамдардың саны 2004 жылдан 2014 жылға дейінгі аралықта 30 миллионнан 100 миллионға дейін өскен. Олардың ішінде көптеген мемлекет және қоғам қайраткерлері бар екен. Бұдан қытайдың тілі мен мәдениетінің әлемге қарқынды тарағандығын көруге болады.

Қазіргі таңда әлемнің 134 елінде Конфуций институттары белсенді түрде қытай тілі мен мәдениетін оқытумен шұғылдануда. Олардың білім беру жұмысы Қытайдың сыртқы саясатын атқарумен байланыстырылған. Қытай мен Конфуций институттары орналасқан елдердің

арасындағы білім беру және мәдениет алмасу саласындағы ынтымақтастық қатынастарды қалыптастыру мен дамытуға, тіпті екі ел кәсіпорындары арасында байланыстарға дәнекер болу миисиясын да қоса атқарып, Қытай жөнінде жағымды көзқарастар қалыптастыруда маңызды рөл атқарып келеді. Олар мәдени дипломатияны дамытып, Қытайдың ұлы державалық позициясын нығайтуға үлес қосуда. Сондықтан Қытай үкіметі Конфуций институттары мен Конфуций кластарын көптеп ашуды тиімді жалғастырып келеді. Қазірдің өзінде Конфуций институттары мен кластарының жалпы саны 1500-ге жетіп, басқа мемлекеттердің тіл оқыту институттарын саны жағынан артта қалдырды.

Қытай тілі мен мәдениетін насихаттау және оқыту ісінің қарқынды дамуының тағы бір тірегі Қытайдың қаржылық қорының молдығында екені даусыз. Қытайдың экономикалық дамуы Дэн Сяопин бастаған «Реформа және ашық есік» саясатынан басталған. Сол 1978 жылы «Реформа және ашық есік» шешімі қабылданғаннан бері Қытай экономикасы жыл өткен сайын қарқынды дамып, ЖІӨ (ВВП) ұзақ жылдар бойы екі орынды санмен көтерілді. Нәтижесінде юаньның позициясы нығайып, Қытай инвестиция тартушы елден капитал шығарушы елге айналды. Осы негізде Қытай жұмсақ күш тетіктерін қолдану арқылы өзінің әлемдегі имиджін көтеру, аймақтық және жаһандық мәселелерді шешуде ықпалын күшейтіп, ұлттық мүддесін қорғауды жүзеге асырып келеді.

2002 жылдың қараша айында ҚКП XVI съезінде жасаған баяндамасында нақтыланған «Үшке өкілдік ету» концепциясы, Цзян Цзэминнің ҚКП ОК бас хатшысы қызметіндегі ең маңызды концепция болды. Сондай-ақ, бұл ұсыныс партияның жарғысына ҚКП-ның негізгі ұстанатын идеясы ретінде енгізілді [5].

«Үшке өкілдік ету» концепциясы партияның жаңа жағдайға бейімделуіне бағытталды. ҚКП-ның алдыңғы қатарлы өндіргіш күштердің, прогрессивті қытай мәдениетінің алдыңғы қатарлы бастамаларын және қытай қоғамындағы басым көпшілік топтардың мүдделерін негізге алу принципі басшылыққа алынды.

Осы концепцияға сәйкес ҚКП-ға прогрессивті қытай мәдениеті мен әлемдік заманауи, ұлттық және бұқаралық мәдениеттен бастау ала отырып экономикалық даму мен әлеуметтік прогресті рухани және интеллектуалды тұрғыдан қамтамасыз ету міндеттелді.

Мәдениет мәселесі көтерілген кезде көптеген қытайлықтар, әсіресе жастары бүгінгі күні әлемде ең күшті мәдениет деп батыс мәдениеті, оның ішінде ағылшын тілді мәдениет деп қате ойлады. Іс жүзінде бес мың жылдық мәдени дәстүрі бар қытайдың адамзат өркениетіне қосқан үлесі өте зор, қазіргі таңда да бірегей мәдениеті, алдыңғы қатарлы білім мен ғылымы, үздік технологиясы, өркендеген өндірісі бар көшбасшы мемлекет. Алайда, батыс мемлекеттері тарапынан болған интервенция мен колонизацияның ықпалы қытай халқын өз мәдениетіне деген сенімнен айырып тастаған еді. Сондықтан Қытай белсенді түрде халықаралық деңгейде мәдени ықпалдастыққа шықты.

2011 жылдың қазан айында өткен ҚКП ОК алтыншы пленумының 17 шақырылымында «алып мәдениетті мемлекет» құру стратегиясын қабылдады.

«Алып мәдениетті мемлекет» құру контекстінде халықаралық аренада қытай мәдениетінің ықпалын арттыруды, халықаралық мәдени байланыстарды тереңдету және басқа мемлекеттердің озық мәдениетін жан-жақты саралап, өзіне сіңіру саясатын ұстанды. Сол кездегі ҚКП ОК бас хатшысы, ҚХР төрағасы Цзян Цзэмин ұсынған «прогрессивті мәдениет» бағытын «шетелге шығу» стратегиясымен бірлестіріп жүзеге асыруды Конфуций институты жүйесі арқылы атқарып келеді. Нақтылап айтқанда, «шетелге шығу» стратегиясы арқылы Қытай сыртқы әлеммен экономикалық және мәдени ынтымақтастығын жан-жақты дамытуда.

ҚХР төрағасы Ху Цзинтао (2002-2012 ж. билікте) Қытайдың ішкі және сыртқы саясаты бойынша «Гармониялды қоғам» және «Гармониялды әлем» құру идеясын ұсынды, сондай-ақ

«ғылыми даму көзқарасын» да алға қойды. Сонымен Қытайдың дәстүрлі қытай ілімінен алынған «гармония» концепциясы халықаралық аренада дәріптеле бастады. 2005 жылдың сәуірінде Джакартада өткен Азия-Африка саммитіне қатысқан Ху Цзинтао алғаш рет Азия мен Африка елдеріне гармониялды әлем құру үшін бірлесіп жұмыс жасау ұсынысын ортаға қойды. Содан екі айдан кейін Ху Цзинтаоның Мәскеуге жасаған сапарында, Қытай мен Ресей «XXI ғасырдағы халықаралық тәртіп туралы Қытай-Ресей бірлескен мәлімдемесін» қабылдады. Осы мәлімдемеде Қытай мен Ресей бүкіл әлемде дамыған және гармониялды әлем құру үшін барлық мемлекеттермен бірлесіп жұмыс жасауға дайын екендерін жариялады. Бұл Қытайдың «Гармониялды әлем құру» концепциясының алғаш рет халықтар арасында қолдау табуы еді.

2005 жылдың 15 қыркүйегінде БҰҰ-ның құрылғанына 60 жыл толуына байланысты өткен жиында ҚХР төрағасы «Берік бейбітшілік пен ортақ гүлдену, гармониялды әлемдік тәртіп құруға күш салайық» деген тақырыпта баяндама жасап, Қытайдың бейбіт, гармониялды дамуға ұмтылысын және осындай шешім қабылдағанына жауапкершілік алуға дайын екенін мәлімдеді.

ҚКП-ның 2007 жылдың қазан айында өткен XVII съезінде жасаған баяндамасында Ху Цзинтао: «Біз әлемдегі барлық елдердің халықтары ынта-жігерлерін біріктіріп, берік бейбітшілік пен ортақ гүлдену арқылы гармониялды әлемдік тәртіп құруға ұмтылуы керек деп есептейміз. Бұл үшін барлық елдер БҰҰ жарғысының мақсаттары мен принциптерін берік ұстанып, халықаралық құқық пен халықаралық қатынастардың бәріне ортақ жалпылай мойындалған нормаларын сақтауы керек. Сонымен қатар, халықаралық қатынастарда демократияға, гармонияға, серіктестікке және екіжақты тиімді шешімге барынша қолдау көрсетуі керек» [6] – деді. Сондай-ақ ол «Жаңа дәуірде мәдениет ұлттық тұтастық пен шығармашылықтың маңызды бастауы болып отыр, сонымен қатар мемлекеттің күшін танытатын фактор ретінде де маңызы артып келеді. Осыған байланысты соңғы кезде қытайлықтар өздерінің мәдени өмірлерін байытуға ұмтылуда. Біз алдыңғы қатарлы социалистік мәдениетке негізделген бағыттан айнымауымыз керек, оны дамыту арқылы жаңа деңгейге көтеруіміз қажет, бүкіл халықтың мәдени шығармашылығын ынталандыру және де біздің еліміздің жұмсақ күшінің бір бөлшегі ретінде мәдениеттің рөлін арттыруымыз қажет. Сонымен қатар біз басқа елдердің мәдениет жетістіктерін өзімізге икемдеп қабылдау мен бүкіл әлемде қытай мәдениетінің ықпалын арттыру үшін халықаралық деңгейдегі мәдени байланыстарды нығайта түсуіміз керек» [7] деді. Міне, бұдан Қытайдың әлемдік мәдени ықпалдастық бәсекесіне белсенді қатысқанын көруге болады.

Мәдени бәселестікті «жұмсақ күш» ретінде қолдануды Қытай ұлттық саясат ретінде қолданысқа енгізді. Өйткені ол ҚКП съезінде жан-жақты талқыланып қабылданған стратегиялық маңызы бар сыртқы саясаты болып табылады.

«Гармониялды әлем құру» бағдарламасы қытайлықтардың бейбітсүйгіш халық екендігін айғақтайтын тарихи идеологиялық ілім негізін көрсетеді. Қытайдың бұл бағдарламаны әлемге бағыттаудағы мақсаты - «қытай қаупі» күдігін сейілтп, Қытайдың жаңа жағымды бейнесін қалыптастыру.

Әлемдік жаһандану процесі халықаралық қауымдастықты бір-біріне тығыз байланыстырып келеді, одан ешқандай мемлекет тыс қала алмайды. Дегенмен бұл бағытта ұлы мемлекеттердің өз мүддесін іске асыру, өз құндылық көзқарастарын басқаларға қабылдату үшін күресіп жатқанын да ескеруіміз керек.

2011 жылдың қазан айында өткен ҚКП ОК VI пленумында Қытайдың ұлттық мүдделерін халықаралық аренада алға жылжытатын тиімді құралдардың бірі ретінде жұмсақ күш тетіктері аталған [8] еді. 2012 жылғы ҚКП XVIII съезінен кейін БАҚ өкілдеріне берген сұхбатында Бас хатшы Си Цзинпиннің «Қытай әлемді, әлем Қытайды түсінуі керек» [9] деген сөзі Қытайдың әлемге қытай мәдениетін таратудағы бір мақсатын түсіндіреді.

Сондықтан Қытайдың ұлттық тілі мен мәдениетін бүкіл әлемге тарату саясаты ҚКП ОК

XVII съезінде қабылданған «гармониалды әлем құру» сыртқы саясатымен ұштастырылған, «жұмсақ күшпен» астарландырылған, әлемдік аренадағы мәдени ықпалдастық саясаты болып табылады. Қытай үкіметі өзінің осы саясатын біртіндеп жүргізу арқылы, алдымен шет елдерде Қытайдың жағымды образын қалыптастыруды, одан соң қытайлық құндылықтарды қалыптастыруды көздейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1.Кәріпжанов Ж., Мұқаметханұлы Н. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010 жылдар). – Алматы: Қазақ университеті, 2013, -62-б.
- 2.Мэнди Ли. 习近平为何要求仔细读孔子 [Электронный ресурс] = Почему Си Цзиньпин велит нам изучать Конфуция // Хайвай-ван. 2013. 29 нояб. URL: <http://cul.sohu.com/20131129/n390995638.shtml> (дата обращения: 28.07.2014).
- 3.Цинь Яцин. Теория международных отношений должна развиваться разносторонне/Цинь Яцин// Жэньминь Жибао, 11 февраля, 2015 秦亚青. 国际关系理论亦需多元发展//人民日报
- 4.Цинь Яцин. Теория реляционности в международной политике/Цинь Яцин// Мировая политика и экономика. –2015. –№.2. –С.6 秦亚青.国际政治的关系理论//世界经济与政治
- 5.Тройное представительство [Электронный ресурс] //Официальный сайт Википедия. — Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Тройное_представительство
- 6.Gil J. China's Confucius Institute Project: Language and Soft Power in World Politics//The Global Studies Journal. Volume 2, Number 1, 2009, pp. 59-72.
- 7.Full text of Hu Jintao's report at 17th Party Congress [Электронный ресурс] //Официальный сайт Агентства Синьхуа. — Режим доступа: http://news.xinhuanet.com/english/2007-10/24/content_6938749.htm
- 8.Выступление Ху Цзиньтао на Восьмом съезде CFLAC, Седьмом съезде союза писателей КНР [Электронный ресурс] // Интернет-версия официального печатного издания «Жэньминь жибао»
- 9.Full text of Hu Jintao's report at 17th Party Congress [Электронный ресурс] //Официальный сайт Агентства Синьхуа. — Режим доступа: http://news.xinhuanet.com/english/2007-10/24/content_6938749.htm

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ҰЛЫ ГЕОЛОГ, ҒАЛЫМ – ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ СӘТБАЕВ

Қозғамбаева Г.Б.

Әл Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.

Аңдатпа. Мақалада ғалым, белгілі қоғам қайраткері Қаныш Имантайұлы Сатпаевтың артына көп салалы ғылыми мұрасы мен еңбегі қарастырылған. Ол тау кен ісінің негізін қалаушы, әрі Қазақстандағы кең орындарын тауып, зерттеуші ірі ғалым болып табылады. Қ.И.Сәтбаевтың танымдық диапазоны жаратылыстану ғылымымен ғана шектелмеді, ғалым артынан ғылымның қай саласы болмасын мол мұра қалдырған. Академиктің геологиядан кейінгі рухани мұрасы ұлттық мәдениет, әдебиет, қазақ этнография және өнермен тығыз байланысты, көпшілікке белгілі педагогика мен әдебиет саласындағы еңбектері бар.

Түйін сөздер: академия, минералогия, геология, ғалым, сөздер:, Кілт, қара, металлургия

ВЫДАЮЩИЙСЯ ГЕОЛОГ И УЧЕНЫЙ КАНЫШ ИМАНТАЙУЛЫ САТБАЕВ

Козгамбаева Г.Б.

КазНУ им. Аль Фараби, доцент кафедры истории Казахстана, К.и.н.

Аннотация. Каныш Имантаевич Сатпаев - ученый, видный общественный деятель. Он является и основоположником, и ведущим научным исследователем всех крупных месторождений Казахстана. Диапазон интересов академика К. И. Сатпаева был необычайно широк и выходил за рамки естественных наук. Он был большим знатоком казахской истории, литературы, культуры, этнографии, музыки и фольклора, общеизвестны его археологические изыскания на территории Центрального Казахстана, а также труды по педагогике и литературе.

Ключевые слова: ученый, геология, минералогия, металлургия

OUTSTANDING GEOLOG VERSUS SCIENTIST KANYSH IMANTAIEVICH SATBAYEV

Kozgambaeva G.B.

Al-Farabi Kazakh national university, candidate of historical Sciences, department of Archaeology ethnology and museology

Abstract. Kanysh Imantaevich Satbayev - a scientist, a prominent public figure. He is also the founder and top researchers all major fields of Kazakhstan. The range of of academician interests KISatpaev was unusually wide and goes beyond the natural sciences. He was a great connoisseur of Kazakh history, literature, culture, ethnography, music and folklore, generally known of his archaeological research on the territory of Central Kazakhstan, as well as writings on pedagogy and literature.

Keywords: scientist, geology, mineralogy, metallurgy

Ұлы тұлғалар болашақ ұрпақтың санасында, рухани өмірінде өзіндік орын алу үшін олардың өмірбаяны мен қызметі туралы толық мағлұматтар мен дәйекті зерттеулердің маңызы зор.

Қазақ халқының мақтанышы, тұңғыш академик, елімізде тау –кен ғылымының негізін қалаған ғалым –Қаныш Имантайұлы Сәтбаев. Қазақстан ғылымының орасан зор табыстарға жетіп, әлемдік биікке жетуде айрықша еңбек сіңірген, дүниежүзіне танымал, халқының сүйікті перзенттерінің бірі – Қаныш Имантайұлы Сәтбаев артына көп салалы ғылыми мұра қалдырған энциклопедияшыл білгірі.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев « Біздің қазақ даласы қай заманда да дарынды адамдарға кенде болмаған, әлемдік өркениетке сом үлес қосқан, осыдан мың жыл бұрын жасаған әл-Фарабиден бастасаңыз, 500 жыл бұрын Мұхаммед Хайдар Дулатидан бері қарай таратсаңыз, Абай мен Шоқанға дейінгі аралықта ғылым аспанында халқымыздың құйрықты жұлдызы болып аққан талай перзенттерін атауға болады. Ендігі жерде сол есімдерге бүгінгі тәуелсіздік тұрғысынан лайықты бағасын беру, ұлтымыздың мақтанышы – адамзаттың мақтанышы екенін көрсете білу баршаңыздың сіздер мен біздердің парызымыз, – деп атап көрсеткен болатын [1, 5- б.]. Елбасы атап көрсеткендей XX ғасырдағы қазақ халқының дарынды перзенттерінің бірегейі Қ.И. Сәтбаев болды. Ғалым артынан ғылымның қай саласы болмасын мол мұра қалдырған, тұңғыш тау –кен инженер геологы, Қазақстан ғылымының атасы. Қазақстан геологтары ғылыми мектебінің негізін қалаушы [2, 617-б.]. Ғалымның бес томдық таңдамалы еңбектері 1967-1970 жылдары жарық көрді. Академик Қ.И. Сәтбаевтың еңбектерінің басым көпшілігі рудалық кендер геологиясын және Қазақстанның минералдық ресурстарын зерттеуге арналған. Пайдалы қазындылардың болжам карталарын құрастырудың принциптерін айқындаудағы ғалымның еңбегі өте зор, ол Одақтағы металлогения ғылымын жасаушылардың бірі және қазақстандық тау –кен мектебінің негізін қалаушы болып табылады.

Қазақстандағы қара металургияны дамытудың үлкен маңыздылығы бойынша қырықыншы жылдардың басында республика аумағында ірі металургия заводуын салу мәселесі көтерілді. Сол кездерде КСРО Ғылым Академиясы Қазақстандағы филиялының Геология институтында Қ.И. Сәтбаевтың инициативасы бойынша Қазақстандағы темір мен марганец кең орындарының геология – экономика сипаттамаларын беру және болашақ металургия заводуының шикізат қорын әрі қарай ұлғайту жөнінде үлкен жұмыстар атқарылды. Қаныш Имантайұлы өзінің әріптестерімен бірге 1942 жылы осы заводты салатын жерді белгілейтін Үкімет комиссиясының жұмысына қатысты. Олар сонда Қарағанды қаласының іргесіндегі Теміртау алабын таңдап алды. Осыған орай республикада барлық ғылыми зерттеу мекемелерінің жұмысын үйлестіріп отыратын ғылыми –техникалық кеңес құрылды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстан, Орал, Батыс Сібір ресурстарын қорғаныс мұқтажына жұмылдыру мақсатымен құрылған КСРО Ғылым Академиясының В.Л. Комаров басқарған комиссиясы Қазақстанда ауыр өнеркәсіптің көптеген салаларын құру қажет екендігін айғақты фактілермен дәлелдеген болатын, ал оның жұмысына Қ.И. Сәтбаев та белсене араласты. 1942 жылы күрделі деп бағаланған «Қазақ ССР –дегі Жезқазған аймағының кен орындары» деген еңбегі үшін Қаныш Имантайұлына КСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді. Сол жылдың август айында ғылыми еңбектерінің жинағы бойынша және ғылымды ұйымдастырудағы зор еңбегі үшін ол геология- минералогия ғылымдарының докторы дәрежесін алды [3, 20-21-б.].

Ұлы Отан соғысы кезеңі КСРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалы үшін күрт өсу жылдары болды. «Филиялдағы ғылыми жұмыстардың өте –мөте анағұрлым өсуі біздің еліміздің қанқұйлы жауға қарсы қайрат күш жұмылдырған Ұлы Отан соғысы кезінде байқалды, – деп жазды 1946 жылы Қ.И. Сәтбаев – сол жылдары Қазақстанға көптеген ірі қорғаныс зауыттары көшіп келді, Қазақстан майданды металмен, қару–жарақпен және азық-түлікпен қамтамасыз

ететін қуатты арсеналға айналды, ҚазҒАФ қорғаныс өнеркәсібіне барлық күштермен көмектесті, республикадағы табиғи ресурстарды ел қорғанысы үшін тауып, жұмылдырып, өте –мөте қатты дамыды»- деген болатын[4, 9-б.].

1946 жылы 1 маусымда республика өмірінде қазақ халқының ғылымы мен мәдениетінің дамуында үлкен серпіліс болып, айырықша мәнді оқиға болғаны бәрімізге мәлім. Қазақ КСР Ғылым академиясы құрылып, оның тұңғыш президенті болып Қ.И. Сәтбаев сайланды. Республиканың ғылыми орталығында бұл уақытта 1500-ден астам адам, оның ішінде 78 ғылым докторлары және профессорлар, екі жүздей ғылым кандидаттары жұмыс істейтін. Сонымен бірге қазақ ғалымдарының да саны өсті, олардың арасында 12 ғылым докторлары және отыздан астам ғылым кандидаттары болды[3, 23-б.].

Қ.И. Сәтбаевтың айтуы бойынша қазақстан ғылымының 1932-1951 жылдарға дейін 20 жылдық тарихын үш кезеңге бөлуге болады: 1932-1940жж., 1941-1945 жж., 1946-1951жж. [4, 105 -б.]. Ғылым академиясы-бірінғай ұйымдық құрылымға біріктірілген әр түрлі профильді ғылыми мекемелердің жүйесі, Қазақстан халық шаруашылығы үшін тіршілікке маңызды проблемалардың кең ауқымын жан-жақты кешенді зерттеуге мүмкіндік жасады. 1951 жылы ҚазКСР Ғылым академиясы республиканың ірі кешенді орталығына айналды. Академияда төрт бөлімге біріктірілген 20 институт 12 сектор жұмыс істеді. Сондай - ақ академия құрамында 8 кешенді ғылыми зерттеу базалары, обсерватория, республикалық ботаникалық бау, іргелі ғылыми кітапхана, ғылыми журналдар мен монография шығаратын баспахана т.б. кірді. Академияның құрамында 1951 жылы 55 ғылыми мекемелер жұмыс істеді, қызметкерлердің саны 200 адамнан асты, олардың ішінде 64 ғылым докторлары, 275 кандидат және 200- ден астам аспиранттар болды[4, 105-106 - б.]. Бұл кезеңдерде ғылыми кадрлар жылдан -жылға өсіп, ғылымның дәуірлеу кезеңі байқалды. Жыл өткен сайын Ғылым академиясының зерттеу жұмыстарының тақырыптарында ірі кешенді халық шаруашылық проблемаларының басым салмағы тікелей артып, өнеркәсіптік жағынан маңызды аймақтарының даму мәселелері жан-жақты зерттеуге бағытталып, күнен күнге дамыды.

Қаныш Имантайұлы үшін өмірінің басты мазмұны өз Отаны – Қазақстанына деген шексіз сүйіспеншіліктен тұрғандығынан, ғалым республиканың халық шаруашылығы мен мәдениетін жедел көтерудің ықпалды құралы болды. «Қаныш Имантайұлы кабинеттік ғалым емес еді, – деп еске алады, академик Н.В. Мельников - ол ғылым мен практиканың тұрақты байланысын және өндірістің мүддесін ескеру ең басты деп санады. Ғылымды ол еліміздің күштерін дамытуға қуатты көзі деп, есептеді[4, 107б.]. Ғылым кадрларын даярлау мен тәрбиелеуде Қ.И. Сәтбаевтың рөлі өте зор болды. Ол қырықыншы жылдардың басынан бастап, ғұмырының аяғына дейін Қазақ КСР Ғылым академиясы мен тау –кен маман-кадрларын даярлауда тікелей өзі араласып, артынан көптеген шәкірт тәрбиелей білген – Ұлы тұлға болды. Академик, Д.В. Наливкин «Халық тарихында кез – келген жеке адамның рөлі соншалықты емес. Ал кейде, тіпті жүз жылда бір рет кемеңгер, жарқын, халқына мақтаныш болатын тұлғаның тууы мүмкін. Қаныш Имантайұлы ғылымның нағыз басшысы болды. Ол қандай жұмысты бастамасын, ол жұмыс қандай көлемде болса да, ол әрдайым даусыз басшылық ететін, әрі жұмыстың құндылығы да артатын. Осы ерекше қызмет орында ол өмірінің соңғы күндеріне дейін істеді. Қатты науқас бола тұрып, ол соңғы күшін қызметке жұмсады. Осы қызметте – қазақстандық ғылымның басшысы қызметінде қайтыс болды» – деп, өзінің естелігінде келтірген екен [5, 135 - б.].

Ол өзінің көп жылғы жемісті еңбектерімен Қазақстанның геологиясы мен металлогениясын зерттеу тарихында терең із қалдырды. Жүргізілген жұмыстың ерекше мақсатқа бағытталғандығының және оның коллективті түрде атқарылуының – басқару ісінің бір орталықта болуының арқасында 1953 жылдың басында Орталық Қазақстан бойынша көп материалдар жинап, талдау жұмыстары аяқталды. 1954 жылы алғашқы карталар макеттерін және

жүйелендірілген металлогениялық болжам карталарының өзін жасау аяқталды. 1954 жылы Қ.И. Сәтбаев былай деп жазды: «Металлогениялық болжам картасы әр аймақтың геологиясы мен металлогениясы туралы біздің ұғымымыз пирамидасының шыңы болуы керек». Қазақстандық металлогения мектебі осылай туды. Бұл дүние жүзінде алғашқы металлогениялық болжам картасы да еді. 1958 жылы металлогениялық болжам карталарының методологиялық негізін дайындағаны және оларды жасап шығарғаны үшін Қ.И. Сәтбаев бастаған бір топ Қазақстан ғалым –геологтарына Лениндік сыйлық берілді[3, 23-24 - б.].

Академиктің бастамасымен республикада тың игеру жылдарында тыңайған жерлерді игеретін аудандарды су және құрылыс материалдарымен қамтамасыз етуі үшін Маңғышылақ, Мұғаджар және Торғай төңіректерінің табиғи минералды ресурстарын зерттеу бойынша көптеген жұмыстар атқарды. Қазақ КСР Ғылым академиясы ғалымдарының тың және тыңайған жерлерді игеру ісіне қосқан үлестерін кеңестік үкімет жоғары бағалап, 1957 жылы олардың біразы жоғары үкімет наградаларына ие болып, ал Қ.И. Сәтбаевқа үшінші Ленин ордені берілді. Ғалым өзінің барлық творчестволық өмір жолының ескерткіші етіп Үлкен Жезқазғанды, Геологиялық ғылымдар институтын, Қазақ КСР Ғылым академиясын ғана қалдырып қойған жоқ, оның тынымсыз зор еңбегінің, атқарған ауқымды істерінің нәтижелерін бүгінде еліміздің жоғары дамыған халық шаруашылығының әр саласында көре аламыз, олар – Қарағанды металлургия зауыты, Соколов – Сарыбай комбинаты, Атасу темір рудалары, Алтай кен орындары, Қаратау фосфариті мен полиметалл кен орындарының игерілуі болып табылады.

Жезқазған қаласы бертінде Сәтбаев атанған кеншілер қаласы ғалымның ұшқыр ойы жобалаған, кезінде қиал сияқтанған шәріге айналған-ды. Жаңа қалада мыс өндірісі мен осы өңірдің ерте заманнан бергі үлкен ғұмыр тарихын баяндайтын мұражай жұмыс істейді, оның бір залы геолог Сәтбаевтың Ұлытау қазынасын ашудағы ұлан –ғайыр еңбегін әйгілеуге арналған (Қ.И. Сәтбаев отбасымен 12 жыл тұрған Қарсақбайдағы ескі үйде – ғалымның мемориалдық тарихи мұражайы орналасқан)[6, 464- б.].

Академиктің геологиядан кейінгі рухани мұрасы ұлттық мәдениет, әдебиет, өнерге тығыз байланысты болды. Ол көркемсөз өнері мен өнерге тым ерте араласты. Академик ғылымның әр саласында ұлан ғайыр көп қырлы қазына қалдырды. Сол бай қазынының бірі әдебиет пен өнер саласындағы еңбектері болды. Оның XIX ғасырдағы қазақ халқының ағартушы демократтары – халқымыздың тұңғыш ғалымы Ш. Уәлиханов, қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы А. Құнанбаев, ағартушы – педагог Ы. Алтынсариндер туралы жазған еңбектері бар. Ғалым жас кезінде халық ауыз әдебиетін жан тәнімен жақсы көріп, әр түрлі тақырыптардағы ақын жазушылардың шығармаларын оқып, олардан түйген ойларын жарыққа шығару ісімен де айналысқан. Ғалымның 1927 жылы Мәскеу қаласында СССР Халықтары баспасынан «Ер Едіге» атты кітабы жарыққа шықты. Жарыққа шыққан кітапқа оның даярлаған Едіге батыр жырының мәтіні және ғылыми алғы сөзі енді. Шоқан Уәлиханов пен профессор П.М. Мелиоранский жариялаған Едіге батыр жырының варианты текстіндегі араб және татар сөздерінен тазартып, қазақ тілінің жаңа орфографиясы негізінде қайтадан дайындап шығарған нұсқасы болатын.

Ғалым туралы филология ғылымдарының докторы, профессор Т. Жанұзақов: «Оның куәсі –«Ер Едіге» және тағы басқа дастандарды жариялауы. Өзі президент болып тұрған кезінде туған тілі мен әдебиет мәселесіне ерекше назар аударуы, әрқашан қолдап, қолпаштап, жағдай жасап отырғаны мұның толық дәлелі» -деп, еске алады[7, 74-75 - б.]. Туған тілі мен мәдениетін, тарихын қастерлеу әрбір халықтың перзентінің борышы болып табылады. Шындығында академик Қ.И.Сәтбаев ана тілін зерттеу, этнографиялық тұрғыдағы материалдар жинауда көптеген қаражаттар бөліп, қазақ тілі мен тарихының дамуына, тілінің құнарлы байлығын сақтау, ел аузындағы ескі сөздерді жинау мен әдеби тілге енгізу барысында айтқан пікірлері мен оны зерттеудегі үлесі мол. Ғалымның республикамыздағы жер –су аттарын жинауда және оны ғылыми

тұрғыдан зерттеуде жыл сайын ғылыми экспедициялар ұйымдастырып, оны жүргізу ісінде де мұрындық болды. Кезінде тарихи тұрғыдан материалдар жинап, ауыз әдебиеті мен тарихын зерттеу барысында археологиялық, этнографиялық, фольклорлық экспедицияға жіберу мен оны қолға алғанда ғалымның өзі болатын. XX ғасырдың – Ұлы тұлғасы, ғалым Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың өмірінің ір кезеңінде баспа бетіне жарияланып, көпшілік оқырманының игілігіне арналған қазақтың тарихы, мәдениеті мен әдебиеті туралы зерттеулері қоғамтанушы ғылымдарының іздену жұмыстарын жүргізуде теориялық және практикалық тұрғыдан көмегі мол ғылыми мұра болып табылады.

Ғалым қазақ халқының ұлы перзенті, ол өз халқын ғылым мен білімге, өнер мен өркениетке шақырып, қолынан келген көмегін аямады. Оның қамқорлығы арқасында ғылымға бет бұрған жастар ғылым кандидаттары, докторлары деген атаққа ие болды.

Көрнекті ғалым, белгілі қоғам қайраткері, қазақстан ғылымының жетекшісі – Ұлы тұлға Қаныш Имантайұлы Сәтбаев өз халқы үшін орасан зор қызмет жасап, артынан өшпестей бай мұра қалдырды. Сондықтан болар XX ғасырдың аяғында халық оны «Ғасыр адамы» деп атады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қаныш Сәтбаев. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», –2011. – 664 бет+ 40 бет түрлі түсті суреттер.
2. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. – 7 том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, –2005., – 728 бет.
3. Қаныш Имантайұлы Сәтбаев. Қазақстан ғалымдарының библиографиялары. – Алматы: Қазақ ССР-нің ғылым баспасы. – 1989. – 159 бет.
4. Әлжанов Т.М., Сәтбаева М.К. Қаныш Сәтбаев қазақ елінің тұлғасы. – Алматы: Ғылым ғылыми баспа орталығы., – 2002. – 164 бет.
5. Наливкин Д.В. // Академик К.И. Сәтбаев. – Алматы., Ғылым баспасы. – 1965. 39– 40 беттер.
6. Сәрсек М. Дара дарын. Роман – эссе. – Астана : Фолиант, 2008. – 484 бет.
7. Жанұзақов Т. Қазақстан ғылымының атасы. // Қ.И. Сәтбаев және Қазақстанның қоғамық ғылымдары. – Алматы., Ғылым баспасы. – 142 бет

REFERENCES

1. Kanysh Satbayev. Ensyklopediya.- Almaty: «Kazakh ensyklopediya», - 2011. – 664p + 40 p differ colorful pictures
2. Kazakhstan Ultytk ensyklopediyasy.- 7 tom. –Almaty: Kazakh ensyklopediysynyn bas redaksyasy,- 2005.,- 728p.
3. Kanysh Imantayuly Satpayev. Kazakhstan galymdarynyn byblyographyalary. – Almaty: Kazakh SST gylым baspasy. – 1989. – 159 p.
4. Alzhanov T.M. Satpayeva M.K. Kanysh Satpayev Kazakh elynyn tulgasy. – Almaty: Gylым gylымy baspa ortalыgy., - 2002. -164p.
5. Nalyvkyn D.V.// Academyc K.I. Satpayev.- Almaty., Gylым baspasy.- 1965. 39-40p
6. Sarseke M. Dara Daryn. Roman- esse.- Astana: Folyant, 2008.- 484p.
7. Zhanuzakov T. Kazakhstan gylымnyn atasy. // K.I. Satpayev zhane kazakhstannyn kogamdyk gylымdary.- Almaty., Gylым baspasy.-142p.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ҚАЗАҚТАН ШЫҚҚАН ТҰҢҒЫШ ЕЛШІ - Н.ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ МЕН ӨМІРІ

Қозғамбаева Г.Б.

Әл Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.

Аңдатпа. Мақалада Нәзір Төреқұловтың қызмет еткен, тағдыр кешкен жылдарында жинаған іс-тәжірибесінің арқасында жауапты қызметтер атқарғандығына талдау жасалған. Ол Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің жауапты хатшысы, Түркістан Атқару Комитетінің төрағасы, Шығыс халықтары институты директорының орынбасары және КСРО Орталық Атқару Комитеті жанындағы Орталық баспа басқармасының төрағасы, түрік халықтарының жазуын латын әліппесіне көшіру жөніндегі Орталық Комитеттің төрағасы сияқты басшылық қызметтерді атқару барысына қысқаша түсінік берілген. Аталмыш жұмыстарды атқару барысында Нәзір Төреқұловтың қайраткерлік тұлғасын қалыптасып, мемлекет ісін терең меңгеруге жол ашты. Нәзір Төреқұлов шебер дипломат ретінде өз мемлекетінің беделін лайықты дәрежеде ұстап тұру, оның саяси, сауда-экономикалық, басқа да мақсаттарын табанды түрде қорғау және аса қажетті ақпараттарды дер кезінде ой елегінен өткізе білу сияқты салаларды терең меңгеріп, осыларды өз қызметінде орындап отырған саясаткер, қазақтан шыққан тұңғыш елші.

Түйін сөздер: мемлекет, саясат, қоғам, қайраткері, дипломатия, сөздері, Кілт, елші

ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ЖИЗНЬ ПЕРВОГО КАЗАХСТАНСКОГО ПОСЛА - Н. ТОРЕКУЛОВА

Козгамбаева Г.Б.

КазНУ им. Аль Фараби, доцент кафедры истории Казахстана, К.и.н.

Аннотация. В статье рассматривается жизнь и общественно государственное деятельность дипломата Назира Торекулов. Посол Саудавской Аравии способствовал укреплению советско – арабских политических, экономических и культурных связей. Вместо с тем надо отметить его личные качества, которые способствовали улучшению межгосударственных отношений связией между СССР и Саудавской Аравией. Культурные отношение того периода с арабскими странами рассматриваются как пример в дипломатической практике. А также в статье дается анализ его общественно – политической деятельности и творчества. Н. Торекулов по национальности первый казах который был одним из первых советских дипломатов того времени.

Ключевые слова: дипломатия, деятель, посол, политика, страна

PUBLIC ACTIVITY AND LIFE OF THE FIRST KAZAKH AMBASSADOR - N. TUREKULOV

Kozgambaeva G.B.

Al-Farabi Kazakh national university, candidate of historical Sciences, department of Archaeology ethnology and museology

Abstract. In the article is devoted publicto both the statesman Nazir Tyurakulov and his diplomatic activity. Ambassador in Saudi Arabia prometed strengthening Soviet –Arab political/ economically and cultural ties connections. Instead of with that it is necessary to mark his personal internalss that assisted the improvement of intergovernmental relations of связией between the USSR and SaudiArabia. Cultural relationship of that period with the Arabic countries examined as an example in diplomatic practice. And also in the article the analysis of him is given publicly - to political activity and творчества. Nazir Tyurakulov by nationality the first Kazakh that was one of the first soviet diplomats of that time.

Keywords: diplomacy, figure, ambassador, politics, country.

Тәуелсіздікке қол жеткізуімен Қазақстан Республикасын жан-жақтан көптеген мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың мойындауының салдарынан саяси-дипломатиялық қатынастар қалыптаса бастады.Еліміздің халықаралық қауымдастыққа енуі қарқын алып, сыртқы саясатының негізгі мақсаттары жинақталды.

Қазақстан Республикасының сыртқы саяси белсенділігі саяси-құқықтық бағытта заңдастырылып,сыртқы саяси тұжырымдама әзірленді. Еліміздің Сыртқы істер министрлігі ұйымдастырылды, «Дипломатиялық қызмет туралы заң» қабылданды.Дипломатия деп мемлекет пен үкіметтің шетелдермен сыртқы саясатын айтады. Бұл салада олардың басшылары және Сыртқы істер органдары іс-әрекеттер жасайды.

Дипломатияға мемлекетаралық байланыс, халықаралық ынтымақтастықты орнату, бейбітшілікті сақтау, мемлекет аралық жан-жалды болдырмау мақсатында жүргізілетін келіссөздер, халықаралық конференциялар жұмысы жатады. Отандық дипломатия тарихы тереңде жатыр, оның бастауы қазақ хандығының құрылуынан басталады.

Сонау ХҮ ғасырдың ортасын құрылған қазақ хандығының бастауы Жәнібек пен Керей хандардан бастап, Қасым хан, Тәуке хан, Абылай хан, Әбілқайыр хан сияқты көрнекті тұлғалардың елді бірлікте, ынтымақта ұстай отырып,сыртқы саясатта көрші мемлекеттермен дипломатиялық қатынастарға қол жеткізу үшін қолайлы сыртқы жағдайларды туғыза білуден де байқалды.

ХҮІІ ғасырдың аяғы - ХҮІІІ ғасырдың басында қазақ хандығы Ресей империясының отарлау саясатының салдарынан, саяси экономикалық және рухани дағдарысты басынан өткеріп, өзара қырқыс пен бірліктің болмауы қазақ дипломатиясының тәуелсіздігін сақтаудағы ықпалын кемітіп жіберді.

Патшалы Ресей империясы қазақ жерін отарлап алғаннан кейін дипломатиялық саясатты өз қолдарына алды.

Ал Кеңес өкіметі тұсында билік, дипломатиялық іс пен сыртқы саясатты орталықтан басқарды. Қанша ғасырлар өткенімен, жаңа мемлекеттер пайда болғанымен қазақ халқы көрші мемлекеттермен қазірде іргелес өмір сүріп жатыр. Сондықтан да Отандық тарихта қазақ хандары мен белгілі тарихи тұлғалардың жүргізген дипломатиялық саясаты бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан дипломатиясында алар орны ерекше.

Осындай, қазақтан шыққан тұңғыш дипломат-Нәзір Төреқұлов болды.Ол, XX ғасыр басында тарих толқынымен сахнаға шыққан, дүниетанымы демократиялық бағытта қалыптасқан мемлекет және қоғам қайраткері болды. Н.Төреқұловтың қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби, білікті дипломат, елші болғандығын және оның есімі сол кезде, көзі тірісінде-ақ халықаралық деңгейде танылып, жоғары бағаланған.

Кенестік дәуірде сыртқы саясат пен дипломатиялық жұмыс орталықтан басқарылғаны баршамызға мәлім. Сыртқы саясат ведомствосы мен шетелдегі елшіліктерде негізінен орыс, украин, белорустар бірнеше кавказдықтар, ортаазиялықтар қызмет атқарды, ал қазақ ұлтынан ілуде біреу, екеу ғана болмаса, өте аз елшілер болды. Ол туралы С.Батыршаұлы Дипломатиялық

қызмет және халықаралық қатынастар деген еңбегінде: «Жетпіс жылдың ішінде тек бірнеше қазақ елші дәрежесіне жетті, олардың бірі - Нәзір Төреқұлов болды. 1928-1936 жылдары сол кездегі ең жоғары дипломатиялық атақ – КСРО Бас консулы, Төтенше және өкілетті өкіл деген лауазыммен Кеңес Одағының Сауд Арабиясындағы Елшісі қызметін атқарды. Қазақтан тұңғыш шыққан жоғары мәдениетті, білімді, сегіз тілді жетік меңгерген өкіл өзінің ақыл-жігерімен Джиддада тіркелген Батыс Европа елдері дипломаттарының тілін тауып, туындаған мәселелерді Кеңес үкіметінің пайдасына шешіп отырды»[1, 142-б.] деп атап көрсетті.

Нәзір Төреқұлов сол кезеңде әлемдегі ең бір беделді, абыройлы дипломатия басшыларымен, елшілік қызметінің көрнекті қайраткерлерімен тіл табысып, қоян-қолтық араласып солардың құрметіне ие болды. Өзінің бойындағы дарындылығы арқасында сол елде қоныс тепкен шетелдік елшіліктер корпусының жетекшісі биігіне көтерілді.

1928 жылы Нәзір Төреқұлов КСРО-ның Хиджаз, Недж және оларға қосылған облыстар (қазіргі Сауд Аравиясы корольдігі) корольдігіндегі өкілетті өкілі болып тағайындалды. Н.Төреқұлов 1936 жылға дейін айналысқан осы қызметте оның жеке басының сондай-ақ кәсіби қасиеттері анағұрлым жарқын сипатымен көзге түседі.

Екі мемлекеттің өз-ара қарым-қатынасындағы жемісті тұстар тап осы уақытта, Нәзір Төреқұловтың дипломатиялық миссиясы кезеңіне тура келеді. Ол дайындаған көптеген талдамалық құжаттар, анықтамалар және есептер кеңестік-саудтық қатынастардың қалыптасуы мен дамуының толық картинасын береді, сол кезеңдегі арабтар арасындағы саясаттың және ірі державалардың Таяу Шығысқа ықпал жүргізу үшін бәсекелестігінің мәнін ашады. Оның НКВД-тің орталық аппаратымен жүргізген дипломатиялық хат-хабарлары саяси талдау жасай білудің тереңдігімен, жоғарғы саяси шеберлігімен ерекшеленеді [2,404-б.].

Мемлекетінің мүддесін шет елде биік деңгейде қорғау, жоғары деңгейде елші ретінде төңірегіндегілерді түсіне білу, сол мемлекеттің басшылығымен терезесі тең келісім сөз жүргізу, көрегендік, шешендік өнер, осы қасиеттердің барлығы Нәзір Төреқұлов бойынан табылды.

Нәзір Төреқұловтың қоғамдық және саяси қызметінің барлық белестерінде бірінші ұлтына, туған халқына аянбай көмек беруге ұмтылғанын көреміз. Осы мақсатта ғылыммен, әдебиетпен және журналистік қызметпен де айналысты. Соның арқасында қазақ әдебиеті мен өнері үшін, қазақ тіл ғылымы мен баспасөзі үшін, бір сөзбен айтқанда, жалпы қазақ тарихы мен руханияты үшін қаншама құнды дүниелер жазып тастап кетті. Ол туралы «Нәзір Төреқұлов дипломат (шығармалар)» деген еңбекте : «1922-1928 жылдарда Нәзір Төреқұлов Мәскеуде КСРО халықтары Орталық баспасын басқарды. Осылайша өзінің жаны сүйген баспасөз бен баспа жұмысына қайта араласады, әрі ол баспаға жетекші болумен ғана шектелмей түркі (өзбек, қазақ және басқа) халықтары тілінде шыққан әдебиетке редакторлық жасап, бағзы бір айтулы кітаптарға кіріспе жазумен айналысты. Өзбек, тәжік тілдерінде қалам ұстартқан көпке танымал жазушы, кейінен Тәжікстан Ғылым Академиясының президенті болған С. Айнидің «Бұқар революционерлері» кітабына көлемді сөзбаспасын жазған Н.Төреқұловтың сондай қызметтерінің бірі» екендігі туралы терең мәліметтер келтірілген [3, 318-319-б.б.].

Нәзір Төреқұловтың қызмет еткен, тағдыр кешкен жылдарында жинаған іс-тәжірибесінің арқасында жауапты қызметтерге сайланды. Ол Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің жауапты хатшысы, Түркістан Атқару Комитетінің төрағасы, Шығыс халықтары институты директорының орынбасары және КСРО Орталық Атқару Комитеті жанындағы Орталық баспа басқармасының төрағасы, түрік халықтарының жазуын латын әліппесіне көшіру жөніндегі Орталық Комитеттің төрағасы сияқты басшылық қызметтерді атқарды. Осының барлығы Нәзір Төреқұловтың қайраткерлік тұлғасын қалыптастырды, мемлекет ісін терең меңгеруге жол ашты.

Нәзір Төреқұлов шебер дипломат ретінде өз мемлекетінің беделін лайықты дәрежеде ұстап тұру, оның саяси, сауда-экономикалық, басқа да мақсаттарын табанды түрде қорғау және аса

қажетті ақпараттарды дер кезінде ой елегінен өткізе білу сияқты салаларды терең меңгеріп, осыларды өз қызметінде бұлжытпай орындап отырды. Ол сол кезеңде өзі төтенше және өкілетті елшісі болып отырған Кеңес Одағының беделін көтеруге күш салды, әр түрлі дәрежедегі келіссөздерді біліктілікпен жүзеге асырып отырды. Әсіресе кеңестік сауда жүйесінің өміршеңдігін дәлелдеп, оған жасалған шетелдік қысымға шектеу салды, сол арқылы елшіліктің сараптау жұмысының арнасын жаңа жолға қойуы асқан шеберліктің үлгісі болғандығын айта аламыз. Ол жайында Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Қазақстан Республикасының дипломатиясы» деген еңбегінде: «Сауда-саттық келісімдерінің жоқ екеніне қарамастан 1930 жылдың өзінде кеңестік дипломатиялық өкілдік мұнай өнімдерінің, ағаштың, ұнның, қанттың және басқа да тауарлардың Сауда Аравиясына жеткізілімі туралы жемісті келіссөздер жүргізді... Н.Төреқұловтың тікелей қатысуымен 1933 жылы КСРО-мен сауда-саттыққа қатысты саудтық өкімет орындарының шектеулерін толық алып тастауға қол жеткізілді, денсаулық сақтау саласында Корольдікке жәрдем беру ұйымдастырылды, сондай-ақ бірқатар маңызды жобалар, оның ішінде Ат-Тайф қаласында Сауд Аравиясындағы тұңғыш АТС-ты орнату жүзеге асырылды» деп жоғары баға береді [2, 404-405-б.б.].

Халықаралық дәрежедегі дипломатиялық саясат жүргізуде өзіндік үлесі бар Нәзір Төреқұловтың халықаралық деңгейдегі ірі, көрнекті саяси қайраткерге айнала бастауы, Кеңес Одағының, қызыл империяның шовинистік пиғылдағы көсемдеріне ұнаған жоқ. Кеңес Одағы үшін, ішінара, әрине, одақтас республикалар ретіндегі түркі халықтары үшін Н.Төреқұловтың жасап жатқан жемісті елшілік қызметінен тез арада шақыртып алады.

Кеңес Одағына қайта шақыртып алу саясатында да осындай астар бар еді. Сталиннің және оның төңірегіндегі жандайшаптарының, асыра сілтеушілерінің ұйымдастыруымен, жала жабу арқылы көп ұзатпай Н.Төреқұловты ірі қайраткер ретінде саяси сахнадан аластату мақсатында ашық саясат жүргізілді. Түркі жұртына жаны ашып, көмек бергені үшін пантүркілік ұйымның белсенді мүшесі деген айып тағылып, Кеңес Одағын құлатуға әрекет жасады деген жала жабылып, тұтқындалды.

Нәзір Төреқұловтың жарқын да жұмыстан бел жазбаған ғұмыры өте қысқа болды. Ол елдегі 30-жылдардағы саяси қуғынға ұшырап, 1937 жылы «Кеңес Одағына қарсы насихат жүргізді, мұсылмандыққа бет бұрды» деген жалған айыппен өлім жазасына кесіліп, атылды. Тек 1958 жылы сталиндік қуғын-сүргіннің кінәсіз құрбандары қатарында ақталды. [1, 146-б.].

Өткен ғасырдың 30-шы жылдарында Нәзір Төреқұлов қазақ ұлты перзентінің Сауд Аравиясында әлемдік деңгейде терезесін тең ұстап, сол алпауыттардың өз тілінде, өз дәрежесінде Кеңес Одағы сияқты алып мемлекеттің елшісі ретінде абыроймен қызмет атқаруы мен қатар түркі тектес халықтардың да мұң-мұқтажын шешу барысында тер төгіп, жұмыстар атқарғандығы бүгінгі таңда үлкен еңбек екендігін білеміз. Сауд Аравиясында кеңестік бірінші дипломат ретінде ол Кеңес одағының күшті қуатынмен қатар өзін жоғары интеллектуал кеңес азаматы ретінде таныта білді. Оның дипломатия саласындағы қызметі тарихта үлгі ретінде қалады. Ол елші қызметімен қатар Хиджаз, Неджи әмірлігі және оларға қосылған облыстарда тұратын халықтардың тұрмыс тіршілігі мен мәдениетін зерттеумен де айналысты [4, с.190]. Осындай тағылымды тағдыр кешкен перзентіміздің тәуелсіздікке қол жеткен заманымызда арамызға қайта жарқырап оралатын кезеңі де келді. Оның атаулы даталарына сәйкес білім ордаларында конференциялар ұйымдастырылды. Бұл орайда Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде «Қазақстан Республикасының дипломатиялық және саяси өміріндегі Нәзір Төреқұловтың рөлі» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция өтті. Конференцияға Сауд Аравиясы, Түркия, Египет, Ливия, Ресей, Әзірбайжан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан сияқты шет мемлекеттерден және еліміздің мемлекет және қоғам қайраткерлері, елшілер, ғалымдар, дипломаттарымыз қатысты. Нәзір

Төреқұловты Кеңес заманында ату жазасына кескен кезде, Совет Одағы мен Сауд Арабиясы мен арадағы қарым-қатынас үзіліп қалған болатын. Енді сол қарым-қатынастың қайта жаңғыруы, тәуелсіздік алғаннан кейін ғана басталды. Бүгінгі конференцияға бүкіл мұсылман әлеміне Нәзір Төреқұлов ісін кеңінен тарату үшін араб елінен арнайы өкілдердің қатысуы да осының дәлелі болып саналады. Конференцияда Нәзір Төреқұловтың қайраткерлік және елшілік қызметіне, түркі елдерінің тарихын, мәдениетін, экономикасын, өнерін түпнұсқадан таныған шығармашылық қызметіне, Орта Азияны мекендеген халықтардың тарихы мен мәдениетіне қатысты жазған зерттеулері мен еңбектеріне, түрік халықтарының араб алфавитінен латын алфавитіне көшу негізіне арналған жазбаларына тоқталып, іргелі мәселелер қозғалды. Сонымен қатар Қызылорда облысында Нәзір Төреқұлов атына көше, мектеп және Оңтүстік Қазақстан облысында «Саяси қуғын-сүргін құрбандары музейінде» Алаш ардақтыларының бірі Нәзір Төреқұлов тұлғасына арналған экспозиция мен қатар оның атындағы көше және мектеп берілгені туралы айтылды. Сауд Арабиясы Корольдігінен арнайы келген нәзіртанушы өкіл Абдель Маджит ат-Түрки өз сөзінде: «Бұл елге келген сайын қуанам. Өйткені, бұл елде Нәзір Төреқұловты зерттеуге көп мүмкіндік берілген» – деді [5].

Конференцияға қатысушылар ғылыми пікірталасудың нәтижесінде бірнеше ұсыныстарды бекітті. Оның ішінде өзекті мәселелердің қатарына: нәзіртану ілімін тек саясаттану және халықаралық қатынастар пәндерінің аясында ғана зерттемей, филология, педагогика, этнография, тарих, журналистика, әлеуметтану ғылымдарымен бірлікте қарастыру туралы айтылды. Осы орайда, конференцияға келген дипломат Қайрат Лама Шариф: «XX ғасырдың басында елші дәрежесіне жеткен ұлтымыздан шыққан перзенттердің бірі – Нәзір Төреқұлов. Екінші жағынан, Нәзір Төреқұлов қызмет еткен Сауд Арабиясында жұмыс істеп жатқан елші ретінде айтарым, Сауд Арабиясы басшылығы ол кісінің ерен еңбегін жоғары бағалап отыр. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана он бес жылдың ішінде, екі ел арасындағы ынтымақтастық қайта жандана бастады. Оның басты бастауы Елбасымыздың 1994 жылы Сауд Арабиясына жасаған алғашқы ресми сапарынан басталады. Соңғы ресми сапары кезінде Елбасымызды Батыр орденімен марапаттауы Нәзір Төреқұловтың ұрпақтарына, Нәзір Төреқұловтың еліне деген құрметі деп бағалауымыз керек»- деді [5]. Елдің тәуелсіздігі мен ұлтының болашағы үшін күрескен ірі тұлғалар бүкіл адамзат дамуындағы үлесі мол. Бұл орайда, Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың қазақтың қайраткер тұлғалары жайында: «Егер XX ғасырдың тарихына зер салатын болсақ, оның алғашқы отыз жылында-ақ қазақ зиялыларының аса көрнекті қайраткерлерінің тұлға танытып үлгілерінен байқаймыз. Сол айтулы есімдердің білімдарлық, азаматтық тәлімдері кейде көріне бермейтін де арналар бар. Оның бағасын ұрпақтары, қазақ зиялылары беруге тиіс», деп [6,156б.] өзінің «Тарих толқынында» деген еңбегінде жазғанындай, қазақтың тарихи тұлғаларына айтқан пікірі де қоғамда алған орны мен олардың ұлт үшін жасаған еңбектерінің маңызын ашып көрсеу болып табылады.

Осы орайда Қазақстанның қазіргі заманғы мемлекеттілігінің бастауында тұрған аса көрнекті тұлға, нағыз елжанды, ардақты азаматтарының бірі Нәзір Төреқұловтың да ұлтымыздың әлемдік кеңістікте өзіндік орнын иемденуге қосқан үлесін атап өтуге тиіспіз. Өткен ғасырдың басында егемен ел болу үшін өлшеусіз тер төккен алаш қайраткері Нәзір Төреқұловты ұлтымыздың арасынан шыққан тұңғыш дипломат тұлғалардың бірі, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері ретінде тануға тек еліміз дербес саясатын жүргізе бастаған соңғы кезде ғана мүмкіндік туды.

Қортындылай келе, еліне, жеріне, халқына халықаралық саясатта да, қазақ тарихы мен руханияты үшін де қаншама құнды мұра қалдырған Н.Төреқұловтың есімі уақыт өткен сайын жас ұрпақтың жадында жаңа қырларынан көріне бермек. Халықаралық дәрежедегі дипломатиялық саясатты жүргізуде өзіндік үлесі бар, көрнекті саяси қайраткер және дипломатияның іргесін қалаушы ретіндегі тарихта орны ерекше тұлға.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Батыршаұлы С. Дипломатиялық қызмет және халықаралық қатынастар. - Астана., 2011. - 512 б. -142 б.
2. Токаев Қ. Қазақстан Республикасының дипломатиясы. – Алматы: ҒӨ Пбк «GAUHAR», 2002. – 568. -404 б.
3. Нәзір қорының шығармашылық мүшелері Ы. Ысмайылұлы Ы. Нәзір Төреқұлов дипломат. (Шығармалар). - Алматы: Қазақстан баспасы., - 1997. -318-319 б..
4. Наумкин В.В.Ислам в мусульмане: культура и политика.// (статьи, очерки и доклады разных лет). – Москва- Нижний Новгород:Издательский дом «Медина»., - 20087 – С.189-197.
5. Бектасова Г.Тұңғыш дипломат //Түркістан газеті.№49(907) 2007. 8 желтоқсан
6. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. - Алматы: Өнер, 1996. 272 б.,- 156б.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДІҢ МӘДЕНИЕТ, ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Қозғамбаева Г.Б.

Әл Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан мен Ресейдің мәдениет, ғылым мен білім саласындағы жемісті ынтымақтастығы мен оның жүзеге асу барысы қамтылған. Мәдениет, ғылым және білім саласындағы ынтымақтастық туралы жасалған келісімде, екі елдің халықтарына бір-бірінің мәдени өміріне кеңінен қатысып, тығыз араласу мақсатында орай өткізілген іс шаралар нәтижелері баяндалады. Қазақстан мен Ресейдің мәдени байланыстары арқасында екі ел арасындағы көп жоспарлы ынтымақтастық кеңейтіліп, халықтарымыздың игілігі мен гүлденуі үшін жаңа жүз жылдықта іске асырылатын мәдени саладағы жұмыстарға талдау жасалған.

Түйін сөздер: саясат, ғылым, мәдениет, халық, тарих

КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ

Козгамбаева Г.Б.

КазНУ им. Аль Фараби, доцент кафедры истории Казахстана, К.и.н.

Аннотация. В статье рассматривается взаимодействие двух стран в сфере культуры, которым является одним из наиболее важных и качественных показателей уровня отношений. В этом контексте наибольший интерес в казахстанско-российских отношениях, наряду с сотрудничеством в политической, экономической, военной сферах, представляет именно культурно-гуманитарное взаимодействие. Культурное сотрудничество является наглядным примером не только духовной близости двух стран и их народов. Оно стало прообразом высокого уровня взаимопонимания и сотрудничества, которое с учетом сложившейся политической и экономической базы двусторонних отношений, за истекшие десятилетия последовательно обеспечивали наши государства.

Ключевые слова: культура, наука, политика, народ, история

KAZAKHSTAN-RUSSIAN COLLABORATION IN THE FIELD OF CULTURE

Kozgambaeva G.B.

Al-Farabi Kazakh national university, candidate of historical Sciences, department of Archaeology ethnology and museology

Abstract. In the article of two countries in the field of culture, is that one of the most essential and quality indexes of level of relations, is examined in the article. In this context most interest is in the Kazakhstan-Russian relations, along with a collaboration in political, economic, military spheres, in a civilized manner-humanitarian co-operation presents exactly. A cultural collaboration is an evident example not only to the spiritual closeness of two countries and their people. It became the prototype of high level of

the mutual understanding and collaboration that taking into account the folded political and economic base of bilateral relations, for past decades consistently provided our.

Keywords: culture, science, politics, people, историякст for translation

Ғасырлар бойы бірлесіп өмір сүрген екі халықтың тарихында, тағдырында, мәдениетінде, дүниетанымында көптеген ұқсастықтар да қалыптасты. Ресми деректерге сүйенсек, қазір Ресейде 650 мыңнан астам қазақтар тұрады, сондай-ақ Қазақстанның көп ұлтты қауымдастығында 4 млн-ға жуық этникалық орыстар өмір сүруде[1, 52с.]. Г. Талмачов өзінің еңбегінде үш ғасырдай қазақтар мен орыстар қоян-қолтық өмірсүріп, арада реніштер болғандығын айта келе: «Бір ғажабы ол реніштер қазақ және орыс халықтарының өзара қарым-қатынастарына еш уақытта көлеңкесін түсірген емес. Керісінше, бұл екі этностардың арасында үнемі мәдени, рухани және өнегелі құндылықтармен алмасқан өзара танымдық, пайымдық молығулар болып отырды. Бірге тұрып, бір-біріне ілтипатты болуды қазақ халқының озық ойлы ұлдары жақсы ұққан болатын. Ұлы Абай өзінің «Ғақылия» қара сөздерінде орыс халқына деген өзінің жүрекжарды ыстық ықыласын білдіре отырып, халқын орыстан үлгі алуға, достық қатынаста болуға шақырды, сол үмітпен уағызды Ш.Уәлихановта, Б.Алтынсаринде, Ж.Жабаевта, І.Жансүгіровте және қазақ халқының ой-арманын, мақсат-мұратын көксеген даланың басқа ұлы перзенттері де талай-талай қайталады» деп көрсеткен[2, 235 б.]. Мәдени-гуманитарлық саладағы байланысты тереңірек дамыту мен нақтылай түсу үшін Президент Н.Ә.Назарбаев 1994 жылы Ресейге сапары барысында Мәдениет, ғылым және білім саласындағы ынтымақтастық туралы келісімде екі елдің халықтарына бір-бірінің мәдени өміріне кеңінен қатысу мүмкіндігін туғызу үшін Қазақстанда Ресей күндерін және Ресейде Қазақстан күндерін өткізіп тұру туралы келісімге қол жеткізді.

Қазақстан мен Ресейдің мәдениет, ғылым мен білім саласындағы жемісті ынтымақтастығы біздің елдердің аумағында тұратын халықтардың ұлттық өзінің болмыс-бітімін сақтап, дамыту, рухани және діни қажеттіліктерін іске асыру, ана тілінде білім алу үшін қолайлы жағдай жасау жолымен олардың мәдениетінің еркін және тең құқықта дамуына кепілдік беретін екі жақты құжаттарға сүйенеді. 1995 жылы сәуірде М.Рудомино атындағы шетел әдебиетінің Бүкілресейлік мемлекеттік кітапханасында «Абай және әлемдік мәдениет» атты әдеби көрме ұйымдастырылып, оған дүние жүзінің 22 тіліндегі 200-ге тарта бірегей, әрі аса сирек кездесетін басылымдар қойылды[3, 269 б.].

Президенттер 2000 жылғы қазанда Астанада қол қойған гуманитарлық саладағы ынтымақтастықты дамыту туралы меморандум бұрынғы тәжірибені жинақтап қана қоймай, сонымен бірге осы саладағы өзара іс-қимылдың келешекке арналған ауқымды мақсатын да айқындады.

Ресей мен Қазақстан өркениеті бір-біріне жақын мемлекет және екі мемлекеттің де ұзақ уақытқа 2030 жылға дейін дамыту Стратегиясы мен 2010 Стратегиясының негізгі ережелері жаназады.

Елбасы: «Менің өзімді алатын болсақ, Қазақстанға қазірде, келешекте де Ресеймен достастық керек деп ашық айтамын. Тарих та, табиғатта біздерді мәңгі достыққа жазған. Қазақтың ұлт ретінде, Қазақстанның мемлекет ретінде өзінің тарихи, мәдени, экономикалық дамуына Ресейден, орыс халқынан көп нәрсе алғандығын ұмытпау керек... Ресей-Қазақстан қатынасының ойдағыдай болатынына сенемін»-деді[4]. Қазақстан мен Ресейде мәдени ынтымақтастықты одан әрі дамытуға деген өзара мүдделілікті қуаттайтын ірі іс-шаралар жүргізу ізгі дәстүрге айналды. Ресейде Абайға, Жамбылға, Мұхтар Әуезовке, Қаныш Сәтбаевқа арналған мерейтойлық салтанаттар өтті. Қазақстандықтар біздің мәдениетіміз бен рухани мұрамызға көзқарас жөніндегі өзіміз сезініп отырған ықыласы үшін ресейліктерге дән риза. Қазақ ақынының мерейтойы құрметіндегі салтанат Орынбор және Астрахан облыстары мен Санкт-Петербургте

өтті. Ленинград қоршауын басынан өткергендер Жамбылдың 1941 жылғы қыркүйекте Нева бойындағы қаланың тұрғындарына арнаған «Ленинградтық өренім» атты әйгілі жыр сәлемін ешуақытта ұмытпайды. Жамбылдың кәдімгі жауынгерше «Ленинградты қорғағаны үшін» медалімен марапатталуы тегін емес. 1997 жылы Ресейде М.Әуезовтың туғанына 100 жыл толуына арналған салтанатты мерейтой шаралары өткізілді. Одақтар үйінің Бағаналы залында мерекелік салтанатты кеш пен Қазақстан өнер шеберлерінің концерті болды. ТМД Жазушылар одақтарының халықаралық қауымдастығында «Мұхтар Әуезов және әлемдік әдебиет» тақырыбында ғылыми конференция өтті, ал Ресей мемлекеттік кітапханасы мен М.Рудомино атындағы шетел әдебиетінің Бүкіл-ресейлік кітапханасында кітап көрмесі мен әдеби-музыкалық кеш ұйымдастырылды. Мерекелік шаралар Санкт-Петербургте- Таврия сарайы мен Санкт-Петербург университетінде жалғасты. Жазушы осы университетте оқыған, мұнда ескерткіш сынтас орнатылған[3, 271б.].

Қазақстанда Ресей мәдениетінің күндерін өткізу барысында Ресейдің белгілі театр ұжымдарының қойылымдары өткізілді. 1999 жылы Қазақстанда ұлы орысақыны А. С. Пушкиннің 200 жылдық мерейтойына байланысты, оның шығармашылығына арналған ғылыми конференциялар, концерттер, қойылымдар өткізіліп, көрме ұйымдастырылып, Алматы қаласында Пушкиннің ескерткі ашылды.

1998 ж. маусымда М.Ломоносов атындағы мемлекеттік университеті мен Ғылым министрлігі-Қазақстан Ғылым академиясы арасында бірлескен ғылыми-зерттеу мекемесін- Тянь-Шань астрономиялық обсерваториясын құру жөніндегі шартқа қол қойылды. Қазақстандық мамандарды Ресей Федерациясында даярлау шеңберінде ММУ-нің түрлі факультеттерінде түрлі қазақстандық жоғарғы оқу орындарынан арнайы іріктелген 1000 студенттер оқуда[5, 81б.]. Қазақстан мен Ресейдің жоғары оқу орындары арасында тікелей байланыстар орнатылды, Қазақстанның Білім және ғылым министрлігі мен М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің ынтымақтастығы даму үстінде, көптеген қалаларда бірлескен жоғары оқу орындары құрылды. Екі елдің өзара қатынастырында қол жеткізілген жоғары деңгейдегі саяси әріптестіктің арқасында Ресейде тұратын миллионнан астам отандастарымыз үшін, диаспораның өзінің ұлттық-мәдени және тілдік өзіндік болмыс-бітімін дамытуы үшін қолайлы жағдай жасалынды. Екі ел арасындағы мәдениет, ғылым және білім саласындағы ынтымақтастық одан ары кеңеюде. Мәңгілік достық туралы декларацияда көзделген ашық әрі бұқаралық ұйым мәдениет пен ғылым қайраткерлерінің «Қазақстан мен Ресей арасындағы мәңгі достық үшін» ассоциациясы Астана мен Алматыны қосқанда көптеген қалаларда қалыптасып келеді. Астанада Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің филиалы ашылды. Қазақстан-Ресей университеті жұмыс істейді. Елімізде еңбекететін әрбір бесінші қазақстандық Мәскеудің жоғары оқу орындарында білім алған[6, 9-11б.б.].

Ресейдегі Қазақстан Елшілігінің ықылас-пейілін, тұрақты байланыстарды және отандастарға қолдан келетін көмек көрсетуді жерлестеріміз алғыс сезіммен және құрметпен қабыл алуда.

Қазақ халқы тұратын облыстарда, өлкелерде және автономиялы республикаларда «Қазақ тілі» қоғамының бөлімшелері мен 22 қазақ ұлттық мәдени қоғамдар жұмыс істеді. Қазақстан мен Ресейдің шектес облыстарында ұлттық мерекелерге, еліміздің аса көрнекті қайраткерлерінің мерейтойларына арналған бірлескен іс-шаралар жүйелі түрде өткізіліп тұрады.

Президент Н.Ә. Назарбаевтың атына Ресейде тұратын этникалық қазақтар үндеу жолдады. Үндеуде қандастарға деген қамқорлығы үшін алғыс сезімін білдірді. Қазақстан-Ресей ынтымақтастығын нығайту, өзінің ана тілін, ұлттық мәдениеті мен салт дәстүрлерін сақтау үшін Ресейде тұратын этникалық қазақтар, ізгілік атаулының бәрін атадан балаға мұра ретінде

жеткізетіндерін атап көрсетті[3, 2776.].

2000 жылы маусым мен қазанда Президент Н.Ә. Назарбаевтың Мәскеуге және Президент В.В. Путиннің Астанаға ресми сапарлары болды. Екі ел басшылары экономикалық ынтымақтастыққа, әскери-саяси, мәдени-гуманитарлық және басқа салалардағы өзара іс-қимылға қатысты бірқатар маңызды мәселелерді қарап, шешті. Тараптар халықтардың ортақ мәдени мұрасын және ұлттық мәдениеттердің өзіндік болмыс-бітімін сақтауға жәрдемдесу және ортақ мәдени, оқу-білім, ақпараттық кеңістіктің кеңейтілуіне жан-жақты қолдау көрсету ниетін қуаттады. 2001-2003 жылдарға арналған Гуманитарлық ынтымақтастық бағдарламасында осыған бағытталған іс-шаралар қорытындыланды.

Кремльде екі ел басшыларының 2002 жылы 19 желтоқсанда «жабық есік» жағдайында өткен кездесудің басты нәтижесі 2003 жылды Қазақстанның Ресейдегі жылы деп жариялауы болды. Екі ел басшылары ынтымақтастықты мәңгілік достық пен одақтастық жағдайында дамытуға уағдаласты. 2001 жылы қабылданған Гуманитарлық ынтымақтастықтың 2001-2003 жылдарға арналған бағдарламасы аясында Қазақстанда Ресей мәдениетінің күндері үлкен табыспен өтті. 2001 жылы наурызда Одақтар үйінің Колонналы залында еліміздің тәуелсіздігінің 10 жылдығына Қазақстанның белгілі өнер шеберлерінің қатысуымен Наурыз мейрамы мерекеленді.

Мәскеуде 2001 жылы қазанда Алматы Өнер шеберлерінің фестивалі өтті. Алматының белгілі артистері Ресейдің мемлекеттік академиялық Үлкен театрында, П. И. Чайковский атындағы Концерт залының сахнасында өнер көрсетті. Білім беру саласындағы ынтымақтастық дамыды. Л. Н. Гумилев атындағы астаналық Еуразия университетінің базасы негізінде құрылған ММУ филиалының төрт факультетіне алғашқы қазақстандық студенттер қабылданды, ММУ-де оқуды жалғастыру үшін қазақстандық студенттерді арнайы бағытта қабылдау дәстүрі жалғастырылды. Гуманитарлық ынтымақтастық бағдарламасына сәйкес 2002 жылғы мамыр-маусымда Ресейде Қазақстан мәдениетінің күндері, сондай-ақ бірқатары Санкт-Петербургте, ал іс-шаралардың елеулі бөлігі Ресейдің шектес облыстарында өтті. Мәскеуде бірінші рет Астана күндері ұйымдастырылып, Ресей астанасының сахналарында Қазақстанның артистері мен шығармашылық ұжымдары өнер көрсетті. Сонымен қатар Павлодар суретшісі А. Бибин еңбектерінің Мәскеудің Қазіргі заманғы өнер мұражайында өткен көрмесі мәскеуліктердің ыстық ықыласын туғызды, орыс кино әуесқойлары еліміздің белгілі фильмдерін тамашалды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2003 ж. 17-19 ақпанда Ресейге сапарында, ол елде Қазақстан жылының салтанатты ашылу рәсіміне қатысты. Кездесу екі елдің арасындағы екі жақты өзара іс-қимыл мәселелері, халықаралық проблемалардың кең ауқымы және саяси пікір алысудың ашық, сенімгерлік сипатын қуаттады. Ресейдегі Қазақстан жылы шеңберінде толып жатқан ғылыми-практикалық конференциялар, дөңгелек үстелдер, оқулар, семинарлар, мен басқа да форумдар өткізілді.

2003 ж. 14 мамырда Мәскеуде «Ресей-Қазақстан ынтымақтастығы ХХІ ғасырда. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету және лаңкестік қатерлеріне қарсы тұру проблемалары» атты конференцияда М. Тәжиннің жасаған баяндамасында «Қауіпсіздікті әскери-саяси шаралар жүйесі ретінде пайымдау да кешегі көнерген көзқарас. Еуразияның орталық бөлігінің қауіпсіздігі ескі идеологиялық пайымдарға немесе әскери бақылауға емес, экономикалық нақты өлшемдерге негізделуге тиіс екенін қарапайым түсінудің өзі біздің болашақтың құрылуы торынан құтылуымызға мүмкіндік береді. Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Еуразия одағының үлгісін ұсынғанда, міне, нақ осы пайымдау ескерілген еді. Толғағы көп тоқсаныншы жылдар артта қалып, бүгінгі күні сонда айтылған басты үлгілік идеялар қайта өзекті бола түсуде. Мұндағы үш сара идея уақыт сынынан мүдірмей өтті. Біріншісі, тараптардың айқын әрі бүкпесіз экономикалық мүдделері ғана ынтымақ негізі бола алады. Қандай да бір идеология мен даулы дәлелдердің

қажеті шамалы. Екіншісі, интеграцияның кез келген нысанының таза еріктілігі. Тамұққа апаратын жолдың да игі ниетпен төселгені белгілі. Бүгінгі күні күштеуге негізделген интеграциялық пиғылды ешкімнің қабылдамасы аян. Үшіншісі, кең ауқымда түсінілетін қауіпсіздік қана интеграциялануға деген ниеттің қауатты қайнары бола алды» [7].

Мәскеуде қазақ өнер шеберлерінің Үлкен театр сахнасында еліміздің атақты артистерінің өнері мен халқымыздың музыкалық мұрасымен көрермендер танысты. Оқу-білім саласындағы байланыстар дамыды. Қазақ тілін меңгерген мамандарды кәсіптік даярлау саласын да дамытылды. 2003 жылы Мәскеу Мемлекеттік Лингвистикалық университетінде Қазақ тілі мен мәдениеті орталығы ашылып, онда екі елдің жоғарғы оқу орындары арасындағы байланыстары дамыту жоспарланды. Новосибирскіде 2003 жылы шілдеде екі ел жастарының фестивалінде жастар саясатын жетілдіру жолдарын, өкімет органдарымен өзара іс-қимыл проблемаларын талқыланды. Қазақстан жылы аясында Ресейде мәдени-гуманитарлық саладағы екі жақты ынтымақтастық нығайтылып, еліміздің 25-тен астам концері, 10 көрмесі, 20 гастролы өткізілді. Ал келесі 2004 жылды еліміздегі Ресей Жылы деп жариялау оның жалғасы болды. Астанада 2004 жылғы қыркүйекте өткізілген Ресей ұлттық көрмесі екі мемлекеттің әртүрлі байланыстарының дамуына үлкен серпін берді. 2004 жылы наурыз мерекесі қарсаңында Қазақстан Елшілігінде Ресейдегі қазақ өңірлік қоғамдық ұйымдарының басшыларымен ұйымдастырылған кездесуде отандастармен мәдени гуманитарлық байланыстарды дамыту, экономика саласындағы ынтымақтастық және т.б. мәселелер талқыланды. Омбы қаласында қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уалихановқа ескерткіш қойылды. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев 1994 жылы 29 наурызда Мәскеуге арнайы сапары кезінде М.В. Ломоносов атындағы ММУ-нің профессор-оқытушылар құрамы және студенттермен кездесуі өтті. Осы интеллектуальды аудиторияның алдында кеңестен кейінгі аймақтағы мемлекеттердің даму перспективасы туралы лекция оқығанда, ТМД-ға мүше елдердің мүлдем жаңа бірлестігін құру идеясын және оны Еуразия одағы (ЕАО) деп атауды ұсынған болатын [8, 256 б.]. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Еуразия мемлекеттер одағын құру туралы идеясының жария етілгенінің он жылдығына орай және «Еуразиялық мыңжылдықтың бастауында: үрдістер мен келешек» деген конференция М. В. Ломоносов атындағы ММУ-де өтті.

Ресейдегі қазақстан жылы мен Қазақстандағы ресей жылы аясындағы 2003-2004 жылдарындағы іс-шаралар, екі мемлекет ынтымақтастығының он жылдығына қорытынды жасап, алдағы уақытта жаңа қатынастарды жасауға жол ашты. Мемлекеттік хатшы О. Әбдікәрімов бастаған қазақстандық делегация мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық саласында 2005 жылы қазан айында Астраханда Құрманғазы Сағырбаев атындағы Мемлекетаралық мәдени орталықтың салтанатты ашылуы рәсіміне қатысты.

«Ресей мен Қазақстанның ғылыми топтары арасында мәдениет және білім саласында тығыз байланыстар қалыптасқан. Соңғы уақытта елдеріміздің арасында гуманитарлық ынтымақтастықты дамыту мен нығайтуда жақсы тәжірибие жинақталды»- деп сеніммен айтуға болады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарымен, отандастардың қоғамдық бірлестіктерімен, Қазақстандық Ресей (кеңес) жоғары оқу орындарының түлектері қауымдастығымен, Қазақстандық орыс мектептерінің мұғалімдері қауымдастығымен, орыс тілін зерттейтін ғалымдармен және журналистер қоғамдастығымен сындарлы қарым-қатынастар орнатылған [9, 121 б.].

Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы қатынастарының екі жақты өзара іс-қимылдың негіздерін айқындаудың ең алғашқы қадамдарынан бастап ең жоғарғы дәрежедегі мемлекетаралық ынтымақтастыққа – стратегиялық әріптестік пен одақтастыққа дейінгі тарихын қарағанда тәуелсіздік алған сәттен бастап жиырма жыл кезеңінде, біздің елдеріміз тұтас дәуірге тең ауыр да, қиын жолдан өткенін айтуға болады.

Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы мәңгілік достастықпен біріккен. Олар ХХІ ғасырда да ұлттық қауіпсіздік, саяси тұрақтылықтың, ұлтаралық келісімнің және екі мемлекеттің де гүлденуінің кепілі болып табылатын осы достықты сақтауға және нығайтуға міндеттене ді. Міне, осындай құжаттар достас екі елдің саяси, экономикалық, мәдени, ғылыми байланыстарын нығайтудың қайнар көзіне айналды. Екі мемлекет басшыларының берік саясаты арқасында осы жылдардың бәрінде Қазақстан-Ресей қатынастары бауырлас мемлекеттер халықтарының мүдделері үшін дәйекті, нысаналы түрде, туындаған мәселелердің бәрін нақты шешу арқылы дамыды. Екі ел қатынастарының болашақтағы дамуына талдау жасағанда Қазақстан мен Ресей алдағы уақытта да байланыстарды дәйекті де серпінді түрде дамытатын болады, көп жоспарлы ынтымақтастықты кеңейтеді және біздің халықтарымыздың игілігі мен гүлденуі үшін жаңа жүз жылдықта мәңгі достық пен одақтастық принциптерінің бұлжымайтындығын қуаттайды деп сеніммен айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Независимый Казахстан глазами зарубежных экспертов: Книга альбом на казахском, русском и английском языках / С.Ф.Мажитов. – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» 2011. -440с.
2. Толмачев Г. Елбасы. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев туралы деректі повест / ауд. С. Мұратбеков - Алматы: Дәуір, 2000.- 248 б.
3. Мансуров Т.А. Қазақстан-Ресей қатынастары өзгерістер дәуірінде.1991-2001.А., 2006.448б., -269.б.
4. Назарбаев Н.Ә. Барлықтарыңызды көзді ашып қарауға шақырамын //Егемен Қазақстан.-2000,6сәуір.
5. Тоқаев Қ. Қазақстан Республикасының дипломатиясы. Алматы 2002.552 бет. -81-б.
6. Мансұров Т. Қазақстан-Ресей стратегиялық әріптестік //Ақиқат.-2001. № 7. 3-11- б.
7. Тажин М. Ресей-Қазақстан ынтымақтастығы ХХІ ғасырда. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету және лаңкестік қатерлеріне қарсы тұру проблемалары атта конференциядағы баяндамасынан үзінді // Егемен Қазақстан. - 2003. - 17 мамыр.
8. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында.- Алматы: «Атамұра», 2003. - 256 б.
9. Бочарников М. Ресей мен Қазақстан :жаңа жаһандық әлемдегі стратегиялық әріптестер.//Дипломатия Жаршысы. 3(21)2009. -121б.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK:94(574) “1920/30”:336.22

ҚАЗАҚСТАНДА АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ НАУҚАНЫ: ҚАЗАҚ ШАРУАЛАРЫН ҚУҒЫНДАУ

Қозыбақова Ф.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
 E-mail: Fatima.kozybakova@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада И.В.Сталин бастаған большевиктер партиясы ірі мал иелерін тәркілеу саясатын бастамай тұрып-ақ, төніп келе жатқан үлкен қатерден, яғни «Астық дағдарысынан» шығу себептерін түсіндіре келіп, астықпен еркін сауда жасайтын ауқатты шаруаларға қарсы бітіспес күрес жариялауы, оның Қазақстанда жекешелер шаруашылығын одан әрі күйретуге әкеп соқтырған қайшылықты зардабы баяндалады. В.И.Сталин еңбектері талдана отырып, ҚР ПА, ҚР ҚРОМА мұрағаттарындағы деректер мен құжаттар негізінде қарастырылады.

Автор кеңестік Қазақстанның империялық билік кезіндегі астықпен еркін сауда жасайтын «ауқатты шаруа» қауымының табиғатына қарсы бағытталған, адамгершіліктен жұрдай, қылмысты саясатын баяндайды. Сондықтан да оның зардаптары да аса ауыр: ауыл шаруашылығындағы дәстүрлі мал шаруашылығын табиғи ерекшеліктерге сай тиімді ұйымдастыра алатын ең іскер, білікті шаруақор адамдардан айырып, дәстүрлі шаруашылықты біржола күйретуге әкелгендігін ғылыми негіздейді.

Түйін сөздер: империялық билік, И.В.Сталин, дағдарыс, мұрағат, частник, конференция, тоталитаризм, сот, қаулы, бүлік, мемлекет, қылмыс, кодекс, ауқатты, бай, жекеше.

КАМПАНИЯ ПО ЗАГОТОВКЕ КОРМОВ В КАЗАХСТАНЕ: РЕПРЕССИЯ КАЗАХСКИХ КРЕСТЬЯН

Козыбакова Ф.А.

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы
 E-mail: Fatima.kozybakova@mail.ru

Аннотация. В этой статье проанализированы причины «Зернового кризиса», действия партии большевиков против зажиточных крестьян. Автор на основе трудов И.В. Сталина и документальных источников АП РК и ЦГА РК доказывает, что центр был заинтересован стабильно держать цену и был против рыночного отношения, не поднимать цену базара.

Исследователь считает политику имперской власти советского Казахстана по «ликвидации зажиточных крестьян» противоестественной, лишенной человечности, преступной политикой и указывают на тяжелые последствия, как лишение казахских хозяйств знатоков основ и правил организации традиционного скотоводства, с учетом природных особенностей сельского хозяйства Края. Автор дает научное обоснование окончательному разрушению традиционного хозяйства казахов.

Ключевые слова: имперская власть, И.В. Сталин, кризис, архив, частник, конференция, тоталитаризм, суд, постановление, мятеж, государство, преступление, кодекс, зажиточный, бай, частный.

CAMPAIGN ON THE PURVEYANCE OF FORAGE IN KAZAKHSTAN: REPRESSION OF KAZAKH PEASANTS

Kozybakova F.A.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

E-mail: Fatima.kozybakova@mail.ru

Abstract. In this article analysed reasons of the «Grain-growing crisis», actions of party of bolshevik against prosperous peasants. The author on the basis of works of Y.V. Stalin and documentary sources of the PA and CGA of the Republic of Kazakhstan proves that a center was interested stably to hold a price and felt strongly about a market relation, not to lift the cost of market.

Author consider that “liquidation against prosperous peasants” politics of soviet Kazakhstan imperial authority is unnatural, lacking humanism and illegal politics. Thus it has unbearable consequences: liquidation of knowledgeable, experienced people, who knew how to organize traditional cattle breeding based upon natural characteristics of agriculture. Author scientifically prove the final destruction of traditional economics.

Keywords: imperial power, Y.V. Stalin, crisis, archive, private trader, conference, totalitarianism, court, decision, revolt, state, crime, code prosperous, rich man, private.

Ірі мал иелерін кәмпескелеу, тәркілеу саясаты басталмай тұрып-ақ, И.Сталин бастаған большевиктер партиясы бүкіл елде бай кулак атаулыны жою саясатын бастап жіберген еді. Оның басты сылтауы астық дайындау жоспарының көңілдегідей орындалмауы болды. БК(б)П-ның барлық ұйымдарына жолданған «Дайындау науқанының алғашқы қорытындалары және партияның алдағы міндеттері» атты нұсқау хатта бұл жағдай түсіндірілді: «... Егер 1927 жылғы январьда біз 428 миллион пұт дәнді астық дайындап үлгерген болсақ, ал дайындалған дәнді астық 300 млн пұтқа әрең жетті. Демек, 1928 жылғы январьда біздегі дефицит, жетімсіздік 1927 жылғы январьдағымен салыстырғанда 128 млн пұт еді. Міне, осы жетімсіздік астық дайындаудағы дағдарыстың шамамен көрсетілген цифрлы мөлшері болып табылады.»[1, -11-б.]

Мұнан ары осы нұсқауды Орталық партия Комитеті атынан жолдап отырған И. Сталин «Астық дағдарысы» дегеннің не екенін нақтылап түсіндірді. Бұл дегенің оның, ойынша, біріншіден, «жұмысшы аудандарын жабдықтаудағы дағдарыс, бұл аудандарда астық бағасының көтерілуі, жұмысшылардың реалды жалақысының кері кетуі»;

Бұл сондай-ақ, екіншіден, «Қызыл Армияны жабдықтаудағы дағдарыс, қызыл армияшылар арасындағы наразылық деген сөз»;

Үшіншіден, бұл астыққа бағаның көтерілуіне байланысты «зығыршылар мен мақташылардың астық өндіруге көшуі» және осының салдарынан шикізат жетіспей «тоқыма өнеркәсібінің тиісті тарауларының кемуі деген сөз»;

Төртіншіден, мұның өзі «жабдық пен ауылшаруашылық машиналарын әкелуге қажетті экспорт мұқтаждықтары үшін де арналған астық қорының мемлекет қолында болмауы деген сөз»;

Бесіншіден, мұны «баға жөніндегі бүкіл саясатымыздың бұзылуы» - деп қарау керек.[2, -11-12-бб.]

Осындай «нақты» дәлелдер келтірген И. Сталин партия ұйымдарын төніп келе жатқан үлкен қатерден, яғни дағдарыстан сақтандырған болды. Әдеттегідей ол бұл жолы да қорқытып алып, одан соң ақыл айтты. Бірақ айтқан «ақылы» қатал талап қоюмен ұштасып жатты. Оның өзі, негізінен, «128 миллион пұт дефицитті жою керек», - дегенге келіп тірелді.

И.Сталин «мәнін» ашқан астық дағдарысының біз зерттеп отырған мәселеге қатысы мынада: ол осы дағдарыс себептерін түсіндіре келіп, кулактарға, астықпен еркін сауда (Сталинше айтқанда «алыпсатарлық») жасайтын ауқатты шаруаларға қарсы бітіспес күрес жариялады.

«Біріншіден, - деді ол, - Деревня өсіп, баюда. Ең алдымен кулак өсіп, байыды. Үш жылғы бітік егін тегін кеткен жоқ... Алайда, деревняның ауқатты топтары биыл шикізаттық дақылдар арқылы, ет өнімдері арқылы, (т.б. арқылы) тіршілік етуге мүмкіндік алып, астық өнімдерінің бағасын қымбаттату үшін оны өз қолдарында ұстап қалды. Рас, кулакты астық өнімдерінің негізгі иесі деп есептеуге болмайды, бірақ ол деревняда шаруашылық жөніндегі беделді адам, астығына қымбат төлейтін қаладағы алыпсатармен оның байланысы бар, ал біздің дайындаушы ұйымдарымыздың тарапынан ол қарсы әрекет кездестірмегендіктен, астықтың бағасын арттыру мәселесінде орташаны соңынан ертіп алуға оның мүмкіндігі болып отыр.»[3, -13-14-бб.]

Көріп отырмыз, нарықтық қатынас атаулыға мүлде жаны қас және бағаны жоғарыдан мемлекеттік жолмен ұстап тұруды жақтайтын И. Сталин ежелден келе жатқан шаруа психологиясын – олардың базар бағасын көтеруге деген ынтасын күйретуге шақырды. «Біздің дайындаушы ұйымдарымыз, - деді одан әрі ол, - алыпсатарлықты ауыздықтау орнына өзара жанталасқан бәсеке жүргізді, дайыналушылардың біртұтас майданын бұзды, астықтың бағасын өршітіп жіберді, сөйтіп жалдаптар мен кулактардың баға жөніндегі советтік саясатты бұзуына, рынокты нашарлатуына, дайындық қарқынын бәсеңдетуіне еріксіз көмектесіп отырды.»[4, -14-б.]

Мұнан ары И.Сталин партия ұйымдарын осы мәселемен белсенді айналыспады, бұл істе олар өздеріне жүктелетін жұмысты ұмытып кетті, - деп ренжіді. Сонымен бірге ол партия ұйымдарының кулакқа қарсы өз деңгейінде жүргізбей отырғанына да қатты қынжылды. «Кулактарға қарсы және кулактың қауіпіне қарсы күресте алатын болсақ, онда біздің партия ұйымдары әлі де бұл жөнінде істеуге тиісті жұмыстардың бәрін түгел істей қойған жоқ. Соңғы кезде біздің ұйымдарымызда, партия ұйымдарында болсын, басқа ұйымдарда болсын, партияға жат, белгілі элементтердің пайда болған себептері, тегінде міне осы; бұл элементтер деревнядағы таптарды көрмейді, біздің таптық саясатымыздың негізін түсінбейді, сөйтіп жұмыс жүргізгенде деревняда екімді ренжітпеуге, кулакпен тату тұруға жалпы ажанда деревнядағы «барлық таптарға» бірдей жақсы атты көрінуге әрекеттенеді. [5, -15-б.]

Кулакқа қарсы күрес жүргізе алмайтын мұндай коммунистердің барынан жоғы жақсы деп қортындылады өз ойын И.Сталин. «Осының бәрі, - деді ол, - біздің жұмысымыздағы қателермен, өнеркәсіп тауарларының деревняға кем апарылуы, ауылшыруашылықтың салынуының жеткіліксіздігі, деревнядан басы артық ақшаны жина ала білмеушілік сияқты, т.с. қателер қосыла келіп, - астық дайындаудағы дағдарыстың тууына жағдайлар жасады.»[6, -16-б.]

И.Сталин аталған қателерді жоюды талап ете отырып, бұл істе жауапкершілік «тек партияның жергілікті ұйымдарына ғана емес, ең алдымен Орталық Комитетке жүктелді[7, -16-б.], - деп түйіндеді өз ойын.

Астық дағдарысынан шығудың ең басты жолы кулактарға қарсы РСФСР қылмысты істер Кодекстің 107 бабын қолдану болды. Бұл бап бойынша сатып алу, тағып қою жолмен таурларға бағаны қасақана көтерген кінәлерді үш жылға дейін бас еркінен айырып соттау, олардың дүние-мүлкін түгелдей немесе ішінара кәмпескелеу көзделді.[8, -34б.]

Қылмысты істер кодексінің бұл бабын кулактарға қарсы қолдану туралы нұсқауды И.Сталин өзінің 1928 жылдың 15 қаңтары мен 6 ақпаны аралығында Сібірді аралаған сапарында берді.[9, -69-б.]

Енді кулактардағы барлық артық астықтар сот жолымен мемлекет пайдасына кәмпескеленді, ол кәмпескеленген астықтың 25% (Қазақстанда 20%)[10, -15-б.] кедейлер және қуаты шамалы орташаларға төменгі мемлекеттік бағамен немесе ұзақ мерзімді қарызға берілуі тиіс болды[11, -34-б.].

Жоғарыда аталған 1928 жылы 13 ақпанда «БК(б)П Орталық Комитеті тапсыруы бойынша» И. Сталин қол қойған партияның барлық ұйымдарына нұсқауда ауқатты шаруаларға қарсы тағы да мынандай қосымша қысымдар жасау белгіленді.

«Шаруалардың мемлекетке бересілі борышын (ауылшаруашылық салық, қауіпсіздендіру, қарыз, т.б. жөніндегі недоимкалар) өндірірде, деревняның дәулетті топтарына, әсіресе кулактарға қысым жасау... қажет[12, -21-б.]».

«Өзара салық жөнінде деревняның кулактары мен ауқатты топтары үшін ауылшаруашылық салығымен салыстырғанда көтеріңкі салық прогрессиясы қолданылсын...

Дайындау науқанының барысында партия, совет және кооператив ұйымдарын тексеру, үзілді-кесілді тазарту ісін жүргізе отырып, олардан жат элементтер мен бояма элементтер қуылатын болсын...[13, -21-б.]».

Орталықтың нұсқауы жергілікті жерлерде азық-түлік дайындау науқанының негізгі ауыртпалығын байлар мен кулактарға бағыттауға жұмылдырды. Қазақстандағы жағдайды Ақтөбе губерниялық партия комитетінің өзінің жергілікті комитеттеріне 1928 жылдың 29 сәуірінде жолдаған нұсқау-жарлығынан аңғара аламыз. Жарлықта алғаш бүкіл елдегі жағдайға және осыған байланысты губерния алдында «тұрған міндеттерге қысқаша түсініктеме берілген. «Елдің шаруашылықтық жағдайы, ... деп атап көрсетілген онда, —қазір барлық күштерді және әдістерді астық даярлау мәселесі төңірегіне барынша жұмылдыруды талап етеді. Өйткені «астыққа деген ең төменгі сұранысты қамтамасыз ету үшін бізге осы кварталда 100 млн пұттан кем дайындамау керек» (БК(б)П ОК Саяси бюросының нұсқауынан). Бүкіл Қазақстан бойынша 7 млн пұт дайындалуы тиіс. Осы негізгі міндеттерге сөйкес БК(б)П губкомы астық дайындау науқанын тағы да шұғыл, кеңінен өрістетуді ұсынады. Оның өзін орташаға және кедейге байланысты асыра сілтеулерге жол бермеу және оларды түзету (артық астықты заңсыз кәмпескелеу, тұтқынға алумен әуестену және с, с.), тек ауылмен деревняның ауқатты, кулак-бай тобына қысым жасау түрінде жүргізу керек.

Біздің губерниямызда мамыр-маусым бойы 200 000 пұт даярлануы тиіс[14].

Нұсқаудан көріп отырмыз, Мәскеуден берілген нұсқауда тек «кулакты» жазалау ұсынылса, қазақстандықтар оған қоса «ауқаттыларды» да, «байларды» да қуғындауды ұсынады. Әсіресе «ауқаттыларға» кімдер жататынын әлі ешкім ажырата алмайтын заманда бұл төтенше нұсқау, әрине орташаны да қамтып кетті.

Бұл аз болғандай осы нұсқаудың қаулы бөліміндегі 3-ші пунктті «ауқатты», «бай» деген ұғымға «частник», яғни «жекеше» деген әлеуметтік категорияны енгізіп жазалаудың ауқымын одан ары кеңейте түсті. Түсінікті болу үшін осы бағыт орыс тілінен аудармай сол қалпында оқып көрелік: «З.В. проводимую кампанию необходимо усилить нажим на кулацко-байскую часть аула и деревни и частных (бөліп керсеткен біз – Ф. Қ.), злостно спекулирующих на хлебе, применяя к ним директиву ЦК 107 ст. УК, учитывая при этом необходимости недопущения ранее имевших место ошибок в применении этой статьи и других мер нажима к средняцким группам[15].

Иә, қаулы өзін-өзі теріске шығарады: орташаларға қысым жасама, «жекешеге» қысым жаса дейді, сөйтіп орташаның да жекеше шаруашылығы бар екенін естен шығарады.

Нұсқаудың 5-ші пунктті «кулак пен байға қарсы кедейлер мен орташаларды топтастырып, нағыз таптық өрлеу туғызуға байланысты түсіндіру жұмыстарын дайындау науқанын да күшейте түсуге шақырды[16].

Ал оның 6-шы пунктті «халықтың ауқатты бөлігінен әртүрлі қарыздарды өндіріп алу» жұмысын «астық дайындауды күшейтумен ұштастыра жүргізуді» ұсынады[17].

Осылайша, бұл нұсқау тағы да «халықтың ауқатты бөлігіне» (олардың кім екендері толық айқын болмаса да) қысым жасауға шақырды.

1928-1930 жылдары Қазақстанда, әсіресе, оның астықты солтүстік аудандарында егін шықпай қалды. Ал 1929-1930 жылғы қыста даланы жұт жайлады. «1928-1929 жылы күз бен қысқа астық тапсыру жоспары 11,5 миллион центнер болып белгіленген еді, мұның өзі шаруа қожалықтарының нақты мүмкіндіктерінен үштен бір бөлікке дерлік артық болатын[18]».

Оның үстіне тапсырылатын астық жинауды төтенше шаралар арқылы жүргізу салған беттен республикадағы жағдайды ушықтырып ала жөнелді. Деревнялар мен ауылдарға өлкелік және округтік органдардан төтенше нұсқаулар мен правоар берілген 4812 уәкіл жіберілді. Қатыгездік пен құралдарды қолдануда талғамсыздық таныту, өрескел іс-қимыл бұлардың жұмысының негізгі өзегіне айналды. Басты соққы кулактар мен байларға берілуі керек еді. Бірақ жағдайды нашар білетін уәкілдер көп ретте орташаларды, кейде тіпті кедей-кепшікті соғып жатты.

Әкімшілік шаралар экономикалық тиімділік бере қоймады. Жазаланған 34121 «бай мен кулактан» 631 мың пұт астық және 53400 мал алынды, мұның астық дайындау жоспарының бар-жоғы бір процентке жуығы және ет дайындаудың 3,5 проценті еді. Солай болса да «ВКП(б) Қазақ өлкелік комитеті 1929 жылдың көктемінде астық дайындаудың жоспарын 84,3 процентке, ал ет дайындаудың ірі қара бойынша өткен жылмен салыстырғанда 1,5 есе көп болғаны жөнінде рапорт берді[19, -170-б.].

Астық дайындау жөніндегі негізгі салмақ орташалар мен кедейлерге түскені белгілі, Және олардың көбісінің астығы соңғы түйір дәнге дейін сыпырып алынды. Мүлдем егін салмайтын көшпелі қазақ қожалықтары да астық тапсыруға міндетті болды.

1931 жылғы 23 августе Балқаш ауданы 7 ауыл кеңесінің бас қосқан жиналысында мынадай қаулы қабылданады:

«Ауданнан келген астық жоспары негізінен қабыл алынсын. Ауылдардан алынған мағлұматтарға қарай әр шаруашылықтың ыңғайына қарай бөлінсін. Бұл жөнінде ауылдарға бөлінген жоспарлар қалай да мерзімді уақытында орындалатын болсын. Бай-кулактар тапсыруға тиісті астық жоспарын бсс күн ішінде орындайтын болсын. Әрқайсысы осы бес күн ішінде орындамаса, тиісті жазасы беріліп, ауылдан қуылуға дейін шара көріңсін.

Астық бітпей қашан соңғы түйірге дейін сыпырылып алынғанша, өлкелік комитет басшылары жоспарды қалай да орындатумен болды. Тіпті, партия қызметкерлерінің де төзімі түгесіді. Облыстық, аудандық партия комитетінің хатшысы Извари былай деп телеграмма соққан: «Астық әзірлеу жоспарын біз бидаймен емес, балықпен және құс етімен орындай аламыз». Бірақ Голощекин оларды сотқа берген.

1932 жылдың басынан бастап Алматыға жер-жердегі аштық туралы хабарлар айтыла бастайды. Оның негізгі себебінің бірі астық дайындауда асыра сілтеушіліктерге бой беру болып табылады. Ырғыз аудандық партия комитетінен Тоқтаров Голощекин атына мынадай телеграмма берген: «Өлкелік комитет, Голощекинге, астық әзірлеу жоспарын орындау есебіне, жұртқа берілуге тиіс бидайды ұстап қалу арқылы, 300 центнер астық жинады. Ішінара 2203 қожалықта анықталған аштықты көріп, әзірленген астықты етке мал өткізушілерге үлестіру үшін кері қайтаруға нұсқау беруіңізді сұрайды[20]».

Тұқым жинау барысында жіберілген қателіктер, атап айтқанда тұқым жоспарының түтін басына түсірілуі, бұрын соңды егін екпеген малшыларға да осындай салықтың салынуы малдың базарға көптеп шығарылуына немқұрайлылық көзқарасын тудырды. Мәселен, «Қызылорда округінде түйені 2 пұт, ал қойды 8 қадақ бидайға айырбастай берген[21]». Оның үстіне кей жерлерде егін егу жоспарлары көтеріңкі түрде бекітіліп, жергілікті ерекшеліктер тіптен ескерусіз қалған. Мысалы, мал шаруашылығына негізінен Қармақшы ауданының мал өсіруден түсетін табысы, округтік қаржы бөлімінің мәліметі бойынша бір миллион сомнан асса, ал жер шаруашылығынан (егіс көлемі 1200 алынғаны бар) 95 мың сом ғана болған. Осыған қарамастан,

егістікті 13085 гектарға жеткізу жоспарланған. Бұған себеп тұқым қайда? «Тереңөзек ауданында кедейлердің үйлерін тінтіп, тұқым өткізу жоспарын орындамағандарға 6-ауылдан – 10, 8-ауылдан —15, 10,11-ауылдан 10 кедей мен батырақты қамауға алған[22].

Сталиннің нұсқауы кезінде колхоздағы, жеке қожалықтардағы астық түгелімен сыпырып алынды, валюта үшін шет елдерге астық сату шектен тыс арттырылды. Мысалы: «1930 жылғы жиналған 835 миллион центнер астықтың 48,4 миллион центнері экспортқа шығарылған. Ал, 1931 жылы бар болғаны 695 миллион центнер астық жиналса да сыртқы рынокқа 51,8 миллион центнер астық жөнелтілді. Көп колхоздар тіпті тұқым қорынсыз қалды, Кеңес үкіметі ашыққандарға аяусыз жазалау шараларын қолданды. 1932 жылдың тамыз айында егіс даласында астық алғаны үшін ату жазасын шығарды. Сол жылы 55 мың адам тұтқынға алынып, 2 мыңы атылды[23].

Тағы да деректерге жүгінелік: 5-ші ауыл кеңесі алқа мүшелерінің бас қосқан мәжілісінен (16/XII – 1931 жыл №14 тоқтам санынан); Ауылға саяси науқанға байланысты шыққаннан кейін алқа отырысы мына кемшіліктерді көрсетеді. Бұл бригадирлер берілген 48 сағат срок ішінде түрлі науқанды орындамай, жауапкер екендігін білмеген, өздерін жауапкерміз деп санамаған, өздеріне жазылып берілген документтерде не жазылғанын білмеген. Оған дәлел: сол айтылған 48 сағат срок ішінде түрлі саяси шаруашылыққа екпін беріп, барлық науқанды айтылған срок ішінде орындау орнына 61 пұт қана бастық алынған. Оның 13 пұты запас азық. «Біз шыққанда бәрін орындаймыз деп шығып уәде берген жоқпыз, келешекте де бәрін орындаймыз деп айта алмаймыз, әсіресе астық жағынан қауіптіміз, бірақ шамамыз келгенінше орындаймыз» - дейді. Сондықтан бұл жауапты бригадир Нұржігітұлы, Жұмашұлы, Бақжігітұлы, Сармантай ұлдарының істерін нашар деп тауып, алқа төмендегі тиянаққа келеді.

Қаулы: Осы аталған бригадирлердің жұмысты екпіндете алмағаны, қаулыны орындамағаны, жауапкершіліктерінің кеміп кеткені үшін ақырғы қатты сөгіс берілсін. Олардың ақырғы орындау срогі 12 сағат болсын. Егер барлық түрлі саяси науқандары 4 сағат ішінде орындалмаса аяусыз соққы берілсін[24, -17-б.].».

Бұл мәжілісте сөз болған жайттарды әдейі толық келтірдік. Жоғарыдағы бригадирлерді айыптап, жостарды орындауға мәжбүр ету – буынсыз жерге пышақ ұру еді. Сол себепті жазықсыз сотталғандар да болды. Мысалға: Балқаш аудандық тергеушісі 7 Қазақбайұлының 1932 жылғы 27 майдағы тергеу анықтамасынан үзінді келтірейік: «Балқаш аудандық тергеушісі Қазақбайұлы өз тергеуінде Қазақ заңының 109-110 параграфында айтылғандай, Балқаш ауданының 8-ші ауылындағы азаматтар Жолшыбекұлы, Айқымбайұлы, тағы басқа азаматтардың 65 санды қылмыс істерін таптым. 1931 жылдың август айларынан бастап аудан көлемінде астық дайындау жұмысы, сақтық тұқым қорын жинау жұмысына даярлық жүргізілген. Астық дайындау жұмысы мен түрлі саяси шаруашылық науқандарды өткізуге 11-ауылға аудандық жерден Можитұлы жіберілген. Ол ауылдағы ескі әдетке той қылу, ат шаптыру, үй тігу, қыз ұзату жұмыстары етек алып, түрлі науқан істеріне бөгет бола тұрса да, тиым салмаған. Ауылдағы кеңес, партия ұйымдары да бұл сияқты жолсыздықтармен күресе алмай, өздері бас болып той істетіп жүргендіктері анықталды. Мұның үстіне, ауданнан берілген 10980 пұт астық жоспарын орындау орнына оңшылдыққа салынып, бұл жоспарды орындай алмаймыз, орындасақ – ел ашығып қалады деп, солақай оңшылдыққа түскен. Мұндай сорақылықтармен күреспесе болмайды[25, -17-б.].».

Осындай қокан-лоққыдан кейін мұндай «саяси-шаруашылық науқанға» батылы барып кім қарсы шыққан?

Иә, мәселе не кулакқа, не социалистік құрылысқа! -деп тым төте, әрі біржақты қойылды. Дамудың балама жолдары бар емес пе? Жекеше шаруалар қожалықтарын немесе кооперативтерін өркендету жолдары ше? – деп ол кезде сұрақ қоюдың өзі қауіпті еді. Ауыл шаруашылығы екі

жолдың бірін ғана таңдауы тиіс болды және екінші жолды таңдады. Ал бұл жол – социалистік сектор жолы, меншік иелері атаулыны кулакқа жатқызып, шаруалардың ең іскер бөлігін жау тап ретінде жаппай жою жолы еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қараңыз: Сталин И.В: Шығармалар, Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -11-б.
2. Қараңыз: Сталин И.В: Шығармалар, Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -11-12-бб.
3. Сталин И.В: Шығармалар, Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -13-14-бб.
4. Сталин И.В: Шығармалар, Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -14-б.
5. Сталин И.В: Шығармалар, Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -15-б.
6. Сталин И.В: Шығармалар, Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -16-б.
7. Сталин И.В: Шығармалар, Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -16-б.
8. Қараңыз: Уголовный Кодекс РСФСР редакцией 1926 года с изменениями 20 марта 1931 года. М., 1931, «История Советского крестьянства», 2-том, -34-б.
9. Қараңыз: Сталин И.В. Шығармалар, 11 том, 3 б. Бұл туралы нақтырақ жазылған: Омарбеков Т. Шаруаларға шабуыл қалай басталды? И. В. Сталиннің Сібір сапарының Қазақстандағы салдарлары. // Ақиқат. 1993, № 61-65, Иконникова И.П., Угроватов А.П. Сталинская репетиция наступления на крестьянство. // «Вопросы истории КПСС», 1991, №1. – 69-б.
10. Омарбеков Т. Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру тарихы мен ағылымы. Докторл.дисс. авторефераты, А., 1994, -15-б.
11. История советского крестьянства. 2 том, -34-б.
12. Сталин И.В: Шығармалар, Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -21-б.
13. Сталин И.В: Шығармалар, Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -21-22-бб.
14. ҚР ПА, 131 қ., 1т., 1867-іс, 88п.
15. ҚР ПА, 131 қ., 1т., 1867-іс.
16. ҚР ПА, 131 қ., 1т., 1867-іс., 88-89 п.
17. «Социалистік Қазақстан», 1989 жыл 14 қаңтар.
18. «Социалистік Қазақстан», 1989 жыл 14 қаңтар.
19. «Жұлдыз», 1989, №12, -170-б.
20. «Алматы ақшамы», 1990 жыл 18 мамыр.
21. «Социалистік Қазақстан», 1990 жыл 26 тамыз
22. «Социалистік Қазақстан», 1990 жыл 26 тамыз
23. «Жетісу», 1992 17 наурыз.
24. «Жұлдыз», 1989. №12 -17-б.
25. «Жұлдыз», 1989. №12, -17-б.

REFERENCES

1. Stalin I.V. Shygarmlar, Almaty: Kazbirmembas, 1950, 11 tom, 431 bet, - 1950, sem 6, 25 000 dana, -11-b.
2. Stalin I.V. Shygarmlar, Almaty: Kazbirmembas, 1950, 11 tom, 431 bet, - 1950, sem 6, 25 000 dana, -11-12-b.
3. Stalin I.V. Shygarmlar, Almaty: Kazbirmembas, 1950, 11 tom, 431 bet, - 1950, sem 6, 25 000 dana, -13-14-b.
4. Stalin I.V. Shygarmlar, Almaty: Kazbirmembas, 1950, 11 tom, 431 bet, - 1950, sem 6, 25 000 dana, -14-15-b.
5. Stalin I.V. Shygarmlar, Almaty: Kazbirmembas, 1950, 11 tom, 431 bet, - 1950, sem 6, 25 000 dana, -15-b.
6. Stalin I.V. Shygarmlar, Almaty: Kazbirmembas, 1950, 11 tom, 431 bet, - 1950, sem 6, 25 000 dana, -16-b.
7. Stalin I.V. Shygarmlar, Almaty: Kazbirmembas, 1950, 11 tom, 431 bet, - 1950, sem 6, 25 000 dana, -16-b.
8. Uголовnyj Kodeks RSFSR redakciej 1926 goda s izmenenijami 20 marta 1931 goda. M., 1931, «Istorija Sovetskogo krestjanstva», 2 tom, -34-b
9. Stalin I.V. Shygarmlar, Almaty: Kazbirmembas, 1950, 11 tom, 431 bet, - 1950, sem 6, 25 000 dana, -3-b. Bul turaly naktyrak zhazylgan: Omarbekov T.. Sharualarga shabuyl kalay bastalady? I.V. Stalinin Sibir saparynyn Kazakstandagy saldarlary. // Akikat. 1993, № 61-65, Ikonnikova I.P., Ugrovatov A.P. Stalinskaja repeticija nastuplenija nakrest'janstvo. // «Voprosy istorii KPSS», 1991, №1. – 69-b.

10. Omarbekov T. Kazakh sharualaryn zheke menshik kozhalyktarynan ajyru zhane uzhymdastyru tarihy men agylymy. Doktorl.diss. avtoreferaty, Almaty., 1994, -15-b.
11. Istorija sovetskogo krestjanstva. 2 tom , -34-b.
12. Stalin I.V. Shygarmalar, Almaty: Kazbirmembas, 1950, 11 tom, 431 bet, - 1950, sem 6, 25 000 dana, -21-b.
13. Stalin I.V. Shygarmalar, Almaty: Kazbirmembas, 1950, 11 tom, 431 bet, - 1950, sem 6, 25 000 dana, -21-22-b.
14. RK PA, a.131 , 1 tom., 1867-is, 88 p.
15. RK PA, a.131 ,1 tom, 1867 is.
- 16 RK PA, a.131 , 1 tom, 1867 is, 88-89 p.
17. «Socialistik Kazakhstan», 1989 January, 14.
18. «Socialistik Kazakhstan», 1989 January, 14.
19. « Zhuldyz », 1989, №12, -170-b.
20. «Almaty akshamy», 1990 May, 18-b.
21. «Socialistik Kazakhstan», 1990 August, 26.
22. «Socialistik Kazakhstan», 1990 August, 26.
23. «Zhetyssu», 1992 Mart, 17-b.
24. « Zhuldyz », 1989. №12 -17-b.
25. «Zhuldyz», 1989. №12, -17-b.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK (5-012)

ҚХР-ДЫҢ СОЛТҮСТІК-БАТЫС ШЕКАРА ӨңІРІНІҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ, ЭТНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ТАЛДАУ

Мадиев Д.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Шығыстану факультеті қытайтану кафедрасы,
 «6D020900-Шығыстану» мамандығының 1 курс докторанты

E-mail: daniyarmadiev@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада ҚХР-дың шекара-шептері қарастырылып, солтүстік-батыс шекара өңірінің географиялық ерекшеліктері мен этникалық әлеуметтік құрылымдарына талдау жасалады, ҚКП-ның шекара аймағындағы ұлттар шоғырлы қоныстанған өңірлерге қолданған автономиялық құрылымы мен әлеуметтік экономикалық саясатының нәтижелеріне сараптама жасалады. Сонымен қатар, XX ғасырдың 50-60 жылдардағы ҚКП Орталық комитеті мен Шыңжаң үкіметінің ұстанған саясаты мен қабылдаған бағдарламаларының іске асырылуының нақты нәтижелеріне, Шыңжаң өндірістік-құрылыс корпусының шекара өңірін дамытудағы орны мен рөліне талдау жасалады.

Түйін сөздер: Қытай Халық Республикасы, солтүстік-батыс шекара өңірі, ұлттар құрамы, әлеуметтік реформа, Шыңжаң өндіріс-құрылыс корпусы.

АНАЛИЗ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ, ЭТНИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИГРАНИЧНОГО РАЙОНА КНР

Мадиев Д.А.

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, факультет востоковедения кафедра китаеведения, докторант 1 курса специальности «6D020900-Востоковедение»

E-mail: daniyarmadiev@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются исторические события в Синьцзяне в первые годы образования КНР, предпосылки создания национальных автономных регионов, географическое состояние, этнический состав и социальные особенности северо-западного приграничного района. Анализируется политика и принятые программы ЦК КПК и правительства в 50-60 годах XX века, а также их осуществления в приграничных районах и достигнутые результаты. Дается оценка деятельности Синьцзянского производственно-строительного корпуса в развитии региона.

Ключевые слова: Китайская Народная Республика, северо-западный приграничный район, национальный состав, социальная реформа, Синьцзянский производственно-строительный корпус.

ANALYSIS OF GEOGRAPHICAL, ETHNIC AND SOCIAL FEATURES OF NORTH-WEST BORDER REGION OF CHINA

Madiev D.A.

Al-Farabi Kazakh National University, Department of Chinese Studies, Faculty of Oriental Studies, 1st year doctoral student of the specialty "6d020900-Oriental Studies"

E-mail: daniyarmadiev@mail.ru

Abstract. The article deals with historical events in Xinjiang in the early years of the PRC, the premise of creating national autonomous regions, the geographical condition, ethnic structure and social characteristics of the northwestern border area. Analyze policies and programs adopted by the PRC Central Committee and the government in the 50-60 years of the twentieth century, as well as their implementation in the border areas and the results achieved. The evaluation of the activities of Xinjiang Production and Construction Corps in the development of the region.

Keywords: Peoples Republic of China, the north-western border region, national composition, social reform, Xinjiang Production and Construction Corps.

Қытай Халық Республикасы--Азия құрылығының шығысында, Тынық мұхитының батыс жағалауында орналасқан алып мемлекет. Құрылықтағы жер көлемі 9,6 млн км² алып жатыр. Жер көлемі жағынан әлемде Ресей мен Канададан кейін үшінші орында тұр. Құрылықтағы шекарасы 22800 км-ге созылып жатыр. Шығысында Корей Халық Демократиялық Республикасымен, солтүстігінде Моңғолиямен, солтүстік-шығысында Ресеймен, солтүстік-батысында Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан Республикаларымен, батыс және оңтүстік-батыста Ауғанстан, Пәкістан, Индия, Непал, Бутан елдерімен, оңтүстігінде Мьянма, Лаос, Вьетнам елдерімен шектеседі. Шығыс және оңтүстік-шығысында Корей Республикасымен, Жапон, Филиппин, Бруней, Малайзия, Индонезиямен теңіз арқылы шектеседі.

Қытайдың шығыс теңіз жағалауында солтүстіктен оңтүстікке қарай бірқатар ірі портты қалалар орналасқан, олар Далянь, Тяньцзинь, Циндао, Шанхай, Гуанчжоу және тағы басқалар. Бұл қалалардың ішінде Шанхай қаласы дамыған өнеркәсібімен, сауда-саттық, банк ісі, теңіз тасымалы салаларында азиялық және әлемдік мегаполис саналады [1]. Ал ҚХР-дың солтүстік-батыс өңірінде Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы орналасқан. Шыңжаң Ресей, Моңғол, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Ауғанстан, Пәкістан секілді елдермен шектеседі.

Тақырыпқа сәйкес қарастырылып отырған ҚХР-дың солтүстік-батыс шекара өңірі ШҰАА-ның солтүстік-батысында орналасқан Іле-Қазақ автономиялық облысының аумағы болып табылады. Ал Іле-Қазақ автономиялық облысы Қазақстанның Алматы, Шығыс Қазақстан облыстарымен, Ресейдің Алтай өлкесімен және Моңғолдың Баян-Өлгей аймағымен шектеседі. Автономиялы облыс аумағы Тянь-Шань тау жоталарымен екіге бөлініп жатыр, солтүстігінде Жоңғар ойпаты, Алтай тауларының етегінде Алтай және Тарбағатай округтері орын тепкен, ал солтүстік-батысында Іле округі орналасқан.

Шекара өңірінің географиялық ерекшеліктері күрделі, мұнда биік тау жоталары, орта биіктіктегі далалық аймақ, тіпті шөл және шөлейт жерлер де кездеседі. Жері негізінен құнарлы, мал шаруашылығына, егін шаруашылығына өте қолайлы. Трансшекаралық екі ірі өзен-Іле және Ертіс өзендері осы өңірден бастау алады. Бұл өлке өзінің қалың ормандарымен, кең жайылымдарымен бүкіл қытайға танымал. Орман алқаптары облыс территориясының 67% алып жатыр. Қыс-жаз мезгілдеріндегі ауа-райының айырмашылығы да айтарлықтай алшақ, жаз айларындағы ауа температурасы +42°C дейін көтерілсе, қыс айларының ең суық кезеңдеріндегі

ауа температурасы -51°C дейін төмендейді.

Іле-Қазақ автономиялық облысы 1954 жылы құрылған, үш аймақтан тұрады, ең үлкені болып 9 ауданнан құралған Іле аймағы саналады, орталығы Құлжа қаласы, қытайша атауы Инин. Құлжа қаласы сонымен қатар автономиялық облыстың да бас қаласы болып саналады. Аймақтағы Қорғас, Моңғол-күре, Шапшал-сібе автономиялы аудандары Қазақстанмен шектеседі. Келесі аймақ Алтай округі, орталығы Алтай қаласы, аймаққа 8 аудан кіреді, оның ішінде 3 аудан-Көктоғай, Қаба, Жеменей аудандары тікелей Қазақстанның шығыс облыстарымен шектеседі. Батысында Шығыс Қазақстан облысымен, солтүстігінде Ресейдің Алтай Республикасымен, солтүстік-батыс және батысында Моңғолияның Баян-Өлгей (450 км) Қобда аймақтарымен шектеседі. Жер көлемі 117,8 км², 8 ұлттың өкілі тұрады. Соның ішінде қазақтар 50,5 %. Алтай аймағы жерінің көпшілігі Алтай тау жүйесінде және тау етегінде орналасқан. Алтай аймағында Алтай тауларынан Қара ертіс өзені және оның салалары Қанас өзені, Бұлғын өзендері бастау алады. Алтай аймағының жер бедері таулы келеді. Орман тоғайы мол (1,5 млн га). Климаты қатаң континентті. Табиғаты көркем, жер асты кен байлықтарына бай.

Тарбағатай аймағы батысында Алматы облысы және Шығыс Қазақстан облысымен, шығысында Алтай аймағымен шектеседі. Әкімшілік орталығы Шәуешек қаласы. Бүкіл Шәуешек қаласының ауданы 98 824 км² құрайды.

Іле Қазақ автономиялы облысы халқының этникалық құрамы да сан алуан. Мұнда Қытай Халық Республикасында ресми тіркелген 56 ұлттың 47-і қоныстанған. Халықтың жалпы саны әр түрлі деректерге сәйкес 3 млн 800 мыңнан 4 млн 200 мың адам аралығында (2000 жыл). Бұл Шыңжаң халқының 12% құрайды. Ең көп сандыларына хань, қазақ, ұйғыр, дүнген, қырғыз, тағы бірқатар ұлт өкілдері жатады. Жергілікті халықтың 45% хань ұлты, 25% қазақ ұлты, 16% ұйғырлар, 8% дүнген ұлтының өкілдері құрайды. Қытайдағы қандастардың ең көп сандысы осында тұрады.

Қытайдағы қазақтардың санының өсу қарқыны өте жоғары, ҚХР құрылған 1949 жылдары қазақ саны 443 мың адам шамасында болса, 1979 жылы 848 мыңға жеткен, 1990 жылдары 1млн 200 мыңға жетсе, қазіргі кезде 1млн 500 мыңнан астам деген болжау бар. Қазақтардың үлес салмағы білім беру, мәдениет, өнер, қаржы, сақтандыру, денсаулық сақтау, спорт және әлеуметтік қызмет көрсету саласында, сондай-ақ партиялық-мемлекеттік қызмет пен құқық қорғау органдарында басым. Таулы аймақтарда мал шаруашылығымен, жазықта егіншілікпен айналысатын қазақтардың саны жалпы халықтың жартысына жақын [2].

Іле-қазақ облысының аумағы қазақ халқының байырғы ата қонысы. 1755 жылы Цин империясы Жоңғар хандығын жойып, өз билігін орнатты. 1864 жылы 7 қазан күні Ресей патшалығы мен Цин патшалығы Шәуешек қаласында мемлекеттік шекараны белгілегенде, қазақтардың кейбір рулары өздерінің ата-бабасынан бері көшіп-қонып жүрген жерлерімен бірге Қытайдың Іле аймағы аумағында қалады [3, 12].

Қытай қоғамындағы түбегейлі өзгеріс ҚХР құрылғаннан кейін басталды. 1949 жылы 1 қазанда құрылған ҚХР, өзінің алғашқы қайта құруын 1949 жылы қыркүйек айында Бүкіл мемлекеттік Саяси Кеңес жиналысында қабылдаған «Бас бағдарламасы – 总纲» бойынша жүргізді. Конституциялық күші бар бұл бағдарламада: «Қытай Халық Республикасы жеріндегі барлық ұлттардың терезесі тең», «Әрбір аз санды ұлт тығыз қоныстанған өңірлерде ұлттық өңірлік автономия жүзеге асырылады» деп белгіленген. Бұл тұжырымдамалар Қытай Коммунистік партиясының аз санды ұлттарға қолданатын саясатының алғашқы заңдық негізі болып табылады.

1950 жылдан бастап Қытайдағы әлеуметтік құрылым жүйесінің қайта құрыла бастауына байланысты Қытайдағы аз санды ұлттардың, соның ішінде қазақтардың дәстүрлі қоғамдық құрылымдары да біртіндеп өзгерістерге ұшырады. Ол өзгерістер алғашқы кезде ауыл

шаруашылығы мен мал шаруашылығын кооперативтендіру және малшыларды отырықшыландыру бағдарламасы бойынша жүзеге асырылды.

ҚХР құрылған алғашқы жылдары ҚКП Орталық комитетінің тапсырмасы бойынша жергілікті жердегі ұлттық кадрларды дайындау жұмысы қолға алынды. Осындай талапқа сәйкес 1949 жылы желтоқсан айында Мао Цзе-дунның солтүстік-батыс аймаққа 3 жыл ішінде 10 мың жергілікті кадр дайындау туралы жарлығы шықты. Жарлықты іске асыру мақсатында 1950 жылдың сәуір айынан бастап ҚКП Орталық комитетінің Шыңжаңдағы бөлімшесіне және Шыңжаң халық үкіметінің әкімшілігіне кадр даярлайтын курстар жұмыс істей бастады. Нәтижесінде, Шыңжаң бөлімшесіне үш жыл ішінде 5345 адам, оның ішінде 4043 адам жергілікті ұлт өкілдерінен даярланса, әкімшілікке 6000-нан аса кадр даярланған [4,61].

Осы жылдар аралығында жұмысшы-шаруа жастары жоғары, орта арнаулы оқу орындары, және басқа да дайындық курстарынан өтті. 1952 жылдың аяғына қарай бүкіл Шыңжаң бойынша дайындықтан өткен кадрлардың жалпы саны 22700 адам болса, оның ішінде жергілікті ұлт өкілдірі 16700 адам болды [4,62].

1952 жылы қыркүйек айында Шыңжаңдағы аграрлық реформаның алғашқы кезеңі басталды. Реформа бірінші кезекте егін шаруашылығымен айналысатын өңірлерде жүргізілді. 1953 жылдың аяғына қарай реформа өз жемісін бере бастады. Аграрлық реформаның нәтижесінде ауыл-қыстақтарда сақталған феодалдық қатынастағы тәртіп жойылып, шаруалардың жер иемдену құқығы қалыптасты. «Жерді кім өндесе, егінді сол жинайды» деген принцип бойынша жер иелері мен бай шаруалардың иелігіндегі 7 млн 370 мың му жер, жері жоқ, немесе жері аз шаруаларға бөлініп берілді. Осындай шаралардың нәтижесінде, реформадан кейінгі жылдың өзінде егістік жерлердің көлемі көбейіп, алынған астықтың мөлшері 15%-ға артты [4,79].

Аграрлық реформаның екінші кезеңі мал шаруашылығымен айналысатын аймақтарда жалғасын тапты. Шыңжаңдағы 79 ауданның 22-де мал шаруашылығы халықтың басты күн көрісі болды, одан басқа 33 ауданда мал шаруашылығының үлес салмағы басым еді. ҚХР құрылған алғашқы жылдары мал шаруашылығындағы халық саны 600 мың адам болып, Шыңжаң халқының 13% құрады. 1949 жылы олардың қолында ірілі-ұсақты 10 млн бас мал болды.

Шыңжаңның мал шаруашылығы негізінен солтүстік-батыс шекара өңіріндегі таулы аймақтарда, және оған іргелес жатқан далалы өңірде дамыған. Шыңжаңдағы малшылардың өміріндегі қиыншылықтарды біртіндеп шешу үшін, олардан алынатын салықты жеңілдету саясаты қолданылды, еркін сауда-саттыққа жол ашты. 1952 жылдан бастап үкімет мал шаруашылығымен айналысатын аймақ тұрғындарына жыл сайын көмек қаржы бере бастады. Үкімет тарапынан аймақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға бағытталған іс-шаралар өз нәтижесін жылдам көретті. 1953 жылдың соңында мал басы 980 мыңға көбейіп, 7.7%-ға артты [4,83-87].

1953 жылы ҚКП Орталық комитетінің ел экономикасын қалпына келтіру және дамыту саясатын іске асыру бағдарламасына сәйкес, Бірінші бесжылдық жоспар жарияланды. Жоспарлы экономика жүйесі Шыңжаңда да кеңінен іске асырыла бастайды. Алғашқы бесжылдықтың басты мақсаты-жергілікті халықтың хал-ауқатын жақсарту, тұралап қалған халық шаруашылығын қалпына келтіріп дамыту, жаңа өндіріс орындарын ашу арқылы өңірде өндірістік өнімдер шығару ісін жолға қою болатын. Яғни, 1957 жылға дейін өндірілген өнімнің құнын 850 млн юаньға жеткізіп, 1952 жылмен салыстырғанда 35.58%-ға арттыру, оның ішінде өндіріс өнімін 293 млн юаньға өндіріп, 70.35%-ға арттыру, ал ауыл шаруашылығы өнімін 587 млн юаньға жеткізіп, 26.7%-ға арттыру көзделген. Нәтижесінде, аталған межені Шыңжаң үкіметі 3 жылда орындап шықты, ал 1957 жылы 1 млрд 80 млн юаньның өнімін өндіріп, өнім көлемін 1952 жылмен салыстырғанда 58.35%-ға жеткізген [4,168-170] екен.

Алғашқы бесжылдық кезінде аймақтың инфрақұрылымын жақсарту жұмысына үкімет тарапынан көп көңіл бөлінді. Ең алдымен темір жол құрылысы қолға алынып, ертеректе басталған Ланьчжоу-Шыңжаң бағыты бойынша жол құрылысы өз жалғасын тапты. Авто жолдар бойынша бес жыл ішінде 12 бағыттағы жол құрылысы қолға алынған. Осылайша 2150 км мемлекеттік маңызы бар жолдар мен 979 км жергілікті маңызы бар жолдардың құрылысы аяқталған. 1957 жылғы есеп бойынша, Шыңжаңдағы авто жолдардың жалпы ұзындығы 12039 км-ге жеткен, бұл көрсеткіш 1952 жылмен салыстырғанда 5974 км артық. Шыңжаңның солтүстігіндегі Тяньшань тауының бөктеріндегі аймақтар мен оңтүстік аймақтарды жалғап жатқан жолдар ел экономикасын арттыруға қолайлы жағдай жасады. Сондай-ақ, азаматтық авиация тасымалы жолға қойылды. Әуе қатынасы ел астанасы Пекин мен Үрімжі, Ақсу, Хами қалаларын жалғады. Өңірдің артта қалған инфрақұрылымы алғашқы бесжылдық кезінде біршама жақсарды. Аймақтың елдің ішкі өңірлерімен және көрші Кеңес Одағы республикаларымен байланысын дамытты [4,174].

1958 жылы Қытайда «Үлкен секіріс» қозғалысы басталады. Осы жылы күзде, ҚКП Орталық комитеті «Ауыл-қыстақтарда Халық коммунасын құру туралы қарар» қабылдады. Коммунаға мүше болушылар 50-ші жылдардың басында өздеріне бөлініп берілген жер телімдерін, малдарын, бау-бақшасын, өндіріс құрал-жабдықтарын Коммунаның меншігіне тапсыруға міндетті болды. Халықтың қарсылығына қарамастан, коммуналандыру жұмысы қарқынмен жүргізілді. Коммуна мүшелеріне арналған асханалар ашылып, олар ортақ қазаннан тамақтанатын болды. Ежелден кең далада көшіп-қонып еркін жүрген қазақ халқы да коммуна тәртібіне көнуге мәжбүр болды.

Аталған қозғалыстар көп уақыт өтпей-ақ өзінің шикілігін көрсетті, әрі халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын қатты қиындатып жіберді. Дегенмен, сәтсіздіктерге қарамастан, Қытай Коммунистік партиясы Халық коммунасының жұмысын жалғастырудан бас тартпады. 1961 жылдың наурыз айында ҚКП Орталық комитеті «Ауыл-қыстақ Халық коммунасының Қызмет ережесін» қабылдады. Осы ережеге сәйкес коммуна мүшелері аз мөлшерде жер иеленуге, мал-мүлік, үй құстарын ұстауға мүмкіндік алды. Сондай-ақ, «ережеге» байланысты Халық коммунасы үлкен және кіші өндіріс отрядтары болып қайта құрылды. Ауыл-қыстақтардың барлық тұрғындары міндетті түрде осы отрядтарда еңбек етіп, отрядтың жылдық табысына сәйкес жалақы алатын болады. Бірақ одан халықтың кірісі арта қойған жоқ, керісінше, көптеген еңбекшілер бір жыл жұмыс істеп ұжымға қарыз болып, оны келесі жылдың еңбегімен өтейтін жағдайлар жиі кездесетін.

Ауыл-қыстақтарда құрылған Халық коммунасының өндірістік отрядтары таптық көзқарас бойынша ұйымдастырылды, яғни кедей диқандар мен малсыз шаруалар мал шаруашылығы отрядтарына жіберіліп, бұрынғы дәулетті, орта жағдайдағы шаруалар егін шаруашылығымен айналысатын отрядтарға бөлінді. Осылайша «қанаушы тап өкілдері егіншіліктегі ауыр еңбекті атқаруы тиіс» болды. Қазақтар арасындағы осындай кәсіп алмасу салдарынан екі жақтың да еңбек өнімділігі өте төмен болды. Тәжірибесіздік салдарынан олардың қай-қайсы да табыс таба алмады. ҚКП-ның шаруашылық жүргізудегі әсіре солшыл саясаты халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға мүмкіншілік бермеді [3, 41].

ҚКП Орталық комитеті 1962 жылы қаңтар айында «Аграрлық саланы қолдауды күшейтіп, зор күшпен ауыл шаруашылығын дамыту» бағдарламасын қабылдайды. Ол бойынша, үкімет ауыл шаруашылығына берілетін несие мөлшерін көбейтіп, ауыл шаруашылығы өнімдерін сатып алу бағасын 27,1%-ға жоғарылату арқылы ауыл-қыстақтардың экономикалық жағдайын біршама жақсартқандай болды. Осыған байланысты қазақтардың да тұрмыс деңгейі 1963 жылдан бастап сәл де болса көтерілді. Бірақ мемлекет көлемінде орын алған бұқаралық саяси қозғалыстар елдің еңсесін көтертпеді, 1963-1965 жылдары бүкіл мемлекет көлемінде «Социалистік тәрбие қозғалысы» жүргізілді. Оған Маоның «Таптық күрес жүргізілсе, барлық іс алға басады» деген

нұсқауы басшылыққа алынады. Нәтижесінде бұл қозғалыс «солшылдық қателіктерге ұрындырды». Сондай-ақ, ол «мәдени революцияны» жүргізуге идеологиялық негіз қалады [3, 42].

Шыңжаңның шекара аудандарындағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер «Шыңжаң өндірістік-құрылыс корпусы» («新疆生产建设兵团») арқылы іске асырылды. Бұл Ұлт-азаттық армиясының жартылай әскери-өндіріс құрылымы Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданының 1954 жылы құрылды. Бұл құрылымның шекара өңіріндегі саяси қызметі де өте маңызды болды, өйткені корпусстың мойнына аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын арттырумен қатар, шекара өңірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндеті де жүктелді. Олар Орталық үкіметке және Шыңжаңдағы басқармасына бағынады. Бүгінгі таңда корпус құрамында 14 дивизия, 174 ауыл-қыстақтарда шаруашылық жүргізу бірлестіктері, 4391 өндірістік, құрылыс, транспорт, коммерциялық мекемелер бар, сондай-ақ, ғылыми зерттеу, білім беру, мәдениет, денсаулық сақтау, спорт, қаржы, сақтандыру және заң секілді әлеуметтік салаларда да өз өкілдіктері жұмыс істейді. Корпус құрамында ресми тіркеуде 2 млн-нан аса адам бар.

Шыңжаң өндірістік-құрылыс корпусы өзінің қалыптасып даму барысында бірнеше кезеңдерден өтті. Оған 1949-1954 жылдар аралығындағы негізі қаланған уақытты, 1954-1957 жылдар аралығындағы құрылғаннан кейінгі қызметінің алғашқы кезеңін жатқызуға болады. Одан кейінгі уақытта даму кезеңін, «революция» кезеңін, тың игеру және жаңа дәуір секілді кезеңдерді басынан өткерді. 1949 жылы Шыңжаң азат етілді. 1949 жылдың қазан айынан бастап Ұлт-азаттық армиясының бөлімдері Шыңжаңға еніп, көтеріліс жасаған Гоминьдан әскерлерінен жасақталған 22-і әскери корпус пен Ұлттық жасақтардан қайта құрылған 5-і армиямен бірлесе отырып бүлікшілер мен қарақшыларға қарсы жазалау соғысын жүргізеді. 1952 жылдан бастап Шыңжаң территориясында орналасқан Ұлт-азаттық армиясының әскери бөлімдері өндірістік-құрылыс жұмыстарына жұмылдырыла бастады[5,02]. 1954 жылдың өзінде-ақ корпус күшімен 34 шаруашылық бірлестігі, 8 мал шаруашылығы фермалары құрылды, егін шаруашылығына пайдаланатын жердің көлемі 77,2 мың гектарға жеткен. Корпустың өндірген егін және мал шаруашылығы өнімдері Шыңжаң территориясында орналасқан әскери бөлімдердің қажеттілігін қамтамасыз етіп отырды. Тіпті сол 50-ші жылдардың ішінде корпусқа қарайтын заманауи өндіріс, тау-кен, сауда мекемелерімен қатар, мектептер, ауруханалар және басқа да өндірістік емес мекемелер ашылды.

1954 жылдың қазан айында Орталық үкіметтің тапсырмасы бойынша Ұлт-азаттық армиясының бөлімдері негізінде халық шаруашылығына аса қажетті өндірістік-құрылыс бөлімшелері құрыла бастайды, ендігі жерде, жартылай әскери құрылымдардың міндеттілігіне еңбек пен әскери қызметті қатар алып жүру, шекара маңындағы тың жерлерді игеру, мемлекеттік шекараны қорғау жүктелді. 1956 жылдан бастап корпус ҚХР-дың Орталық үкіметі мен жергілікті Шыңжаң үкіметіне бағынатын болды. Құрылған күннен бастап корпус жергілікті жерлердің әлеуметтік жағдайын жақсартуға, экономикалық өндірісін арттыруға бағытталған жұмыстармен шұғылданып келеді.

XX ғасырдың 50-60 жылдары құрылыс корпусының күшімен Тяньшань тауының солтүстігі мен оңтүстігіндегі Такла-Макан және Күрбан-Тұнғұт шөлінде, шекара бойындағы аудандарда суғару жүйелері салынды, тың жерлер игерілді, шөл далада су каналдары, орман белдеулері, авто жолдары салынып, аймақтың экономикасының деңгейін көтеруге үлкен көмек көрсетілді. Корпус өз жұмысын ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдейтін өндіріс орындарын салудан бастады, ол біртіндеп жеңіл және тоқыма өндірісіне басымдық беретін көп салалы өндірістік жүйеге айналды. Бүгінгі таңда, көп салалы өндірістік жүйе металлургия, көмір өндірісі, құрылыс материалдары, энергетика, химия және машина жасау өндірістерін қамтиды.

1964 жылдан бастап құрылыс корпусы жергілікті аудандардың даму жоспарын іске асыруына қаржы бөліп, жергілікті халыққа медициналық және басқа да көмек көрсетіп келеді.

Шыңжаңның өндірісін дамыту мақсатында құрылыс корпусы өзі салған өндіріс орындарын, транспорттық, құрылыс, сауда мекемелерін жергілікті үкіметтің басқаруына беріп, Шыңжаңның модернизация үрдісіне өз үлесін қосуда.

Шыңжаң өндіріс-құрылыс корпус мекемелеріне тиесілі аймақтарда 37 ұлттың өкілдері өмір сүреді. Олар хань, ұйғыр, қазақ, дүнген, моңғол сияқты ұлт өкілдерінен тұрады. Олар ислам, буддизм, христиан діндерін ұстанады. Соған қарамастан олар ұлттар бірлігінің үлгісін көрсетіп келеді [6].

ҚХР құрылған алғашқы жылдарынан бастап, шекара аймағына қоныстанған халықтардың білім алу, денсаулық сақтау, мәдени даму істері үрдіс дамып келеді.

1958 жылға дейін қазақтар қоныстанған аудан, ауылдарда мектептер салынып, оқу жасындағы балалардың 90% мектептерге барған. 1961 жылға қарай жоғары және орта арнаулы оқу орындарында оқитын қазақ жастарының саны 1949 жылмен салыстырғанда 55 есе көбейген. Жалпы, қазақ халқының оқу-ағарту ісі 1966 жылға дейін даму динамикасында келіп, тек «мәдени революция» жылдарында (1966-1976 жж.) тоқырауға ұшырап, кейін «реформа және даму дәуірінде» қайта дамыды.

Білім берудің дамуы қытай қазақтарының ақпарат, баспасөз жүйесін де айтарлықтай дамытып, өзіндік ұлттық жүйесін қалыптастырған еді, ХХІ ғасырдан кейін оның даму динамикасы басқа арнаға ауысып, ондағы қазақ тілінің қолданыс аясы тарыла бастағаны байқалады. Әрине, оның өзіндік себептері бар, оларға талдау жасау бұл мақаланың міндеті емес.

Ал жоғарыдағы баяндаулардан, Қытай шекара аудандарының географиялық болмысының әртүрлі немесе күрделі болуына қарамастан, адам өмір сүруге қолайлы екенін көруге болады; Шекара аймақтарға орналасқан ұлттардың көптігі де ерекше құбылыс екенін аңғартады; Қытай шекара аудандарының әлеуметтік-экономикалық дамуы ҚХР құрылғаннан кейін ғана ілгерілей бастағанын анық аңғаруға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Китайская Народная Республика.
https://ru.wikipedia.org/wiki/Китайская_Народная_Республика.
2. Іле-Қазақ автономиялық облысы.
massaget.kz/tag/Іле+Қазақ+автономиялық+облысы/
3. Нәбижан Мұқаметханұлы. ХХ ғасырдағы Қытайдың тарихи үрдісіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы: Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 168 бет.
4. 当代新疆简史编撰委员会: 当代新疆简史. --北京: 当代中国出版社, 2003. -406页.
5. 新疆生产建设兵团简史岳廷俊.--乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 2007. -327页.
6. Синьцзянский производственно-строительный корпус.
https://ru.wikipedia.org/wiki/Синьцзянский_производственно-строительный_корпус

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
 ЭОЖ / УДК / UDK 930.2:93(574):316.3

THE CONCEPT OF "NOMADIC EMPIRE" IN MODERN HISTORY

Maydanali Z.

Associate Professor of al-Farabi Kazakh National University, candidate of historical sciences

Abstract. Main conceptual positions and methodological paradigms to problem "leading a nomadic life empire" are considered in the article. There are considered different approaches and methods of the study of the shaping and operating the political system "leading a nomadic life empire". The onward development to modern history thought in study social-political sphere of the nomadic formation is shown.

Analysis of the modern historiography on the continuity and transformation of the political organization of nomadic societies has shown that special research in respect of the institutions of power and dominion, which form a special sphere of human activity and, accordingly, a particular area of culture and social structure as a whole. Debate and conflicting conclusions of modern historical science reflect the level of theoretical and methodological approaches and show lack of logical tools for understanding the essence and nature of social and political change in nomadic societies. The article deals with different conceptual positions and approaches to the problem concerning the formation of social-political institutes of the nomadic society and presents historiographical review of the modern historical science.

Keywords: Empire, the nomads, the scientific paradigm, structure, power, management.

ЗАМАНАУИ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ «КӨШПЕЛІ ИМПЕРИЯ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Майданали З.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, тарих ғылымының кандидаты

Аңдатпа. Мақалада "көшпелі империя" мәселесі бойынша негізгі концептуалдық тұжырымдар және әдістемелік парадигмалар қарастырылған. Бірқатар әдіс-тәсілдер арқылы "көшпелі империя" саяси жүйенің құрылуы мен қалыптасу ерекшеліктері айқындалады. Көшпелі құрылымдардың саяси-әлеуметтік жағдайын зерттеуде тарихи ойдың дамуы көрсетіледі. Жалпы әлеуметтік құрылымның жағдайы мен адам қызметіндегі ерекше сферасы мен ерекше мәдениеттің өлкесі ретінде билік және билік орнату мәселесі арнаулы ғылыми ізденістерді қажет ететінін, қазіргі тарихнамалық сараптау көшпелі саяси құрылымның сабақтастығы мен трансформациясы мәселелері арқылы көрсетеді. Көшпелі қоғамдығы саяси - әлеуметтік ізденістердің негізі мен табиғаты қазіргі ғылымның теориялық - әдістемелік көзқарастардың деңгейін және логикалық инструменттердің әлсіздігі мен қарама - қайшы тұжырымдардың айтыстарын қарастырады. Тарихнамалық сараптау қазіргі тарих ғылымының көшпелі қоғамның саяси – әлеуметтік институттарының қалыптасу мәселелерін көрсетеді, ізденіс парадигмалары мен концептуалдық тұжырымдар мен көзқарастарын айқындайды.

Түйін сөздер: империя, көшпелілер, ғылыми тұжырымдар, құрылым, билік, басқару.

КОНЦЕПТ «КОЧЕВАЯ ИМПЕРИЯ» В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Майданали З.

Доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, кандидат исторических наук

Аннотация. В статье рассматриваются концептуальные заключения о таком политическом образовании как "кочевая империя" и методологические парадигмы. Выявлены разные подходы и принципы исследования проблемы существования и функционирования "кочевой империи". Показан прогресс исторического знания в изучении проблем социально-политических структур кочевого общества. Анализ современной историографии по проблемам преемственности и трансформации политической организации кочевых обществ показал, что необходимы специальные научные изыскания в отношении институтов власти и властвования, которые образуют особую сферу человеческой деятельности и соответственно особую область культуры и деятельности социальной структуры в целом. Дискуссии и противоречивые заключения современной науки отражают уровень теоретико-методологических подходов и показывают недостаточность логических инструментов для понимания сущности и природы социально-политических изменений в кочевых обществах. В статье освещаются различные концептуальные положения и подходы к проблеме формирования социально-политических институтов кочевого общества, представлен историографический обзор исследовательских парадигм современной исторической науки.

Ключевые слова: империя, кочевники, научные парадигмы, структура, власть, управление.

At the present stage of development of historical science and its theories as historical knowledge there is an urgent need for the formulation and analysis of the various conceptual problems. Conceptual conclusion of such political entity as "nomadic empire" is one of the difficult to understand and has different level of generalization and coverage of historical reality. Changing of paradigms identified different methodological approaches and principles in studying of the problem of the existence and functioning of the "nomadic empire". The modern history identifies the elements in early-state imperial structures of nomads. The progress in the study of nomadic nationhood is impossible without worldview knowledge of the past social reality and integrated approach to the social and historical knowledge.

There were identified two approaches to the assessment of nomadic empires in the debates of the last decade. The nomadic empires were supercomplex chiefdoms as it was stated in most history (N. Kradin, V. Trepavlov, T. Skrynnikova, D. Bondarenko, V. Korotayev). These formations were characterized as "tribal confederations" by such researchers as T. Skrynnikova, N. Kradin. However, a number of researchers as T. Barfield, S. Vasyutin, A. Khazanov prefer to talk about the relationship with the most ambitious political entities of nomads (as Hsiung-nu state, Turkic kaganates, Mongol Empire) as the previous forms of states [1, p. 56]. Research paradigms in their comparative analysis determine the similarities in the description of the specific forms of power among the nomads, but emphasize it differently. Some of them are based on the assessment of governance structures by nomads directly, others emphasize the essence of the entire military-hierarchical organization empires in cowing dependent peoples and the removal of their surplus product.

One of the modern parties to the conceptual provisions "nomadic empire" is the need to develop criteria that would clearly define its nature and content. Research paradigm of N. N. Kradin considers the essence of the object and determines the two essential characteristics of "nomadic empire": 1. large areas, 2. availability of dependent or colonial possessions. Describing the nomadic empire as a nomadic society, organized on military hierarchical principle, to a relatively large space and operate the surrounding areas

through the external forms of exploitation (theft, war indemnity, extorting "gifts" are not equivalent trade, tributary etc.), the researcher identifies the following signs of nomadic empires: multistage hierarchical nature of social organization, the dual or triad principle of the administrative division of the empire, the military-hierarchical social organization, coachman service as a specific way of organizing administrative infrastructure and specific system of inheritance of power, etc. Subsequently N.N.Kradin models the structure of power in nomadic entities and outlines three levels: 1. ruler of the nomadic empire and its rate 2. imperial governors, appointed to manage the tribes formed part of the empire, 3. local tribal leaders [2,p.22.].

Modern historians focus on one more problem of the "nomadic empires" as the structure of government. T. Barfield considers that the nomadic empire is the tribal "imperial confederation". Analyzing the components of these nomadic formations, he defines them as autocratic and statelike in foreign and military policy, but adheres to the principles of consultation and federalism in domestic affairs. Using the methods of extrapolation and retrospection, he identified the administrative hierarchy of three levels: 1) the leader and his imperial court, 2) imperial deputies appointed to control the tribes belonging to the empire, and 3) local tribal chiefs. For these political groups the existence of stability was supported by means of extracting financial resources beyond the steppe. T.Barfield theorizes cycles of power, i.e. timing of changes in the dynamics of state-bureaucratic body in China, and the military-political structure of the nomads in the steppes [3, p.44.].

The result of the combined techniques of critical analysis became the understanding of the transformation of the Mongol Empire in big empire that included different political, economic, ethnic, religious, and other subsystems (Ulus, "wings", the segments of the decimal system, tribal structure, oases, towns and agricultural areas confessional communities etc.). The modern scholars shows this historical precedent as "a symbiosis of tributary and aggressive types of nomadic imperial organizations" [4, p.271].

Investigating the cause-and-effect relationships in the political culture of the Mongolian Empire, it was revealed that the idea of rooting allegiance, and the impact of the Great Khan was based not so much on the personal authority as on the military government machine, which he represented. Sacred role of Khan, inherited from Genghis Khan, had a value far only among the nomads. With all the contradictions of the system of inheritance appeared a tradition of transferring power, the legitimation of which was performed by the Board of nobility - kuriltai.

Definition of Mongolian and other nomadic empires as "supercomplex chiefdoms" reveals a number of contradictions in the logical constructions of supporters of this concept. The genesis of the hierarchical structures of nomads binds only to the war, plunder, conquering neighbors and especially farmers, a key role in the nomadic empires plays special nomadic forms of exploitation, classifications of these empires are being built on the basis of different forms of relationships with the settled agricultural peoples (typical, tributary, aggressive).With this type of management system describing the "nomadic empire" all of the above factors are relegated to the background, and the main criteria is the essence of power in the framework of the nomadic community [4, p.273].

According to research practice of N.N.Kradin mechanism that connects the rulers with their nomadic subjects was a "prestigious economics". Thus, the emphasis is on the redistributive functions of nomadic leader against migratory nomadic groups of population, which played a decisive role in the creation of the empire, all its organizational beginning, aimed at the outside world, to recognize "statelike". This approach, in general, will speak about the dual nature of power in the nomadic empires (potestarian and early state) [5, p.491].

Historical knowledge based on the comparative and retrospective analysis shows numerous historical examples of the Middle Ages, where the nomads related groups of various ranks were real elements of internal socio-economic, political and mental connections. Therefore, based on the present

state of historical science and evidence, their presence can not be considered unambiguous argument of state nature of the social system of the nomads. The sequence of historical thinking and concrete historical analysis, modern methodological approaches indicates that family structure and genealogy conditioned a "dispersion" and centrifugal nomadic societies. However, in the nomadic empires military hierarchical bodies of political management closely intertwined with tribal segments, while being high above them, control them, and organized their effective use in accordance with the aims of the imperial leadership.

Well-known nomad scientist A.M.Khazanov implementing specific research problems found that the existence of the concept of the ruler of the Mongol Empire, whose authority was sanctioned by Heaven, obviously undergone some development. In previous states the Heaven nomads first sanctioned the power of kagans over their own people, in the Mongol Empire, it gave them power over the world. As suggested by the author, Turkic kagans and possibly their predecessors - the Hsiung-nu, promoted the idea of the divine origin of his power, his heaven-sanctioned right to rule the people and the kingdom, but their claims have never figured belief in heavenly mandate to rule the world [6, p.399].

Exploring the nature of power in the Mongolian society author notes that the only goal that they proclaimed, was subordinate to the world the power of gold generation of Genghis Khan. Nomads have always occupied a dominant position in the Mongol Empire of Genghis, and then in all states. Many of them migrated to the conquered country, and even there, they continued to lead a nomadic life. Mongolian ruling elite also did not want their ... transition to sedentism in all states of Genghis, and even in many of their successors, such as Tamerlane, the military elite consisted of nomads in ethnic and tribal relations have always been closely associated with the rulers"- sums up A.M. Khazanov [6, p.397]

E.I. Kychanov drawing historical parallels management systems and modeling of nomadic societies determined that all known large nomadic Central Asian states have had this attribute of statehood, as a sovereign, which was expressed in domination of the ruler (shanyu, kagan khan) inside and outside of its independence. On the report of the researcher this sign is expressed in the manifestation of the supreme sovereignty of the government and its agencies to resolve criminal and civil cases in due course. The law as a set of authorized or established rules of supreme authority had its origin as a rule of customary law recognized by the sovereign supreme authority and the state, and the new set of the state standards of supreme power. [7, p.301]. Continuing the research traditions of previous generations, and using a set of techniques of critical analysis, S.A. Vasyutin points out: "The peculiarity of the nomadic empires, including Mongolian, is that the ratio of early-autocracy and components of power is transient and mobile. In such formations there were sporadic "kickbacks" to archaic institutions of governance that could end with the decline of organizational structures of early-state" [1, p.57]. The researcher emphasizes the role of supreme ruler of the Mongol Empire, which united in himself the functions of a traditional clan leader and supratribal nomadic confederation (complex or supercomplex chiefdoms) and the head of multicultural (with the nomadic and sedentary populations) political formation. Common to all types of nomadic empires was a definite entropy behavior of supreme rulers (the transition from charismatic to traditional domination). Identifying the essence and the nature of power in the nomadic empires, like those who stood for (nomadic leaders), S.A. Vasyutin comes to the conclusion that they represented complex and internally structured political phenomenon [1, p.68].

The progressive development of historical thought has led to the definition of the main stages of the dialectical development of the political system in nomadic societies [8, p.30]:

1. community of nomadic tribes of Central Asia VIII-V centuries B.C. enough for determining the characteristics of their contemporary written sources had no political organization beyond tribal, military and democratic institutions.

2. fundamental changes in their environment took place in IV-III centuries B.C., when there was found in the sources new supratribal political organization - the early state-controlled hierarchically structured military and tribal aristocracy.

3. imperial structure of sovereignty predetermined profound social change, not only within the dominant tribal groups, but also dependent upon the communities in which sharply became intensive the processes of politogenesis. These processes are reflected in a unified political terminology sources for the entire Central world.

4. New socio-political structure has reached its classic incarnation in VI-VIII centuries., when the runic texts of orkhon Turks and yenissey Kyrgyz there were emerged own terms, which designated as a state political organization (al), continuing ethno-tribal community (bodun).

Variability and discussion of conceptual position "nomadic empire" showed a lack of elaboration of the problems of typology of socio-political structures and the formation of state institutions in nomadic societies. This leaves researchers in need of diversified approach to the study migratory habits of political entities to systematize and reconstruction as a complex set of different types and models of power, connected to a single imperial structure. The study of specific historical events and processes associated with the nomadic structures creates the basis for the formulation and analysis of conceptual and methodological problems.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.Васютин С.А. Лики власти (к вопросу о природе власти в кочевых империях) // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, БНЦ СО РАН, 2005. Т.2. – 296 с.
- 2.Крадин Н.Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок// Восток, 2001. №5. С. 22.
- 3.Барфилд Т.Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э.-1757 г. н.э.) СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; 2009. – 488 б.
- 4.Васютин С.А. Монгольская империя как особая форма ранней государственности?// Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 2004. – 546 б.
- 5.Крадин Н.Н. Кочевники, мир - империи и социальная эволюция// Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сборник статей/под. ред. Л.Е. Гринина, Д.М. Бондаренко, Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева. –Волгоград: Учитель, 2006. – 559 с.
- 6.Хазанов А.М. Мухаммед и Чингис хан в сравнении: роль религиозного фактора в создании мировых империй // Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 2004. – 546 б.
- 7.Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 319 с.
- 8.Кляшторный С.Г. Основные этапы политогенеза у древних кочевников Центральной Азии// Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 2005. Т.2. – 296 с.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОРБУЛАКСКОЙ БИТВЫ

Мейрманова Г.А.¹, Сериков М.С.²

¹К.и.н., доцент кафедры Археологии, этнологии и музеологии КазНУ имени аль-Фараби

²Студент 1-го курса КазНУ имени аль-Фараби

Аннотация. В статье рассматриваются основные этапы этнодемографических изменений на территории Республики Казахстан в период до обретения государственной независимости. Изучается ряд вопросов, связанных с причинами, процессом и последствиями проведения царизмом и советским государством переселенческой, кадровой и образовательной политики, в результате которой имели место значительные изменения в этнодемографической структуре Казахстана с конца XIX в. и до конца XX в. Приводятся данные статистики о численных изменениях казахской части народонаселения в различные периоды времени. Особое внимание уделяется проблеме переселения и формирования в стране русского, украинского, белорусского, немецкого, корейского этнического компонента. На основе статистических материалов и данных переписей показана динамика количественных показателей основных этнических и социальных групп в рассматриваемый период. Учитываются такие показатели как: изменения в численности, половозрастном и социальном составе населения, размер семей, средний и медиальный возраст, уровень образования и урбанизации по основным этнокультурным группам. Часть массива статистической информации по Всесоюзным переписям публикуется впервые.

Ключевые слова: политика, переселенческая, состав, этносоциальный, изменения, этнодемографические

ОРБУЛАҚ ШАЙҚАСЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЖАҢА КӨЗҚАРАС

Мейрманова Г.А.¹, Сериков М.С.²

¹К.и.н., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының доценті

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 1 курс студенті

Аңдатпа. Бұл мақалада автор Орбұлақ шайқасының тарихи маңызы мен қазіргі кездегі жаңа көзқарастарды қарастырған. Бірнеше ғасыр өтсе де біз Орбұлақ шайқасының тарихта алатын орнын айқындауға тырысқан.

Мақалада Қазақстан Республикасының аумағында XVII ғасырдағы Орбұлақ шайқасының негізгі шайқастары қарастырылады. Нәтижесінде XVII ғасырдың қазақтардың этнодемографиялық құрылымында маңызды өзгерістер орын алған үрдісіне және салдарына байланысты бірқатар мәселелер зерделенеді. Әр түрлі деректердегі осы шайқасқа қатысты мәселелерге дәйектер келтірген. Қазақ батырларының соғысу тактикалары көрсетілген. Сонымен қатар, Жәңгір батырға арнайы Салқам деген атаққа иеленгені жазылған.

Түйін сөздер: шешуші шайқастар, Орбұлақ, Аңырақай, тарихи деректер.

HISTORY AND MODERN SIGNIFICANCE OF THE BATTLE OF ORBULAK

Meirmanova G.A.¹, Serikov M.S.²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology of Al-Farabi Kazakh National University

²Student of the 1st year of Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. The article discusses the main stages of ethnodemographic changes in the territory of the Republic of Kazakhstan in the period before gaining state independence. The author studies a number of issues related to the causes, process and consequences of the resettlement, personnel and educational policy carried out by tsarism and the Soviet state, as a result of which significant changes took place in the ethnodemographic structure of Kazakhstan from the end of the XIX century to the end of the XX century. Statistical data on the numerical changes of the Kazakh part of the population in different periods of time are presented. Special attention is paid to the problem of resettlement and the formation of the Russian, Ukrainian, Belarusian, German, Korean ethnic component in the country. Based on statistical materials and census data, the dynamics of quantitative indicators of the main ethnic and social groups in the period under review is shown. The following indicators are taken into account: changes in the number, gender, age and social composition of the population, family size, average and median age, level of education and urbanization by major ethno-cultural groups. Part of the array of statistical information on the All-Union censuses is published for the first time.

Keywords: politics, resettlement, composition, ethnosocial, changes, ethnodemographic

История – хранитель памяти народов. Память о героических временах прошлого всегда поддерживает народ в самые трагические для него периоды, когда решаются вопросы жизни и смерти, его свободы и независимости. Вся история Казахстана XV-XVIII веков — это история военно-политического противостояния, ожесточенная, наполненная блестящими победами и драматическими поражениями борьба казахского народа со среднеазиатскими и джунгарскими ханствами. Долгое время наша история была полна домыслами и фальсификацией, порой и несправедливой оценкой, а ведь у нас достаточно примеров мужества и героизма на основе которых можно воспитывать молодое поколение. Нам действительно есть что рассказать, и это крайне необходимо в настоящее время. Казахский народ, получивший независимость, должен знать свою подлинную историю и делать из этого правильные выводы. Древние греки писали: «Несчастен тот народ, который отверг собственную историю и философию» [1, с.145].

История нашего Отечества насыщена военными сражениями, в которых со всей очевидностью проявились полководческие качества ханов и батыров, мужество и отвага казахских воинов. Сегодня перед современной военной исторической наукой Казахстана стоит задача огромной значимости – изучение истории войны и военного искусства казахов против джунгарских завоевателей, определить ее место в истории Отечества. Ведь недаром, чтобы сохранить единство народа, крепить мощь страны, приходилось проявлять высокие образцы чести и достоинства, справедливости и мудрости, риска и благоразумия, нужны были люди, способные в степном народе возбудить страстное стремление к целостности и независимости. И здесь без преувеличения можно сказать, что примером воинской доблести и военного искусства служит битва у реки Орбулак, которая произошла в 1643 году, когда Жангир хан, выступивший совместно с самаркандским войском во главе с Жалантос батыром, одержал блистательную победу над джунгарами. Благодаря искусному использованию местности и возможности имевшегося вооружения, построения боевых порядков, всего 600 казахских воинов во главе с

Жангир-ханом, сумели нанести поражение почти 50-ти тысячному войску хонтайджи Батура, уничтожив более 10 тысяч его воинов и заставив их отказаться от дальнейших захватнических намерений.

Безусловно, битва в ущелье Орбулак, по своему тактическому замыслу, мужественному и талантливому претворению, должна войти в учебники истории войн и военного искусства. Весь мир знает подвиг 300 спартанцев во главе с царем Леонидом, которые в 480 г. до н.э. в Фермопилах, ценой своей жизни преградили путь персидской армии, это событие давно стало хрестоматийным примером самопожертвования и патриотизма народа. Всемирная история имеет еще немало ярких примеров героизма. Чем же уступает героический пример битвы при Орбулаке? В последнее время произошло радикальное изменение по отношению значения этой битвы и победы. Так, было определено место сражения – ущелье Орбулак в Алматинской области. Орбулакская битва стала объектом исследований для историков, но споры вокруг этого события не утихают.

В настоящее время, в различного рода изданиях по разному освещают данную битву. В Интернет-сайтах устраиваются целые дискуссии на эту тему, даже существует мнение, что мы, казахи, сами придумываем себе историю, что те давние события - это вымысел, и другие подобного рода сообщения. Принижение значения побед и успехов, или же наоборот преувеличение поражений и неудач казахов в исторической науке было и есть явлением нередким. И то, что существуют разногласия во мнениях, лишний раз доказательство того, что события на Орбулаке требуют более глубокого изучения. Изучая данное сражение нельзя не заметить тот факт, что оно дошло до нас из описаний в основном русских и зарубежных источников. Фактом остается и то, что если, допустим, взять разные периоды времени, то данное событие описывается в различной интерпретации. Этому, конечно, есть свои объективные и субъективные причины. Описание Орбулакской битвы дореволюционными историками опирается в основном на один и тот же источник [2,с.161]. В подтверждение тому, что битва при Орбулаке имела место, пишет еще один историк-исследователь XIII века И.Фишер. Он так описывал это событие: «Одной половине из них (казахских воинов) приказал окопаться шанцем в узком проходе между горами, а с другой скрыться за гору, пока калмаки обступят шанцы в узком проходе. И как он думал так и случилось: контайшы наступил на шанцы из которых храбро оборонялись, а между тем Янгир хан напал на неприятеля с тылу, и винтовками своими произвел между ними поражение, что с неприятельской стороны до десяти тысяч человек на месте пало» [3,с.444].

Если взять период советской эпохи, то нельзя не согласиться с тем, что в отличие от казахских историков, недооценивавших значение победы при Орбулаке, русские ученые справедливо воздавали ей должное. Главной причиной недооценки значения блистательной победы казахского оружия в 1643 году в исследованиях казахских историков был внутренний страх, боязнь исследователей прослыть националистом, прославляя беспримерную победу казахов. Описывая битву при Орбулаке, советский историк И.Я.Златкин приводит рассказ казачьего атамана Г.Ильина, который побывал в ставке Батура после знаменитой битвы: «И Янгир, к контайшы пошел навстречу с войском, а войско было с Янгиром 600 человек. И Янгир, покопав шанцы меж камнем, и в те шанцы посадил 300 человек с вогнанным боем, а сам с тремя стами став в прикрытие за камнем. И контайшы с войском приступил к шанцам и с шанцав контайшы побили многих людей. И с другой стороны на него же, контайшы, приходил с войском сам Янгир и побил у контайшы на тех двух боях тысяч 10» [4,с.130]. Надо заметить, что рассказ Г.Ильина не только восстанавливает картину великой победы казахов, но и помогает уточнить некоторые моменты отечественной истории. В своем труде профессор Ирмуханов Б.Б. с восхищением пишет: «...600 против 50 000! Какой доблестью, отвагой, бесстрашием надо было

обладать, чтобы осмелиться выступить против этой громадной рати» [5,с.172]. Хотя, конечно же, с другой стороны, нельзя отрицать и примитивного восприятия, что 600 – это намного меньше 50 000, следовательно, 600 казахских сарбазов не могут одержать победу над 50 000 отборных джунгарских воинов. Да, действительно существует мнение некоторых исследователей, как, например М.Магауина, который в своей работе «Азбука казахской истории» называет «детским лепетом, сказкой факт победы 600 воинов над 50-тысячной армией джунгар», давая при этом весьма вольную интерпретацию битвы при Орбулаке [5,с.173]. По всей видимости он использовал не популярное ранее высказывание русского историка-синолога Н.Я.Бичурина, который несколько передернув сообщение И.Е.Фишера по поводу сражения в горах, посчитал, что это: «чисто киргиз-кайсацкая сказка» [6,с.41]. Комментарий такого специалиста по Востоку имел негативное последствие. Уже в середине XIX века мнение Н.Я.Бичурина было косвенно опровергнуто В.В.Вельяминовым - Зерновым, который с восхищением писал о победе казахов, назвав ее блистательной: «Джангир собрал 600 человек, сумел так искусно распорядиться ими, что одержал блистательную победу» [7,с.379]. В действительности во многих своих работах, Н.Я.Бичурин в основном опирался на китайские источники и некритически их использовал, это и наложило отпечаток на его суждения, многие из которых были не верными, так как давались с позиции официальной китайской историографии [8,с.7]. Сейчас многие ученые историки прикладывают огромные усилия, чтобы восстановить истину героического прошлого казахского народа. В их работах уже более обширно раскрывается картина событий на Орбулаке. Яркое это событие было освещено в научном издании: «Хан Джангир и Орбулакская битва», автором которой является историк Галиев В.З.. В данной книге автор обобщает и анализирует различного рода документы, источники и во многом благодаря этой работе восстанавливается полная картина тех событий. Вначале войско Хунтайджи Батура захватило часть земель в южных отрогах Тянь-Шаня, взяло в плен несколько тысяч казахов и киргизов. Об этом стало известно ставке казахских ханов в городе Туркестане. Не медля ни дня, небольшой казахский отряд во главе с Жангиром отправился в Семиречье. Тогда-же Жангир обратился за помощью к эмиру К.Жалантосу и также была достигнута договоренность с владельцами тянь-шаньских кыргызов, которые обещали свою помощь [9,с.43]. Столь малочисленное по количеству войско Жангира может быть объяснено двумя причинами. Первое обстоятельство приводит в своем труде казахский историк М.Тынышпаев: «Власть Джангира еще не успела окрепнуть» [10,с.88]. Современный ученый-историк А.К.Кушкумбаев в своей работе «Военное дело казахов в XVII-XVIII веках» пишет, что казахская военная организация XVII-XVIII вв., не имела единого военно-политического центра. Сбор вооруженных ополчений в большинстве случаев проходил стихийно и на относительно короткий срок. Предводители родовых отрядов часто действовали самостоятельно на свой страх и риск, не подчиняясь приказам хана [11,с.105]. Действительно, на тот момент Жангир, официально даже не был признан ханом, соответственно он не мог призвать под свое знамя большое войско. Второе - же обстоятельство это то, что обстановка требовала срочных действий и принятия решения, и вынуждала пусть с небольшим войском, выступить навстречу стремительно продвигающемуся по родной земле врагу. Война с джунгарами всегда была не простой, она требовала мобилизации сил всего казахского народа. Но времени на сбор войска просто не было, надо было предупредить противника, заняв выгодные рубежи, Жангир это прекрасно понимал. Хорошо зная свои земли, он направился в Джунгарское Алатау, в местность Орбулак. Жангир был полон боевой решимости и задумал не только предупредить продвижение джунгар, но и по возможности уже в горной местности нанести удар по врагу. Надо заметить, что для засады в горах не требуется большое число воинов. Перед Жангиром стояла непростая задача, имея перед собой многократно превосходящие силы противника, умело, с минимальными потерями остановить их дальнейшее продвижение. Он принял единственное правильное решение устроить

засаду, разместив половину своих людей в ущелье и построив укрепления или редуты. В документах они именуются шанцами. Об этом И.Фишер писал: «А имеющихся воинов в горах, Янгир-султан знал как употреблять их с выгодой» [3,с.444].

Из материалов по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные под руководством П.П.Румянцева, местность, где происходило сражение, в тактическом отношении представляет собой 200 метровой длины узкую седловину между высокими горными массивами. Седловина является горным перевалом и высота ее примерно 2000-2500 метров над уровнем моря. С востока находится недоступная вершина Крункей-тау в хребте Коянды-тау, с юго-запада затяжная высокая гора из отрогов Качу-тау. По западному краю седловины идет глубокий выем, способный вместить множество всадников, а с северной стороны седловины в окопах, выложенных камнями, закрепилась часть казахского ополчения [9,с.46]. Во главе этой части воинов были поставлены батыры Жиёмбет и Жаксыгул.

Джунгарам, которые двигались вдоль гор, никак не предоставлялось возможным видеть, ни заградившихся в окопах казахских воинов, ни их коней. В этом овраге на седловине состоялось начало сражения казахов с джунгарами. Джунгарские отряды, двигавшиеся партиями по резко пересеченным складкам местности, выходили на седловину и вынуждены были принимать бой. В ходе сражения джунгарам стало ясно, что они попали в хорошо продуманную западню, но в тех условиях, в которых они оказались, было практически утеряно управление, остановить воинов было просто невозможно. Подходящие задние ряды увеличивали скученность и сковывали действия войск. Боевой клич джунгар и резкое выдвижение многих вперед только усугубляли положение. Когда -же им все таки удалось остановить бессмысленные атаки и довести до всех воинов команду, спуститься вниз и обогнуть казахских воинов по речке, джунгары устремились вниз. В проеме по руслу речки Айна-Булака находился проход, такое место альпинисты называют «цирк», туда казахские стрелки и загоняли джунгар. А в это время с навесной скалы сверху летели различного рода камни, попадание которыми во всадника или коня оборачивалось для джунгар огромными потерями [9,с.47]. Джунгары не стали искушать судьбу и отступили. События приняли неожиданный оборот, джунгары начали выманивать казахских воинов, чтобы перенести сражение на ровную местность. Такая местность была найдена здесь же в, окрестностях Орбулака. На карте Джаркенского уезда, составитель которой являлся опытный чиновник переселенческого управления Н.А.Полубояринов, от горы Крункей-тау по прямой к реке Или обозначен целый ряд ориентиров. Горы Катун-тау, урочище Бостан, Тюгүрюк. И еще ближе по расстоянию к реке Айна-Булак надпись «Калмак курес. Урочище» [9,с.48]. Так определяется место еще одного сражения с джунгарами. В этот период сражения, подоспело войско Жалантос-батыра.

Данный отрезок битвы тоже по-разному описывается в различных источниках. А.И.Левшин в своей работе пишет: «в то самое время пришел на помощь к киргиз - кайсакам какой-то татарский князь Ялантушь, с 20.000 свежего войска» [2,с.60]. Рассказ автора еще раз подтверждает факт прибытия помощи. Единственное, с чем можно не согласиться это то, что он назвал Жалантос-батыра, татарским князем. Хотя известно, что Жалантос Бахадур Сейткулулы - казахский батыр, полководец, был эмиром Самарканда и представителем рода Алшын, входящего в Младший жуз [12,с.4].

В работе историка Г.Кадиркуловой «История Казахстана», автор вообще не упоминает о прибывшем войске Жалантос-батыра [13,с.109]. Но в основном многие ученые историки придерживаются мнения, что подмога была, тем более это подтверждается первыми авторитетными исследователями как Левшин А.И. и Фишер.И. Таким образом, когда речь идет об Орбулакской битве, надо помнить, что она состоит из двух боев. Первый – в горах, когда 600 казахских батыров противостояли тысячекратно превосходящей силе противника. И второе – на

ровной местности с участием большого количества войск. Также известно, что рядом с казахскими воинами приняли участие в битве кыргызы-батыры Котен-батыр и Табай-батыр. Среди малочисленного отряда Жангира были батыры шапрашты Карасай, аргын Аргынтай, алшын Жиёмбет, канлы Сарбук, найман Кексерек, дулат Жансыгул, суан Елтинды [14,с.126].

Впервые в военной истории Казахстана казахские воины применили тактику засадного боя, умело использовали местность для разгрома противника, соорудили фортификационные сооружения: ров, насыпь, окопы. Осылая врага пулями и стрелами из укрытий, воины Жангира удержали джунгар. Все эти новшества в тактических приемах казахских воинов не нашли со стороны джунгар ответных мер и они вынуждены были вернуться назад. Эта битва, наряду с другими крупными событиями, вошло в историю казахского народа. Жангир получил прозвище Салкам («Внушительный») [8,с.50]. Он сумел личным примером мужества и решимости воодушевить воинов, вступить в бой и победить. Казахско-джунгарская война 1643-1647 годов имела важное значение для казахского общества. Казахские воины личной храбростью и самоотверженностью доказали способность защитить свободу и независимость родной земли. Таковы славные страницы борьбы наших предков за свободу и независимость от иноземных поработителей, дошедшие до нашего времени.

В условиях современного Казахстана, когда мы строим независимое суверенное государство, нам необходимо опираться на исторический опыт предков. Все народы и государства в критические минуты их жизни, независимо от того, какую религию они исповедуют (мусульманскую, христианскую, иудейскую и др.), обращаются к истории предков. Народ, не имеющий великих предков, не может считаться народом с прошлой великой историей, а следовательно, обладающим национальным духом. Двигателем любой нации и национального государства, было, есть и будет патриотическое самосознание народа. Сейчас если судить по настроениям в обществе, то недалек тот день, когда патриотическое воспитание народа, особенно молодежи, станет нормой в нашей стране и тогда все героическое, имевшее место в прошлой, великой истории государства и казахского народа, будет востребовано. Как отметил в одном из своих выступлений Н.Назарбаев: «Вся история наших поражений связана с внутринациональными раздорами, вся история наших побед связана с национальным единством» [1,с.147].

Великим достоянием исторического прошлого казахского государства и казахского народа являются Орбулакское сражение и Анракайская битва, по праву являющиеся светлыми образами героического прошлого наших великих предков и бесспорно освещение данных событий должно быть одним из приоритетных в патриотическом воспитании всего народа. В 2008 году исполнилось 365 лет с тех пор, как была одержана победа в битве на Орбулаке и 250 лет со дня великой победы казахского народа над джунгарами. И мы граждане нашей великой страны должны помнить эти два поистине великих события.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Данияров К. Аныракай и Джунгария (история гибели Джунгарии). - Алматы, 2002.
2. Левшин А.И. Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей. - Алматы: Санат, 1996.
3. Фишер И. Сибирская история - СПб., 1774.
4. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. - М., 1983.
5. Ирмуханов Б.Б. История Казахстана. - Алматы: Изд.дом «Наш мир», 2004.
6. Бичурин Н.Я. Историческое обозрение ойратов или Калмыков с XV столетия до настоящего времени. - Элиста, 1991.
7. Вельяминов-Зернов В.В. Исследования о кассимовских царях и царевичах. Ч.II. СПб., 1864.
8. Касенов Е.Б. Кочевники (Век казахско-джунгарского противостояния) Т.IV. - Павлодар, ТОО НПФ «ЭКО», 2006.
9. Галиев В.З. Хан Джангир и орбулакская битва. - Алматы: Гылым, 1998.
10. Тынышпаев М. Великие бедствия (актабан шубырынды). - Алма-Ата: 1992.
11. Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001.
12. Батыры земли казахской. Алматы: ВА ВС РК, 2000.
13. Кадиркулова Г. История Казахстана. Алматы, 2003.
14. Иллюстрированная история Казахстана. Том II. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ҚР МЕН ҚХР АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ҚАРЫМ -ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ДАМУЫ**Мұқаметханұлы Н.¹, Қауымбек Қ.²**¹Т.ғ.д., профессор, әл-Фараби ат. ҚазҰУ Қытайтану кафедрасының меңгерушісіE-mail: m-nabizhan@mail.ru²Әл-Фараби ат. ҚазҰУ қытайтану кафедрасының магистранты, АлматыE-mail: kaisar.kauymbek@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы дипломатиялы қатынас орнатқан 1991 жылдан бергі екі елдің достық ынтымақтастық қарым-қатынастардың қарқынды дамуы пайымдалып, екіжақты мәдени саладағы байланыстарының дамуына талдау жасалады. Екі елді өтіп келген мәдени жылдар мен апталық іс-шаралары екі ел халқының өзара танымы мен түсінігін тереңдетіп, екі мемлекеттің достық ынтымақтастық қатынастардың дамуына белсенді рөл атқарғаны дәйектеледі.

Түйін сөздер: ынтымақтастық, мәдени байланыстар, мәдениет алмасулар, мәдени алмасулар, өзара түсіністік.

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМОТНОШЕНИИ РК И КНР**Мукаметханулы Н.¹, Кауымбек К.²**¹Д.и.н., профессор, им.Аль-Фараби. Заведующий кафедрой китаеведения казнуE-mail: m-nabizhan@mail.ru²Аль-Фараби. Магистрант кафедры Китаеведения КазНУ, АлматыE-mail: kaisar.kauymbek@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается развитие взаимоотношений Республики Казахстан и Китайской Народной Республики, с момента установления дипломатических отношений в 1992 году, в разных сферах сотрудничества. Выявляется роль двусторонних культурных связей в углублении взаимопонимания между двумя странами. Дается доказательство того, что специально проводимые культурные мероприятия в рамках года и недели культуры играют активную роль в развитии дружеского сотрудничества между двумя государствами.

Ключевые слова: Сотрудничество, культурные взаимоотношения, культурный обмен, наука и техника, взаимопонимание.

THE DEVELOPMENT OF CULTURAL RELATIONSHIP BETWEEN KAZAKHSTAN AND PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

Mukamethanuly N.¹, Kaumbek K.²

¹Doctor of technical sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University. Head of the Department of Chinese Studies of kaznu

E-mail: m-nabizhan@mail.ru

²AL-Farabi Kazakh National University. Master's student of the Department of Chinese studies of kaznu, Almaty

E-mail: kaisar.kauymbek@gmail.com

Abstract. Since Kazakhstan received its independence in 1991, the cooperative relations between Kazakhstan and People's Republic of China are constantly developing. This article focuses on cultural and humanitarian relations and development issues between these two countries. In the article, it is given a number example of annual agreements and contracts signed by the two countries in the framework of the cultural activities and their realizations between the two countries to support an evidence of friendship and cooperation history.

Key words: Cooperation, Cultural relationship, cultural exchange, science-technology, art, cultural days.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің басымдылықтарымыз өзгермейді – көршіміз – Ресеймен, Қытаймен, Орталық Азия елдерімен, сондай-ақ АҚШ-пен, Еуроодақпен, Азия елдерімен серіктестікті дамыту мәселесі болып табылады» - деп атап көрсеткен болатын. Бұдан Қазақстанның сыртқы саясатында ҚХР-дың маңызды орнын алатынын аңғаруға болады.

Қазақстанның геосаяси орны Ресей мен Қытай мемлекеттеріне ерекше саясат ұстануды қажет етеді. Ал көршілес ұлы мемлекеттер де Қазақстанға да үлкен маңыз беретіні заңдылық.

КСРО ыдырып, Орталық Азияда пайда болған жаңа мемлекеттерді алғашқылардың бірі болып таныған ҚХР. 1992 жылғы 3 қаңтарда Алматыда Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасының сыртқы істер өкілдері Тянь Цзэнпэй мен Т. Сүлейменов халықаралық ережеге сай «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы дипломатиялық қатынас орнату туралы Бірлескен Коммюникеге» қол қойды. Сонымен ҚР мен ҚХР арасында терезесі тең дипломатиялық қатынас орнады. Екі елдің Елшіліктері бір-бірінің астанасында ашылып, дипломатиялық қатынастар өрістеді. Дипломатиялық қатынас орнаған алғашқы жылдары ҚР мен ҚХР арасындағы саяси дипломатиялық, сауда-эконмикалық және мәдени әлеуметтік қатынастарды дамытудың заңдық құқықтық негіздерін жетілдіру мақсатында жоғары деңгейдегі екі мемлекет басшылары мен үкімет өкілдері арасында өзара сапарлар жасалып, көптеген құжаттарға қол қойып, екіжақты қатынастарды жан-жақты дамытудың алғышартын әзірледі.

ҚХР өзімен іргелес отырған елдерге «тату көршілік» қатынасты дамыту саясатын ұстанды. ҚР мен ҚХР арасындағы қарым-қатынастар «тату көршілік» сипатында басталып, дами келе Стратегиялық әріптестік деңгейге көтерілді.

ҚХР төрағасы Си Цзиньпин 2013 жылы қыркүйекте Қазақстанға жасаған тұңғыш сапары барысында Назарбаев университетінде жасаған баяндамасында ұсынған «Жібек жолы экономикалық белдеуін ортақ құру» бастамасы мен Елбасының «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» жаңа экономикалық саясаты бір-бірімен үндесіп, екі ел қатынастарын дамыта түсті. 2015

жылдың тамыз айында ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің шақыруымен Бейжіңге мемлекеттік сапармен барды. 2016 жылы Елбасы Қытай төрағасының шақыруымен «Үлкен жиырма» самитіне қатысты. Осы сапарларында екі мемлекет басшысы арасында және екі елдің іскерлік топтары арасында сауда-экономикалық ынтымақтастық бойынша аса қомақты инвестициялық келісімшарттарға қол қойылып, екі ел қатынастарын жаңа деңгейге көтерді.

Бұл сапар көршілес екі елдің достық қарым-қатынасының тіпті де дамуына түрткі болды. Қытай төрағасы 2015 жылы мамыр айында Қазақстанға жасаған ресми сапары барысында екіжақты қарым-қатынасы туралы сөйлеген сөзінде: «Біздің елдеріміз өңірдің дамуы мен тұрақтылығын қамтамасыз ету ісінде маңызды, сындарлы күшке айналды. Қытай тарапы Қазақстанмен қарым-қатынасты дамытуға зор мән береді. Біз Қазақстан тарапымен бірлесе отырып, өзара мүдделілік бар негізгі мәселелер бойынша өзара қолдауды күшейту үшін бар күшімізді жұмылдыруға дайынбыз. Қытай қауіпсіздік саласындағы, экономикалық, мәдени-гуманитарлық салалардағы өзара тиімді ынтымақтастық аясын жан-жақты кеңейтуге, сондай-ақ халықтарымыздың игілігі үшін өңірлік және халықаралық істердегі өзара іс-қимыл мен үйлестіру жұмысын күшейтуге ниетті» деген еді [1].

Ал ҚР президенті Н.Назарбаев өзінің Бейжіңге мемлекеттік сапары алдында Қытайдың жетекші ақпарат агенттігі «Синьхуаға» эксклюзивті сұхбат беріп, онда Тәуелсіздік алған сәттен бастап, Қытаймен тату көршілік қарым-қатынасты қолдау Қазақстанның сыртқы саясатындағы басты басымдықтардың бірі болғанын атап өтіп: «Қазақтар «Алыстағы ағайыннан жақындағы көрші артық», - дейді. Дәл осындай мақал қытайлықтарда да бар. Ол біздің елдеріміздің саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өлшемдерде жақын екендігін тамаша паш етеді» [2], - деді Мемлекет басшысы агенттік тілшісінің қойған сауалына жауап беріп.

Қазақстан мен Қытай арасында мәдениет және білім беру салаларындағы байланыстар да айтарлықтай дамып келеді. Екі ел арасында мәдениет, ғылыми-техникалық ынтымақтастық және жоғары білім туралы ынтымақтастық келісімдерге қол қойылған.

1992 жылы тамызда Қазақстан мен Қытай арасында мәдениет саласы бойынша келісімшартқа қол қойылған «Қазақстан Республикасы үкіметі мен Қытай Халық Республикасы үкіметі мәдениет ынтымақтастық шарты» мен 1993 жылғы 18 қазанда қол қойылған «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы достық өзара қарым-қатынастардың негіздері туралы Бірлескен Декларацияның» мәдени байланыстарына арналған 7 тармағында: «Тараптар мәдениет, білім, спорт және туризм саласындағы ынтымақтастықты нығайтуға әзір екендіктерін білдіреді. Осы мақсаттарда тараптар екі елдің мәдениет ұйымдарының арасындағы тікелей байланыстарды және әдебиет пен өнер қайраткерлерімен алмасуды көтермелейтін болады.

Тараптар екі елдің жоғары оқу орындары екі елдің тілдерін үйренуде, мұғалімдермен және студенттермен алмасуда бір-бірімен байланыстар орнатып, қатынасып тұруға және ынтымақтасуға тиіс» - деп жазылған [3].

1995 жылғы маусымда Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасының арасындағы мәдени ынтымақтастықтың алғашқы көрінісі ретінде ҚР-ның мәдениет, өнер және әдебиет сала қызметкерлерінің үлкен делегациясы Пекинге барды. Бұл сапар екі елдің мәдени қарым-қатынасының дамуына үлкен үлесін қосып. Сапар барысында екі жақты тараптардың көмегімен Абайдың 150-жылдық мерей-тойы Қытайда атап өткізілді [4, 3-4]. 1995 жылы 21 маусымда Абайдың 150-жылдық мерей-тойын өткізу барысында ҚХР Мәдениет министрлігі мен ҚР Мәдениет министрлігінің арасында 1995-1997 жылдарға арналған мәдени ынтымақтастық жоспарына қол жеткізілді. Бұл жоспар екі елдің мәдениет саласында қол жеткізілген алғашқы құжаттарының бірі болып табылды.

Осыдан кейін Пекиннің «Ұлттық баспасынан» Абай шығармалары қытай тіліне аударылып, үлкен таралыммен оқырмандарға жол таратты.

1995 жылғы 11 қыркүйектегі ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ҚХР-на жасаған сапары барысында қол қойылған «Бірлескен Декларациясының» 4 тарауы ізгілік саласындағы ынтымақтастыққа арналып, онда «екі жақты мәдени байланыстар мен білім саласындағы алмасуларды кеңейту, ең алдымен осы салалардағы ынтымақтастық туралы қол жеткен уағдаластықтарды екі елдің тиісті министрліктерінің, комитеттерінің және мекемелерінің жүзеге асыруына жәрдемдесу» - деп келісілді [5].

1997 жыл Қытай-Қазақстан мәдени байланыстарын дамыту жолындағы жемісті жыл болды. Осы бір жылдың ішінде қазақ халқының керемет әдебиет туындылары, еліміздің өткені мен бүгінгі тарихы, мәдениеті мен әлеуметі туралы кітаптар көптеген таралыммен Қытайда басылып шықты. Олардың қатарында М. Әуезовтың «Абай жолы» романының бірінші томы, «Қытай жылнамаларындағы қазақтар тарихына қатысты мәліметтер» және «Ежелгі үйсіндер туралы тарихи құжаттар» жинақтарының кириллицадағы нұсқаларын ерекше атап өтуге болады.

Сонымен қатар осы жылы Қытай және Қазақстан Республикасының елшілік қызметкерлерінің көмегімен және кезінде ҚХР-ғы Қазақстан Республикасының төтенше және өкілетті елшісінің қызметін атқарған Қ. Сұлтановтың редакциялық жетекшілігімен «Қазақстан-Қытай: тату көршілік және іскерлік қатынастар жолымен 5 жыл» атты құжаттар мен материалдар жинағы Пекинде қазақ, орыс және қытай тілдерінде басып шығарылды.

1997 жылғы 29 шілдеде ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың да «Ғасыр тоғысында» атты еңбегінің қытай тіліндегі басылымы шықты. Бұл шара Қытай мен Қазақстан Республикасының мәдениет бойынша ынтымақтастығының жетістіктері ретінде қарастырылып, Қытай мен Қазақстан Республикасының арасындағы өзара түсіністік пен достық қарым-қатынастарды ілгерілетуге игі әсерін тигізді. Сонымен қатар Қытай Халық Республикасында Елбасымыздың жоғарыда аталған еңбегінен бөлек басқа бір қатар кітаптары мыңдаған таралыммен, қытай, ағылшын және қазақ тілдерінде басылып шықты. Олар «Әділеттің ақ жолы», «XXI ғасыр алдында», «Бейбітшілік кіндігі» және «Тарих толқынында» атты еңбектері. XXI ғасырдың басында Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы мәдениет саласындағы қатынастары жоғары деңгейге көтерілді. Екі жақты ынтымақтастықтың ең маңыздысы мәдени шаралар «2001 жылы қыркүйекте Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығын мерекелеу аясында Пекин және Шанхай қалаларында Қазақстан мәдениетінің Қытайдағы күндері алғаш рет өткізілді. Сонымен қатар 2002 жылы сәуірде Алматы қаласында Қытай мәдениет күндері алғаш рет өткізілді» [6, 212]. Осыған байланысты ҚХР және ҚР мәдени шараларды екіжақтылы үзбей өткізіліп тұруды дәстүрге айналдырды.

2002 жылғы қаңтарда Қазақстан Республикасы Қазақстандағы ҚХР елшілігінің ұсынысы бойынша және ҚР Сыртқы істер министрлігінің көмек көрсетуінің нәтижесінде Алматыда Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастарының 10 жыл толуына орай ғылыми конференция ұйымдастырылды [7, 47-48].

Қытайдың мәдениет күндері Қазақстанның Алматы және Астана қалаларында ұйымдастырылды. Оны негізгі ұйымдастырушылар ҚР Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі мен Қытай Халық Республикасы Мәдениет министрлігі болды. Бұдан екі елдің мәдени алмасуларға жоғары деңгейде көңіл бөлетінін көруге болады.

Осыдан кейін Қазақстан қалаларының Қытайдағы мәдениет күндері, Қытай қалаларының Қазақстан қалаларында мәдениет күндері жыл сайын өткізіліп отырды. «Мысалы, 2004 жылы Алматының Шанхайдағы мәдениет күндері (Апталығы); 2005 жылы Шанхай қаласының Алматыдағы мәдениет күндері; 2006 жылы Алматының Қытайдың Үрімжі қаласындағы мәдени күндері; 2007 жылы 17 қазанда Қазақстанның Қытайдағы мәдениет күндері Пекинде өтті; 2008

жылдың маусым айында Қазақстан Республикасы Астанасының он жылдық мерейтойын атап өту шеңберінде ҚХР Чунцин қаласының мәдениет күндері Астанада өтті» [6, 213]. Осы мәдениет күндерінің аясында екі елдің өнер саласындағы, ғылым-техника, білім беру саласындағы мамандары мен делегацияларының өзара сапарлары жалғасып отырды.

Екі елдің үкіметаралық келісімдері негізінде жыл сайын екі елдің студенттері бір-бірінің елінде қысқа мерзімде білім алып келуде. Жоғары оқу орындары арасында да тікелей байланыс орнатылған. Қытайға «Болашақ» президенттік бағдарламасы арқылы студенттер білім алуға жіберіледі.

Екі елдің ғалымдарының қатысуымен қытай мұрағаттарынындағы құжаттар негізінде ежелгі үйсін тайпалары туралы «Ежелгі үйсін елі», түркі мемлекеті туралы «Ұлы Түркі қағанаты», сонымен қатар, Цин дәуірі (1644-1911 жылдар) кезеңіндегі қазақ-қытай байланыстары туралы кітаптар жарық көрген.

2003 жылғы 2-4 шілде аралығында ҚХР-ның төртінші буын жетекшісі Ху Цзиньтао, Қазақстан Республикасы Президентінің шақыруы бойынша ҚР-ға мемлекеттік сапармен келді. Бұл Ху Цзиньтаоның ҚХР Төрағасы мәртебесіндегі Қазақстан Республикасына жасаған алғашқы сапары. Қазақстан Республикасы, Ху Цзиньтаоның сырт мемлекеттерге жасаған алғашқы ресми сапарларының тізімінде Ресей мен Франциядан кейінгі үшінші орынды алды. Бұл біздің елміздің ҚХР сыртқы саясатының маңызын көрсетеді. Ху Цзиньтао өз кезегінде: «...Қытай тарапы Қазақстанның өз егемендігі мен аумақтық тұтастығын қамтамасыз етуге, мемлекетінің болмысына сай таңдаған жолы бойынша дәйекті дамуға бағытталған күш-жігерін бұрынғыдай қолдайтын болады. Қазақстанмен тату көршілік және өзара ынтымақтастықты нығайту Қытай сыртқы саясатының басымдылығы болып табылады» [8] деп атап көрсетті.

Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарын, достығы мен ынтымақтастығын одан әрі нығайту мен дамыту мақсатында 2003 жылы екі ел арасында «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы 2003-2008 жылдарға арналған ынтымақтастық бағдарламасына» қол қойылды. Бұл бағдарламаның мәдени-гуманитарлық саласы төмендегідей сегіз бағыт бойынша ынтымақтастықты дамыту қарастырылған.

1) Екі елдің мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастығын үйлестіру үшін Мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық жөніндегі комиссияны құру туралы мәселені қарау.

2) Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі мен Қытай Халық Республикасының Мәдениет министрлігі арасында тұрақты негізде ынтымақтастықты жүзеге асыру, театр-музыка өнері саласында, мұражайлар мен кітапханалар арасында алмасудың дамуын қолдау.

3) Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі мен Қытай Халық Республикасының Ұлттар істері жөніндегі мемлекеттік комитетінің арасындағы тұрақты байланыстарды ұйымдастыру, Қазақстан халықтары ассамблеясы мен Ұлттық азшылықтардың сыртқы байланыстары жөніндегі қытайлық қоғамы арасындағы алмасуларды және ынтымақтастықты дамытуды қолдау.

4) Бір жағынан, Қазақстанның мемлекеттік жастар саясатын іске асырумен айналысатын мемлекеттік органдары мен қоғамдық жастар ұйымдарының және екінші жағынан, Бүкілқытайлық жастар қауымдастығының арасындағы байланыстарды нығайту, өңірлердегі жастар мен екі елдің жас кәсіпкерлері арасындағы байланыстар мен ынтымақтастықты кеңейту.

5) Мүмкіндігіне қарай бұқаралық ақпарат құралдары арасында алмасу жүргізу. Екі елдің дамуы барысы туралы бір-біріне объективті ақпараттар беру, екі елдің халықтары арасындағы өзара түсіністікке жәрдемдесу және достықты нығайту мақсатында тәжірибемен алмасу.

6) Зияткерлік меншікті қорғау саласындағы ынтымақтастықты жүзеге асыру.

7) Білім және ғылыми дәрежелер туралы құжаттарды өзара тану және олардың эквиваленттілігі (бадамалылығы) туралы келісімді әзірлеу және қол қою.

8) Екі мемлекеттің аумақтарында консулдық мекемелерді ашу туралы мәселені зерттеуді жалғастыру [9].

Бұл бағдарламаға Астана қаласында 2003 жылы үшінші шілдеде екі тараптың басшыларының қол қоюымен күшіне енді. Және осы саладағы ынтымақтасты дамыту мақсатында Қытай үкіметі Білім саласындағы жобаларды жүзеге асыру үшін біздің республикамызға қайтарымсыз 20 миллион юань мөлшеріндегі көмек көрсету туралы келісім берсе, Қазақстан Республикасы да өз тарапынан екі мемлекет арасындағы ынтымақтастықты жүзеге асыруға барынша күш салып, ҚР-дағы Қытай елшілігінің қолдау көрсетуімен Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасында Қытайдың мәдени орталығын ашты. Бұл орталықта қытай тіліндегі кітаптар, журналдар, дыбыс таспа мәліметтерінің жинағы шоғырланған кітапханасы және интернет-клубы бар. Сонымен қатар, қазақстандық студенттердің арасында «Қытай тілінің көпірі» атты сайыс жыл сайын ұйымдастырылып отыр. Бұл сайыстың жеңімпаздары Пекинде өткізілетін финалға жіберілетіндігіне қол жеткізілді.

Осы жылы Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасының арасындағы мәдени шаралар жоспарына сай Қытайға Қазақстан Республика тарапынан екі делегация барып қайтты. Бірінші делегацияның құрамына музыка өнерінің өкілдері кіріп, Қытайдың Сямэн қаласында өткізілген арнайы байқауға қатысты. Ал екінші кезекте ҚХР-ның Бүкілқытайлық жастар федерациясының шақыруы бойынша қазақстандық жастар Қытайға сапар жасады. Сапар барысында қазақстандық делегация мүшелері Қытайлық жастар тобының өз саясатын жүзеге асырудағы мол тәжірибелерімен алмасуға мүмкіндік алды.

Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы Мәдениет министрліктерінің ұйымдастырылуымен 2004 жылы Алматының Шанхай қаласындағы мәдениет күндері және 2005 жылы Шанхайдың Алматыдағы мәдени күндері өткізілді. Алматыда өткен Шанхайдың мәдени күндері барысында, қазақстандық көрермендер Шанхай қаласының халық аспаптар оркестрінің концертін тамашалап, сонымен қатар Лю Хайсу атындағы Шанхай галереясының туындыларымен танысты.

2006 жылдың жазында Шанхай қаласында Шанхай Ынтымақтастық ұйымына мүше елдердің II халықаралық өнер фестивалі өтті. Осы жылдың 20 қыркүйегінде Алматыда Қытай Халық Республикасының Қазақстандағы мәдени күндері ашылды. Қытайдың Ганьсу провинциясының Опералық театры ұжымының Қазақстандағы өнер сапары 25 қыркүйекке дейін жалғасты.

2006 жылы 20 желтоқсанда Қытай Халық Республикасы Пекин қаласында Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі мен Қытай Халық Республикасы Мемлекеттік мұрағат басқармасы арасында «Мұрағат ісі жөніндегі ынтымақтастық туралы келісімге» қол қойды. Сол жылдың 22 желтоқсанында ҚР мен ҚХР басшылары қол қойған «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында экономикалық ынтымақтастықты дамыту тұжырымдамасының» 6-бабсында «ҚР Ұлттық ғылым академиясы мен ҚХР ғылым академиясы арасындағы байланыстарды нығайту. Екі мемлекеттің жетекші ғылыми-зерттеу мекемелері арасындағы алмасуларды дамыту» [10, 88].

2007 жылы 18 тамызда ҚР және ҚХР президенттері қол қойған «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының бірлескен Коммюникесінде» болсын, 2009 жылы 16 сәуірде екі ел президенттері қол қойған «Бірлескен декаларацияда» болсын мәдени қарым-қатынас мәселесі ешқашан назардан тыс қалған жоқ. Осы келісімшарттар аясында екі ел арасында соңғы жылдары мәдени қарым-қатынас шаралы өте жиі өте бастады. Әр жылдарда екі ел тарапынан да мәдениет күндері ұйымдастырылып, мәдени қарым-қатынас сапарлары толастаған жоқ.

Алматы қаласында өткен «Еуразия-2007» Халықаралық кинофестивалінің конкурстық және конкурстан тыс кино бағдарламаларының аясында Алматыдағы барлық кинотеатрларда «Қытай киносының» апталығы өтті; 2008 жылғы 18-19 шілде аралығында Қазақстанның халық әртістері Нұржамал Үсенбаева мен Айман Мұсаходжаева Пекин қаласында өткен «ШЫҰ мүше мемлекеттердің мәдениет кеші» концерттік бағдарламасы аясында арнайы кеш өткізді; 2009 жылғы маусымда Алматы қаласында Қытай зергерлік өнерінің көрмесін, сонымен қатар 2009 жыл бойы қытай шығармашылық ұжымдарының гастрольдік сапарлары болды; 2010, 2012, 2013 жылдары Қытайдың Бейжің, Шанхай, Үрімжі қалаларында Қазақстанның мәдени күндері ауқымды түрде өтті; 2014 жылғы 25-28 қыркүйекте Қытай Халық Республикасының Қазақстан Республикасындағы Мәдениет күндері өтті. ҚР Ұлттық мұражайында Қытай фарфоры көрмесі және Қытайдың экологиялық мәдениеті тақырыбындағы фото көрме ұйымдастырылды.

Екі ел арасында бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы тығыз ынтымақтастық та дамып келеді. Атап айтқанда, Қытай Халық Республикасында «Қазинформ» ұлттық ақпараттық агенттігінің тілшілер бөлімі белсенді жұмыс істейді. «Хабар» агенттігі «ИТАР-ТАСС» ресейлік ақпараттық агенттігінің өкілеттігі негізінде елдің күнделікті өмірі туралы мәліметтерді жария етеді. Ақпараттың жария етілуінің қарқындылығы мынадай фактілерден көрінеді. 2006 - 2008 жылдар аралығында қазақстандық БАҚ-та Қытай Халық Республикасы туралы 780 ақпараттық сюжеттер, хабарламалар, сұхбаттар, комментарийлер басылып шықты. Бүгінде бұл көрсеткіш үш есеге дейін артып отыр [11].

Биылғы жылдың тамыз айында Қытай және Қазақстанның төрт телеарнасы бірлесе отырып «Бір белдеу, бір жол» мәдени халықаралық селбестік жүйесін құрды. Келісімде кино-театр саласы, аударып жасау, телевидение техникасы қатарлы жақтарда селбесе отырып, сауда, мәдениет бағытында жаңалық жарату және өзара өнер саласындағы ынтымақтастықты дамыту туралы келісімге қол қойды [12].

Қорыта айтқанда, екі ел арасында дипломатиялық қатынас орнағанан бері ҚР мен ҚХР арасындағы саяси-дипломатиялық және сауда-экономикалық қарым-қатынастардың дамуына ілесе, екі ел арасындағы мәдени байланыстар да үздіксіз дамып келеді. Әрине, Қытайдың әлеуметтік экономикалық дамуына байланысты, оның халықаралық әлемдік экономикалық ықпалының нығаюмен қатар, әлмедік мәдени ықпалы да жыл өткен сайын күшейіп келе жатқаны белгілі. Ал Қазақстан мен Қытай арасындағы мәдени алмасулар мен өзара ықпалдастық екі ел халықтарын өзара түсінісуге дәнекерлік рөл атқарып келеді. Ал мәдени тұрғыдан өзара түсіністік Қазақстан мен Қытай қатынастарының жан-жақты дамуына белсенді ықпал жасайтыны сөзсіз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бас Шужи Ши Жинпин Қазақстанға сапарлай барды // «Іле газеті». – 2015 ж. 3 маусым.
2. Ши Жинпин Қазақстан президенті Назарбаевпен кеңес өткізді // <http://kazakh.people.com.cn>. 26/08/2015.
3. ҚР мен ҚХР арасындағы бірлескен Декларациялар // <http://www.russin.peopledaily.com.cn>. 05/06/2003.
4. Қазақстан-Қытай тату көршілік және іскерлік қатынастар жолымен 5 жыл // Құжаттар мен материалдардың жинағы. – Алматы-Пекин, 1997. – 5 б.
5. Назарбаев Н. Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ // «Егемен Қазақстан». – 2014. 18 қаңтар.
6. Кәріпжанов Ж, Мұқаметханұлы Н. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010 жылдар). – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 254 б.
7. Тату көршілік, өзара түсіністік, ынтымақтастық. ҚР Сыртқы істер министрі Е. Ыдырысовтың сұхбаты // «Егемен Қазақстан». – 2002 ж. 4 қаңтар.
8. Хасан С. Қытай президентінің Қазақстанға сапары басталды // «Айқын». – 2003 ж. 5 шілде.

- 9.Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы 2003-2008 жылдарға арналған ынтымақтастық бағдарламасы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U030001097_. 05.06.2012
- 10.Қазақстан Республикасының Қытай Халық Республикасындағы елшілігі. 2001-2011 жылдары қол қойылған Қазақстан –Қытай құжаттарының жинағы. – Пекин, 2011. -320 б.
- 11.Қосанбай У. Халықаралық журналистиканың негізгі мәселелері // «Болашақ». – 2016. 1 қаңтар.
- 12.Жоңго-Қазақстан кино-телевидение құрылымдары халықаралық селбестік жүйесін құрды // <http://kazakh.people.com.cn.30.08.2016>

REFERENCES

- 1.Bas Shuji Shi Jinpin Kazakhstanga saparlai bardy // «Ile gazeti». – 2015. 3 mausym.
- 2.Shi Jinpin Kazakhstan prezidenti Nazarbaevpen kenес otkizdi // <http://kazakh.people.com.cn.26/08/2015>.
- 3.Kazakhstan Respublikasy men Kytai Halyk Respulikasy arasyndagy birlesken dekalарatsiyalar // <http://www.russin.peopledaily.com.cn.05/06/2003>.
- 4.Kazakhstan – Kystai tatu korshilik zhane ickerlik katynastар zholyмен 5 zhyl // Kuzhanttar мен materiуaldardyn zhiyntygy. – Almaty-Pekin, 1997. -5 b.
- 5.Nazarbaev N. Kazakhstan zholy – 2050: bir maksat, bir mudde, bir bolashak // «Egemen Kazakhstan». – 2014. 18 kantar
- 6.Karibzhanov J.S., Mukametkan N. Kytaidyn syrtky sayasaty zhane Kazakhstanmen katynasy. –Almaty: Kazakh University, 2013. -254 b.
- 7.Taty korshilik, ozara tusinistik, yntymaktastyk. KR cyrtky ister ministiri E. Ydyrysovtyn suhbaty // «Egemen Kazakhstan». – 2002. 4 kantar.
- 8.Hasan S. Kytai prezidentinin Kazakhstanga sapary bastaldy // «Aikyn». – 2003. 5 shilde.
- 9.Kazakhstan Respulikasy men Kytai Halyk Respulikasy arasyndagy 2003-2008 zhyldarga арналған yntymaktastyk bagdarlamasy // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U030001097_. 05.06.2012
10. Kazakhstan Respublikasynyn Kytai Halyk Respulikasyndagy elshiligi. 2001-2011 zhyldar kol koiylgan Kazakhstan-Kytai kuzhattarynyn zhinagy. – Pekin, 2011. -320 b.
11. Kosanbai U. Halykaralyk zhurnalistikanyн negizgi maseleleri // «Bolashak». – 2016. 1 kantar.
12. Zhonggo-Kazakhstan kino-televidenie kurylymdary halykaralyk selbestik zhuiesin kurdy // <http://kazakh.people.com.cn.30.08.2016>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ПЕРСПЕКТИВЫ БУДУЩЕЙ МНОГОСТОРОННЕЙ ДИПЛОМАТИИ ШОС

Мукаметхакнулы Н.¹, Ербосынов Т.А.²

¹Д.и.н., профессор КазНУ им. Аль-Фараби
E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

²Магистрант 2-курса – Регионоведение
КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы
E-mail: erbosinov.temirlan@gmail.com

Аннотация. Данная статья исследует возможность развития дипломатии ШОС, как с участниками организации, так и с сторонними акторами. В основном делается упор на отношения внутри организации что несомненно проецируется на сторонних акторов, в которых заинтересованы страны ШОС. В статье еще и делается всесторонний анализ китайского и российского влияния на формирование дипломатии ШОС. Так же интересы отдельных участников организации.

Ключевые слова: ШОС, Китай, Россия, экономическая безопасность, безопасность, взаимоотношения стран ШОС, дипломатия ШОС, внешняя политика Китая.

ШҰЫ-НЫҢ БОЛАШАҚ КӨПЖАҚТЫ ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ КЕЛЕШЕГІ

Мұкаметханұлы Н.¹, Ербосынов Т.А.²

¹Т.ғ.д., профессор Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

²Аймақтану – 2 курс магистранты Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы
E-mail: erbosinov.temirlan@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада болашақ ШЫҰ мүше мемлекеттермен де сырт акторлармен дипломатиясының даму мүмкіндіктерін зерделейді. Негізі болшақ мүше болуы мүмкін мемлекеттерге қолданылатын ішкі қатынастарға арналған. Мақалада ШЫҰ-ның болашағын түзудегі қытайлық және ресейлік ықпал жан-жақты зерттелді. Жекеше алған мемлекеттердің қызығушылықтары қарастырылған.

Түйін сөздер: ШЫҰ, Қытай, Ресей, экономикалық қауіпсіздік, қауіпсіздік, ШЫҰ мемлекеттерінің қарым-қатынасы, ШЫҰ дипломатиясы, Қытай сыртқы саясаты.

PROSPECTS OF NEW MULTILITERAL DIPLOMACY OF THE SCO

Mukamethanuly N.¹, Yerbosinov T.A.²

¹Professor of Al-Farabi KazNU
E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

²2-year MA, “Regional Studies”,
Kazakh Ablai Khan University of International Relation and World Languages
Almaty, Kazakhstan
E-mail: erbosinov.temirlan@gmail.com

Abstract. In the article issued on future development of internal as well as external multilateral diplomacy of the SCO. Mainly, basing on the internal relations, which transferring for the external relations, whom interested as future members. In the article thoroughly analyzing chinese and russian influence on diplomacy forming. Also investigated interests of separate actors.

Keywords: The SCO, China, Russia, economic security, security, relations of the SCO member-states, diplomacy of the SCO, foreign policy of China.

В последнее десятилетие, Китай занял более активную роль в международной системе, отмечая преобразование в своей внешней политике [1]. Он развил двусторонние отношения, к которым присоединились региональные и экономические организации, и активизировать свое участие в многосторонних организациях. Китай придает большое значение партнерству ШОС со своими ближайшими соседями в Центральной Азии [2]. В качестве соучредителя, Китай ожидает от этой организаций, становление платформой, где можно искать широкое сотрудничество между всеми странами и региональными организациями [3].

Одним из основных и влиятельных организаций в регионе, является Шанхайская организация сотрудничества (ШОС), зарождающийся политический союз России, Китая, Узбекистана, Таджикистана, Казахстана, Кыргызстана, Индии и Пакистана, создана в июне 2001 года. ШОС возникла из Шанхайской пятерки, свободной группы по безопасности, которая включала каждого текущего члена ШОС за исключением Узбекистана, Индии и Пакистана. Шанхайская пятерка первоначально была сформирована в 1996 году в качестве меры по укреплению доверия, в котором государства-члены могли бы сотрудничать по вопросам делимитации, демаркации и решения вопросов спорных границ [4]. В течение лета 2001 года под руководством президента России Владимира Путина и председателя КНР Цзян Цзэминя, организация добавила Узбекистан в свои ряды и официально была переименована в ШОС, объявив себя в качестве регионального форума и пообещав укрепить связи между-государствами членами при обеспечении коллективной безопасности в Центральной Азии.

Конечно, риторика ШОС указывает на будущую возможность его стать влиятельной многосторонней организацией. Тем не менее, перспектива развития молодого ШОС в мощный региональный блок требует много усилий и времени. Например, каждая страна должна будет инвестировать необходимую политическую волю в рамках ШОС; организаций придется разработать свои собственные автономные учреждения и умелое средство руководства, сильно отличающейся в составляющих его государствах; ООН, США и ЕС должен был бы признать группу в качестве надежной международной организации; и самое главное, ШОС будет действовать в качестве законного транспортного средства для коллективных интересов своих членов, а не в качестве органа доминирования или режиссирования одного или двух государств. Это последнее условие трудно удовлетворить. Вскоре после его формирования, ШОС была описана во многих западных политических и разведывательных кругах, как просто синергетический инструмент российской и китайской внешней политики, с помощью которого эти две силы могут решать будущее государств Центральной Азии в растущих военных и экономических отношениях, одновременно координируя политику для подавления внутренних угроз, как воинствующих исламистских движений. Россия и Китай, в силу их гораздо большего размера, географической, экономической мощи и военной силы, доминировали в организации с самого начала с опрессовкой лидеров своих более мелких соседей, чтобы поддерживать свою политику; на самом деле, ШОС стала, такой какая она есть, во многом из директив лидеров этих двух стран. Это позволило министерствам иностранных дел России и Китая жестко вести позицию ШОС по многим вопросам, например, его нулевой толерантности подходов к исламистским, экстремистским и сепаратистским движениям.

ШОС стала де-факто трибуной для выражения своих политических взглядов его государствам-членам, особенно России и Китаю, на международную аудиторию. Страны Центральной Азии приняли китайско-русское доминирование в ШОС больше из необходимости, чем из желания. За последние несколько лет, лидеры этих государств вступили в союз с Россией и Китаем, чтобы получить поддержку своих жестких внутренних политик, строгое подавление религиозных и политических оппозиционных движений, охватывающих от гражданско-политических партий до радикально-исламистских боевиков. Отсутствие внимания Запада к региону привело многих региональных лидеров, таких как президент Узбекистана Ислам Каримов, заключить, что только Россия и Китай будут использовать военные войска для помощи при необходимости странам ЦА, чтобы победить этих внутренние и региональные угрозы [5]. Таким образом, в конце 1990-х годов, государства Центральной Азии начали укреплять свои отношения с этими двумя силами, и они приветствовали создание ШОС с энтузиазмом [6]. Со своей стороны, Россия и Китай надеются завоевать сотрудничество своих соседей в решении своих собственных проблем; например, Китай поставил серьезные требования о выдаче кого-либо из уйгурских националистов, бежавших в соседний Таджикистан и Киргизию.

С момента своего создания, ШОС добилась устойчивого прогресса в осуществлении своего мандата для более тесного регионального сотрудничества в области экономического развития. Китай делает гораздо больший акцент на расширении и координации экономического сотрудничества. Например, одним из важнейших результатов китайской дипломатии стало решение о реализации программы сотрудничества по многостороннему экономическому и торговому взаимодействию между странами-членами ШОС, механизм, который будет способствовать свободному потоку товаров, капиталов, услуг и технологий в регионе. В стремлении диверсифицировать свои источники энергии, Китай также заключил беспрецедентный контракт с Казахстаном, согласно которому нефть будет закачивается непосредственно через границу Китая в первый раз через Синьцзян. В 2005 году Китай обещал почти \$ 1 млрд кредитов для государств Центральной Азии [7]. Кроме того, совместные инвестиционные проекты в транспортной и телекоммуникационной отраслях дали положительные результаты, и формирование Делового совета ШОС является еще одной новой инициативой. Совет направлен для подготовки межбанковского соглашения во всем регионе и для помощи финансирования проектов в области развития. Результатом стало представление в 2015 году на Уфимском саммите Банка развития ШОС.

Сотрудничество в экономической повестке дня было углублено, развитие, которое в значительной степени инициирована и поддержана китайским правительством. Такие тактические ходы могут быть интерпретированы как китайская попытка выкроить влияние России в ШОС и в регионе и предположительно укрепить руководство Пекина в Центральной Азии. Возможно, было бы трудно назвать китайские намерения, но его подход к Центральной Азии поразительно знаком с китайским сближением с другими регионами, такими как Юго-Восточной Азия, Центральная и Южная Америка и Африка к югу от Сахары. Заинтересованность Китая в основном сосредоточена на торговле и дипломатической повестке дня, которая обеспечивает беспроблемное сотрудничество. В попытке развеять региональные опасения экономической, политической и военной силы Китая, китайские руководители используют основные направления "делать добро нашим соседям, относиться к нашим соседям в качестве партнеров" и "поддерживать дружеские отношения с нашими соседями, чтобы они чувствовали себя в безопасности, и поможет сделать их богатыми» [8].

Безопасность и экономика. Ни одному из членов ШОС, вероятно, не стоит недооценивать важность экономических факторов для обеспечения безопасности. Для Китая, строительство и усиление своей экономической мощи, являются приоритетной политикой к достижению

будущего статуса и безопасности, в то время как Россия недавно использовала нефть и газ в качестве "оружия" более целенаправленной и вопиющим образом в ходе «Украинского кризиса» и вытекающих от него проблем. Страны Центральной Азии хотят экономического роста и развития, не-только чтобы удовлетворить пожелания своих правителей, но и для реальных потребностей своих народов [9]. Тем не менее, экономические вопросы, появились сравнительно поздно на формальной повестке ШОС, наряду с такими темами, как дискуссии между премьер-министров государств. Элементы институционализации в этой области появились только (с Межбанковским объединением ШОС) в 2005 году. При рассмотрении вопроса об эффективности текущей деятельности организации как по общим экономическим вопросам и энергии, важно иметь в виду: гораздо больше передач ресурсов и сильнее влияет вытекающая из динамики рынка, в котором США и другие актеры из-за пределов региона играют важную роль. Как уже отмечалось выше, экономический аспект ШОС была выдвинута с самого начала со стороны Китая. Уже в октябре 2002 года Китае состоялся форум ШОС по вопросам инвестиций и развития в энергетическом секторе, в котором приняли участие представители государственных органов и государственных коммерческих структур, а также транснациональных корпораций. В конце 2003 года китайский премьер-министр Вэнь Цзябао предложил создать зону свободной торговли в рамках ШОС [10]. Даже если другие члены до сих пор противились на это, программа работы была принята для создания к 2020 году зоны, благоприятной для свободного перемещения товаров, капитала, технологий и услуг. На совещании экспертов в Москве в марте 2004 года члены ШОС сформировали четыре рабочие группы: по электронной торговле, таможен, досмотра товаров и унификации стандартов и инвестиционного сотрудничества. На встрече премьер-министров в сентябре 2004 года были утверждены более 100 соответствующих многосторонних проектов. На саммите 2006 года в Шанхае, ШОС и Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС) подписали меморандум о взаимопонимании в целях улучшения энергетического и транспортного сотрудничества с целью содействия региональной торговли, а также Генеральный секретарь ШОС (в то время китайский представитель) ясно дал понять, что будет реальный фокус на энергетику. Обе организации планируют углубить сотрудничество в качестве членов ШОС присоединиться к Всемирной торговой организации, куда уже Кыргызстан и Китай вошли с 1998 и 2001, соответственно, а четыре других членов ШОС находятся на различных этапах процесса присоединения. Даже без преимуществ таких программ ШОС и общих стабилизирующих эффектов организации (возможно, особенно имеющих отношение к трансграничной торговле), Китай имеет средства, чтобы ездить устойчивый рост торговли со своими соседями и мотивирован, чтобы сделать это не в последнюю очередь целей в области развития для своих западных провинций. Как было отмечено наблюдателем в 2003 году, однако, взаимовыгодное сотрудничество сдерживается проблемами "платежных механизмов, таможенных процедур, а также транспортных средств» [11]. Неравенства развития в рамках группы ШОС, с Кыргызстаном, Таджикистаном и Узбекистаном отстает от других, также может стать проблемой для экономической эффективности и сплоченности организации [12]. Именно на этом фоне, что Китай создал большой кредитный фонд в размере \$ 900 млн. долларов для своих партнеров в Центральной Азии в 2004 году [13]. На саммите ШОС в 2006 Шанхай, были высказаны надежды, что этот новый источник финансирования "поможет расширить региональное сотрудничество » [14], хотя к сентябрю 2006 года западные наблюдатели не смогли найти никаких доказательств того, что он прибыл в счет межбанковский Ассоциации [15]. Во всяком случае, кредит имеет большое значение как для его размер описанный один из комментаторов, как "жест, который делает западные (и России) экономическая дипломатия выглядят жалкими" [16]. И за то, что Китай, как правило, имеет не прилагается никаких политических или этических строк в ней. Для полноты картины, Китай и Россия также договорились о двустороннем порядке на различных

конкретных совместных проектов, которые будут осуществляться с участием китайского капитала [17]. Элементы общей цели ШОС и взаимодополняемости существуют также в области энергетики. Китайская экономика, как известно, все более зависима от углеводородов, в условиях которого Китай теперь использует (часто недобросовестные) политические и экономические рычаги для создания энергетических альянсов буквально по всему миру. Было бы удивительно, если бы она не стремилась использовать ШОС, чтобы обеспечить поставки углеводородов из соседних стран [18]. У двух основных производителей углеводородов региона, Казахстана и России, есть некоторые причины подыгрывать Китаю. Россия рада диверсифицировать свои энергетические партнерства и сохранить или даже увеличить его на восток по экономическим причинам и показать своим европейским партнерам, что она имеет альтернативы. Львиная доля поставок импортеров энергоресурсов Центральной Азии приходится на Китай, что также является одним из средств контроля над их поведением. Китай и Казахстан имеют обратный мотив для работы друг с другом, чтобы избежать исключительную зависимость от России. Китай купил компанию со вторым по величине доказанных запасов нефти в Казахстане и договорились о строительстве трубопровода, соединяющий нефтяные месторождения с западным Китаем, не пересекая территорию России [19]. Тем не менее, в то время как Казахстан может способствовать диверсификации поставок Китая, Россия может гарантировать объемы поставок в долгосрочной перспективе. В целом, можно сказать, что члены ШОС имеют некоторые подлинные общие интересы, что также имеет отношение к их целям средства безопасности, содействия развитию Центральной Азии с помощью крупномасштабных китайских инвестиций и особенно в строительстве инфраструктуры, коммуникаций и сети энергоснабжения через регион. Тем не менее, деятельность ШОС до сих пор только достигли уровня постановки целей и первичного выделения ресурсов, с небольшим количеством доказательств того, что насколько эффективно они используются.

Развитие ШОС по трем направлениям (экономическое, безопасность и гуманитарное) отвечает интересам российско-китайского стратегического партнерства, а также национальным интересам государств. Вместе с тем заметны «нестыковки», особенно это касается экономического взаимодействия и такого направления, как долгосрочная стратегия развития ШОС. Проблематика сохранится и в среднесрочной перспективе. Наибольшее значение имеет рассмотрение сценариев развития ситуации в Центральной Азии после вывода войск западной коалиции из Афганистана в 2014 г. Приоритетной задачей для всех стран останется формирование единого экономического пространства ШОС, однако подходы к такого рода проектам в странах существенно отличаются. Кроме того, существующая альтернатива в виде Таможенного союза России, Белоруссии и Казахстана существенно снижает выгоды для Китая, который более других стран заинтересован в новом оформлении пространства. [20]

Оценка и выводы. В то время как другие комментаторы из-за пределов региона часто пошли к крайностям в представлении ШОС как злокачественной «анти-НАТО» или отвергая его, как простое показуха, это исследование указывает на более прозаический вывод, что, как и большинство других организаций, имеет свои сильные и слабые стороны, хорошие и плохие моменты. Рассмотренный с точки зрения его функциональных возможностей безопасности, ШОС (как Шанхайская пятёрка) позволяет Китаю и России сосуществовать, и управлять их отношения с государствами Центральной Азии, без какого-либо открытого противостояния. Они, по-видимому, достигли определенной степени координации и взаимодействия между вооруженными силами своих членов и служб безопасности в отношении потенциальной борьбы с терроризмом. Организация разработала (по крайней мере, на бумаге) совместную политику в смежных областях внутренней и функциональной безопасности, и она затронула темы, которые имеют непосредственное отношение к экономической безопасности, таких как энергетическое

сотрудничество и инфраструктура. Политика является слабой или вовсе отрицательной в отношении надлежащего управления и построения демократии, и это также может быть его ахиллесовой пятой в практическом плане, так как опора на репрессивные методы, в том числе попытки блокировать внешнее влияние, делает центральноазиатские общества и режимы скорее большими, чем менее хрупкими. В отличие от, по крайней мере, некоторых других организаций в сфере безопасности, ШОС не включает в себя каких-либо положений для парламентского собрания или для других форм общественного и независимого комментария, которые могли бы помочь его организаторам распознавать и решать такие недостатки. Применение более детальных критериев легитимности и эффективности, разработанные в более ранних исследованиях СИПРИ [21], трудно сказать, что членство в ШОС принуждают или что его стиль работы является гегемоном. Мощь Китая и России в рамках группы, хорошо сбалансирован, хотя в долгосрочной перспективе преимущество опрокидывания в сторону Китая. Как было отмечено выше, большинство нынешних государств-наблюдателей выразили заинтересованность в полном членстве и сдерживается только отсутствием консенсуса среди нынешних членов по существу расширения. Члены Центральной Азии находятся в крайне асимметричном положении, как ущерб в каждом измерении (за исключением для нефти и газа Казахстана), но ШОС дает им символическое признание и равенство и, возможно, помогает в их глобальной политике "балансирования". Элиты Центральной Азии, которые хотят развивать свои западные ссылки могут быть на самом деле свободнее делать это до тех пор, пока членство в ШОС демонстрирует свою «лояльность» к партнерам [22]. Этот последний пункт также относится к суждению о ли какой-либо положительный результат, что члены ШОС выигрывают от стратегических отношений организации с остальным миром и перевешивает негативные последствия в других местах. Стоит также отметить, что Китай и Россия принадлежат к числу перекрывающихся групп, связанных с безопасностью в регионе, от большого Азиатско-Тихоокеанского экономического сотрудничества (АТЭС) группы на шестисторонних переговорах по проблемам Корейского полуострова и новый Саммит Восточной Азии, все из которых за исключением СВА также США в качестве члена. Во всяком случае, нет никаких признаков того, пока что ШОС закрыл путь к возможному распространению роли, которую играют ОБСЕ, НАТО, Евроатлантическое партнерство и ЕС в Центральной Азии, да и вообще к возможному появлению новых субрегиональных групп, если местные государства могли бы найти более подлинную общую цель, чем в прошлом. Наиболее явно негативный аспект отношений ШОС с миром заключается в его неспособности установить совместный диалог с любым учреждением за пределами своего региона (или индивидуального западного государства), несмотря на официальный статус наблюдателя в Генеральной Ассамблее ООН. Это, в свою очередь, является напоминанием о том, что репутация может ограничить возможности организации почти столько же, сколько его мощности или фактического поведения. ШОС наглядно продемонстрировали гибкость и адаптивность путем его быстрого роста и создания новых сетей и механизмов. Вопросы, возникающие по-прежнему в своей повестке дня (таких, как энергетика и развитие экономики в целом) и остроте меньших государств присоединиться к нему оправдать предсказание, что его профиль и достичь будет продолжать расти еще некоторое время. Реальная неопределенность в среднесрочной и долгосрочной перспективе, может ли ШОС быть разогнаны национальных кризисов, вызванных жесткостью формирующих политику, по внутренним вопросам, или, наоборот-изменение сердца или идентичности среди правящих элит позволили бы ей стать инструментом для более искренне служения интересам своих граждан, приветствуя, а не блокирование внешних взаимодействий и помощи. Потребуется оптимистом, чтобы поверить сегодня, что гибкость организации идет до последнего сценария. Нельзя судить чрезмерно ШОС по стандартам других групп от пустого формализма. Его повестка дня относительно плотно

сосредоточена, она создала сети и программы, которые логически отвечают ее приоритетам и ее процедуры являются искусными. За заявленные цели лежат подлинные, а иногда и экзистенциальные, общие интересы шести различных национальных государств, независимо от того, рассматриваются ли эти интересы как законные сами по себе. Он выполняет свою основную цель предотвращения конфликтов и мирного диалога между его членами. На тех же основаниях, по соотношению баланса сил института ШОС можно рассматривать как положительный. Зачаточный характер центральных институтов ШОС, в сочетании с природной диспозицией государств-членов помогает объяснить слабость внешней направленности информационных усилий ШОС и ограниченные и предварительный характер его увертюры для межинституционального диалога.

REFERENCES

- [1] Gudrun Wacker, "China's Grand Strategy," *China's Rise: The Return of Geopolitics?* S 3, (February 2006): 58.
- [2] Chinese Ministry of Foreign Affairs, "Foreign Ministry Official Briefs about Shanghai Cooperation Organization Summit," June 12 2006, <<http://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx/t257842.htm>> (August 3 2006).
- [3] Beehner, "Backgrounder: The Rise of the Shanghai Cooperation Organization."
- [4] Resolving border conflict issues has been foremost on the regional agenda of the Central Asian states since their independence; see, for instance, "Central Asia: Border Disputes and Conflict Potential," International Crisis Group – Asia Report No. 33, April 4, 2002.
- [5] Robert Cutler, "The Shattering of the Sino-Russian Entente Over the Shape of Central Asia?" *Central Asia & Caucasus Analyst*, November 21, 2001.
- [6] "Kazakh President Points to Importance of Shanghai Five Summit," ITAR-TASS News, June 18, 2000.
- [7] The reference is to a number of occasions in 2005–2007 when Russia stopped deliveries via gas pipelines or imposed large unilateral price increases on its customers, for reasons widely interpreted as involving political pressure on some of its neighbour countries and, indirectly, on Western consumers supplied through the same channels.
- [8] Bates Gill and Yanzhong Huang, "Sources and Limits of Chinese 'Soft Power,'" *Survival* 48, 2 (Summer 2006): 20.
- [9] China and Kazakhstan both achieved annual growth of their gross domestic products of 10% in 2005. International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook Database*, Apr. 2007, URL <<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2007/01/data/index.aspx>>; 'Nazarbayev visit to Washington: looking for recognition as regional leader', *Eurasia Insight*, 26 Sep. 2006, URL <<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav092606.shtml>>.
- [10] 'Chinese premier proposes free trade zone within SCO', *People's Daily (English edn)*, 23 Sep. 2003.
- [11] Spechler, M. C., 'Crouching dragon, hungry tigers: China and Central Asia', *Contemporary Economic Policy*, vol. 21, no. 2 (Apr. 2003), pp. 270–80.
- [12] Touzovskaya, N., 'Shanghai Cooperation Organization: a new security provider for Central Asia?', *Security in a Globalized World: Towards Regional Cooperation and Strategic Partnership (Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik: Berlin, forthcoming)*.
- [13] 'China offers US\$900 million in credit loans to SCO members', *People's Daily (English edn)*, 18 June 2004.
- [14] Joint Communiqué of the Meeting of the Council of Heads of Member States of the Shanghai Cooperation Organization, Shanghai, 15 June 2006, URL <http://english.scosummit2006.org/en_zxbb/2006-06/15/content_756.htm>.
- [15] Official of the EU Council Secretariat, Interview with author, Brussels, 14 Sep. 2006.
- [16] Bhadrakumar, M. K., 'China and Russia embrace the Shanghai spirit', *Asia Times*, 16 June 2006.
- [17] Putin, V., 'Answers to the questions of media representatives following the Shanghai Cooperation Organisation summit', 15 June 2006, Shanghai, URL <<http://www.kremlin.ru/eng/sdocs/speeches.shtml>>.
- [18] Zha Daojiong, 'China's energy security and its international relations', *China and Eurasia Forum Quarterly*, vol. 3, no. 3 (Nov. 2005), p. 48.
- [19] 'Kazakhs agree to China pipeline', *BBC News*, 18 May 2004, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/3723249.stm>>; 'CNPC secures Petro Kazakhstan bid', *BBC News*, 26 Oct. 2005, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4378298.stm>>; and Xinhua, 'China's CITIC Group acquires Kazakhstan oil assets for 1.91 bln US dollars', *People's Daily (English edn)*, 1 Jan. 2006.
- [20] Luzyanin s.g. Shanghai cooperation organization 2013–2015. Forecasts, scenarios and possibilities of development. M., 2013. 120 p.
- [21] Bailes, A. J. K. and Cottey, A., 'Regional security cooperation in the early 21st century', *SIPRI Yearbook 2006: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2006), pp. 195–223.
- [22] Maksutov, R., 'The Shanghai Cooperation Organization: a Central Asian perspective', *SIPRI Project Paper*, Aug. 2006, URL <<http://www.sipri.org/contents/worldsec/eurosec.html>>, pp. 12–13.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ЭОЖ / УДК / UDK 930.25 (574)

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА И МОЛОДЕЖЬ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Несипбаева Ж.Ж.

К.и.н., старший преподаватель Казахстанского Инженерно-Технологического университета

Аннотация. Наша страна по итогам 2012 г. на Всемирном экономическом форуме из 144 стран заняла 51-ю позицию и была отнесена к списку 25 ведущих стран находящихся на переходном этапе к третьей стадии инновационного экономического развития – стадии инновационной экономики. Образование – один из трех основных субъективных факторов рейтинга человеческого развития. Казахстан как независимое, суверенное и конкурентоспособное государство в контексте новых вызовов сложного и динамично развивающегося мира имеет все приоритеты способствующие обеспечению высокого качества образования и науки.

В данной статье автор рассмотрел некоторые современные тенденции и перспективы инженерного и технологического образования молодежи РК в контексте реализации стратегической программы Главы государства Н.А. Назарбаева «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». Молодое поколение является локомотивом будущего Республики Казахстан и поэтому неотъемлемой частью является решение вопросов совершенствования и доступности системы образования. Современный этап модернизации казахстанской системы образования и науки предполагает доступность для каждого качественного образования, возможность получить новые профессиональные навыки в колледже и университете, развить исследовательские и творческие компетенции.

Ключевые слова: молодежь, образование, стратегия, инженеры, технологии, приоритеты.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ЖАСТАР: ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Несіпбаева Ж.Ж.

Т.ғ.к, Қазақстан Инженерлік-Технологиялық университетінің аға оқытушысы

Аңдатпа. Бұл мақалада автор еліміздегі жоғарғы білім беру жүйесіндегі инженер-технолог мамандарын даярлау барысында кездесетін көптеген мәселелерге көңіл бөледі. Мемлекет басшысы Н.А.Назарбаевтың: «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты атты жолдауына сүйене отырып өзекті жағдайларға тоқтала кеткен. Жас ұрпақ еліміздің болашағы, сондықтан-да білім беру жүйесін қазіргі заман талаптарына сай етіп жетілдіру біздің міндетіміз.

Түйін сөздер: жастар, білім беру, стратегия, инженер, технолог, басымдықтар

STRATEGIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN AND YOUNG PEOPLE : MODERN TENDENCIES AND PROSPECTS OF EDUCATION

Nesipbaeva Zh.Zh.

Candidate of historical Sciences, senior teacher of the Kazakhstan Engineer-technological university

Abstract. In this article an author considered some modern tendencies and prospects of engineering and technological education of young people PK in the context of realization of the strategic program Heads the states of H.A. Назарбаева of "Казахстан-2050" : new political course of the taking place state". The young generation is the locomotive of the future of Republic of Kazakhstan and inalienable part there is a decision of questions of perfection and availability of the system of education.

Keywords: young people, education, strategy, engineers, technologies, priorities.

В современный век интеграционных процессов глобализации, регионализации, а также высокотехнологического развития вопросы и проблемы развития молодого поколения наиболее актуальны в системе образования. Президент Казахстана – Лидер нации Н.А. Назарбаев в ежегодных стратегических программах отмечает что реализация всех целей и задач стратегического плана, а также огромная ответственность за будущее страны лежат на плечах молодого поколения. Практически стратегическое развитие республики получило свою реализацию в Послании Президент Казахстана Н.А. Назарбаева «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». Данная стратегия определила инновационную Концепцию долгосрочного развития национальной экономики, тактику достижения стоящих перед страной стратегических целей и задач. В совокупности данная стратегия обозначила главный тренд развития казахстанского общества в условиях нового вызова – третьей индустриальной революции.

В Стратегии Президент нашей страны особо подчеркнул и вопросы образования: «Знания и профессиональные навыки - ключевые ориентиры современной системы образования. Казахстанцы должны стать высокообразованной нацией мира, иначе мы не достигнем задач, которые ставим» [1]. Президент также поставил задачу перед системой высшего образования – совершенствование учебных программ и необходимость активного развития научно-исследовательской деятельности вузов.

Здесь следует отметить, что образование в Казахстане имеет огромные перспективы и делает первые успешные шаги в данном направлении. Если говорить конкретно о первых ласточках в образовании нашей республики, то следует привести в пример некоторые статистические данные. Например, в 2013 году Казахстан занял 27 позицию среди 170 стран мира в Глобальном индексе развития молодежи, а в глобальном индексе конкурентоспособности 2015-2016 года Всемирного экономического форума (ВЭФ) Казахстан занимает 42 позицию среди 140 стран мира. Из 12 индикаторов образования и науки прогресс достигнут по 8, в том числе по качеству системы образования и научно-исследовательских организаций, доступу школ к интернету, доступности исследовательских и образовательных услуг. Прогресс страны в достижении целей развития тысячелетия отмечает и ЮНЕСКО. Казахстан входит в десятку стран-лидеров по индексу развития образования. В 2015 году Казахстан вошел в группу стран с высоким уровнем развития, заняв 56-е место среди 188 экономик мира [2]. Сейчас международные эксперты отмечают положительные тенденции трудоустройства и участия молодежи в политической жизни страны.

В связи с этим многие ученые, исследователи, педагоги, общественные деятели огромное внимание инженерно-техническому и гуманитарному образованию молодежи и поставленным стратегическим планам. С целью их реализации повсеместно в ВУЗах и районных администрациях прошли совещания. Из их числа следует выделить расширенное заседание актива Бостандыкского района г. Алматы под председательством акима района З.Ж. Аманжоловой прошедшего 25 декабря 2012 г., на котором приняли участие руководители

районных служб, здравоохранения, образования, культуры. На данном заседании с докладом «Роль системы образования в реализации Стратегии «Казахстан - 2050» выступила Г.А. Сарсенбекова. В нем она выделила в качестве ключевых ориентиров, изложенных в Послании, - приоритеты развития системы инженерного образования современных технических специальностей с присвоением сертификатов международного образца, а также обновленной национальной идеологии. Особое внимание докладчик уделила воспитательной работе как одной из важнейших направлений деятельности вузов и обзорно представила достижения студенческих клубов различных технических и гуманитарных специальностей. Развитие этой темы получило в октябре 2014 г. На Международном форуме «Инженерное образование и наука в XXI веке: про-

блемы и перспективы», посвященного 80-летию Казахского национального технического университета имени К.И. Сатпаева. На форуме были обсуждены актуальные вопросы инженерного и технологического образования в таких ключевых секторах экономики Казахстана, как геологический, углеводородный, горно-металлургический, энергетический, машиностроительный секторы, секторы химической и атомной промышленности, строительной индустрии и жилищно-коммунального хозяйства, информационных, телекоммуникационных и космических технологий. В итоге форума научно-педагогический состав КазНТУ имени К.И. Сатпаева, а также всех других ведущих университетов республики взял курс на трансформацию в исследовательской сфере, и направил свою деятельность на практическое решение грандиозных научно-технических задач в соответствии с вызовами XXI века, отмеченными в Стратегии «Казахстан-2050» и государственными программами, инициированными Президентом страны Н.А. Назарбаевым.

В 2013 г. учеными и исследователями Института экономики КН МОН РК был проведен Круглый стол, посвященный стратегическому развитию государства. В выступлениях участников нашли отражение многие проблемы социально-экономической модернизации экономики Казахстана, бюджетно-налоговая политика, образование и кадры, кооперация науки и бизнеса, инновации и трансферт технологий и др. В рамках данной конференции можно особо выделить доклады некоторых ученых – д.э.н., профессора, академика НИА РК О. Сабдена, д.э.н., ректор КазЭУ им. Т. Рыскулова С.А. Святова.

О. Сабден предложил создать национальные научно-инновационные кластеры в Алматы, Астане, Караганде, а также превратить Туркестан в духовный центр (мегаполис) на международном уровне, сделать шаг к международной безопасности, объединить на примере одного региона две большие проблемы: с одной стороны, духовное возрождение человечества и, с другой – применение нового технологического уклада [3, с. 75]. С.А. Святов отметил, что в процессе реформирования высшего образования в Казахстане наблюдается ряд тенденций. Первая тенденция – связана с практической реализацией многоуровневой системы подготовки специалистов, которая обеспечивает широкую мобильность в темпах обучения и существенно расширяет возможности выбора будущей специальности. На базе уже полученного образования выпускники бакалавриата могут осваивать широкий спектр новых специальностей. Вторая тенденция – активное оснащение передовых отечественных вузов современными информационными технологиями (система Интернета, различные телекоммуникационные формы обучения, доступ к разнообразным электронным ресурсам и международным базам данных). Третья тенденция – интеграция высших учебных заведений в международное образовательное пространство, внедрение основополагающих принципов болонского процесса в отечественную систему высшего образования, активизация академической мобильности студентов и преподавателей, совместное проведение научных исследований в рамках мультинациональных консорциумов университетов, финансируемых за счет разных источников, преимущественно Евросоюза [4, с. 76]. Особое значение докладчик уделил академической

мобильности, качеству квалификации будущих молодых специалистов и рынку труда, переходу к модульной программе и многим другим актуальным вопросам образования. В качестве успешных реализаций программ международного уровня он выделил такие программы как MBA, DBA, EMBA которые способны обеспечить поддержку выпускников и содействовать постоянному профессиональному развитию [4, с. 81].

Если говорить конкретно об инженерно-технологическом образовании, то в этом плане наше государство также делает первые успехи на международной арене. Например, в 2015 г. в Лиссабоне на заседании Генеральной ассамблеи Европейской федерации национальных инженерных обществ FEANI Казахстанская ассоциация инженерного образования (KazSEE) была принята в качестве полноправного члена данной организации. Как было отмечено в пресс-службе КазНУ им. Аль-Фараби президентом KazSEE, академиком Галымом Мутановым «Полноправное членство KazSEE в FEANI позволит отечественным специалистам естественно-научной сферы, инжиниринга и технологий подтверждать свою квалификацию, получать инженерную карту (Engineering Card), европейский сертификат и быть включенными в реестр европейских инженеров (EurEng), а также предоставляет возможность свободно трудоустраиваться в странах Европейского Союза» [5]. Данный шаг является значительным прорывом в интеграции казахстанского инженерного образования в мировое образовательное пространство и в тоже время способствует реализации задач, поставленных Президентом Нурсултаном Назарбаевым в Стратегии «Казахстан-2050», по обеспечению развития системы инженерного образования и современных технических специальностей с присвоением сертификатов международного образца. Как отмечает в том же Послании Президент страны Нурсултан Назарбаев государство не должно одновременно предоставлять образовательные услуги и оценивать их качество. В связи с этим он поставил задачу создания на базе отраслевых ассоциаций независимой системы подтверждения квалификации специалистов. А развитие инженерного образования и современных технических специальностей для экономики Казахстана, повышение профессионального уровня инженеров, их сертификация по международным требованиям стали приоритетными направлениями деятельности KazSEE [5].

Кроме того для обеспечения 100-процентного охвата молодёжи образованием в Казахстане вводится в действие новый образовательный проект под названием «Бесплатное техническое и профессиональное образование». Уже с 2017 года он будет внедряться в жизнь. Данный проект направлен на борьбу с иждивенчеством и тунеядством среди молодёжи. Как отмечает пресс-служба каждый выпускник школ сможет получить профессиональное образование, даже не имея средств на обучение. Но бесплатным будет образование только по рабочим и техническим специальностям. Именно в них сегодня нуждается казахстанский рынок труда [6].

На заседании коллегии управления образования Северо-Казахстанской области руководитель данного ведомства Шолпан Каримова пояснила, что «проект будет реализовываться в два этапа. На первом будет внедряться бесплатное техническое и профессиональное образование по рабочим специальностям. Охват будет доведён до 100%. Перечень специальностей, по которым можно будет получить бесплатное образование, сегодня находится на стадии разработки. Кроме того, в этом году по области осваивают рабочие специальности в различных колледжах и ПТУ почти 1200 студентов. Это профессиональное направление уже сегодня выбирают 50% всех студентов северного Казахстана. Второй этап работы специалистов сферы образования будет направлен на выпускников школ, оставшихся без какой-либо квалификации. Они не обучаются нигде, ни в колледже, ни в ВУЗе, а, значит, остались без квалификации. Над этим нужно задуматься, — выделила Каримова». По данным СМИ таких выпускников на сегодня 144 человека. И так как нынешнее послание Президента ориентировано на ликвидацию иждивенчества среди молодёжи необходимо, отметить, что сейчас в области

функционирует около 30 колледжей, где проходят обучение более 12 тысяч студентов. На выбор предоставлено 75 специальностей, в том числе 51 -технического, технологического и сельскохозяйственного направления. Ещё одним плюсом данного проекта является возможность для учащихся старших классов приобрести квалификацию на базе колледжей [7].

С целью реализации стратегической программы «Казахстан-2050» на региональном и международном уровнях были предприняты некоторые другие мероприятия в различных областях Казахстана. Одним из них стал меморандум между акиматом Усть-Каменогорска и Палатой предпринимателей региона о сотрудничестве по повышению престижа рабочих профессий. Согласно данному документу обе стороны обязались разработать и внедрить модели проведения системной профориентационной работы с учащимися школ, других учебных заведений города. Причем была отмечена важность привлечения к совместной работе предприятий самого разного формата. Палата предпринимателей взяла на себя обязательства по содействию в трудоустройстве молодых специалистов, окончивших учебные заведения технического и профессионального образования, повышению мотивации среди учащихся школ в выборе востребованной специальности на рынке труда. Со своей стороны акимат Усть-Каменогорска обязался открыть профориентационный кабинет в Ресурсном центре дистанционного и профильного обучения. В Южно-Казахстанской области открылось еще одно учебное заведение, где будут обучать молодежь востребованным специальностям на рынке труда. Акимат области возлагает большие надежды на функционирование нового учебного заведения, так как колледж №19 планируют сделать региональным учебным заведением, где будут получать профобразование молодежь из города Туркестана, Отырарского, Созакского, Байдибекского, Ордабасинского районов. Одним из перспективных тенденций можно считать двустороннюю договоренность по подготовке казахстанских квалифицированных кадров между Союзом машиностроителей Казахстана и Союзом машиностроителей Австрии в конце 2016 г. Согласно ей планируется проведение объемной работы с учебными заведениями Караганды и Астаны по созданию центров дуальной системы подготовки, повышения квалификации кадров.

В начале 2017 года Президент Казахстана – Лидер нации Н.А. Назарбаев опубликовал новое Послание народу в котором определил основные стратегические тенденции и приоритеты способствующие переходу к новой четвертой индустриальной революции и развитию образовательной системы будущего поколения. Однако следует отметить, что данная тема весьма объемна, она требует более расширенного исследования не в рамках одной статьи.

В итоге можно сказать, что все инновационные реформы стратегического плана в дальнейшем способствуют повышению знаний и усовершенствованию профессиональных навыков среди молодежи. И с учетом того что Глава государства Н.А. Назарбаев подчеркнул, что знания и профессиональные навыки – ключевые ориентиры современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров, нам в ближайшем будущем следует выстроить максимально прагматическую стратегию трансферта необходимых для страны технологий. Казахстан уже на пути реализации поставленных стратегических задач, а это значит, что страна готова дать нашей молодежи лучшее образование и достойный труд.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» (14.12.2012).
2. Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы. – <https://egov.kz/cms/ru/law/list/>

3. Сабден О. Основные направления системной модернизации Казахстана // Новый экономический курс состоявшегося государства: предложения и рекомендации по реализации Послания Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаеву народу Казахстан «Стратегия «Казахстан-2050» / под ред. С.С. Еспаева. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК. – 2013. – С.70-75.

4. Святлов С.А. Социально-экономические приоритеты модернизации высшего экономического образования // Новый экономический курс состоявшегося государства: предложения и рекомендации по реализации Послания Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаеву народу Казахстан «Стратегия «Казахстан-2050» / под ред. С.С. Еспаева. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК. – 2013. – С.75-81.

5. Казахстан принят в Европейское сообщество инженерного образования. - www.inform.kz/.../kazakhstan-prinyat-v-evropeyskoe-soobschestvo-inzhenernogo-obr

6. Орлова М. Перспективы инженерного образования. -www.kazpravda.kz/rubric/ekonomika/perspektivi-inzhenernogo-obrazovaniya/

7. Казахстанская молодёжь сможет получать бесплатное профессиональное образование. - www.pkzsk.info.

REFERENCE

1. The message of the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of nation Nursultan Nazarbayev to people of Kazakhstan "Strategy "Kazakhstan-2050": new political course of the established state" (14.12.2012).

2. On approval of the State program of development of education and science of the Republic of Kazakhstan for the years 2016-2019. – <https://egov.kz/cms/ru/law/list/>

3. Sabden O. the Main directions of modernization of Kazakhstan's New economic policy of the established state: proposals and recommendations on realization of the Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.. Nazarbayev people of Kazakhstan "Strategy "Kazakhstan-2050", ed. by S. S. Espaeva. – Almaty: Institute of Economics cs MES RK. – 2013. – P. 70-75.

4. Svyatov S. A. Socio-economic priorities of modernization of higher economic education // the New economic course of the established state: proposals and recommendations on realization of the Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.. Nazarbayev people of Kazakhstan "Strategy "Kazakhstan-2050", ed. by S. S. Espaeva. – Almaty: Institute of Economics cs MES RK. – 2013. – P. 75-81.

5. Kazakhstan was accepted into the European community of engineering education. - www.inform.kz/.../kazakhstan-prinyat-v-evropeyskoe-soobschestvo-inzhenernogo-obr

6. Orlova M. perspectives of engineering education. -www.kazpravda.kz/rubric/ekonomika/perspektivi-inzhenernogo-obrazovaniya/

7. The youth of Kazakhstan can receive free vocational education. - www.pkzsk.info.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
ӨОЖ / УДК / UDK 930.25 (574)

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Нуртазаева А.Б.

Қазақстан инженерлік-технологиялық университетінің-аға оқытушысы

Аңдатпа. XX ғасырдың екінші жартысындағы республикамыздағы жоғарғы оқу орындары басшыларының алдында тұрған негізгі өзекті мәселелердің бірі білім беру жүйесін заманға сай дамыту және тәрбие жұмысына көңіл бөлу еді. Әрбір оқу орнының сапалық жетілуі ондағы ішкі оқу үрдісінің әр қашан тәрбие жұмыстарымен ұштастырып жетілдіріп отырудың арқасында болды. Тарихшы студенттердің сандық және сапалық жетілуі оқу мен тәрбие жұмыстарын байланыстыра жетілдіріп отырудың негізінде болды.

Түйін сөздер: тарих, тәрбие, патриотизм, сүйіспеншілік, білім беру.

ЗНАЧЕНИЕ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Нуртазаева А.Б.

Старший преподаватель Казахстанского инженерно-технологического университета

Аннотация. В статье отражены актуальные вопросы воспитательной работы и их значение для преподавательского состава и студентов исторических факультетов высших учебных заведений второй половины XX в. В особенности таких ведущих ВУЗов страны как КазНУ им. аль-Фараби и АГУ им. Абая. Автор использовал архивные документы в которых отражены различные мероприятия связанные с воспитательной деятельностью исторических факультетов указанных ведущих вузов.

Ключевые слова: история, воспитание, патриотизм, образование.

THE VALUE OF EDUCATIONAL WORK IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Nurtazaeva A.B.

Senior teacher of the Kazakhstan Engineer-technological university

Abstract. The article reflects the current educational issues and their implications for the teaching staff and students of historical faculties of higher educational institutions of the second half of the twentieth century. In particular, such as the country's leading universities of the KazNU named after Al-Farabi and ASU named after Abai. The author used the archival documents that reflect a variety of activities related to the educational activities of these historical faculties of leading universities.

Keywords: history, education, patriotism.

Ұлы ойшыл философ әл- Фараби айтқандай: « Адамға ең бірінші білім емес тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» деген екен. Тарихшы маман даярлау ісінің маңызды тірегі тәрбие жұмысы. Студенттердің тәрбие жұмысына баса назар аударылды, факультет басшылары олардың

әлеуметтік тұрмыстық жағдайларына үнемі көңіл бөліп отырды. Тарихшы студенттер арасында біз қарастырып отырған жылдары тәрбие жұмысын жүргізуде қол жеткізген жетістіктері үшін тәлімдік маңызы зор іс шаралардың ұйымдастыру ісін жоққа шығаруға болмайды. Студенттер арасында патриоттық жұмыс жоғары деңгейде жүргізілді, олардың бойындағы отанға деген ыстық сезімді, сүйіспеншілікті оята білді. Салауатты өмір салтын қолдап, спортпен айналысып үлкен жоғары нәтижелерге жеткен студенттер аз болған жоқ. Студенттер арасында әр түрлі спорттық жарыстар, спортакиадалар, конкурстық байқаулар, диспуттық және әдеби кештер өткізіліп отырды. Тарихшы студенттердің дипломдық жұмыстарының тақырыптары ұлт азаттық көтерілістер, ұлы отан соғысы кезіндегі қазақстандықтардың ерлігі ұжымдастыру, ашаршылық және т.б. Біз қарастырылып отырған жылдары студенттер арасында тәрбиелік жұмыстар жоғары деңгейде жүргізілді деп айтсақ артық айтқандық емес еді. Факультеттерде саяси тәрбие жұмыстарының алдын ала бағдарламалық жоспары жасалынды.

Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде тарих факультетінің студенттері мемлекет және қоғам қайраткерлері және ұлы отан соғысының ардагерлері мен көптеген кездесулер өткізіліп отырылды. Атап айтар болсақ мемлекеттік сыйлық иегері «Қан мен тер» шығармасының авторы жазушы Ә.Нұрпейісов, белгілі академик, археолог ғалым Ә. Марғұлан, республикаға еңбек сіңірген әнші композиторлар Е. Хасанғалиев, Н. Нүсіпжанов, кино және театр әртістері С. Қожамқұлов, С. Майқанова, С. Оразбаев, М. Шәріпов, және белгілі ақын жазушылар Ғ. Мустафин С. Бегалин, Қ. Қайсенов, Қ.Бекқожин, Т. Молдағалиев, Ә. Тәжібаев және Ұлы отан соғысының батыры Қ. Сұрағанов және соғыс ардагерлері О. Сексембаев, С. Бақышевтар мен өте тартымды қызықты кездесулер ұйымдастырылды [1]. Әрбір кездесуге келген құрметті қонақтар болашақ кәсіби тарихшылар алдында адамның рухани ішкі жан дүниесін көтерер көптеген қызықты оқиғалар айтып берді. Тарих факультетінде өткен осындай әдеби тақырыптық кештер тартымды өтіп отырды. Осындай республика халқына белгілі азаматтармен кештер өткізу факультетте үнемі жүргізіліп отырылатын дәстүрге айналды. Тарих факультетінің №2 жатақханасында студент тарихшылар арасында әр түрлі тақырыптық кештер мен диспут, пікірталастар өткізіліп отырылды. Мысалы, олардың біразына тоқтала кетер болсақ «Достық, жолдастық, бауырмалдық және адамгершілік деген не?» және «Вождь, ученый, человек В. Ленин» деген атпен тақырыптық кештер өткізіліп отырды [2]. Тақырыптық кештерге Алматы қаласындағы орта білім беретін мектеп директорлары, дәрігерлер, ішкі істер ұйымдарының қызметкерлері және прокурорлар арнайы шақырылып отырды. Кеш барысында тарихшы студенттер келген қонақтарға өз ойларында жүрген сауалдарын қойып оларға жауаптар алып отырды. Біз қарастырып отырған жылдары тарих факультетінің студенттері алдына Германия демокративтік республикасының және Болгария мемлекетінің жоғары беделді университеттерінің атақты профессорлары келіп жалпы әлем тарихының өзекті мәселелері бойынша дәріс оқыды. Бұндай делегация құрамында профессорлармен бірге көрнекті саяси мемлекет қайраткерлері болды [3]. Ал 1973-1974 оқу жылында факультетте студенттердің ұйымдастырумен «Тарихшы» қабырға газеті жарыққа шықты. Бұл газетте факультет өміріндегі болып жатқан жаңалықтар студенттердің курс бойынша оқу үлгерімі, тәртібі жөніндегі мәліметтер, топтар арасындағы жарыстар, әр түрлі ақпараттар және кафедраның профессор оқытушылар құрамынан алынған сұхбаттар беріліп отырды. Осы уақыттарда тарих факультетінде тарихи білім берудің күрделі мәселелері зерттеліп болашақ кәсіби тарихшыларды тиімді даярлаудың жолы анықталды. Факультетте жыл сайын оқу әдістемелік ғылыми конференциялар өткізіліп отырылды. Кафедра оқытушылары студенттердің ғылыми жұмысына барынша көңіл аударды. Факультетте кафедра оқытушылары жетекшілік ететін құрамында елу жүзге тарта мүшесі бар «Атлант», «Кругозор» және «Знания» атты студенттердің қоғамдық білім беретін ғылыми үйірмелері айтарлықтай табысты жұмыс жүргізді [4]. Біз қарастырып отырған жылдары

факультеттің тарихшы студенттері еңбек тәрбиесіне ауыл шаруашылық жұмыстарына көмектесу үшін республикамыздың облыстары және көрші Ресей мемлекетінің облыстарында еңбек етті. Мысалға айтар болсақ Талдықорған облысы Панфилов ауданы Киров колхозында 460 гектарға егілген жүгері жиналып, колхоз қоймасына үш мың 3160 тонна жүгері өткізілді. Сондай-ақ Алматы облысы Шелек ауданының Авангард, Асышай және Аса совхоздарында студент тарихшылардың көмегімен 1440 тонна темекі жиналды. Ресейдің Астрахан облысы Черноярский ауданы Октябрь совхозында 74 гектар жерден 180 тонна қызынақ теріліп өткізілді [5]. Факультет студенттерінен құрылған құрылыс отряды Алматы облысының Кеген ауданында тұрғын үйлер салуға көмектесті. Біз қарастырып отырған жылдары ауыл шаруашылығы және құрылыс отрядтарымен қоса студенттер жазғы демалыстарында пионер лагерьлерінде аға пионер вожатый және қалалар арасында қатынайтын поездарда жол серік болып жұмыс істеді. Біздің ойымызша яғни болашақ тарихшы педагогтар өздерінің алған білімдерін еңбекпен ұштастыра білуі, өздеріне берілген тапсырмаларды ойдағыдай орындап тарих факультетінің атына кір келтірмей, өздерінің көзі ашық, көкірегі ояу азамат екендерін көрсете білді. Өз жұмыстарына аса жауапкершілікпен қарап басқа еріншек студенттерге үлгі бола білген студенттер мен оқытушылар деканат тарапынан марапатталып отырылды [6]. Тәрбие жұмысының бір түрі дене тәрбиесіне факультетте көп көңіл бөлінді. Студенттер арасында бұқаралық көпшілік спортты дамыту мақсатында институтта барлық факультеттер арасында аралық спартакиадалар, жарыстар және денсаулық күндерін өткізу дәстүрге айналды. Спорттық ойындарда факультеттер арасында тарихшы педагогтар жүз метр шақырымға жүгіруден, командалық баскетбол ойнауда жүлделі орындарға ие болды. Жастықтың жалынымен, бойындағы дарынымен, бала кезден салауатты өмір салтын сақтап келе жатқан спортшы тарихшы студенттердің жеткен жетістіктері аз болған жоқ. Сондай-ақ факультетте студенттер арасында көркем өнерпаздар үйірмесіде жұмыс істеді. Тарихшы студенттерден құрылған халық аспаптар ансамблі жұмыс істеді. Оған жетекшілікті жас композитор А. Жұртанов жасады. Студенттер арасында өз өнерімен көзге түскен талантты жастарда аз болған жоқ.

Сондай-ақ университет көлемінде жүргізілетін «Студенттік көктем» мерекелік іс шарасының нәтижесі бойынша тарих факультеті бірінші орынды жеңіп алды [7]. Біз қарастырып отырған 1970-1980 жылдар аралығында республикамыздың жоғары оқу орындарында мамандарды дайындауда қол жеткізген маңызды табыстармен бірге әртүрлі кемшіліктермен қайшылықтарда кездесіп жатты. Біз қарастырып отырған жылдары факультетте ғылыми зерттеу жұмыстарын және оқу үрдісімен бірге еңбек тәрбиесінің тиімділігінің маңызды көрсеткіші студенттердің қоғамдық пайдалы еңбекпен айналысып республикамызда халық шаруашылығының жағдайын көтеруге өз үлестерін қосып отырды. Бірінші және екінші курс студенттері еліміздің оңтүстік және солтүстік облыстарында ауыл шаруашылық өнімдерін жинауға жыл сайын бір ай көлемінде өз көмектерін беріп отырды. Осындай пайдалы қоғамдық еңбекпен айналысқан студенттер еңбегі жоғары марапатталып отырылды. Атап айтар болсақ, Алматы, Талдықорған облыстарында көкініс, темекі ал солтүстік облыстарда егін жинауға көмектесті. Бірақ- та студенттердің күзгі егін науқаны тұсында еңбекке тартылуы олардың оқу үрдісінде көптеген келеңсіздіктер туғызды. Өйткені бұл бекітілген оқу жоспарын қысқарту есебінен жүзеге асырылды. Осыдан кейін бағдарламалық материалдардың бір бөлігін студенттердің өз бетімен оқуына тура келді. Сондай-ақ студенттер құрамынан құрылыс отрядтары құрылып олар көрші Ресей және Украина мемлекеттерінде тұрғын үйлер салуға атсалысты. Тарих факультетінің білімді педагог тарихшы мамандар даярлау қызметінде тиімді оқу жүктемесімен қатар тәрбие жұмысына баса назар аударылып отырылды. Кафедра оқытушылары жыл сайын студенттермен әр оқу жылында жүргізілетін тәрбие жұмыстарының жоспарын нақтылап, әр оқу жылының ерекшеліктерін ескере отырып осы жылдары еліміздегі

болатын тарихи оқиғаларға көңіл аударып тәрбие жұмыстарының тақырыптары бекітіліп отырылды. Сондай-ақ тарихшы студенттерге патриоттық тәрбие беру жұмыстарына көп көңіл бөлініп отырылды. Тарихшы студенттер факультет және университет көлемінде жұмыс істейтін әр түрлі клубтар мен қоғамдық жұмыстарға белсене қатысты. Факультетте студенттер белгілі бір тақырыптық кештер аясында белгілі ақын, жазушылармен, қоғам қайраткерлерімен және ғалымдармен кездесулер өткізіп отырды. Мәселен, біз қарастырып отырған жылдары Ұлы отан соғысының ардагерлері Н.Күшекбаев, Қ.Қосжанов, Қ.Жаманбаев және А.Оразбаевтар студенттерге отанды қорғауда бастан кешкен оқиға, сұрапыл соғыс жайында әңгімелер айтып студенттер бойындағы отанға деген сүйіспеншілік пен патриоттық сезімдерді оята білді. Сондай-ақ тарихшы студенттер белгілі өнер қайраткерлері, кино актерлері А.Әшімов, Ә.Өмірзақова және ақындар Ф.Оңғарсынова, М.Шахановтар мен бірге өткізілген кездесулер ерекше естен кетпестей болып өтті. Студенттердің алдында олар өздерінің бойындағы рухани ішкі жан байлықтарын әңгіме, ән жырлармен жеткізі білді. Ал белгілі ғалым арабист, С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә.Дербісалиев және белгілі фарабанушы Қазақ КСР Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі А.Машанов факультет шәкірттеріне шығыстың ойшыл философы, әлемнің екінші ұстазы әл-Фараби жайында көптеген құнды деректер келтіре отырып, олардың бойындағы ғылымға деген көзқарастарын оята білді [8]. Болашақ тарихшыларға өткізіліп отырылатын бұндай кездесулер әр оқу жылы сайын әр түрлі мереке, тарихи даталарға байланысты өткізіліп отырылатын болды. Біздің пікірімізше бұндай тақырыптық кештердің көптеп өткізілуі әрбір студенттің бойындағы сезімді оятып, олардың өмірге деген көзқарастарын өзгертіп отырды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚРОММ 1352-қ, 1-т, 620-іс, 114-б
2. ҚРОММ 1142-қ, 1-т, 953-іс, 18-б
3. ҚРОММ 1142-қ, 1-т, 884-іс, 19-б
4. ҚРОММ 1142-қ, 1-т, 825-іс, 2-б
5. ҚРОММ 1142-қ, 1-т, 1185-іс, 20-б
6. ҚРОММ 1352-қ, 1-т, 620-іс, 114-б
7. ҚРОММ 1352-қ, 1-т, 620-іс, 114-б
8. ҚРОММ 1352-қ, 3-т, 1140-іс, 155-б

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ :94(574).084.35 «1928/1929»

1928-1929 ЖЫЛДАРДАҒЫ ІРІ ҚАЗАҚ БАЙЛАРЫН ТӘРКІЛЕУ МӘСЕЛЕСІНЕ ЖАҢА КӨЗҚАРАС

Рвайдарова Г.О.

Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистрі
 Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
 E-mail: rvyadarova 83@mail.ru

Аңдатпа. Мақала 1928-1929 жылдардағы Қазақстандағы ірі байларды тәркілеу мәселесіне арналған. Автор мұрағат құжаттары, мерзімді баспасөз және ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, тәркілеудің себептерімен зардаптарын көрсетеді. Бұл саясаттың нәтижесінде қазақ қоғамындағы ірі байлардың тәркіленуі мен жер аударуы халықтың басына түскен ауыр қасірет болды, сонымен қатар дәстүрлі мал шаруашылығы күйзеліске ұшырап, бірден-бір тіршілік көзінен айрылған қазаққа біржолата жойылу қауіпі төнді. КСРО-да жүргізілген күштеп ұжымдастыру науқаны Қазақ елін ауыр күйзеліске әкелгендігі қарастырылады. Жаппай тәркілеу құрығына дәулетті байлар мен кезінде билік тізгінін ұстаған хандардың ұрпақтары және шаруаларда ілікті. Нәтижесінде қазақ халқы алапат ашаршылыққа ұшырап, жаппай босқыншылықты бастан өткерді.

Түйін сөздер: тәркілеу, бай, феодал, жер аудару, батырак, аштық

СОВРЕМЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПРОБЛЕМЫ КОНФИСКАЦИИ ИМУЩЕСТВА КРУПНЫХ БАЕВ В 1928-1929 ГОДАХ

Рвайдарова Г.О.

магистр 2 курса факультета истории, археологии и этнологии,
 Республика Казахстан, г. Алматы
 E-mail: rvyadarova 83@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена проблеме о конфискации имущества крупных баев и полуфеодалов 1928-1929 годах в Казахстане. Автор используя архивные документы, опираясь на научные исследования и материалы СМИ раскрывает причины и последствия конфискации. В результате этой политики пострадали крупные баи и полуфеодалы были вынуждены переселиться некоторых баев депортировали. В итоге традиционное скотоводческое хозяйство пришло в упадок, и над казахами нависла опасность геноцида. Рассматривается, что силовой коллективизации в СССР подлежали не только крестьяне, но и потомки ханов. В результате, казахский народ пережил страшный голод и подвергся гонением.

Ключевые слова: конфискация, баи, полуфеодал, депортация, батырак, голод

THE NEW VIEW PROBLEMS OF PROPEVTY CONFISCATION OF BAYS IN 1928-1929 YEARS

Rvaydarova G.O.

MA student at the Faculty of History, archeology and ethnology
Almaty, Kazakhstan
E-mail: rvaydarova 83@mail.ru

Abstract. The article devoted to the problem of property confiscation of bays and feudal semilords 1928-1929 in Kazakhstan. Using archived documents, scientific researches and materials of Mass Media exposes reasons and consequences of property confiscation. As a result of this politics the large bays were suffered and feudal semilords were forced to trans migrate. Some of bays were deported. In the total the cattle breeding fell into decay. The danger of Kazakhs' genocide appeaved. The khans were examined only peasahs but liable to power collectivization in USSR. As a result, the Kazakh people outlived frightful hunger and exposed to persecutions.

Keywords: confiscation, bays, feudal lord, deportation, batirak, famine

Қазақтың дәстүрлі әлеуметтік тұрмысын, мал шаруашылығын күшпен күйрету кеңестік жүйенің басты мақсаттарының бірі болды. Осы бағыттағы большевиктік шаралар «Ауылдағы Қазан» деген атпен белгілі. Ф. Голощекиннің «Кіші Қазан» деген даурықпа атаумен жүргізген саяси шаруашылықтық науқандары тәуелсіз Қазақстан тарихында мүлде жаңаша сипатпен бағаланды. «Кіші Қазанның» негізгі мақсаты Қазақ ауылын кеңестендіру, 1926-1927 жылдардағы жайылымдық және шабындық жерлерді қайта бөлу, ірі қазақ байларын кәмпескелеу тәрізді шараларды қамтитыны белгілі болды. Бұлардың арасында, әсіресе, 1926-1927 жылдардағы жайылымдық және шабындық жерлерді қайта бөлу науқаны тәуелсіз Қазақстан тарихшыларының өткір сындарына ұшырады.

Қазақстан өлкелік партия комитетінің III Пленумында (қараша, 1926 жылы) сөз алған О.Қ. Жандосов егіндік пен шабындық жерлерді қайтадан бөлу шараларын ірімал иелерін жарым-жартылай тәркілеуге ұсыныстар жасап, «...кедейлерге жерді бөлу берумен мәселе шешіледі деу қате. Бұл жерді кедейлер толығымен шаруашылықтық тұрғыдан игерулері үшін қазақ ауылының ең басты шынжыр балақ, шұбар төс езуші тобының құрал саймандарын, дүние мүліктерін тартып алу, экспроприациялау қажет...», - деген еді [1]. Яғни О. Жандосов қазақ ауылында ірі меншік иелерімен күресті негізінен саяси күштеу әдістері арқылы жүзеге асырған жөн деген пікірде болды. Оның түсінігі бойынша тек осылайша ғана қазақ қоғамын байлардың үстемдігінен ғана емес, сондай-ақ феодалдық, рулық қатынастардың қалдығынан да құтқаруға болатын еді. Бірақ аталған пленумда сөз алған С. Сәдуақасов осыған байланысты өз көзқарасын айтып былай білдірді: «...осында қазақ ауылы әлі соққы, Октябрьдің қысымын көрген жоқ, сол бұрынғы күйінде, қазақ ауылы 1917 жылы орыс қаласы көрген тонаушылық пен шапқыншылықты көрген емес, сондықтанда қазақ өлкесі үстінен кішкене Октябрьмен жүріп өту керек, байлар біздің кім екенімізді білсін» деген пікір айтылды. Міне мен осындай пікірге қарсымын! «Меніңше қазақ ауылы үстімен дауылдатып өтпей-ақ алғанша тап ісін жүргізуге болады. Егер коммунистік партия билікті алғанша мемлекетті қиратуға ұмтылса, енді билікті алған соң оны қалпына келтіруге ұмтылмақ. Қазақ шаруашылығы күйретіп біз өз саясатымызды жүргізе алмаймыз», - деп өзіндік көзқарасын білдірді [2].

Бұл науқанның, яғни, 1926-1927 жылдардағы жайылымдық және шабындық жерлерді қайта бөлу шарасының сәтсіз аяқталғанын тәуелсіздік тұсында жарық көрген тарихи зерттеулер

көрсетіп берді. Ф. Голощекиннің өзінің сөздерінде бұл шараны «Кіші Октябрьге» теңеп, қанша көтермелегеніне қарамастан, тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы тарихнамалық зерттеушілер мен тарихшылар өздерінің еңбектерінде бұл мәселеге аса мән бере, арнайы тақырып ретінде қарастыра қойған жоқ. Өйткені осынау науқанның нәтижесі шынында да мардымсыз болды. Бұл науқанды өткізу барысындағы шаралар Ф. Голощекиннің саяси және шаруашылықтық тұрғыдан қате көзқарасына қазақтың дәстүрлі шаруашылығын білмейтін түсінігіне бейімделген болатын. Қазақ ауылында жерге ғасырлар бойы рулық, қауымдық меншік орныққанын, Мәскеуден келген Ф. Голощекин бірден түсіне қойған жоқ, ал қазақ қайраткерлері оған бұл мәселені түсіндіруге асықпады. Нәтижесінде шабындық және жайылымдық жерлерде қайта бөлу, қазақ байларына тежеу салады, оларды ауыздықтайды, ауылдағы әлеуметтік теңсіздікті жояды және бұлар ауылда кеңестендіру саясатын берік орнықтырады,- деген қате көзқарас қалыптасты. Алайда республикадан, облыстардан және аудандардан бөлінген уәкілдер жергілікті жерлерде белсенділік танытып, шабындық, жайылымдық жерлерді шаруаларға бөліп бере тұрса да, ешқандай малы жоқ кедейленген жұрт, меншіктен жұрдай қалың қазақ шаруалары шын мәнінде, уәкілдер қайтып кетісімен-ақ өздеріне бөлініп берілген жерлерді қайтадан рулық ауылға және қауымдастыққа яғни, қазақ ауылына қайтарды. Шын мәнінде науқан осылайша сәтсіз аяқталды. Таптық жіктелуге емес, ағайыншылыққа, бауырласуға шақыратын осындай пікір голощекиншілдерге ұнаған жоқ. Көшпелі шаруашылықты шебер жүргізудің ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі жолын меңгерген қазақ қоғамының еті тірі және пысық тобы – байлардың көзін жоймайынша, қазақтарды дамудың басқа жолына түсіру мүмкін еместігін Голощекин жақсы түсінді. Көп кешікпей-ақ 1927 жылы жергілікті кеңестерді сайлау кезінде байлар дауыс беру құқығынан айрылды. Бірақ бұған Голощекин қанағаттана қоймады, оның басты мақсаты – байларды түп-тамырымен жойып жіберу болатын. Мәселенің күрделілігі және оның күн тәртібіне шұғыл қойылуы жағдайды ушықтырды. Бұл мәселеде Қазақ өлкелік партия комитеті басшыларының өзінде ауызбірлік бірден орныққан жоқ. Қазақ халқын әлеуметтік апаттан аман алып қалуды ойлаған Смағұл Сәдуақасов және оған ниеттестер қазақтың ең ірі байларына қарсы қатал шаралар қолдануға қарсы болып, оларды салық саясатымен тежеуді ұсынса, керісінше Ораз Жандосов және басқалары өздері «рушыл, жартылай феодалдар» деп атаған ең ірі байларды ғана емес, күллі қазақ байының көзін жоятын батыл саясат жүргізуге шақырды. Ал Сұлтанбек Қожанов ірі жартылай шонжарларға қарсы шешуші шаралар қолдануды мақұлдап, бай атаулыға қысым жасауды қолдай қоймады [3, 92-б.]. Алайда, республиканың кейбір аудандарында жергілікті советтердің асыра сілтеген шешімдеріне сәйкес ірі байлардың малын халық меншігіне алып, өздерін жер аудару мәселесі іске аса бастады. Байларды жер аудару шаралары 1928 жылға дейінгі кезде де кей жерлерде ішінара жүргізілгенін архив қойнауындағы құжаттар растап отыр. Мысалы, осы мақсатпен 20-шы жылдардың бірінші жартысында Жетісу облысында советтік құрылысқа қатерлі элементтерді анықтау және оларды жер аудару жөнінде арнайы комиссия жұмыс істеді [4]. Қазақ байларын тәркілеу туралы декреттің өзі 1928 жылы тамыздың 27-сінде қабылданды. Онымен бірге БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті «Барлық еңбекшілерге» деген үндеу қабылданды. Декрет те, үндеу де 5-ші қыркүйекте баспасөзде жарияланды. Бұлар қазақ байларын тәркілеудің 20-шы қыркүйекте басталып, 1-ші қарашада аяқталатынын ескертті [5]. Қабылданған декрет бойынша, ірі байларға көшпелі аудандарда ірі малға шаққанда төрт жүз бастан жоғары малы бар, жартылай көшпелі аудандарда үш жүз бастан жоғары малы бар қожалықтар жатқызылды. Ал отырықшы аудандарда мұндай меже жүз елу бастан жоғары қарай болды. Бірақ соңғы аудандарда Қазақ АКСР ХКК жүз тұяғы барларды ірі бай қатарына жатқызып тәркілеуге құқықты болды. Тамыздың 30-ында қабылданған «Қазақстанның көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарын белгілеу туралы» Қазақ АКСР-і ХКК-нің арнаулы қаулысымен мұндай көшпелі аудандарға Сырдария округіндегі Қызылқұм, Созақ, Сарысу және Шу

аудандары, Қызылорда округіндегі Арал, Қазалы, Аламысық, Қарсақбай аудандары, Алматы округіндегі Балқаш ауданы жатқызылды [6]. Қазақ байларын күшпен тәркілеу қарсаңында ең кедей деген қазақ шаруасы, яғни, небәрі екі тұяғы бар (ірі малға шаққанда) батырақтар қазақ ауылында тек 17 процент еді, ал олардың қолындағы мал барлық малдың 2-ақ процентін құраған. Оның есесіне бес тұяққа дейін малы бар шаруа қоғамда едәуір үлес алды (33,1 процент). Дегенменде соңғылар барлық малдың 11,4 процентін ғана иеленді [7]. Осы орайда Ф. Қозыбақованың кедейді байға жақындата түскен тағы бір нәрсе олардың да мал шаруашылығымен айналысуының дәлелі еді. Кедейлер азда болса мал ұстап, күндерін көрді. Әрине оларда материалдық жетіспеушіліктерін бай көршісіне немесе туысына көмектесу оған жалдану есебінен толықтырып отырды. Сондықтанда болар, бай да кедей де көшпелі өмірдің барлық ауыртпалығын жеңуге аса мүдделі болып, осы мақсатқа бірікті [8, 50 - б.]. Сонымен қатар, қазақ байларын жер аудару саясаты халықтың басына түскен ауыр қасірет болды. Жазылған арыздардан, архив мәліметтерінен біз тәркілеу ісінде жаппай заңсыздыққа жол берілгенін көреміз. Мал саны шолақ белсенділер белсене қатысқан кәмпескеге көмектесу комиссиясында белгіленді. Көбінесе тәркілеуден бұрынғы өлген, сойылған, сатылып кеткен мал да есептелді. Мысалы, 1927 жылы жұтта қырылған мал басы да есепке алынып кетті. Осылайша, байлардың ұзақ жылдар бойы тірнектеп жинаған малдары өздеріне пәле болып жабысты [9, 62 - б.].

Ал ресми мәліметтер бойынша 696 тәркіленгеннің 669-ы өз округтерінен басқа жаққа жер аударылған. Түрмеде өлгендіктен және өлімші ауру болғандықтан аман қалғандар бұл санға енбеген. Тағы бір назар аударатын нәрсе көшпелі аудандарда 61 қожалықтың тәркілнуі. Мұның өзі бұл жылдары қазақта мыңғырған малы бар ірі байлардың шамалы болғанан тағы да дәлелдей түседі [10, 100-б.]. Жалпы, Т. Омарбековтың қазақ байларын тәркілеу көлеміне байланысты өзінің зерттеуінде келтірген мәліметтері жаңаша көзқарасты қалыптастыруға бағытталған. Тарихшы-ғалым өзінің зерттеулерінің негізінде былай деп атап көрсетеді: «Біріншіден, қазақ байларын тәркілеу – Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру саясатының беташары, алғашқы баспалдағы іспетті болды. Бұл тәжірибе кейін аталған науқанда кеңінен пайдаланылды. Екіншіден, байларды тәркілеуден материалдық жағынан да, рухани жағынан да қазақ кедейлері ештеңе ұтқан жоқ. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің осы мәселелерге байланысты ...комиссиясының 1992 жылғы желтоқсанның 7-де қабылданған қорытындысында атап көрсеткендей байлардың малын тәркілеу, ауылдағы орташаларды топтастыруға және әл-қуаттың артуына емес, қайта керісінше, қайыршыланған ауыл халқының жарлы-жақыбайға айналуының өрши түсуі мен шаруашылықтың күйзелуіне ұшыратты. Үшіншіден, дәстүрлі мал шаруашылығының табиғи ортаға бейімделген түрі - ірі байлар қожалықтарын күйрету, Қазақстандағы мал шаруашылығының даму қарқынының тежелуіне, тауарлығының күрт төмендеуіне негіз жасады.

Төртіншіден, қазақ байларын тәркілеу Коммунистік партия мен Кеңес өкіметінің дөрекі де қате саясаты. Байлар қожалықтарын күшпен тәркілемей-ақ, оларды салықпен, экономикалық әдістермен тежеп, солардың негізінде кооперативтік фермерлік, жеке немесе ұжымдық шаруашылықтар құруға болатын еді. Сонда Қазақстанның аса қуатты тауарлығы жоғары, халықаралық деңгейдегі ірі аграрлы Республикаға айналуына берік негіз қаланатын еді. Өкінішке қарай, сталиндік-тоталитарлық жүйе мұндай бағытты қабылдамады. Ал бұдан Қазақстанның ұтқанынан жоғалтқаны көп» [11, 103-104- бб.].

Бұл көзқарастар кейінгі көптеген зерттеушілердің еңбектерінде одан әрі дәлелденіп және өрбітіліп, нәтижесінде бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында қазақ байларына мүлде жаңа көзқарас қалыптасты. Бұл әрине, қазақ тарихшыларының жаңа жағдайда тарихи шындыққа жетуге деген талпынысының нақты да айқын көрінісі болып табылады.

Ал енді, қазақ байларын Қазақстандағы кәмпескелеуге байланысты көзқарасқа келетін болсақ, кеңестік дәуірге дейін ірі қазақ байларын кәмпескелеуде С. Жәкішеваның зерттеу жұмысы

осы тақырыптағы зерттеулер шоғырында алғашқы орында тұр деп айтуға болады [12]. Сонымен С. Жәкішеваның қазақ байларын кәмпескелеуге байланысты кандидаттық диссертациядан басқа да біраз ғылыми мақалалар жариялағаны тарихшыларға белгілі [13-15]. Мұндағы ерекшелік - зерттеушінің Қазақстан тарихында алғаш рет деректік, базалық мұрағат деректерін математикалық есептеулер жолымен компьютерде ғылыми айналымға қосып, деректануда жаңа бағытқа жол ашуы болды. Осындай математикалық зерттеу әдісі бұрын тарих ғылымында елеусіз болып, назардан тыс қалып келген көптеген сандық мәліметтерді айқындап берді.

Тәуелсіздік тұсында, бұл тақырыпқа арнайы қалам тартқан ірі қазақ байларын тәркілеуге байланысты монографиялық еңбек жазып және кандидаттық диссертация қорғаған Фатима Қозыбақованың еңбегіне назар аударатын болсақ. Ф. Қозыбақова қазақ байларының мұрағат қойнауындағы кезінде тәркілеу комиссиясы дайындаған жеке істерін тарихи-салыстырмалы талдау негізінде мынандай қорытындыларға келді: «Кеңес өкіметі тактикалық жағынан, халықтың байға деген жек көрушілік сезімін күшейтіп және қалың қауымды қазақ байына қарсы арандатып, ал шаруаны шаруашылыққа қожайын болу сезімінен, іскерліктен айырды. Үстем идеологияға тәуелді құлдық психологияны орнықтыра бастады. Бұл айтылғандардан байқайтынымыз, шындығында да, қазақ байларын тәркілеудің көптеген тарихымызда осы кезге дейін айтылмай келген «ақтаңдақ» жақтары бар екенін көреміз» [16, 105-б.]. Ф. Қозыбақованың дәлелдеуі бойынша, Ф. Голощекин бастаған Қазақстанның партиялық басшылығы «тонағанды талау» деген ұранды берік ұстанып алып, бар байлықты шын мәнінде талан-таржыға салды. Шаруашылықты, рухани тұрғыдан ауылда азғындау басталды. Қазақ байы жасаған дәстүрлі шаруашылық «жоғарыдан» күшпен бүлдіруге емес жетілдіруге, болашақта нарықтық негізде дамытуға әбден лайық еді және осындай бағыт қана көп нәрсе беретін еді. Мұның Қазақстан жағдайындағы өзіндік ерекшелігін ұмытқан және бұл туралы біржақты түсінікті халықтың ойына біржақты саяси үгітпен ұялатқан, яғни қазақ байларының шаруашылығын халықты тонаушылардың және кедейлерді қанаушылардың шаруашылығы ретінде көрсеткен, Кеңес өкіметінің саясаты аса қате саясат болғанын бүгінгі өмір көрсетті. Бұл Ф. Қозыбақованың еңбектерінде жаңа деректермен дәлелденген. Кеңес өкіметі қазақ даласын ежелден дамыған дәстүрлі шаруашылық жолынан тайдырып, дамудың жаңа күштеу және әкімшілік жолмен өркендеу жолын қабылдауға шаруаларды мәжбүр етті. Қазақ ауылы осылайша шын мәнінде тұйыққа тірелді.

Ф. Қозыбақованың зерттеуі бойынша, байларды жою арқылы жаңа үкімет дәстүрлі мал шаруашылығының өзін және мал шаруашылығының тәжірибелі ұйымдастырушыларын күйретіп қана қоймай, сонымен бірге, қазақ аулындағы ағайынды ықпалды бас иесінен айырды. Жақсы болсын, жаман болсын шаруаға қыры бар бай өз ағайындарын қанап қысым көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге, өзінің ар-ұятына жүгініп, рулық-ағайынгершілік жақындығына байланысты өзінің мүмкіндігіне қарай кедей туысқа қарайласып та отырды және басқаларға дәстүрлі шаруашылықты жүргізуде айтарлықтай үлгі көрсетті. Мұндай іскер байлар шаруашылығының тиімді жақтарын айтпау, тарихқа жасалған қиянат болып табылар еді. Қазіргі тәуелсіздік жағдайында бұл мәселеден қашпауымыз керек. Ф. Қозыбақованың дәйектеуі бойынша, байлардың көзін жойғаннан кейін дәстүрлі мал шаруашылығының берекесі кетті [16, 106 б.].

Сонымен қорытып айтқанда, сол кездердегі көшпенді қазақ шаруашылығы, «дамудың ең төменгі сатысында тұр», - деген большевиктік көзқарас, соңғы тәуелсіздік тұсындағы тарихи зерттеулерде нақты деректермен теріске шығарылды. Осы мәселені қазақ тарихшылары соңғы жылдары батыл айта бастады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Нұрпейісов К. Қазақстанның шаруалар советтері. – Алматы. 1972. – 320 б.
- 2 Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 208 б.
- 3 Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті – Алматы: «Санат», 1997. – 320 б.
- 4 ҚР ОМА. 548 қ., 1 т., 716-іс, 60 п.
- 5 ҚР ОМА. 5 қ., 21 т., 15-іс, 46 п.
- 6 Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті – Алматы: «Санат», 1997. – 320 б.
- 7 Қараңыз «Советская степь», - 1929. -14 қараша.
- 8 Қозыбақова Ф. Қазақстандағы кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің аграрлық саясаты және оның салдары (1920-1930 жж.) – Алматы: «NURPRESS», 2011. – 188 б.
- 9 Қозыбақова Ф. Қазақстандағы кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің аграрлық саясаты және оның салдары (1920-1930 жж.). – Алматы: «NURPRESS», 2011. – 188 б.
- 10 Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: «Санат», 1997. - 320 б.
- 11 Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті. - Алматы: «Санат», 1997. – 320 б.
- 12 Жакишева С.А. Баи-полufeодалы в Казахстане на рубеже 20-30 гг. XX века: Историко-источниковедческий аспект проблемы: Автореф. дис. канд. ист. наук. - Алматы, 1996. – 29 с.
- 13 Жакишева С.А. Баи - «полufeодалы» в Казахстане на рубеже 20-30-х годов. (К вопросу формирования источниковой базы) // Вопросы истории, историографии и источниковедения Казахстана: Сб. статей молодых ученых. - Алматы, 1993. - Вып. IV. - С. 21–26.
- 14 Жакишева С.А. Использование методики контент - анализа при формировании 30-х годов // Вопросы истории, историографии и источниковедения и этнологии Казахстана: Сб. статей молодых ученых. – Алматы, 1993. – С. 45 – 48.
- 15 Жакишева С.А. Создание структурной модели проблемно-ориентированного банка данных «Баи - «полufeодалы» в Казахстане на рубеже 20-30-х годов XX в.» // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». - М., 1994. – № 10. – С. 64 – 67.
- 16 Қозыбақова Ф. Қазақ байларын тәркілеу тарихынан. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 210 б.

REFERENCES

- 1 Nurpeisov K . Kazakhstanin charualar sovetteri. – Almaty. 1972. - 320 b.
- 2 Koygeldiev M. Omarbekov T. Tarih taglimi ne deidi? – Almaty. - «Ana tili», - 1993. - 208 b.
- 3 Omarbekov T. 20-30 jildardagi Kazakhstan kasirety. – Almaty. - «Sanat», 1997. - 320 b. - 92 b.
- 4 KR OMA. 548 k, 1t., 716 is, 60 p.
- 5 KR OMA. 5 k, 21t., 15 is, 46 p.
- 6 Omarbekov T. 20-30 jylldardagy Kazakhstan kasirety. - Almaty. - «Sanat», 1997. - 320 b. - 95 b.
- 7 Karaniz: «Sovetskaia step», - 1929. - 14 karacha.
- 8 Kozybakova F. Kazakhstanagi kenestik akimchil-amirchil juyenin agrarlik sayasaty jane onin saldari - (1920-1930 jj.) – Almaty: «NURPRESS», 2011. - 188 b.
- 9 Kozybakova F. Kazakhstanagi kenestik akimchil-amirchil juyenin agrarlik sayasaty jane onin saldari - (1920-1930 jj.) – Almaty: «NURPRESS», 2011. - 188 b.
- 10 Omarbekov T. 20-30 jildardagi Kazakhstan kasirety. – Almaty. - «Sanat», 1997. - 320 b.
- 11 Omarbekov T. 20-30 jylldardagy Kazakhstan kasirety. – Almaty. - «Sanat», 1997. - 320 b.
- 12 Jakycheva S.A. Bay – polufeodaly v Kazakhstane na rubeje 20-30 gg. XX veka: Istoriko- istochnikovedcheskii aspect problemy: Avtoref. Diss. Kand. Ist. Nauk. –Almaty, 1996.- 29 s.
- 13 Jakycheva S.A. Bay – polufeodaly v Kazakhstane na rubeje 20-30-h godov. (K voprosu formirovaniye istochnikovoy bazy) // Voprosy istoriy, istoriyografy I istochnikovedeniy Kazakhstana: Sb. Statey molodyh uchenyh. – Almaty, 1993. Vyp. IV. – S. 21-26.
- 14 Jakycheva S.A. Ispolzovaniye metodiky content - analiza pry formirovaniye 30-h godov // Voprosy istoriy, istoriyografy I istochnikovedeniy I etnology Kazakhstana: Sb. Statey molodyh uchenyh. – Almaty, 1993. - S. 45-48.
- 15 Jakycheva S.A. Sozdaniye strukturnoy modely problemnoorentyrovannogo banka dannyh «Bay polufeodaly v Kazakhstane na rubeje 20-30-h godov XX v.» // Informacionny byulleten Associaciy «Istoriy I computer.» - M., 1994. - № 10- S.64-67.
- 16 Kozybakova F. Kazakh baylarin tarkyleu taryhnan. – Almaty: Kazakh Universitety, 1998. - 210 b.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

РЕСЕЙ КОММУНИСТІК (БОЛЬШЕВИКТІК) ПАРТИЯСЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ КОМИТЕТІ ҚАРАМАҒЫНДАҒЫ ДІНМЕН КҮРЕС ЖӨНІНДЕГІ КОМИССИЯСЫ ЖӘНЕ МҰСЫЛМАН МӘСЕЛЕСІ

Садыкова А.М.

Қазақстан және шет елдер тарихы кафедрасының доценті, PhD
Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты

Аңдатпа. Мақалада кеңес өкіметінің XX ғасырдың 20-шы жылдарында жүзеге асырған дін саласындағы саясаты қарастырылады. Мақалада ғылыми әдебиет, тарихи зерттеулер, құжаттар жинақтары мен мұрағат материалдары негізінде Ресей Коммунистік (большевиктік) партиясының Орталық Комитеті қарамағындағы Дінмен күрес жөніндегі комиссиясының қызметі, оның қызметіндегі мұсылман мәселесінің қарастырылуы талданған. Автордың тұжырымдары кеңес мемлекетінің исламға және мұсылмандарға қатысты діни саясатының мәнін ашып, аталған мәселе бойынша объективті тарихи шындықты қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Түйін сөздер: Дінмен күрес жөніндегі комиссия, мұсылман мәселесі, дін саясаты, кеңес өкіметі, Ресей Коммунистік (большевиктік) партиясы.

КОМИССИЯ ПО БОРЬБЕ С РЕЛИГИЕЙ ПРИ ЦК КОММУНИСТИЧЕСКОЙ (БОЛЬШЕВИСТСКОЙ) ПАРТИИ РОССИИ И МУСУЛЬМАНСКИЙ ВОПРОС

Садыкова А.М.

Доцент кафедры истории Казахстана и зарубежных стран, PhD
Павлодарский государственный педагогический институт

Аннотация. Статья посвящена религиозной политике советской власти в 20-е годы XX века. В статье на основе анализа научной литературы, исторических исследований, сборников документов и архивных материалов анализируется деятельность Антирелигиозной комиссии при Центральном Комитете Российской Коммунистической партии (большевиков), в частности рассмотрение ею мусульманского вопроса. Вывод автора помогают раскрыть сущность религиозной политики советского государства в отношении ислама и мусульман, что в свою очередь, способствует формированию более объективной исторической картины по данному вопросу.

Ключевые слова: Антирелигиозная комиссия, мусульманский вопрос, религиозная политика, советская власть, Российской Коммунистической партии (большевиков).

COMMISSION ON THE FIGHT AGAINST RELIGION AND THE MUSLIM QUESTION UNDER THE CENTRAL COMMITTEE OF THE COMMUNIST (BOLSHEVIK) PARTY OF RUSSIA

Sadykova A.M.

Associate professor of the Department of history of Kazakhstan and foreign countries, PhD
Pavlodar State Pedagogical Institute

Abstract. In the article the religious policy of the Soviet power in the 20s of XX century is considered. The activity of anti-religious Commission of the Russian Communist party (Bolsheviks) and the question of the Muslim are analyzed on the basis of scientific literature, historical researches, white papers and archival materials. The author's conclusion helps to reveal the essence of the religious policy of the Soviet state against Islam and Muslims which contributes to formation for a more objective historical picture.

Keywords: Anti-religious Commission, the question of the Muslim, religious policy, the Soviet government, the Russian Communist Party (Bolsheviks).

XX ғасырдың 20-шы жж. Кеңес өкіметінің дінге қатысты саясатын жүзеге асыру мақсатында мемлекеттік деңгейдегі әр түрлі комиссиялар құрылды. Солардың ішінде 1922 ж. құрылған Ресей Коммунистік (большевиктік) партиясының Орталық Комитеті (бұдан былай РК(б)П ОК – А.С.)

РК(б)П ОК-не қарасты Шіркеуді мемлекеттен бөлу жөніндегі Комиссияның қызметіне ерекше тоқталған жөн. Дінмен күрес жөніндегі комиссия (бұдан былай Комиссия – А.С.) деген атпен белгілі болған бұл мемлекеттік орган дінге қатысты партиялық бағытты анықтап отырды.

Комиссияның қызметін, күн тәртібінде көтерілген мәселелерді зерттеу Кеңес өкіметінің 20-шы жылдары дінге, оның ішінде исламға және ұлттық шет аймақтардағы мұсылмандарға қатысты жүзеге асырған саясатының мәнін ашуға жәрдемдеседі.

Комиссияның құрылуы мен құрамы, қызметіне қатысты бірқатар мәселелер шетел тарихнамасында А. Luukkanen [1], L. Steindorff [2], J. Röttjer [3] зерттеулерінде қарастырылды. Неміс зерттеушісі L. Steindorff неміс тілінде басып шығарған жинақта Комиссияның барлық хаттамалары жинақталған [4]. Автор жинақтың кіріспе бөлімінде комиссияның қызметіне, комиссия отырыстарында қарастырылған мәселелерге шолу жасайды.

Ресейлік тарихнамада Комиссия қызметінің кейбір аспектілері А. Шкурин [5], А. Савин [6] зерттеулерінде жан-жақты талданды. А. Шкурин партия басшылығының дін саясатының өзгеруін Комиссияның қызметінде көрініс тапқанын көрсетуге тырысты. Зерттеуші В. Лобановтың құрастыруымен Комиссия хаттамаларының жинағы түпнұсқа тілінде басылып шықты [7].

Жоғарыда аталған еңбектерде, негізінен, Комиссияның партиялық дін саясатын анықтаудағы рөлі, Кеңес өкіметінің Орыс православтық шіркеуге қатысты саясатын жүзеге асыру бағытындағы қызметі ашып көрсетілген. Жарияланған құжаттар 20-шы жж. Кеңес өкіметінің дін саясатының қалыптасуына жоғарғы партиялық-мемлекеттік және жазалау органдарының рөлін бағалауға мүмкіндік береді.

Тарихнамалық шолуға талдау жасасақ, Комиссия қызметі, оның құрамы, күн тәртібіндегі мәселелер зерттелгенімен, исламға қатысты саясаттың Комиссия қызметінде көрініс табуы мәселесі зерттеу объектісі ретінде қарастырылмаған. Осыған байланысты Кеңес өкіметінің ислам діні және ұлттық шет аймақтардағы мұсылмандарға қатысты саясатын Комиссия хаттамаларын талдау арқылы зерттеу қажет.

Алғашқыда дінге қатысты мәселелердің Саяси бюро отырыстарында талқылануына негіз болған Шіркеу қазынасын тәркілеу жөніндегі комиссия негізінде 1922 ж. РК(б)П ОК қарамағында Діннің мемлекеттен бөлінуін жүзеге асыру жөніндегі комиссия құрылды [8, с.260]. Шіркеу қазынасы жөніндегі комиссияның 1922 ж. 17 қазандағы соңғы № 18 хаттамасында [8, с.253] болашақ Комиссияның құрамы және қызметі туралы мәселе талқыланған [9, с.134].

1922-1929 жж. аралығында Комиссияның барлығы жүз он тоғыз отырысы өткізілді. Оған қатысқан адамдардың саны 114 болса, тоғыз рет әйел адам қатысты. Қатысушылардың ауқымы кең болмады. Мысалы, Е.А.Тучков 117 рет, П.А. Красиков – 86 рет, П.Г. Смидович – 83 рет, В.Р. Менжинский – 73 рет, Е.М. Ярославский – 57 рет, Н.Н. Попов – 37 рет, К.А. Попов – 30 рет, И. Скворцов-Степанов – 30 рет, Ф.М. путинцев – 29 рет қатысты [4, Р.17-18]. Комиссия құрамында өзгерістер болғанымен, негізгі құрамы өзгеріссіз қалды. Комиссияның жұмыс бағытымен келіспегендер болса, олар «өз жұмысын Комиссияның қызметімен үйлестіре алатын жолдастармен» ауыстырылатын болды. Мысалы, алғашқыда Комиссия құрамында болған М.М. Костеловская 1925 ж. «Правда» газетінің 25 қаңтардағы нөмірінде жарияланған мақаласында дінмен күрес саласындағы кемшіліктерді талдап, Е.М. Ярославскийді сынға алды. М.М. Костеловскаяның дінге қарсы насихат әдістеріне қатысты көзқарасы Комиссияның қызмет бағытымен келіспегендіктен, ол комиссия құрамынан шығарылып, 1925 ж. Саяси бюро шешімімен оның орынына «өз қызметін Комиссиямен келістіре алатын», РК(б)П ОК қарамағындағы Үгіт-насихат бөлімінің қызметкері М.О. Логинов енгізілді [7, с.14-15].

В. Лобанов Комиссия қызметінің, негізінен, патриарх Тихонның ісі және «жаңашылдардың» мәселесіне, Орыс православтық шіркеуіне арналғанын атап өтеді [7, с.3-28]. Комиссия отырыстарының күн тәртібінде мұсылман мәселесінің де талқыланғаны туралы мәлімет бергенімен, біздің ойымызша, тиісті деңгейде шолу жасалмады. Осыған байланысты автор «Комиссия талқылаған мәселелер ауқымы анағұрлым кең, КСРО аумағындағы барлық діни конфессиялар мен топтарды қамтыды. Әсіресе, мұсылман діни қозғалысымен күрес және сонымен байланысты болған мұсылман дінін оқыту мәселесіне айтарлықтай көңіл бөлінді. Комиссия жұмысының көп бөлігі әр түрлі діни съездер мен шараларды өткізу не өткізбеу, діни сенушілер қауымдарының жарғыларын бекіту, діни және атеистік әдебиетті шығару, әкімшілік және жеке мәселелерді шешумен байланысты болды», – деп қана атап өтті [7, с.26].

Комиссия хаттамаларының ішінде, біздің есебімізге сәйкес, үштен бір бөлігіне жуық хаттамалардың күн тәртібінде мұсылмандыққа қатысты мәселені талқылауға арналған. Хаттамаларда мұсылман діні ілімді оқыту, мұсылман съездері, мұсылман дін қозғалысы және реакциялық мұсылман дін басыларына қарсы күрес, шариғат соттары, мұсылман діни мектептері және мерзімді басылымдар, мұсылман діни басқаруға қатысты бірқатар мәселелер талқылауға ұсынылып, бірқатарына қатысты шешім қабылданды. Әсіресе, мұсылман дін ілімін оқыту мәселесі 1926 жылдың аяғына дейін күн тәртібінен түскен емес.

Аталған хаттамаларды талдау кеңес өкіметінің 20-шы жж. мұсылмандарға қатысты саясатының мәнін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, тарихнамада орын алған бірқатар тұжырымдарды растамайды. Мысалы, Комиссияның 1923 ж. 3 сәуірдегі отырысында (№ 18 хаттама) Тихон ісімен қатар екінші кезекте мұсылман мәселесі талқыланды. Соған байланысты төмендегі қаулы қабылданды: «1) Реакциялық мұсылман дін басыларына қарсы баспа науқанын дайындау қажеттігін мойындау, ол мақсатта кеңеске қарсы, жау пиғылдағы мұсылман дін басыларының (Египет мүфтиі, Түрік моллалары және т.б.) бас көтерулерді пайдалану; 2) Ешбір жағдайда мектептерде құранды оқыту және жалпы діни оқытуға жол бермеу; 3) Партиялық съезден кейін Түркістан мен Солтүстік Кавказға вакуфтық жерлер, сот және т.б. қатысты мұсылман реакциясымен күрес мәселесін зерттеу мақсатымен Комиссияның 2 жауапты өкілін жіберу; 4) Партиялық съезд барысында мәселенің мән-жайын білетін жолдастардың кеңесін

өткізу; 5) Жолдас Петерске Бүкілресейлік мұсылман съезіне белсенді түрде араласып, «Жаңашылдар» тобын құру міндеттелсін» [10, л.38-39].

10 мауысымда Уфа қаласында өткізілмек болып жоспарланған мұсылман дін басыларының съезі туралы мәселе 1923 ж. 16 және 22 мамырдағы отырыстарда қаралды (№ 21, 22 хаттамалар). Алғашқы отырыста съезд жұмысы бойынша бес тармақтан құралған Бройдо ұсынған бағдарлама қабылданып, оған сәйкес съезд барысында кеңес өкіметіне қатысты ниеттілік қалыптастырып, контрреволюциялық, әсіресе, солтүстік Кавказдағы басмашылдық пен бандиттік қозғалысты және контрреволюциялық дін басыларды айыптау; мұсылман халықтарын қанаушылардың қолдауына жүгініп, аттарына кір келтірген Түркия, Египет мұсылмандары дін басыларының тобынан ажырау міндеттері қойылса [11, л.3-4], екіншісінде съезд барысында КСРО мұсылмандарының бір басқармаға бірігуіне жол бермеу міндеттелді [12, л.5-7]. Осыған байланысты, отандық зерттеушілердің тұжырымы бойынша мұсылман дін басыларының реакциялық әрекеттерін әшкерелеу туралы нұқаулар ресми құжаттарда алғаш рет 1926 жылдан бастап беріліп, ол мұсылмандықтың «кеңес өкіметіне қарсы сипаты туралы» тұжырымымен байланысты болды [13, с.173].

Республикада исламға қарсы шабуыл барысында кеңес билігі мұсылмандар арасына іріткі салуға тырысып, Ішкі Ресей және Сібір мұсылмандарының орталық діни басқарамасынан Қазақстанның бөлектеніп, республикада мұсылмандық діни басқару жүйесін жоюды көздеді. 1923 жылы РК(б)П ОК ұйымдастыру бюросының Қырғыз облыстық партия комитетінің баяндамасына қатысты қабылданған қаулысына сәйкес губкомдардың дінге қарсы үгіт-насихат пен мұсылман дін басыларының арасына іріткі салу бағытындағы жұмысты жүзеге асыруын қадағалап, аталған мәселелерде сақтық таныту қажеттігі атап өтілді [14, с.71].

Комиссия жұмысының динамикасын қарастырар болсақ, 1922 ж. қазанынан 1923 ж. аяғына дейін Комиссияның 42 отырысы өткізілсе, 1924 ж. 19 рет жиналды. Бұдан кейін Комиссия отырыстарының жиілігі азайып, 1925 ж. 8 отырыс болса, 1926, 1927, 1928 жж. – жылына 12 отырыс өткізілді. Ал, 1929 ж. Комиссия 13 рет жиналды. Кеңестен кейінгі кезең зерттеушілері Комиссия қызметінің шарықтау шегін Патриарх Тихон ісі бойынша сот процесіне дайындық, оны босату талаптарын рәсімдеу, сонымен бірге билік тарапынан «жаңартушылық» ыдырату ұйымдастырып, патриархтық шіркеудің қарсыласуы мәселелерімен байланыстырады. Бара-бара Комиссия белсенділігі азайып, бірнеше жыл қатарымен тұрақты жағдайда айына бір отырыс өткізетін болды. Комиссияның таратылуына В.И. Сталиннің өзі мүдделілік танытқаны туралы пікір бар. В. Лобанов «Сталин жеке билігінің нығаюына байланысты Комиссияның жұмыс істеуіне мүдделілік танытпады, себебі ол көсемнің «діни майдандағы» жоспарларын жүзеге асыруға кедергі ғана келтіретін болды», – деп атап өтеді [15, с.17].

Комиссияның таратылуына қатысты Саяси бюро мүшелерінің дауыс бергені тіркелген парақшада алдымен «Жалпы Дінмен күрес жөніндегі комиссияны тарату туралы ұсыныстар айтылды. В.М. Молотов» деп В.М. Молотовтың резолюциясы және «Комиссияны тарату нәтижесінде ОК дінмен күрес ісімен нәтижелі айналысар еді. М[олотов]» деп түсініктеме берілді. Одан төменде Сталин «Молотов[тың] ұсынысын қолдаймын. И. Сталин» деп қол қойды. Комиссияның таратылуы себептеріне қатысты «1929 ж. 10-17 қараша аралығында Б(б)КП ОК-нің Пленумы «оңшыл оппозицияны» біржола талқандады. Бұл Сталиннің және оның айналасының билігін одан сайын нығайтты. Зор билікке қол жеткізген И.В. Сталин үшін партия ішінде демократия көрінісін жасаудың қажеті болмай қалды, ол енді мемлекеттік өмірдің маңызды салаларын, оның ішінде дін саласын тікелей өз бақылауына алуға тырысты. Сонымен бірге 1920-жж. шіркеу және діни ағымдарды басқаруға қатысты күрделі тактикалық әрекеттерді жүзеге асыру, «Шіркеуді ыдыратуға» бағытталған Комиссия бақылаған құпия әрекеттер қажеттігі бұрынғы өзектілігін жоғалтты. Мемлекет барлық діни конфессиялар мен топтарға қарсы ашық

қудалау саясатына көшті. Бұл жағдайда Комиссия көсем билігі мен елдегі дінге қарсы жұмыс арасындағы қажетсіз кедергі іспетті болды. Осы жағдайлар оның тағдырын шешті», – деп тұжырымдайды В. Лобанов [15, с.18].

Жоғарыда берілген мәліметтер негізінде XX ғасырдың 20-шы жж. қызмет атқарған Дінмен күрес жөніндегі комиссияның дінге қатысты маңызды маңызды шешімдер қабылдап, партиялық бағытты анықтауға ықпал еткенін байқауға болады. Сонымен бірге Комиссия хаттамаларын талдау негізінде талқыланған мәселелердің көп бөлігінің Орыс православтық шіркеуі мәселесіне арналып және үштен бір бөлігінің мұсылман мәселесін талқылауға арналғанын көруге болады. Хаттамалардың мазмұны Кеңес өкіметінің исламға қатысты саясатының қарсылық сипатының 20-шы жж. басынан көрініс тапқаны анықталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Luukkanen A. The Party of Unbelief. The Religious Policy of the Bolshevik Party. 1917-1929. – Helsinki: SHS, 1994. – 274 p.
2. Steindorff L. Zwischen Bürokratie und Ideologie. Die Antireligiöse Kommission beim Zentralkomitee als Koordinator bolschewistischer Religionspolitik in den zwanziger Jahren // Kirchliche Zeitgeschichte. – 1999. – Vol. 1, № 12. – P. 106-142.
3. Röttger J. Die Antireligiöse Kommission beim Zentralkomitee und die Russisch-orthodoxe Kirche 1922-1929. – Kiel, 2004.
4. Steindorff L. Partei und Kirchen im frühen Sowjetstaat. Die Protokolle der Antireligiösen Kommission beim Zentralkomitee der Russischen Kommunistischen Partei (Bolschewiki) 1922-1929 / Hrsg. von Ludwig Steindorff in Verb. mit G. Schulz. – Münster, 2007. – 464 p.
5. Шкурин А. Антирелигиозная комиссия при ЦК РКП(б)-ВКП(б) и ее деятельность по реализации политики Политбюро по отношению к Русской Православной Церкви в 1922-1929 гг.: автореф. ... канд. ист. наук. – Москва, 2005. – 27 с.
6. Савин А. Антирелигиозная комиссия при ЦК РКП(б)-ВКП(б) и евангельские церкви в 1922-1929 гг. / Государство и личность в истории России. Материалы региональной конференции. – Новосибирск, 24 мая 2004 г. – С.83-105.
7. Протоколы Комиссии по проведению отделения церкви от государства при ЦК РКП(б) – ВКП(б) (Антирелигиозной комиссии). 1922-1929 гг./ сост. В.В. Лобанов. – М.: ПСТГУ, 2014. – 381 с.
8. Петров С.Г. Документы делопроизводства Политбюро ЦК РКП(б) как источник по истории Русской Церкви (1921–1925 гг.). – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 408 с.
9. Архивы Кремля. В 2-х кн. / подгот. Покровский Н.Н., Петров С.Г. – Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – Новосибирск: Сибирский хронограф; М.: РОССПЭН, 1997. – 597 с.
10. Протокол № 18 заседания комиссии по проведению отделения церкви от государства при ЦК РКП 3-го Апреля 1923 года // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 112. Д. 443-а.
11. Протокол № 21 заседания комиссии по проведению отделения церкви от государства при ЦК РКП 16 мая 1923 года Сов[ершенно] Секретно. Хранить конспиративно. Машинописный подлинник // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 112. Д. 565-а.
12. Протокол № 22 заседания комиссии по проведению отделения церкви от государства при Ц.К. Р.К.П. 22 мая 1923 года. Сов[ершенно] Секретно. Хранить конспиративно. Машинописный подлинник // РГАСПИ. Ф.17. Оп.112. Д. 565-а.
13. Нургалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 224 с.
14. Тасмагамбетов А.С. Политика советской власти в Казахстане в отношении ислама в 1917-1940 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. – Уральск, 1998. – 220 с.
15. Протоколы Комиссии по проведению отделения церкви от государства при ЦК РКП(б) – ВКП(б) (Антирелигиозной комиссии). 1922-1929 гг./ сост. В.В. Лобанов. – М.: ПСТГУ, 2014. – 381 с.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ЦЕНЗУРАНЫҢ 1950-60 ЖЖ. ҒЫЛЫМ МЕН МӘДЕНИЕТКЕ, ӘДЕБИЕТКЕ ТІГІЗГЕН ӘСЕРІ

Сандықбаева Ө.Д.¹, Мұсағұлова А.Б.²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы философия ғылымдырының кандидаты

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы тарих ғылымдырының кандидаты

Аңдатпа. Бұл мақалада кеңестік идеологияның шығармашылық өнімдерді қадағалау және бақылаудың әдістері, сондай-ақ оларды жүзеге асырудың көп түрлі тәсілдері бүкіл әдебиет, өнер, шығармашылық туындыларының цензураға ұшырауы жөнінде баяндалды.

Шығармашылық өнімдерін цензурадан өткізу қиямет болған кезеңде, сол рухани азық арқылы халық санасына адамгершілік құндылықтарды сіңіру мүмкіндігі де шектелді. Мақалада сонымен қатар саяси цензураны жүзеге асыру функциясы мен басқару механизмінің жүргізу тәсілдері де анықталды. Әсіресе кеңестік цензураның 1950-60 жж. Қазақ элитасына тигізген зардабын мұрағат деректері арқылы дәлелдеуге тырыстық.

Түйін сөздер: «коммунистік идеология», «цензура», «мемлекеттік құпия», «Баспасөз жөніндегі Бас Басқарма», «зиялы қауым», «алдын ала бақылау», «қадағалау», «тыйым салу», «жазалау».

ВЛИЯНИЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЦЕНЗУРЫ 50-60-х гг. НА НАУКУ, КУЛЬТУРУ И ЛИТЕРАТУРУ

Сандықбаева У.Д.¹, Мусагулова А.Б.²

¹Кандидат философских наук, старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби

²Кандидат исторических наук, старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби

Аннотация. Цензура привела ограничению и ущемлению гражданских прав, стала началом административного контроля над всей культурной элитой. Подавлялось любая форма сопротивления. Запрет на издание книг, преследование и моральное уничтожение личностей. Изменившийся образ жизни казахов способствовал размыванию культурных традиции и формированию двуличных мировоззрения. Исследован механизм цензуры как самостоятельного социально-политического явления, выяснена сущность - понятийных характеристик цензуры, определен функции и виды цензуры, изучен специфика цензуры и ее механизма действия на духовную жизнь страны. Научная новизна статьи заключается в том, что в ней определены основные черты цензуры, раскрыта противоречивость советской цензуры в Казахстане, представлен детальный анализ механизмов деятельности политической цензуры в период с 1950-1960 гг.

Ключевые слова: «коммунистическая идеология», «цензура», «тайна государства», «культурная элита», «надзор».

THE INFLUENCE OF IDEOLOGICAL CENSORSHIP OF 50-60IES ON SCIENCE, CULTURE AND LITERATURE

Sandykbaeva U.D.¹, Mussagulova A.B.²

¹Al-Farabi KazNU

Faculty of Pre-university Education

Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer

²Al-Farabi KazNU

Faculty of Pre-university Education

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer

Abstract. The censorship resulted in limitation and denial of civil rights, became the beginning of the administrative control over the entire cultural elite. Any form of resistance was subject of suppression. The ban on the publication of books, the persecution and moral destruction of personalities. The changed lifestyle of the Kazakhs contributed to the erosion of cultural traditions and the formation of dual world view. The author studied the mechanism of censorship as a separate socio-political phenomenon, clarified the essential-conceptual characteristics of censorship, defined functions and types of censorship, studied the specifics of censorship and the mechanism of its effect on the spiritual life of the country. The scientific novelty of the article is in the fact that it defined the basic features of censorship, revealed the inconsistency of Soviet censorship in Kazakhstan, and presented a detailed analysis of the activities mechanism related to political censorship mechanisms in the period from 1950-1960 years.

Keywords: "Communist ideology", "censorship", "state secret", "cultural elite", "supervision".

Кеңестік идеологияның негізгі функциясы - бір таптың мүддесіне қызмет етіп оны қорғау, оның әлеуметтік базасын кеңейту, өздерінің жолын ұстаушыларға билік жүргізетін құрылымдарға жол ашу және солар арқылы билік жүргізуге өкілеттілік жасау болып табылады. Сол құрылымдардың бірі - саяси цензура органдары.

Сол кездегі цензуралық қызметтің нақты заңды негіздерінің болмауы, төрешілік ортада билік жүргізген партияның үстемдік етуі кез келген шығарманың идеологиялық жағынан зиянды деп есептеуге мүмкіндік берді. Баспа немесе басқа да шығармашылық өнімдерді қадағалау және бақылаудың әдістері, сондай-ақ оларды жүзеге асырудың тәсілдері көп түрлілігіне байланысты бір-бірінен ерекшеленіп отырылды. Сондықтан тарихи жағынан кеңестік нұсқада қалыптасқан «саяси цензура» термині, мағынасы жағынан өте жақын және белгілі бір дәрежеде мемлекеттік мәдени - саясатты жүзеге асыратын, қоғамдағы саяси жүйенің бір бөлігі болып табылатын идеологиялық билік жүйесі екенін көрсетті.

Идеологияның осындай үстемдігі халықтың барлық ісіне, оның ішінде ғылым мен мәдениетке, әдебиеттің әрқайсысына қатаң бақылау жасап отырды. Адамдардың ақыл-ойы, рухани жан дүниесі заттар ретінде бағаланды. Еркін ой, еркін еңбек, сөз бостандығы деген жоғалды. Шындықты іздеушілікке тыйым салынды. Ғылым мен өнер идеологияландырылды.

Цензура адамдардың әлеуметтік, рухани, саяси, қоғамдық өмірінің барлық саласына сұғына ене отырып, халықтың бір қалыпта даму мүмкіндігінен айыратын жағдай туғызды. Хрущевтік билік тұсында бүкіл әдебиет, өнер, шығармашылық туындылары, саясаттандырыла бастады, оларды бір қалыпқа түсіріп, бір бағытпен жүргізді. Жоғарыдан бұйрық неғұрлым көп болған сайын, төменнен соғұрлым белсенділік азайды. Барлық салаға тыйым салынғандықтан, халықтың рухани дамуы, бостандығы шектелді. Шығармашылық өнімдерін цензурадан өткізу қиямет болған кезеңде, сол рухани азық арқылы халық санасына адамгершілік құндылықтарды сіңіру

мүмкіндігі де шектелді.

1956 жылы 27 қарашада Орталық Комитетінің Хатшылығы мәжілісінде «Баслиттің жұмысы туралы» мәселе қаралып, бұл органның басшысы К.К. Омельченко қызметінен алынып оның орнына КОКП Орталық Комитетінің үгіт және насихат бөлімінің меңгерушісінің орынбасары П.К. Романов тағайындалды. Осылай жауапты қызметке келген ол бұл мемлекеттік цензура органын 20 жыл бойы басқарды [1].

Баспасөз жөніндегі Бас Басқарма - ол КСРО Министрлер Кеңесінің баспасөздегі әскери және мемлекеттік құпияларды қорғау бойынша өкілі және жалпы мәселелер бойынша, шетелдердегі шетелдік тілшілердің ақпараттарын қадағалау, цензураның жергілікті органдарын басқаратын кадр жөніндегі орынбасарларынан құралды.

Кадрлар бөлімі негізінен орталықтағы және шеткі аймақтардағы цензорлық кадрларды есепке алу, дайындау мен қайта дайындауды жүзеге асырады. Келесі бөлімдері; Құпия бөлім; Жоспарлау-қаржы бөлімі; Істерді басқару; Секретариат болып аталған. Сонымен қатар Бас Басқарма жүйесіне - барлық баспасөз шығармаларын мемлекеттік библиографиялық тіркеуге алатын Бүкілодақтық кітап Палатасы енді. Палатаның өз баспаханасы мен баспасы болды.

Ал енді осы салада жұмыс істейтіндердің санына тоқталар болсақ, Бас Басқармада Кеңес Одағы бойынша – 233 адам, Бүкілодақтық кітап Палатасында - 350 адам қызмет атқарды. Орталық Бас Басқарманың штаттық құрамы анықталып, қаржылай қамтамасыз етілуіне мүмкіндік жасалды [1, 208 б.].

Ол кезде КСРО құрамындағы барлық республикаларда, оның ішінде Қазақстанда да Одақтық құрылымға ұқсас республикалық дәрежедегі мемлекет құпияларын баспасөзде сақтау жөніндегі Басқарма жұмыс істеді.

Қазақстанда мемлекет құпияларын баспасөзде сақтау жөніндегі Бас Басқарманың бастығы болып 1949 жылы 23 қарашадағы № 205 бұйрықпен сайланған Абдрашид Назарбайұлы Шалабаев [2] осы аталған мекемеде ширек ғасыр - 25 жыл, яғни 1974 жылдың 25 ақпанына дейін қызмет атқарды. Осы уақыт ішінде 16 облыста мемлекет құпияларын баспасөзде сақтау жөніндегі Басқармалары құрылып, жұмыс істеді [3]. Облыстық Басқарма - бөлім бастығынан, хатшыдан, әдебиет және саяси бөлім меңгерушісінен, әкімшілік-нұсқаушылардың саяси бөлімінің меңгерушісінен, саяси редактордан, нұсқаушыдан, тексерушіден, іс-жүргізушіден, кітапханашыдан және хатшыдан тұрды [2, 46 п.]. Әр цензор өзіне жүктелген объектіні тексеретін болған. Аудандық цензорлардың саны 10 болды.

Қазақстанда 1954 жылғы мәлімет бойынша Бас Басқарманың орталық аппараты 32 қызметкерден тұрды.

Сонымен бірге Бас Басқарма Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мына бөлімдеріне: әдебиет және өнер бөлімі, ауыл шаруашылығы бөлімі, ғылым және жоғары оқу орындары бөлімі, мектептер бөлімі, әкімшілік бөліміне барлық баспа өнімдерінің алғашқы даналарын, ал Қазақстан Орталық Комитетінің хатшыларына полиграфиялық өнімнің 5 данасын, ҚазКСР Министрлер Кеңесінің төрағасына барлық шыққан әдебиеттің бір данасын жеткізіп отыру міндеттелді.

Мұрағат мәліметтеріне жүгінер болсақ, Бас Басқарманың қадағалау-бақылау міндеттерінің негізгі бағыттарына партиялық басшылық жасалып, оны жүзеге асыратын құрылымы анықталып отырылған. 1953 жылдың қазан айынан бастап, бұл мекеме Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің құзырына берілді.

1957 жылы маусым айында Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанынан радиохабарлар және телевидение жөніндегі Комитет құрылып, Бас Басқарманың жұмысы тағы да көбейді. Бір аптада сөйлейтін 66 сағат 51 минуттық материалдарды алдын ала тексеру жұмысына енді арнайы дайындығы бар мамандар қажет болды.

Сонымен Басқарма басшылары алдына жаңа міндеттер қойылды. 1958 жылдың ақпан айында, сондай-ақ, КСРО Баспасөз жөніндегі Бас Басқармасының жаңа Ережесі бекітіліп, онда Бас Басқарманың және оның жергілікті органдарының құқықтары мен міндеттері айқындалды. Осы уақыттан бастап Бас Басқарманың және оның жергілікті органдарының

жұмысының мазмұнын, түрлері мен әдістерін айқындайтын цензура құжаттарын қайта қарау және жою жұмысы басталды. Бас Басқарманың Ережесіндегі өзгерістер билік пен қоғам арасындағы өзара қатынастың жалпы стратегиясын жүзеге асырудың нәтижесінде болған еді. Бұл орайда партия «сталиндік модельден» іргесін аулақ салып, мәдениеттегі өзінің басшылық қызметін жоғалтпай, оны жарақтандыруды ниет етті.

Кеңестік цензура институты жұмыс істеген ұзақ уақытқа қарамастан оның қызметіндегі құқықтық және нормативтік базаның болмауы ұдайы байқалып отырылды. Цензорлық басшылықтың нақ осы жағдайы кеңестік цензураның іс жүзіндегі қызметі барысында көрініп, нақты өлшемдерін анықтау мәселесінде қиыншылық тудырып отырды. Соғыстан кейінгі кезеңдегі цензураның құрылымын, қызметін реттеу барысында, ізденістердің нәтижесінде Баспасөз жөніндегі Бас Басқарманың басып шығарылатын барлық әдебиеттерді алдынала және одан кейін де тиісті бақылау үшін, партиялық және жазалау органдарымен өзара бірігіп іс-әрекет жасаудың жүйелі тетігі жасалды.

Қызыл идеологияның пәрменінің күштілігі сол, С. Мұқанов секілді қазақ әдебиетінің атақты өкілдері санатындағы тұлғалардың беделдерін пайдаланып, билік оларға өзінің шашбауын көтертіп кеңестік саясатқа жат деп есептеген, Алаш қайраткерлеріне қарсы шығарса, 50 - жылдары данышпан Абай төңірегіндегі ақындарға қарсы "жорығын" ұйымдастырды. Пролетариат жазушысы деген атқа масаттанған ағамыз 60 – 70 ші жылдары қазақтың жаңадан шығып жатқан ұлттық сананы өсіретін тарихи романдарын тұншықтыру әрекетіне де атсалысты. Қазақ жазушыларының күншілдіктері, бір - бірінің жолын кесуі цензураға үлкен көмек болды. КОКП Орталық комитетінің ғылым мен мәдениет бөлімінің меңгерушісі Серікбай Бейсембаевқа жазған Сағынаевтың: «Құрметті Сәке, жуырда ғана Базарбаевтан хат алдым, ол Сұлтанмахмұт Торайғыровтың жинағы 1957 жылдың жоспарына кірген жоқ, - депті. Сұлтанмахмұт шығармаларын халықтан жасырулары жеткен жоқ па? Меніңше, І. Кеңесбаев, С. Мұқанов тағы біраз адамдар оның шығармасын мәңгі шығарғылары келмейді, үнемі жоқ сылтау тауып, етегінен тарта беретіндері Сізге мәлім ғой. Кейбір адамдар, өлген ақындармен бақ күндес болып, әбден өштесіп алды. Жамбыл туралы мәселе өздеріңізге мәлім ғой. Солар сияқты мансапқор, өзімнен басқаның аты шықпасын, еңбегі еш болсын деген тар пейілді адамдардың пікірін қабылдай бересіздер ме?» деген хат келіп түседі [4]. Бұл хаттан сол кездегі ақын-жазушылар арасындағы кикілжіңге талай, атағы дардай адамдардың да араласып, күншілдік шырғалаңына түскенін көруге болады.

Тарихи деректер арқылы аға буынның көреалмаушылық, қызғаныштық қадамдарынан көптеген талантты ақын - жазушылардың жолы қысқарғанын мұрағат құжаттары дәлелдейді. Сол кездің куәсі ғалым профессор Тұрсынбек Кәкішұлының естелігінде: «Менің әлі күнге дейін қайран қалатыным – осындай документтердің (сталинизм тұсындағы, жаңсақ қаулы-қаралардың-авторлары) алынуына көбіне білімі саяз, айғайы басымдардың ықпал жасауы. Бірді - екілі мысал келтірейік. Не орысшаны, не қазақшаны дұрыс сөйлей алмайтын, білімі бастауыш класс деңгейінен сәл ғана асатын Әмірбек Тәкежанов сынды адамдардың Қ. Сәтбаев сияқты алыптарды «құлатуы» қайран қаларлық жай. Немесе Сәбит Нұрышев сықылдының М. Әуезовке «күн көрсетпеуі», ойына келгенін «Казахстанская правда» газеті арқылы оңды - солды жазуына дәлел таба алмай қиналамыз» [5]. – деуі бүгінгі және болашақ ұрпаққа сабақ ретінде ауадай қажет.

Ал Ғабит Мүсіреповтің, 70-жылдары тұманы сейіле бастаған Кеңесары қозғалысын қайта құстаналуы, кейінгі кездердегі өз шығармаларындағы әсіре кеңесшілдігі ондағы объективті

шындықты бұрмалап көрсетуге әуестенуі кеңестік саясаттың әсерінен еді.

Ұлы Мұханың өзінің бар атақ абыройға жеткен кезде, мақала сөздері былай тұрсын, әйгілі эпопеясының соңғы кітаптарында қазақ тарихына, қазақ болмысына, дін ислам мен хақ Құранға қатысты әбес қисынға баруы, ең аяғы, ежелгі мұра, әдебиет тарихы қайтадан, жаңаша бағалануға тиіс деген пікірге келуі тоталитарлық тәртіптің өзіндік заңының қыспағынан еді. 1959 жылы Ғылым академиясында ұйымдастырылған үш күндік конференцияда жасалған, бар шешімнің түйіні болуға тиіс, кең көлемдегі байыптамасында

қазақ әдебиетінің ежелгі Түрік кезеңіне қарсылығы өз алдына, басы да, басқасы да аршылып, жарыққа жеткелі тұрған Дулат, Шортанбай, Мұрат, Мәшһүр - Жүсіп, Ғұмар Қараш, тағы басқа да, XIX-XX ғасырдағы ұлттық классиктерге тосқауыл қоюы, керек десеңіз және бір мақалаларында Мағжанға - көзі тірісінде құдайдай табынып, көлеңкесінен орын алуға тырысқанын ұмытып, енді айдау мен азапты өлімнен соң сүйегінің қайда қалғаны да белгісіз ұлы тұлғаны іліп-шалған, біржола құрдымға сілтеген сөздері рухани тарихымыздың қасірет тарихына бар бедерімен таңбаланғаны шындық [6].

Көпшілік біле бермейтін ұлы тұлғалардың бұлай құбылуы сол кездегі тоталитарлық тәртіптің басты құралы болып есептелетін цензураның тегеурінен еді. Мұндай саясат осылай қазақ ұлтының рухани дүниесін дағдарысқа ұшыратты. Аталған кезеңдегі тіршілік арнасының рухани - психологиялық ортасында үрей, көңіл - күйдегі мазасыздық, күдікшілдік, болашаққа деген сенімсіздік пайда болды.

1958 жылдан 1964 жылға дейінгі кезеңде негізгі орталық, мәдениетті іс жүзінде басқару органы және нақты саяси цензор ОК - тің идеологиялық комиссиясы болды. Бірінші Идеологиялық комиссия КОКП Орталық комитетінің Президиумының 1958 жылғы 3 қаңтардағы шешімімен құрылды және ғылым, әдебиет, өнер саласындағы саяси немесе идеологиялық мәні бар істер мен оқиғалардың жағдайы секілді мәселелерді зерттеуі тиіс болды. Комиссия, сонымен бірге, кеңестік мамандардың, шығармашылық интеллигенцияның шетелдерге шығуын және шетел мамандарының келуін ұйымдастыру мәселесімен де айналысты. Осылайша шет елге бару сенімділік пен бойсұнушылықпен тығыз байланысты болды. Комиссия шын мәнінде «мәселелерді зерттеумен» және «теориялық мәселелермен» айналыспады, нақты жағдайлар бойынша дайындап, шешім шығарды. Бұрынғы аппараттық дәстүр бойынша Орталық комитет құрылымы шығаратын шешімдер негізінен құпия немесе өте құпия сипатта болды. Мәселелердің бір бөлігі комиссияның мүшесі болып табылмайтын, бірақ осы мәселеге тікелей қатысы бар адамдарды шақыра отырып, комиссия мәжілісінде талқыланды. Басқа мәселелер бойынша «сұрау» арқылы сырттай шешім қабылданды. Комиссияның қызметі өзінің сипатына қарай КОКП Орталық комитет Төралқасы мен Хатшылығы атқаратын қызметтен еш ерекшеленбеді. Алайда, маңызды мәдени мәселелер, әсіресе, халықаралық жариялыққа ие мәселелер КОКП Орталық комитет Төралқасында қаралды.

КОКП Төралқасының 1962 жылғы 3 қарашадағы шешімімен құрылған идеологиялық комиссияның қызметі біршама басқаша сипат алды. Оның қарауынан халықаралық мәселелер мен спорт мәселесі, нақты мекемелердің жұмысын «бақылау» алынып тасталды, бірақ халыққа білім беру жүйесін (жалпы және арнайы) басқару мен бақылау мәселесі қосылды. Комиссияның мәртебесі де өзгерді: комиссия ешқандай қаулылар қабылдамады, ол тек жобаларды талқылап, Орталық комитеттің Хатшылығында және Төралқасында бекіту үшін қаулылардың жобасын әзірлеп, ұсыныстар дайындады. Комиссия құрамында да болған айтарлықтай өзгерістер комиссия мәртебесін төмендетті. Оның бірінші төрағасы болып, Орталық партия комитетінің хатшысы, КОКП Орталық комитетінің одақтас республикалар бойынша насихат және үгіт бөлімінің меңгерушісі Л.Ф. Ильичев тағайындалды. 1965 жылы оның орнына Орталық комитеттің хатшысы, Орталық комитеттің Төралқасының (Саяси бюро) мүшелігіне кандидат П.Н. Демичев

келді. Комиссияның бірінші құрамына Орталық партия комитетінің бөлімдерінің меңгерушілері, ведомстволардың басшылары, газеттердің бас редакторлары кірді. Әрі қарай комиссияның дербес құрамына өзгерістер енгізіліп, ал комиссияның өзі Саяси бюроның 1966 жылғы қаулысымен таратылды [7].

Идеологиялық комиссиялардың басты назар аударатыны ең алдымен, мемлекеттің жалпы мәселелері ғана емес, сондай-ақ оның іргетасы қаланатын негізгі мәселесі: мәдениеттің «жоғарғы партиялық идеалдарға» қызмет етуге дайындығы бар ма деген мәселе болды. Идеологиялық комиссиялардың мәжілістерінде «мәдени және саяси жариялылық жағдайдағы буржуазиялық ортаның жағымсыз әсері» оның ел үшін несі «пайдалы» немесе «зиянды» екендігі туралы мәселе болды. Қорғау, тыйым салу, айтақтау

мен қаралап күйе жағу сияқты тәсілдер күн өткен сайын ескіріп нәтиже бермеді. Ескіні аңсағандар мен жаңа көзқарастағылар арасындағы ұзаққа созылған теке-тірестен соң, догмалық көзқарасты ұстанушылардың жеңісімен аяқталып, ол жеңіс шешімі 1963 жылы маусым пленумында бекітілді. Дағдарыстан шығуға мүмкіндік беретін құрал ретінде қуғын-сүргін органдарының резервтік мүмкіндіктері қарастырылды. Олардың рөлін күшейту мен қызметін кеңейту КОКП ОК Төралқасының және КСРО МК 1960 жылғы 5 ақпандағы «КСРО МК жанындағы ҰҚК және оның жергілікті органдарының құрылымына өзгерістер енгізу және штат санын қысқарту туралы» қаулысына сәйкес жүзеге асырылды. Жаңа штат кестесіне сәйкес идеология мәселесімен 2 - Бас басқарма (қарсы барлау) айналысты. Ол 1967 жылға дейін, яғни саяси жүйедегі өзгерістерге сәйкес ел басшылығының талабымен «идеологиялық диверсиямен күресу» үшін, кеңестік интеллигенция арасында кеңінен танымал арнайы 5 - басқарма ретінде қайтадан бөлінгенге дейін жұмыс істеді. Нақ осы кезеңде Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті Орталық партия комитетінің тиісті бөлімдері мен комиссияларымен бірлесе отырып, саяси цензураны жүзеге асырды, әдебиет пен өнердегі жекелеген бағыттарға және ондағы жазушыларға, суретшілер мен т.б. қарсы қуғын-сүргін ұйымдастырды. Олардың «жедел» әрекеттері мен жұмыстарын, көптеген қуғын-сүргіндерін мұрағат деректерімен танысу барысында анықтадық. Оның ішінде Баспасөз жөніндегі Бас Басқармасының рөлі өте зор болды. Баспасөз жөніндегі Бас Басқарма Орталық партия комитеті мен Ұлттық Қауіпсіздік Комитетіне олардың өкімдерін бұзған немесе цензура барысында белгілі болған антикеңестік әрекеттердің, сөздер туралы хабарлап, үнемі ақпарат беріп отырған. Осылайша бұл қоғамды басқарудың үштік сұлбасы құрылды.

50 – 60 - жылдардағы айтыс - тартыстардың негізгі бағыты «ұлтшылдықты» ауыздықтау болды. Коммунистік идеология билік құрған кезде, баспасөз таптық күрес құралы, ұжымдық насихатшы, үгітші және ұйымдастырушы болып табылғаны белгілі. Баспасөздегі халықтың ойлы азаматтарына бағытталған саяси ұрандар «Халық жауы, тап дұшпаны», «буржуазияшыл-ұлтшыл», «ұлтшыл - фашистер», «алашорданың сұрқиялары», «пантүркішілер», «Алашорда төбеттері мен күшіктері» дегендерден аяқ алып жүргісіз болды. Партиялық екі бас газет: «Социалистік Қазақстан» мен «Казахстанская правда» (редакторлары - Ж. Арыстанбеков пен В.М. Берховых) партияның көзі мен құлағы ретінде Қазақстан Жазушылар Одағының қыр соңына түсіп алды. Олар өз араларынан «халық жауын» табуға тиіс болды. Таппағандар өзі «халық жауына» айналды.

Баспасөз беттерінде әдебиет пен руханият дүниесіндегі социалистік идея тазалығы үшін майдан ашылды. Алдымен, олардың тізімін жасап, тізімге кірген зиялылардың саны 199 адам болды. Құпия тізімге кірген 199 адамның не аттары, не кітаптары баспасөзде айтылып, не олар туралы қандай да бір пікір айтылуға тыйым салынды. Туындылары мен кітаптарын кітапханалардың арнаулы қорлары (спецхран) бөлмелерінде құлыптап сақтауға жіберілді [8].

1956 жылы Қазақ КСР Ғылым Академиясының библиографы Үшкілтай Субханбердина «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті», «Айқап» сынды қазан төңкерісіне

дейінгі ағымды баспасөз материалдарына ден қойып, елеулілерін жинап, библиографиялық көрсеткіш түзе бастайды. Көбі ұлтшылдық басылым деп жаламен жабылған қазақ баспасөзінің құжаттарын одақ бойынша кітапханалар мен мұрағаттардан іздестіріп, «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар», «Айқап» бетіндегі мақалар мен хат-хабарлар» деп аталатын мазмұнды библиографиялық көрсеткіш кітаптарын жазады. Бұл кітаптарға өте жоғары баға беріледі, редакциясын Е. Ысмаилов пен Ә. Марғұлан басқарады. Білікті де, аса құнды библиографиялық көрсеткіштің шыққанын Орталық партия комитетінің саққұлақтары естіп, екі күннің бірінде автор мен редакторды шақыртып жазалау басталады. «Егер ұсталып кетсем, кішкентай үш балапанымның халі не болар екен?» - деген ойдан, түнгі ұйқысынан айрылған авторды Б. Кенжебаевтың «Қазақстан мұғаліміне» шыққан «Айқап туралы еңбек» деген сын мақаласы құтқарып қалады [9].

Бұл бағытта мемлекеттік құпияларды баспасөзде сақтау жөніндегі Бас Басқарма қызметі өз міндетін мінсіз атқарды. Жазылған әрбір ғылыми-техникалық мақалалар мен кітаптың қолжазбалары журнал редакциясы мен баспаларға жіберілмес бұрын эксперттік актілермен бірге өткізілуге тиіс болды.

«Жүгерінің атасы» аталған Н.С. Хрущевтің дәуірі қазақ халқына тигізер шапағатынан көрі қайырымсыздығы басым болды. Хрущев билігі тұсында қазақ ауылдары құлдырап, қазақ мектептері жабылып, жергілікті жерлердегі кадрлардың екінші сортқа айналуы етек алды. «Қазақ әдебиеті» газеті осы жылдары ұлт мәдениеті мен әдебиетінің өз шешімін таппай, көп уақыт іркіліп қалған мәселелерін батыл көтерді. Қазақ мектептерінің қысқара бастауы, қазақ тілі мен әдебиетінің сағат сандарының күрт азаюы, ауыз әдебиетіндегі ондаған, жүздеген көне, қаһармандық, ғашықтық, нақтылы тарихи дастандардың «Қамбар батырдан» басқасына залалды деген «үкім» шығарылып, қайта басылмай қалуы, жоғары оқу орындарына түсуге талаптанған қазақ талапкерлеріне орысша шығарма жаздырып, жаппай құлатушылық, қысқарған сөздерді орысша нұсқасындай етіп жазуға қаулы қабылдануы, кейбір республикалық газет, журналдардың («Қазақстан мұғалімі», «Қазақстан коммунисті» т.б.) орысшадан аударылып басылуы, облыстық газеттердің «Көкшетау правдасы», «Семей правдасы» делініп, жартылай орысшалануы, қазақ тілінде іс қағаздың жүргізілмеуі, қазақ жастарын Алматы секілді үлкен қалаларға тіркеуге қатаң шектеу қойылуы, «коммунизмге жету үшін орыс тілін білу керек» деген Хрущев шақыруларының жедел қарқынмен жүзеге аса бастауы, Қазақстанның орталық және солтүстік облыстарында қазақ халқының қалыпты тілдік ортасының бұзылуы, жер атауларының өзгертілуі, жазба әдебиетінің асыл нұсқалары кертартпа идеяларды уағыздайды деген сылтаумен жаппай дерлік қаралануы жұртшылықтың көңілінде шешілмеген түйткіл болып ұялаған еді. «Қазақ әдебиеті» осы және басқа көптеген мәселелерді өзінің беттерінде ашық әңгімелеп, «тұмшаланған» ойлардың тиегін ағытты. Мұншама сорақы бұрмалаушылықтардың әшкереленуінен қауіп көрген Орталық комитет 1956 жылдың күзінде «Қазақ әдебиеті» газетінің «тас-талқанын» шығаратын қаулы қабылдады, «ұлтшылдығы» үшін Т. Кәкішев қызметтен кетірілді, көп ұзамай газет редакторы С. Мәуленов, оның орынбасары Ж. Молдағалиев, жауапты секретары Т. Әбдірахманова «идеялық қателіктері үшін» орнындарынан алынды. Нақақ зәбір көру бұл азаматтарға жеңіл тиген жоқ. Дегенмен, олар қазақ халқының ұлттық тарихына, тіліне, әдебиетіне, дәстүріне ұзақ жылдар бойында қиянат жасалып келген жағдайларды әшкереледі.

Сол жылдары Партия тарихы институтының алты ғылыми қызметкері - Тұрсынбек Кәкішев, Рахметолла Сәрсенбаев, Хамит Қасенов, Төрехан Әлішеров, тарих ғылымының кандидаттары Ағзам Байшин, Әдиет Мұхтаров, «Қазақстан коммунисті» журналының бөлім меңгерушісі Құрманбек Әбілдаев, «Үгітші блокнотының» жауапты хатшысы Қызыр Әлиасқаров қол қойған «Тіл мәдениеті» атты мақала шықты. Басқа жарияланғандардан гөрі бұл мәлімдеменің жөні де, мәні де басқарақ болды. Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті жанындағы институттың

ғылыми қызметкері қазіргі саясатқа мұндай деңгейде қарсылық көрсетіп жатса, онда бізде үн қосып қалайық деген ниет қазақ азаматтарыда күш болып, редакцияға хат жауып, өткір мақалалар көп түскен. Мәселенің насырға шауып бара жатқанын көрген Орталық комитет газетте материал жариялауды тоқтатып, өзінің 10 - желтоқсанда шығарған қаулысымен (құпия) осы мәселенің ушығуына жол бергендер - Р. Бердібаев, Т. Кәкішев, Ә. Мұхтаровты және т.б. идеялық қателікке ұрындырар, ұлтшылдықты қоздырушылар деп айып талады [10].

Цензура әсіресе, қазақ тарихын зерттеушілерге қатты шүйлікті. Мысалы, ол М. Әуезовтың «Қилы заман» кітабы (1916 жылғы Албан руындағы көтеріліс жайында), Х. Айдарованың «Шоқан Уәлиханов» кітабы, Е. Бекмахановтың «XIX ғ. 20 - 40 жж. Қазақстан», «Исторические корни дружбы казахского народа с великим русским народом» кітаптары, А.К. Богачевтың «Алаш - орда» Краткий очерк о национально - буржуазном движении в Казахстане периода 1917 - 1919 гг. атты кітабы, «Едіге» (батырлар эпосы)

араб шрифтімен жазылған жинағы, С. Мұқановтың құрастыруымен шыққан «Батырлар жырының» I томы, Б. Кенжебаевтың «Абылай» кітабы, К.И. Мартыненконың «Алаш-Орда» кітабы, М. Манкеевтің «Қарасай - Қазы» кітабы, Б. Сүлейменовтің «Амангелді Иманов - азамат соғысының батыры» кітабы, М. Тынышпаевтың «Ақтабан шұбырынды», «Исторические справки и племенной состав коренного населения Ташкентского уезда, «Киргиз-казахи в 17-18 веках», «Жоксуйские развалины города Баласагун», «Материалы к истории киргиз-казахского народа» кітабы, Т.Ж. Шойынбаевтың «Восстание Сыр - Дарьинских казахов под руководством батыра Жанхожи Нурмухамедова (1856-1857 гг.)», А.Ф. Рязановтың «Восстание Исатая Тайманова (1836-1838 гг.)», «Шоқан Уәлиханов» атты кітаптары еді [11].

Осы аталған авторлардың ішінде ерекше зардап шеккені XX ғасырдың аса көрнекті тарихшысы ғалым Ермахан Бекмаханов болды. 1951 жылдың 10 тамызындағы ҚК(б)П ОК тапсырмасы бойынша, Е. Бекмахановтың барлық кітаптары мен мақалалары шыққан газет-журналдар кітапханалар мен кітап қорларынан алынып тасталды. «XIX ғ. 20 - 40 жж. Қазақстан» атты оқулық кітабының 2,5 мың данасы отқа өртеліп, ал оның он мақаласы жарияланған «Известия» газетінің 12 номері, «Вестник АН Каз ССР», «Ученые записки» журналының 499 данасы ұсақтап тұратылу жолымен жойылған. И.О. Омаров пен А.М. Панкратованың «История Каз ССР с древнейших времен до наших дней» кітабының Кенесары Қасымов бастаған көтеріліс бөлімін Е. Бекмаханов жазғаны үшін ғана баспаға жіберілмеген. 1955 жылғы 30 маусымдағы №116 бұйрық бойынша: «1955 жылы айналымға жіберуге тыйым салынған басылымдардың жалпы тізімінен келесі адамдардың барлық кітаптары шығарылып, макулатураға жіберілсін: Е. Бекмаханов, Ә. Жиреншин, Б. Сүлейменов» делінді. Жалпы 50 - жылдары Қазақ тарихына байланысты 97.750 кітап жойылған [12].

Сонымен цензура республикадағы барлық ғылыми орталықтардың жұмысын толық қадағалауға алды. Осындай қадағалауға түскен ғалым Ебіней Арыстанұлы Бөкетов болды, ол ұстазы Қ.И. Сәтбаев жасаған металлология ілімін екінші қырынан дамытып, жер қойнынан табылған кен құрамындағы барлық металды түп - түгел айырып, техника қажетіне пайдалану ісімен шұғылданады. 1966 жылы ғалым селен айыру технологиясын жетілдіру жайында Мәскеуде докторлық диссертация қорғап, өзі ашқан жаңа технологияны өндіріске енгізу үшін оншақты жыл әуре - сарсаңға түседі. Ал, Германияның Мансфельд қаласындағы зауыт ғалымның ашқан жаңалығын 1970 жылы өндірісте қолданып, шаш етекпен пайда көреді. 1960 - 1983 жылдары Е.А. Бөкетовтың жетекшілігімен 63 адам ғылым кандидаттығын қорғаған, Қарағанды қаласында ғылым, білім ошақтарын құрып, Ғылым академиясының жаңа орталықтарын ашуға арнаған ғалымның еңбегі бағаланбай, қиянаттан бес жылда үш рет инфаркт алып, 1983 жылы қайтыс болады [13].

Хрущевтік «жылымық» кезеңінде рухани көркем шығармалардан кінәраттар іздеп, оларды тек «таптық» тұрғыдан тексеру әдістері музыка әлемін танып бағалауға, қадірлеуге залалын тигізді.

Қазақ тарихы әдебиетімен қатар, маркстік-лениндік идеология тұрғысынан тексергенде музыка саласында да кемшіліктер аз болмай шықты. Сол жылдары халықтың тамылжыған небір сұлу әндері «қара тізімге» алынды. Тәттімбеттің кербез, сылқым күйлері белсенділер мен догматшылдардың тар пиғылына сыймай, цензураға ұшырады. Қазақ музыка аспаптарының жоқтаушысы болған үлкен ғалым, профессор Болат Сарыбаевтың соңына шырақ алып түскен өз әріптестері оның докторлық диссертациясын бекітпей тастады. Ғалымға бұл үлкен соққы болып, өмірден мезгілсіз кетті. Соғыс тақырыбына жазылған Ә. Әбішев пен М. Әуезовтың «Намыс гвардиясы», М. Әуезовтың «Сын сағаты», С. Мұқановтың «Гвардия алға», Ә. Әбішевтың «Қырағылық», Ғ. Мүсірепов пен М. Әуезовтің «Қынаптан қылыш» деген пьесалары мен опералары театр сахналарынан шығарылып тасталды [14]. Ал Ахмет Жұбановтың «Қазақ сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы» деген кітабы қатал сынға ұшырап, 3-13 беттері «орыс халқына деген жеккөріністі үгіттейді» және Кенесары хан жайында айтылғандықтан» алынып тасталды [15].

Қаз КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Баслиттің «қырағылығы» нәтижесінде қазақ халқының інжу-маржан, ән-күйлерінің негізінде жасалған «Қыз Жібек» операсы көптеген жылдарға театр кестесінен шығарылып тасталды. «Қыз Жібек» драмасының авторы Ғ. Мүсірепов 1937 - 1939 шы жылдарды басынан кешкен, 1952 - жылды көзімен көрген сезімтал жан, бүгін болмаса-ертең, ертең болмаса-бүрсүгіні айдалып кетемін деп ойлап, бір-екі пар таза киім, бет орамал, шұлық, ұстара, сабын, тарақ және басқа аса қажет дүниелер салынған жол чемоданын босағаға сүйеп қойып, екі көзі есікте болған дейді білетіндер. Ерте ме кеш пе, ұстала қалған күндерде тергеушілер жармасады-ау деген туындыларынан алдын ала бас тартып, күнделік-жазбаларында өз пайдасына шешетін пікірлер жазып отырған. Мысалы: латын әрпімен басылған «Қыз Жібек» драмасының үшінші бетінде өз қолымен жазылған: «Прошу всех, мужчин и женщин, настоящих и будущих, т.е. ныне здравствующих и будущем рождающихся, если эта глупейшая вещь попадет кому-нибудь в руки, не читайте ее дальше этой страницы. Написаны мерзко, глупо, бездарно, даже бессовестно!» Автор Мусрепов [16], - деген сөздер бар. Бұл жандалбасалап аман қалудың, қызыл қырғынның қанды шеңгелінен құтылудың бір айла амалы болды. Өз заманымыздың төрінен қарағанда, бұған біз түсіністікпен қарауға тиіспіз.

1956 жылы 26 қыркүйекте Мәдениет министрлігі мен Халық творчествосының үйі Орталық комитетке мынадай ұсыныс жасайды: 1951-1953 жылдары Репертуарлардан көптеген халық әндері мен композиторлардың әндері «ескі, идеологиялық тұрақсыздығына байланысты» деген айыппен алынып тасталған. Осы әндердің кейбіреуін қайта қарап, репертуарларға енгізу үшін комиссия құру қажеттігіне тоқталады. Сөйтіп әндердің сөзін қайта қарау үшін (ал тыйым салынған әндер саны 102 болатын) 9 адамнан тұрған комиссия құрылып, олар көп әндердің сөзін өзгертуге тапсырма алады. Сонда мәтіндеріндегі сөздер қауіптілігінен көркемдік жағы нашарлығынан, идеясы жоқтықтан тыйым салынған халық әндері: «Желдірме», «Ахау Нәзік», «Жарым Айдай», «Харарау Қалқаш», «Ай Керім», «Алай Көк», «Кәмшат бөрік». Әкімгерейдің «Сүмбіл шашы», Көкбайдың «Әудем жері», Әлидің «Он алты қызы», А. Лекаеровтың «Кестелі ақ жібек орамалы», Қ. Аманжоловтың «Шалқар дариясы» еді. Осындай айыппен К. Қуанышбаевтың «Бет ашары», Қ. Бекхожиннің «Кел шырқайық», «Жерде жанған жұлдыздар», Қ. Мұхамеджановтың «Сағындым ау», І. Есенберлиннің 27 өлеңіне тыйым салынған. 102 мәтіні «дұрыс емес» әндердің 9 - ы пьеса болды, олар: Л. Хамидидың «Песня Лағылы», «Жайлауым бақша сайраған», «Шаттық жыры», «Ержан әні», Е. Брусиловскийдің «Қыз арманы», М. Төлебаевтың «Келші сәулемі», «Қарымбаевтың «Алатау», Әбжановтың «Жар сыры», «Қазақ

романсы», т.б. болды [17].

А. Жұбанов атына байланысты сын-пікірлерді 1956 жылдың 6-ақпанында өткен КСРО Музыкалық сын комиссиясы мен Кеңестік Композиторлар одағы музыкатанушыларының жиналысының стенограммасынан да танысуға болады [18]. Көптеген қазақ сазгерлерінің шығармашылығына тұсау болып, талай жылдар бойына көлеңкеде қалуы осылай жүргізілді.

Тіпті, классикалық шығармалардың өзінен де мін табылды. Мысалы, М. Төлебаевтың «Біржан-Сара», А. Жұбанов пен Л. Хамидидің «Абай» опералары сондай күйге ұшырады. Саяси әшкерелеудің басты құрбаны тұңғыш қазақ музыка зерттеушісі Ахмет Жұбанов болды. Ғалымға жала жабылып, «Біржан-Сарадағы» Біржанның феодалдарға қарсы күресі көрсетілмеген деп кінә тағылды. Сондай - ақ, оның «Қазақ сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы» атты тұңғыш зерттеу - монографиясы да сыналды. А. Жұбановты әшкерелеуге кім-көрінгеннің тісі бата бермейтіндіктен бұл іске музыка мамандары кеңінен тартылды. «Казахстанская правда» газеті М. Төлебаевтың «Қазақстан музыка тануындағы бұрыс бағыт туралы» деген сын мақаласын жариялап, А. Жұбановты буржуазияшыл - ұлтшылдығы, панисламист және пантюркистігі үшін айыптады.

Сазгердің «Социалистік Қазақстанда» қателіктерін мойындауы оны басқа сыншылардың жабыла шанышқылауынан құтқармады. Республика Сазгерлер одағы қазақ музыкасындағы буржуазияшыл-ұлтшылдық бұрмалаушылық туралы арнайы талқылау жасап, оған Мәскеуден үш өкіл қатынасты. Таңғаларлығы сол, тек А. Жұбановтың ғана мәселесі қаралып, әр шешен өз атынан жаңа эпитеттер табуға тырысты. Баяндамашы П.В. Аравин оған «идеалист, тұрпайы социолог, формалист, буржуазияшыл - ұлтшыл» деген теңеулер тапса, Б.Г. Ерзакович «ұлтшыл, әрі космополит» деп елді таң ғалдырды. Сазгер Иванов - Сокольскийдің А. Жұбановты «музыкатанудағы бекмахановшылықты дәріптеуші» деп айыптаса, сыншы В. Мессман мен КСРО Сазгерлер одағының хатшысы М.В. Коваль бірауыздан А. Жұбановты «орыс мәдениетін және орыстарды жек көруші, реакционер» деп кінәлады. Жиналыс қаулысындағы А. Жұбанов Қазақстанның Ресейге өз еркімен және бейбіт жолмен қосылуының прогрестік маңызын жоққа шығарушы, феодалдық-монархиялық қозғалыстардың басшыларын, Абылайды, Кенесарыны тағы басқаларды дәріптеуші деген сөздер айтылды [19]. Дегенмен, 8 - ші наурызда өткен республика сазгерлер одағының басқармасының отырысында А. Жұбановтың 50-жылдығын атап өтуге болмайды, себебі ол партиялық сын-ескертпе алған-делінсе, 1958 жылы Орталық комитеттің идеологтары А. Жұбановтың «КСРО халық артисі» деген атақ алуына қарсы шығып, одақтық атаққа жарамайды деп шешті [20]. Жалпы 50 - жылдары цензура арқылы жыл сайын 30-дан астам пьеса мен 170 - тен астам ән мәтіндері репертуардан алынып, тыйым салынып отырылды. Осы сәттен бастап Бас репертуар комитетінің немесе оның жергілікті органдарының арнайы рұқсатынсыз бірде - бір шығарма жұртшылық алдында орындалмауы немесе көрсетілмеуі тиіс болды.

Түбегейлі өзгертуден соң ғана «Сұлу» пьесасына республикалық жасөспірімдер театрында қойылуына рұқсат етілді. Кейбір өзгертулерден соң А. Тәжібаевтың пьесасы қойылды. М. Хасеновтың пьесасында басты рөлдегі жесір әйел жағымсыз кейіпкер және өзінің бұрыс іс - әрекетін «адам ол періште емес, барлығымыздың да кемшілігіміз бар» деп түсіндіреді [21].

1968 жылы белгілі қазақ режиссері Сұлтан Қожықов «Қыз Жібек» көркем фильмін түсірді. Осы кинофильмге арналып жазылған 20 шақты өлеңнің 4-і ғана алынып, Мәскеу фильмді қатты қысқартқандықтан, шығармашылық топтың көп еңбегі далаға кеткен. «Қыз Жібектің» алдында Мәскеу «Құлагер» көркем фильмін біржолата өткізбей тастаған. Ешбір идеологиялық негізі жоқ осындай туындыларға тыйым салу арқылы, басқа туындыларға ескерту жасалды. Әр ұлттың қандай өнерді тамашалау керектігіне дейін Мәскеу шешіп, ұлттық шовинизмнің айқын көрінісі осылай жүргізілді.

1962 жылғы 3 желтоқсан айында А. Шалабаев Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Н.Д. Жанділдинге: «Қазақ КСР Баспасөзде мемлекеттік құпияларды қорғау жөніндегі Бас Басқармасының ақпаратын жеткізіп, онда кейінгі уақытта Алматыда телевизия студиясы, студиядан тыс жерлерден мәтінсіз хабарлар бере бастағанын жазған (сот залынан репортаж, зауыт цехынан тікелей хабар). Мәтінсіз хабарлар ұйымдастыру цензура органының тарапынан да, студия қызметкерлерінің тарапынан да бақылаудың болмауына әкеледі. Осылайша әскери және мемлекеттік құпияларды қорғаудың талаптары бұзылды. Тыйым салынған деректердің жариялануына кінәлілер жазалануы тиіс» деген ақпарат жіберді.

«1962 жылғы 8 ақпанда телекөрсермендерге «Алматы экономикалық ауданы жетіжылдықта» атты хабар көрсетілді. Алматы кеңестік халық шаруашылығы мекемесі өндірістік-техникалық бөлімінің бастығы Поздняков жолдастың Алматы облысының картасының жанында тұрып сөйлеген сөзі телеэкраннан берілді. Цензураның бақылауынсыз және рұқсатынсыз бұл тақырыптағы аталған хабар эфирге шыққан. Осы жөнсіздіктері үшін телевизияның Алматы студиясының қызметкерлері жазалансын» деген Шалабаевтың Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне есебі жіберілген [22].

Коммунистік идеология жағдайында цензура партиялық және мемлекеттік аппараттың берік діңгегіне айналды. Оның көмегімен бүкіл қоғамдық өмірдің, мәдениеттің, бірсарынды реттелуі жүзеге асырылып отырылды, кез келген қарсы келушілік басылып тасталды. Ақыр соңында бүтін КСРО - дағыдай Қазақстанда да сыртқы әлемнің енуіне тыйым салынған біржақты ақпараттар жүйесін қалыптастырушы, орталықтандырылған цензуралық қысым жүйесі құрылды. Кеңес өкіметі жылдарында «қоғамды бақылау дене, моральдық және саяси лаңкестікке негізделді», ал «азаматтардың саяси мінез-құлықтарының нормасы болып, санаға енген қорқыныш пен ресми көзқарастан кішкентай болса да ауытқу қаупі табылды», өйткені ойы, көңіл күйі немесе пиғылы олардың репрессияға ұшырауына себеп болды. Идеология мәселелерін зерттеуші Аркадий Майяның айтуынша: «партия өзінің идеологиясын қорғады, цензураның көмегімен адамдардың ақыл-ойына деген өз ықпалын қамтамасыз етті» [23].

Билік басындағылар өздері құрған биік қорғандар мен «темір перделерге» қарамастан, ХХІ ғасырдың категорияларымен ойлана бастаған қоғамның интеллектуалдық элитасы арасындағы терең шыңырау секілді алшақтық сезіле бастады.

Өркениетке қарай даму барысы көрсеткендей кеңестік билік өзінің қорғанушылық-жазалау қызметін ең алдымен қоғамның рухани өміріне (оның негізгі өзегі болып табылатын мәдениетіне) қадағалау жасау арқылы жүргізді. Бұл бағытта саяси цензура ең алдымен билік етуші элитаның мүдделерін қандай жолмен болса да (тіпті кейде заңдық ережелерден алшақ тұратын) қорғауға дайын тұратын әрекеттер мен тәсілдерді қолданды. Қалыптасқан саяси тәртіптің ерекшелігіне сәйкес, кеңес дәуірінде партия мен мемлекеттің ара - жігі болмай олар өзара араласып кетті, коммунистік идеология туындысы ретіндегі кеңестік кезеңдегі саяси цензура қызметі, ең алдымен қоғамдық өмірдің барлық саласына басшылық пен қадағалау жасауды және ақпараттық-творчестволық үрдістерге қысым жасаудың барлық тәсілін қолдана алатын дүлей күшке ие болды.

Цензураның рухани өмірге араласуы атқарушы билікке, ресми бұқаралық ақпарат құралдарына деген көпшіліктің сенімін жоғалтты, осындай жағдайда халық бұқарасының ұстанымы мен шынайы көңіл күйін білдіретін ақиқаттарға зәрулік пайда болды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Капаева А. Культура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-1991-гг.). – Алматы: «Атамұра», 2004. – С. 219-220.
2. ҚР ОММ 1740 - қ., 1-т., 8 – іс, 46 - п.
3. ҚР ПМ 708 - қ., 67-т., 76 – іс, 1-п.
4. ҚР ПМ 708 - қ., 29-т., 1384 – іс, 150-п.
5. Кәкішев Т.К. Мерей. Ғылыми-библиографиялық жинақ. - Алматы, 2002. – 1-т. – 260 б.
6. Мағауин М. Ұлт ұраны. Жас Алаш. – 2004. мамыр – 14 б.
7. Идеологическая комиссия ЦК КПСС. 1958 – 1964. Документы. – М., 1998. – с. 2.
8. Бейісқұлов Т. Егемен Қазақстан. – 2003, тамыз. – 3 п.
9. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар (әдебиеттану сын әлемі) төртінші кітап. - Алматы: «Қазықұрт», 2003. – 95 б.
10. ҚР ОММ 1778 – қ., 2 – т., 292 – іс, 2 - 3 – пп.
11. ҚР ОММ 1740 – қ., 1 – т., 15 – іс, 246 – п.
12. ҚР ОММ 1740 – қ., 2 – т., 74 – іс, 15 – п.
13. Егемен Қазақстан. 2007, 28 қараша. – 2 – п.
14. Махат Д. Тіл мен діл тағдыры: тарихи деректер, уақыт бедері және ақиқат. – Астана, 2007. - 137 б.
15. ҚР ОММ 1840 - қ., 1 - т., 120 - іс, 11 - п.
16. ҚР ОММ 1778 - қ., 2 - т., 283 - іс, 4 - п.
17. ҚР ПМ 708 - қ., 29 -т., 1377 – іс, 192 - 203 пп
18. ҚР ОММ 1778 - қ., 2 - т., 231 – іс, 14 - п.
19. ҚР ПМ 708 - қ., 51 - т., 1933 – іс, 5 - 10 - пп.
20. ҚР ПМ 708 - қ., 35 - т., 314 – іс, 31 - п.
21. ҚР ПМ 708 - қ., 34 - т., 277 – іс, 53 - п.
22. ҚР ПМ 708 - қ., 35 - т., 315 – іс, 70 - п.
23. Маслов Н.И. Тоталитарная система власти и идеология сталинизма // Наше Отечество: опыт политической истории. М., 1991. 246 с.

REFERENCES

1. Kapayeva A. Culture and Politics (State policy in the sphere of culture in Kazakhstan in the second half-1940-1991 y.). - Almaty "Atamura", 2004. - P. 219-220.
2. QR GMM 1740 - f, 1-t, 8 -.. w, 46 - p.
3. QR PM 708 - f, 67-t, 76 -.. w, 1-p.
4. QR PM 708 - f, 29-t, 1384 -.. w, 150 p
5. Kakishev.T.Meray. scientific-bibliographic collection. Almaty, 2002. – 1-t. – 260 p.
6. Magauin M. National slogan. Zhas alash. – 2004.may – 14 p.
7. Ideological Commission of the Central Committee of the CPSU. 1958 - 1964. Documents. - M., 1998. - p. 2.
- 8.Beyiskulov T. Yegemen Kazakhstan. – 2003, August. – 3 p.
9. Ergobek K. Famous and important people (critics in literature). - Almaty: «Kazygurt», 2003. – 95p.
10. QR GMM 1778 - f, 2 - m. 292 -. w, 2 - 3 - pp.
11. QR GMM 1740 - f, 1 - m., 15 -. W, 246 - p.
12. QR GMM 1740 - f, 2 - m., 74 -. W,15 - p.
13. Yegemen Kazakhstan. 2007, 28 November. – 2 – p.
14. Makhat D. The fate of the language and tradition: historical facts and truth . – Astana, 2007. - 137 p.
15. QR GMM 1840 -f, 1 - m. 120 -. w, 11 - p.
16. QR GMM 1778 - f, 2 -. T, 283 -. w, 4 - p.
17. QR PM 708 - f, -t 29, 1377 -.. w, 192 - 203 pp.
18. QR GMM 1778 - қ., 2 - t. 231 -. w 14 - p.
19. QR PM 708 - f, 51 - t. 1933 -. w, 5 - 10 - pp.
20. QR PM 708 - f, 35 - t. 314 -. w, 31 - p
21. QR PM 708 - f, 34 - t. 277 -. w, 53 - p
22. QR PM 708 - f, 35 - t. 315 -. w 70 - p
23. Maslov N.I. The totalitarian system of power and the ideology of Stalinism // Our Homeland: Experiences of political history. M., 1991. 246 p.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ЖАСТАР САЯСАТЫ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ РУХАНИ ФАКТОРЛАРЫ

Сандықбаева Ө.Д.¹, Мұсағұлова А.Б.²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы
философия ғылымдырының кандидаты

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы тарих
ғылымдырының кандидаты

Аңдатпа. Мақалада жастар - қоғамның жемісі және оны түрлендіруші күш екенін анықтау. Бұл шындықты түсіну өскелең ұрпаққа қатысты объективті дұрыс саясаттың алғышарты болып табылады. Адам өмірге, келешегіне негіз болып табылатын қатынастар жүйесімен, өндіруші күштердің белгілі деңгейімен, мәдениетпен күнделікті кездесетінін ұғындыру. Өмір жолының сипаты, оның бағыты, оның түрлендіруші күші көптеген жағдайда адам басынан өткен жағдайлармен анықталады. Теориялық тұрғыда әр адам өмірде рационалды өмір сүруге құқылы, олардың іске асырылуы да асырылмауы да мүмкін, кей жағдайларда ол бірте-бірте қоғамдық дамудың ыдырауына алып келеді. Бұл көп жағдайда қоғамға, тұтас мемлекетке, олардың бұл мәселе жайлы көзқарасына байланысты болуына назар аударылады.

Түйін сөздер: болмыс, жастар, потенциал, бейімделу, жаңашылдық, ұмтылыс, рухани, үрдіс, этникалық, даралық, тұлғалық, реформалану.

СТАНОВЛЕНИЕ ПОНЯТИЙ И ДУХОВНОГО ФАКТОРА ПОЛИТИКИ МОЛОДЕЖИ

Сандықбаева У.Д.¹, Мусагулова А.Б.²

¹Кандидат философских наук, старший преподаватель факультета Довузовского образования
КазНУ им. аль-Фараби

²Кандидат исторических наук, старший преподаватель факультета
Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби

Аннотация. В определенной степени молодежь составляет будущее государства, поэтому она является барометром измерения политического и социально-психологического состояния общества.

Идеи и ценности, возникшие у человека в ранней молодости, по истечении времени подвергаются изменению, однако они составляют основу мировоззрения социально значимой личности. Следовательно, в новом законодательстве особое внимание уделяется социальной адаптации, духовному и религиозному развитию молодежи.

Развитию этих ценностей постоянно способствуют высшее образование, наука и культура. Этап, который мы рассматриваем, отличается ускоренным развитием социально-культурных процессов.

Основным выводом в сознании молодежи является то, что материальное положение в настоящем и в будущем зависит только от них самих.

Ключевые слова: натура, молодежь, потенциал, адаптация, новизна, стремление, духовный, тенденция, этнический, индивидуальность, личностный, реформирование.

FORMATION OF CONCEPTS AND SPIRITUAL FACTOR OF THE YOUTH POLICY

Sandykbaeva U.D.¹, Mussagulova A.B.²

¹Al-Farabi KazNU

Faculty of Pre-university Education

Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer

²Al-Farabi KazNU

Faculty of Pre-university Education

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer

Abstract. Youth forms the future of state, so it is a barometer of measurements of social-economic and social-psychological condition of a society.

The ideas and values, appeared in early youth, are subjected to changes. However they form base of the world outlook of social valuable personality. Consequently, social adaptations, spiritual and religious development of the youth are emphasized in the new legislation. Higher education, art and culture promote development of these values. The considered stage is characterized with rapid development of different socio-cultural processes.

The youth came to the conclusion that their material position now and future depends on themselves only.

Keywords: nature, youth, potential, adaptation, novelty, commitment, spiritual trend, ethnic, individuality, personal, reform.

Жастардың қоғамдық-саяси рөлі ауқымды реформалар кезінде күшейуі барлық халыққа тән. Себебі, жастардың жаңа жағдайға бейімделуі немесе жаңашылдыққа ұмтылысы жоғары деңгейде болғандықтан қоғамдағы өзгерістерден шет қала алмайды. Жалпы қоғамның дамуы, болшағына деген сенімді көзқарастың қалыптасуы сол қоғамдағы жастар және жастардың әлеуметтік-мәдени ұғымдық болмысымен тікелей байланысты. Осы орайда шығыс елдері аға ұрпақтың тәжірибесіне сүйенсе, Солтүстік Америка мен Батыс Еуропалық елдер жастарға көп үміт артады [1]. Сондықтан жастардың санасындағы «құндылық» ұғымын дұрыс қалыптастыру елдің болашағын айқындайтын факторлардың қатарына жатады. Адамзат өркениетінің бүгіні мен болашағы көп жағдайда жастардың әлеуметтік белсенділігіне қатысты екені даусыз. Сондықтан жастардың жетілуінің сапалық деңгейі де, жастарға деген жаңа көзқарастың қалыптасуы да үш бірдей фактордың - жастар белсенділігінің қалыптасуының әлеуметтік-мәдени алғышарттары мен жастар саясаты, оның мәдени бетбұрыстарының жиынтығынан және қазіргі кездегі жастардың белсенділігінің әлеуметтік-мәдени болмысына тәуелді болуымен байланыстырылады. Жастар белсенділігі қоғамдық жүйенің дәрежесіне, елдегі саяси-әлеуметтік реформаларға, демократиялық бетбұрыстарға, мәдени құндылықтарға, ұлттық дәстүрге тәуелді, яғни жастар белсенділігінің әр кезде мәдени құндылықтық негіздерін анықтап отырудың заңдылыққа айналуымен байланыстырылады. Сонымен бірге, жастар белсенділігі қоғам мен билік арасындағы алшақтыққа тосқауыл қоймақ ниеттен, құбылмалы әлеуметтік-мәдени ортада өз құқығын қорғамақ шешімнен, жаңа қауымдастықта өз орны мен рөлін қалыптастырмақ талпыныстан туындайды. Осындай сыртқы және ішкі әлеуметтік-мәдени бағдарға байланысты жастар туралы түсінікте, жастар белсенділігінің қалыптасуы мен ол туралы көзқарастардың әрқалай қабылдауы және таралуы табиғи құбылыс. Жастардың әлеуметтік-құндылықтық бағдарына ықпал ететін көптеген факторлар бар. Атап айтар болсақ, олардың қызығушылықтары, қалыптасатын ортасы, діни түсініктері, халықтың салт-дәстүрі, мемлекеттің ұстанымы т.б. – жас

ұрпақтың мәдени бағдарына әрқалай ықпал етуде. Қазіргі нарықтық жағдайда құндылық туралы түсініктер мен бағыттар өзара үйлесе бермейді де, сол алшақтық белгілі бір деңгейде жастар арасында құлдырауға тап болғандығы да шындық. Мұның басты себебі ретінде, жастардың өркениеттілік, мәдениеттілік тұрғысынан өзіндік үлгісінің ауытқушылығы деуге болады. Сонымен бірге, төл мәдениетіміз бен құндылықтарымыздың негізін құрайтын салалардың әлсіреуі, ұлттығымызға жат әрекеттердің кеңінен таралуына түрткі болуда. Сонымен қатар, еліміздегі ұлтаралық, дінаралық, конфессияаралық тұрақтылық пен төзімділікті сақтап қалу да барынша маңызды мәселелердің қатарына жатады.

Жастардың құқықтық және рухани құндылықтары жастарды өз халқының рухани мәдениетіне бағыттауы, мемлекетіміздің тарихи өткеніне баулуы, қоғамдағы келісім мен бейбітшілікті нығайту жас ұрпақтың отаны үшін мақтан сезімін қалыптастыруы тиіс. Патриотизм, адамгершілік, шеберлік, жауапкершілік сияқты жеке қасиеттерді иеленуге ұмтылуды ең бірінші міндетке айналдыру қажет.

Жастардың алған бағытының дұрыстығы немесе бұрыстығы жөнінде аға буын өкілдері дұрыс бағдар беріп отырған дұрыс деп санаймыз. Ел ішінде жүріп жатқан үлкен өзгерістер халықтың барлық бөлігінің, оның ішінде алғашқы кезекте жастардың белсенді болуын қажет етеді. Бұл орайда, мемлекеттің ішкі саясаты реттеп отырушы фактор болғаны жөн.

Әлеуметтік саясатты құраушы бөлшектердің өзара қатынасын, маңызы мен мінезін түсінбейінше, философиялық тұрғыдан оның қайшылықтарын сараптамайынша, қоғамда орын алып жатқан жаңару мен қоғамдық құбылыстарды толық игеру мүмкін болмайды. Осыған орай жастардың бейімделуі, әлеуметтік қорғалуы, еңбек, шығармашылық және мәдени белсенділігі мемлекет саясаты шеңберінде жүргізіліп отырған істерге бағытталуы тиіс. Ұлттың тағдырын өз мойнына алған мемлекет, жастарға қатысты өз алдына нақты міндеттер қойып отыр.

Жастардың әлеуметтенуі қазіргі қоғамда болып жатқан процестерден тыс жүре алмайды. Бұл процесті бір арнаға түсіру үшін жаңа мемлекеттік жастар саясатын тереңірек жетілдіру қажет. Бұл қоғамның реформалануы тұсында жас ұрпақтың нарықтық қатынасқа ерте бейімделуіне әсер етеді. Олай болса қоғамдағы жастар мәселесі оның мемлекетінің мәселелерінен бөліп қарау мүмкін емес. Сондықтан мемлекеттің қызметінің басты бағыттарының әрі басым бағыттарының бірегейі жастар саясаты болып отырғаны Қазақстан Президентінің әр жылғы халыққа Жолдауынан көрініс табуда.

Мемлекеттік жастар саясаты елдің әлеуметтік-мәдени дамуының негізі болып табылады. Жастар саясаты өз кезегінде кез-келген елдің басты басымдығы. Өйткені жастар саясатының өзі жастардың қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси, құқықтық, мәдени-рухани мәртебесін сақтау әрі қорғау шаралары жүйесі, осы тұрғыдағы мемлекеттік және қоғамдық органдардың қызметі болып табылады. Сондықтан еліміздің жастарын ұлтжандылыққа, адамгершілікке, білімділікке, өркениеттілікке тәрбиелеу біздің ең басты құндылықтарымыздың бірі болмақ.

Осыған орай жастар арасындағы қызығушылықтар мен бейімділікке дұрыс бағдар ұсыну, оның еліміз үшін тиімділігін көрсету, жастарды ұлтжанды әрі білімді етіп тәрбиелеу қоғам алдындағы басты міндеттердің бірі болмақ. Жастардың білімді әрі тәрбиелі болуы олардың бойында қалыптасқан рухани, ұлттық әрі ізгілікті қасиеттерінің дәрежесіне қарай жүзеге асады.

Қазақ халқы қашаннан бала тәрбиесіне, жас ұрпақтың дұрыс қалыптасуына ерекше мән берген халық. Сондықтан «баланы бастан» тәрбиелеу керек деген даналық сөз қалдырған. Жастарды, ел болашағы ретінде жасынан қайратты, қайырымды, ақылды, адал, әділ, өнерлі етіп өсіру мәселесі қай кезде де айрықша мәселе болған [2].

Қоғамның қалыптасуы мен мемлекеттің өркениеттілігін арттыру үшін ондағы адамдардың, әсіресе өскелең ұрпақтың рухани тұрғыдан жетілген болуына баса назар аударылады. Олай болса, біздің еліміздің болашағы болатын жастардың белсенділігі қандай бағытта дамуы керектігі өзекті

мәселелердің бірі екені дауысыз.

Қоғам табиғи, әлеуметтік және мәдени жақтарынан өзін жас ұрпақ арқылы қалыптастырды. Жастар белгілі бір жүйеде мемлекеттің болашағын құрайды, сондықтан да оның көңіл күйі, тәртібі мен хал-ахуалы қоғамдағы жалпы саяси және әлеуметтік-психологиялық жағдайдың өлшеуші барометрі ретінде танылады. Патриотизм, адамгершілік, шеберлік, жауапкершілік сияқты жеке қасиеттерді иеленуге ұмтылу жас қазақстандықтар үшін алға қойылуда. Сонымен, жастар саясатының ресурсын, мәдениеті мен ғылыми білімін, ұрпақтың саны мен сапасын, оның өмірінің деңгейін анықтайтын бағдарлар, екіншіден, еліміздің қауіпсіздігі мен ұлттық үйлестігін сақтау және дамытуға кедергі болатын теріс салдарды шектеу - әрбір мемлекет үшін маңызды мәселе. Ел Президенті Н. Назарбаев үш негізгі міндеттерге – қазақ халқын дамытуға, қазақ мемлекетін нығайтуға, халықтың ынтымақтасуына ерекше назар аударды. Содан тәуелсіздік алған елімізде ұлттық сана-сезім оянды, ұлттық идея ортақ нысанға айналды. Саяси еркіндік рухани жаңаруға мүмкіндік қосымша ашты. Елімізде этносаралық қатынастар жағымды құндылықтарға сүйеніп, өзінің тарихи татулығын сақтап қалды. Қазақстан Республикасы қоғамдағы дамудың инновациялық түрі қоғамдық және жеке тұлғалық сананы реттеуге лайықты әлеуметтік-экономикалық ортаны қалыптастырудың шынайы бағдарын айқындауда. Халықтың даму заңдылықтары елдің өміріндегі, оның экономикалық, саяси, экологиялық және т.б аясындағы көлемді өзгерістерді анығырақ бейнелейді.

Қазақстан Республикасының жастар саясаты мына қағидаларға сүйенеді:

- Конституцияда және халықаралық келісімдерде бекітілген адамның негізгі құқығы мен еркіндігін сақтау;
- Нәсілі, тілі, діні, жынысы, этникалық және әлеуметтік шығу тегіне және мүліктік жағына қарап жіктеуге жол бермеу;
- Жеке адам мен мемлекеттің мүддесін үйлестіру, биліктің барлық саласының, қоғамдық ұйымдар мен топтардың ықпалын топтастыру;
- Халықаралық талапты орындау, көші-қон процесін реттеу барысында әлеуметтік, экономикалық, саяси тұрақтылық пен этносаралық, дінаралық келісімді қамтамасыз етуде ұлттық мүдденің басымдылығын ескеру.

Дүниеге көзқарас және өмірлік құндылықтарды қабылдау бойынша әртүрлі жас ерекшелігі бар жастар бір-бірінен өзгеше болады, тіпті ол жас ерекшеліктерінің арасы айтарлықтай көп емес топтар арасында да байқалады. Мәселен, қазіргі 25 жастан жоғарғы жастағы жастар мен мектеп қабырғасындағы жастардың дүниеге көзқарасы, отан туралы сенімі, құндылықтарды дәріптеуі сияқты ерекшеліктерге пікірі әртүрлі болып еледі. Мұның басты себебі, қазіргі өркениеттілік түсінігі мен құндылықтардың жаһандық қатынастарға байланысты өзгеруінде деуге болады. Жастар өз кезеңінде ең танымал әрі қызығушылығын тудырған, өз ортасы тарапынан қабылданған түсініктерге еліктеп, сол қасиеттерді өз бойына сіңіруге тырысады.

Базалық құндылықтардың басым болуы – заңды құбылыс. Өзі негізінде олар белгілі дәрежеде әлеуметтік және беделді қажеттіліктердің негізін қалыптастыру факторлары болып танылады. Жастардың базалық құндылықтар маңыздылығына жасалған талдау (қажеттіліктер негізінде жасалған) жастардың әлеуметтік санасында жалпы адамзаттық құндылықтар басым екенін анықтады: денсаулық, материалдық қамсыздандырмау, ұрпақтық тәуелділік және өзіне деген сенімділік. Соңғы құндылық бағдар осы өтпелі кезеңдегі жастар үшін маңызды негізгі сипаттамалардың бірі болып табылады. Өз отбасы мен ата-ана отбасы құндылықтары арасындағы көрсеткіштер (соңғысы басым) жас ұрпақтың шағын әлеуметтік тәжірибесімен, жас ұрпақтың жас ерекшелік сипаттарымен, сонымен бірге дәстүрлі жалпы ұрпақтың құндылықтың - жақын адамына қамқорлық жасау - басымдылығымен түсіндіріледі. Жастар жеткілікті дәрежеде ата-анасы алдында жауапты екенін біледі, бұл жастардың рухани-құқықтық саласында айтарлықтай

болашағы барлығын көрсетеді. Бұл потенциалдың іске асырылу дәрежесін өмір көрсетер.

Материалдық камсыздандырылу бағдары белгілі дәрежеде жастардың өмірлік жоспарларын іске асыруды көздейді. Аталған таңдау объективті түрде шартталған. Бүгінгі таңда камсыздандырылу деңгейіне айтарлықтай дәрежеде кәсіби деңгей, алынған мамандықтың орны мен беделдігі, әлеуметтік факторлардың барлық кешені және тағы да басқалар тәуелді болып келеді.

Жастар санасындағы аталған құндылықтың ерекше өзектіленуі жастардың базалық құндылықтарында олардың қазіргі кездегі және болашақтағы материалдық жағдайы өздеріне байланысты екендігі туралы пікір бар екенін айғақтайды. Аталған құндылықтың өзгеру бағыты тұтынушылық бағытталумен сипатталады. Ұлттық мәдени дәстүр мен құндылықтарды сақтау және оны әрі қарай дамыту жауапкершілігі дәл сол жастарға жүктеледі. Жастардың мәдени болмысын және оның сапалық деңгейін анықтаудың өзі Қазақстанның қоғамдық-мемлекеттік даму дәрежесін, ұлттық менталитеттің мықтылығын, сондай-ақ мемлекетіміздің әлемдік қауымдастықтағы орнын айқындайды. Егер тарихқа үңілетін болсақ, жастардың мәдени бітімінің ерекше феномен ретінде қалыптасқандығын аңғаруға болады. Осы орайда біз үшін қызықты мәселе, ол – жастардың мәдени тұрғыдағы өзін-өзі іске асыру және рухани мәдени құндылықтарды бойына сіңіру мәселесі. Әлеуметтік жобаларды жемісті іске асыру және дағдарыстан шығу, қоғамның тұрақтылығы мен тұтастығын сақтау үшін халықтың мәдени дамуының маңыздылығы жастардың мәдени құндылықтық ұстанымдары, бағдарлары және мәдени идеалдары мәселесінің өзектілігін арттыра түседі. Модернизациялау үдерісі, қоғамдық өмірге коммуникативтік ойлау әдәсінің діттеп енуі адамның мәдени тұрғыда өзін-өзі анықтау мәселесін өткірі қояда. Осыған байланысты да жастардың рухани мәдениетін қалыптастыру тұрғысындағы тәрбие жұмысы күрделенуде. Бұдан мәдениет философиясы және мәдени антропология үшін әлеуметтік қатынастың әрі оның мәдени формасындағы адами мазмұнды анықтаудың өзектілігі арта түседі. Жастардың мәдени құндылықтық жүйе арқылы тек жекелеген адамның материалдық және рухани қажеттілігін ғана байқап қоймаймыз, сонымен бірге қоғамның нақты жағдайын да анықтай аламыз.

Сондықтан жастардың материалдық және рухани тұрғыдан кемел болуы біздің болашағымыздың беки түсуіне ықпал етеді. Жастардың рухани тұрғыдан қалыптасуында әлеуметтік-мәдени құндылықтардың орны бөлек. Қандай салада болмасын болашақ ұрпақтың кемелденуінің негізін сол елдің дәстүрі мен құндылықтары қалыптастыратын болса, оның еліне, жұртына адал болуын қамтамасыз етіп қана қоймай, елі үшін ерінбей еңбектенуіне негіз болады.

Әлеуметтік қажеттіліктер құндылықтарының таңдаулысы көп жағдайда базалық құндылықтар таңдауымен байланысты. Жастардың әлеуметтік құндылықтары, сол білім алу басымдылығымен, болашаққа деген сеніммен, жақсы достар ортасымен және ортадағы беделмен анықталады.

Адам баласын барлық жан-дүниесімен, тәни құрылысымен, ақыл-ойымен біртұтас болмыс деп қарастыру керек. Адамның бойында ар-ұждан, ұялу, сүйіспеншілік сияқты сезімдермен қатар, осы сезімдерге итермелейтін құмарлық, әуестік, ынта сияқты сезімдер де бар. Сол сезімдерді салмақтап белгілі бір шешімге келетін адамның - ақылы. Бұл жағдайда ақыл адамның сезімдерінің арасында қазылық қызмет атқарады. Бірақ бұл қазы кейде сезімнің жетегінде кетуі де мүмкін. Сондықтан адам баласы осы сезімдер мен ақылдың және ұжданның арасында әруақыт арпалыста болады деп пайым жасауға болады.

Осы орайда қабілеттілік пен жеке қасиеттердің даму, қалыптасу үрдісі кезінде іштей өзін-өзі іске асыру жүреді, өмірлік мақсаттар қалыптасып, әлеуметтік маңызы бар мақсаттарға жетудің негізгі жолы ретінде қаралатын өзін-өзі сырттай іске асыру болашағы құрылды. Қазақ халқының ежелден қалыптасқан, түп тамыры тереңнен тартылған төлтума мәдениеті бар, ол мәдениеттің

өзіндік даму жолы, талай ғасырлар бойғы өз тарихы бар [3]. Ежелден қалыптасқан рухани қазынамызды, дала өркениеті мен қазіргі әлемдік өркениеттің үндесе, үйлесімді дамуын ғылыми негіздерге бағыттай отырып қарастыру заманның талабынан туындайды. Ел ішіндегі осындай шаралардың көрінісі, жастардың патриоттық сезімін оятып, тарихи сананың қалыптасып келе жатқанына куә боламыз. Тарихшылардың айтуы бойынша, жалпы тарихи сана, қоғамдық саналардың бір түрі әрі тарихи процестердің рухани жағы нақты іс-әрекеттерден туындайтын категория болып табылады. Ал қазір, рухани тұрғыдан толыққанды азаматтарды қалыптастырудағы елеулі шаралардың бірі, өткенді жаңғыртатын отандық тарихтың, ұлттық-рухани құндылықтардың әртүрлі деңгейдегі оқу орындарында оқытыла бастауы болып отыр.

Жас кезде қалыптасқан идеялар мен құндылықтар уақыт өткен сайын өзгеріп отырады, дегенмен олар әлеуметтік маңызы бар тұлғаның дүниетанымдық негізін құрайды. Сол себептен де жаңа заңда жастарды әлеуметтік бейімдеу мен рухани және имандылық жағынан дамыту мәселелеріне баса көңіл бөлінген [4].

Адамның адамгершілігінің, этикасының, мінез-құлқының дұрыс қалыптасуында жауапкершіліктің мәні өте зор. Сонымен қатар, адамның жан дүниесі өзінің мойнындағы жауапкершілікті бағалап, түсіне алатындай дәрежеде кемел болуы да шарт. Бұл ол адамның дүниеге көзқарасымен, діни танымымен және алған тәрбиесімен ұштасып жататын мәселе. Сол себептен жоғарыда аталған қасиеттерді жастардың бойына дарыту, қоғамдағы құндылық түсінігін қалыптастыруда ерекше мәнге ие болады.

Бұл жағдайдың қалыптасуына жоғары білім, ғылым және мәдениет үнемі ықпал етіп отырған. Жастар өзіне тиімді және болашағы бар, игілікті өмір сүруді қамтамасыз ете алатын білім мазмұны мен формалардан, өзіндік қажеттіліктерін қалыптастырады. Ал қоғам өзінің қызмет ету мен өміршендігі мәселелерін шешуге арнайы маман кадрларын дайындауды ойластыруға міндетті. Адам не үшін өмір сүреді? Өзін жүзеге асыру үшін. Нәтижесінде пенде – ұрпақ, тұлға, мұра, ұлт-руханият қалдырады. Соңғысынан – бірегей, төлтума мәдениеттер жиынтығынан әлемдік, жалпыадамзаттық рухани қазына құралады [5].

Өз азаматына дұрыс дүниетанымдық бағдар беретін руханият қалыптастыруына сол қоғамның өмірінің ұзақтығы тікелей байланысты. Адамдағы адамилықты сақтап, дамытатын руханият ыдырағанда қоғамнан жұрнақ қалмайды.

Азаматтық және патриоттық құндылықтар жүйесін тәрбиелеу процессінде, әрине, тек қазақтың ұлттық саяси мәдениетінен туындайтын тағылымдар жеткіліксіз болып саналатындығы белгілі. Оның негізгі факторлары отбасы мәдениеті, тіл мәдениеті, ұрпақ тәрбиелеу мәдениеті ұлттық мәдениет құндылықтарында ерекше орын алады. Белгілі бір ұлттың мәдениеті – ұлттық ерекшеліктерімен, менталитетімен дараланады. Егерде мәдениеті пен

менталитетті өзгелердікімен араластырған жағдайда ұлттық ерекшеліктерімізге нұқсан келеді деуге болады. Бұл қазіргі кездегі жастардың әртүрлі мәдениеттер мен наным-сенімдерге еліктеушілігінің артып отырғандығынан. Жастардың санасында ұлтжандылық түсінікті арттыру, ұлттық мәдениет пен құндылықтарымызды ең жоғарғы деңгейде дәріптеу арқылы жүзеге асады.

Жастардың қоғамдық саяси потенциалының болмысы мен мазмұнын қазіргі кездегі зерттеушілердің көпшілігі «өз қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкес саяси өмірге араласу» қабілеттіліктерінің жиынтығы деп қарастырады. Қызығушылық әдетте қоғамның қажеттіліктерімен сәйкес болады. Бұл кездегі потенциал құрылымын құндылықтық бағдар, бейімділік, мақсатын таңдау мен оған жету құралдарын бағалау, мотивациялық бағдар жиынтығы деп қарайды [6].

Әрбір жаңа буынның потенциалын көрсету кезінде сол кездегі нақты тарихи жағдайларда нақты қоғамның әлеуметтік және мәдени қажеттіліктерімен байланыстырып қарау қажет.

Біз қарастырып отырған кезең әлеуметтік-мәдени үрдістердің жылдам өтуімен сипатталады.

Жастар арасындағы түрлі қарама-қайшылықтардың болуы тәртіптен, бағалаудан, әрекет бағыттарынан, құндылық бағдарларынан көрінетін трансформациялы үрдістерден екенін дәлелдейді. Жастар жеткілікті дәрежеде ата-анасы алдында жауапты екенін біледі, бұл жастардың рухани-құқықтық саласында айтарлықтай болашағы барлығын көрсетеді. Бұл потенциалдың іске асырылу дәрежесін өмір дәлелдеп отырады. Тәрбие жауапкершілігі – адамның жақсы қасиеттерінің бірі. Бұл бөгде біреуден талап етпей тұрып-ақ, алдымен сол адамның өзінде болу қасиет. Бұдан адамның Алла мен халықтан бұрын өз арының алдындағы жауапкершілігі зор екендігі көрінеді. Сондықтан адам өзінің барлық жауапкершілігін жадында ұстауы керек. Ал, барлық жауапкершілікті жадында сақтаған адамның өзі бейқам өмір сүре алмайды. Өйткені ол, сол өмірдің өзін дамытуға, оның алға басуына тікелей жауапты болып табылады.

Алайда жауапкершілік бостандық негізіне сүйенеді. Бұл әрбір іс-әрекеттің ешбір негізіне сүйенбей-ақ, адамның өз азаматтық түсінігінен шығатынын көрсетеді. Жауапкершілік өзінің қожайынымен оның іс-әрекетті жасауына дейін де, жасау кезінде де және атқарылғанынан кейін де үнемі бірге болады. Бұл адамның іс-әрекетті жасау немесе жасамау еркі өзінде тәуелсіз тұлға екендігін көрсетеді.

Жас ұрпақ өз кезегінде, қоғамның басым бір бөлігі, өзегі, өкілі болғандықтан, біз оны қоғамнан тыс қарастыра алмаймыз. Сонымен қатар қазіргі жастар деп бағалап отырған буын, болашақ қоғамның қайраткерлері және басшылары әрі өкілдері екендігі даусыз. Тарих бойынша қоғамда көпжылдық жоспарды жүзеге асыруға талпынған топтар мен ұйымдар алдымен қоғамдағы жастарды басты назарға алатындығы да осыдан болса керек.

Мемлекеттік жастар саясаты елдің әлеуметтік-мәдени дамуының негізі болып табылады. Жастар саясаты өз кезегінде кез-келген елдің басты басымдығы. Сондықтан еліміздің жастарын ұлтжандылыққа, адамгершілікке,

білімділікке, өркениеттілікке тәрбиелеу біздің ең басты құндылықтарымыздың бірі болмақ.

Барлық елдердің саясатында жастардың қолдауына ие бола білу аспектiсi аса мыңызды болып табылады. Бұл заңдылық әрбір елдің идеологиясына, оның ішінде жаңадан құрылып жатқан елдің де идеологиясына негіз болады. Бұған дәлел ретінде өткен ғасырдың 30-жылдарында АҚШ-та жүргізілген Франклин Рузвельттің жастар бағдарламасын алсақ болады. Жас американдықтардың ұжымдық-патриоттық санасын ту етіп көтеріп, ұтымды жоспарланған қоғамдық жұмыстар жүйесімен елді қысылтаяң шақтан алып шықты. Жапон билеушілері де осы тектес жобаны пайдаланған болатын. Дәстүрлі жапон құндылықтары мен жапон ұлтының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты жастар жаңа ақпараттық өркениетті қалыптастыруға жұмылдырылды [7].

Жастар саясатын қалыптастырудың рухани факторлары бос уақытты дұрыс ұйымдастырумен байланысты. Жастар саясатының негізгі бағыттарының бірі жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарының негізінде жастарға тәрбие беру саласындағы мәселелері шешу болып табылады. Жастар саясатының мақсаты өсіп келе жатқан ұрпақтың рухани даму саласындағы жастардың еркін тұлғасын іске асыру болуға тиіс.

Жастар философияда, мәдениеттануда, әлеуметтануда, саясаттануда және басқа ғылымдарда жиі қолданатын ұғым. Алайда бұл әлеуметтік категорияның анықталу ауқымы өте күрделі екендігі ғалымдар ортасында мойындалады. Жалпы «жастар» ұғымы ғылыми әдебиеттерде, оның жастық ерекшеліктеріне қарай қарастырылып, жас шекараларын анықтауға тырысқандық байқалады. БҰҰ-ның мәліметтерінде «жастар» термині мағынасы дүниежүзілік елдері арасындағы айырмашылықтарға тәуелдендіре анықталатыны байқалады. Демек бұл ұғымның анықтамасы немесе оның жасының төменгі және жоғарғы шегі өзгеріп отыратын, елдердің саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени жағдайларының өзгеріп отыруына,

этностық ерекшеліктерге, ұлттық дәстүрге байланысты құбылмалы сипат алуы да ықтимал деген қорытынды жасауға болады. Сондықтан «жастар» ұғымын өзгеріп отыратын категориялар қатарына жатқызуға келеді. Ол – әлеумет тарихының әр кезеңінде өзгеріске ұшырап отыратын, тарихи-әлеуметтік ұғым. БҰҰ-ның мәліметі бойынша «жастар» ұғымының қазіргі заманғы жас шекарасы 13-14 жастан 20-30 жасқа дейінгі аралықты қамтиды. Әлемдік зерттеулерге сүйенетін болсақ, жастар жасының төменгі шегін анықтауда жыныстық жетілуге, жалпы білім алуының аяқталуымен, кәсіптік білім алудың басталу мерзімімен байланыстырылса, ал жоғарғы шегі адамдағы экономикалық тәуелсіздік, жеке дербестік, қаржы құралына иелік ету сезімдерімен, өз отбасын құру мүмкіндіктерімен байланыстырады.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қорыта айтқанда «жастар» – ол қоғамның әлеуметтік-демографиялық тобы; ол жастыққа тән сипаттамалардың жүйесі. Біз «жастар» терминін қоғам әлеуметінің жастар тобы шоғырын білдіру үшін және ғалым-социолог Г.С. Абдрайымованың сөзімен айтқанда, қазіргі тарихи үдеріс аясында келешек құндылықтарын сомдайтын, жаңа қоғамның пайда болуына негіз қалайтын, ескіргенді жаңартатын, қоғамды алға жетелейтін ұлы күшті сипаттайтын ұғым ретінде қолданамыз [8].

Мұндай жас өзіне тиесілі даралықты сезініп, өзінің рухани және жеке тұлғалық қуатын сезініп, өзінің ең жақсы қасиеттерін болашақ ұрпаққа беруге тырысады.

Қазақтың біртуар ғалымы Шәкәрім қоғамда өршіп келе жатқан жағдайдың даму ережесін бейнелейді. Еріншек, салақтық, надандық – адам болмысындағы азғырушы нәпсінің құрылымдық элементтері. Жеке адами факторлардан жаралатын маргинализмді мәдени құбылыс ретінде қарастырсақ, адам психикасы да сыртқы әлемнен орын тауып маңдайлы құндылықтардың ұмытылуына әкеледі [9].

Соңғы жылдармен салыстырып бұл жағын алып қарастырғанда ұрпақтар арасындағы рухани байланыстың жоғалуы қайта құру мен жариялылықтың ықпалымен жастардың адамгершілік ұстанымдарының жоғалуына әкеледі. Дегенмен қоғамдағы жастардың орны ерекше. Сондықтан жастар арасындағы қызығушылықтар мен бейімділікке дұрыс бағдар ұсыну, оның еліміз үшін тиімділігін көрсету, жастарды ұлжанды әрі білімді етіп тәрбиелеу қоғам алдындағы басты міндеттердің бірі болмақ.

Қорыта айтқанда, озық жетістіктерге негізделген білім нәрімен қатар, ұлттық тәрбие құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақ ғана ұлт тағдырын тереңінен таразылап, болашағын болжай білетін тұлға ретінде қалыптастырады анық. Ұлттық және жалпыадамзаттық мүдде тұрғысынан жастардың белсенділігінің қалыптасуында ұлттық менталитет, патриоттық сезімдермен қатар дүниеге көзқарастық ұстанымдар мен діни сенімдердің де алатын орны ерекше. Сол себепті де, қазіргі кездегі жастардың ұлттық мәдениеттегі үлесі орасан. Себебі ұлт болашағы, қазақ халқының дәстүрінің жалғасы осы жастардың бойындағы ұлттық сана-сезім мен дүниетанымына тікелей тәуелді. «Ел болам десең бесіңді түзе» деген қанатты сөз бекер айтылмаса келек. Сондықтан мектептерде, кәсіби білім беру саласында және жоғары оқу орындарында ұлттық-рухани құндылықтарымызды көбірек жастарға жеткізіп, зиянды ағымдар мен теріс пиғылды ұйымдардан сақтандырған дұрыс. Қазақстан елі үшін өзінің әлеуметтік өміріндегі рухани-моральдық құндылықтарын сақтап, жаңғыртып күшейту мәселесі әлемдік жаппай жаһандану заманында өз бет-бейнесін, ішкі әлеуеті мен қайталанбас ұлттық болмысын еш нұқсансыз әрі дамыған күйде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыру мақсатында басымдылық алуы тиіс. Жетпіс жылдық саяси отарлау салдарынан рухани-этникалық «мендігі» қоғамдық санадан өшіріле бастаған кезеңде, егемендігіне қол жеткізген қазақ елі, ендігі кезде шетелдермен саяси, экономикалық, мәдени қарым-қатынастар орнатып экономикалық байланысқа түсті. Бұл кезеңде де рухани моральдық құндылықтарды қалайда сақтап қалу және оны жаңғырту жолдарын іздестіру мәселесі күн тәртібінен алынбауға тиіс. Қазақстан халқы кеңес өкіметіне дейін өзінің

рухани атамұрасын, моральдық-этикалық құндылығын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін ислам діні және шариғат өлшемдерімен сәйкестендіріп қалыптастырғаны мәлім. Сондықтан да бүгінгі күні халқымыздың діни-моральдық бет-бейнесін сақтап қалу үшін жан-жаққа,

басқа жұрт мәдениетіне еліктемей, оның табиғи жолмен, ғасырлар бойы қалыптасқан діни сана-сенімін, ішкі қуатын қайта жаңғырту ісіне бел байланса, болашақ жастардың бағыт-бағдары адаспайды деген пайымдамыз. Сөйтіп, Шығыс пен Батыстың ізгі құндылықтарын тоғыстыра білген жастардың болашағы айқын болары даусыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Майлыбаев Б. Государственная молодёжная политика – важнейший фактор реформ. // Столичное обозрение, 1999, 22 января. - 7с.
2. Маданов Х. Қазақ мәдениетінің қалыптасу кезеңдері. – Алматы: «Қаржы қаражат». 1995. - 136 б.
3. Мургабаева А.С. Қазақ мәдениетіндегі ұлттық ойындардың ерекшеліктері мен рәсімдік негіздері // филос.ғыл.кан. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс...авторефераты. –Алматы, 2006. – 18 б.
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жастар саясаты туралы Заңы, 2005.- 15 б.
5. Абдраилова Г.З., Оразимбетова К.Ш. Ұлттық мәдениет құндылықтар мен мәселелері // Қазіргі заман адамының рухани ізденісі. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2006 -174 б.
6. Леванов Е. Общественно-политический потенциал молодежи: состояние, проблемы и пути реализации. (Опыт социологического анализа), Диссертация на соискание учёной степени доктора социологических наук в форме научного доклада, Москва, 1990. - 8 с.
7. Хатаяма И. Цвет сакуры //Япония, 1987. - С. 17-21.
8. Абдрайымова Г.С. Социология молодежи. – Алматы: Жибек жолы, 2008. – 278 б.
9. Жетибаев Е.Ж. Шәкәрім дүниетанымындағы рухани құндылықтар мәселесі // филос.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс.авторефераты / –Алматы, 2009. – 12 б.

REFERENCES

1. Mailybaev B. State youth policy – Important fact reforms. // Capital Review, 1999, on 22 January. – 7p.
- 2.Madanov Kh. Formation of Kazakh culture. – Almaty: «Kazhykairat». 1995. - 136 p.
- 3.Murgabayeva A.S. Features of kazakh games and artists in Kazakh culture. // dissertation for PhD thesis. –Almaty, 2006. – 18 p.
4. Youth Law of the Republic Kazakhstan, 2005.- 15 p.
- 5.Abdrasilova G.Z., Orazimbetova K.Sh.National values and problems. // spiritual development of modern person. Proceedings of International Conference.– Almaty, 2006 -174 p. 6. Levanov E. Socio-political potential of young people: state, problems and ways of implementation. (Experience of the sociological analysis) Thesis for the degree of Doctor of Social Sciences in form of a scientific report, Moscow, 1990. - 8 p.
7. Hatayama I. Sakura Color // Japan, 1987. - P. 17-21 pp.
8. Abdrayymova G.S. Sociology of Youth. - Almaty: Zhibek Zholy, 2008. - 278 p.
- 9.Zhetibayev E.Zh. Жетибаев Е.Ж. Problems of spiritual values in the works of Shakarim // dissertation for the master's thesis on the philosophy/ –Almaty, 2009. – 12 p

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

CHINESE VIEW ON THE EXPANSION OF THE SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION

Serikkaliyeva A.E.¹, Aidarbek A.A.²

¹PhD, Senior Lecturer of the Department of Chinese Studies of the al-Farabi Kazakh National University, Research Fellow at the Eurasian Research Institute of the Khoca Akhmet Yasawi International Turkish-Kazakh University

²PhD, Deputy Director of the Eurasian Research Institute of the Khoca Akhmet Yasawi International Turkish-Kazakh University

Abstract. The article analyzes China's policy on the issue of expansion of the SCO. Most analysts agree that the Shanghai Cooperation Organization is the main Chinese initiative, and that China is playing a leading role in the SCO process. China has pinned great hopes on the ability of the SCO to become an organization of multilateral economic cooperation. Beijing has offered a series of investment programs in the SCO, but economic projects were not implemented in the framework of the SCO. In 2013, China put forward a new initiative –

“One Belt, One Road”. After the address the issue of multilateral economic cooperation, China has paid attention to the future expansion of SCO membership.

Keywords: China, SCO, multilateral economic cooperation, security.

ҚЫТАЙДЫҢ ШАНХАЙ ҰНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫН КЕҢЕЙТУ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСЫ

Сериккалиева А.Е.¹, Амирбек А.А.²

¹PhD докторы, аль-Фараби атындағы ҚазҰУ Қытайтану кафедрасының аға оқытушысы, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан.

²PhD докторы, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директор орынбасары.

Аңдатпа. Мақала ШЫҰ кеңейту мәселесі бойынша Қытайдың саясатын талдайды. Көптеген сарапшылардың пікірі бойынша Шанхай ынтымақтастық ұйымы негізгі қытай бастамасы болып табылады және Қытай «ШЫҰ үдерісінде» жетекші рөл атқарады. Қытай ШЫҰ көпжақты экономикалық ынтымақтастық ұйым болу қабілетіне үлкен үміт артып отыр. Бейжың ШЫҰ инвестициялық бағдарламалар топтамасын ұсынды, бірақ ШЫҰ аясында экономикалық жобалар жүзеге асырылған жоқ. 2013 жылы Қытай жаңа бастаманы көтереді, «Бір белдеу - Бір жол» бойынша көпжақты экономикалық ынтымақтастық мәселесі шешілгеннен кейін, Қытай ШЫҰ кеңейту мәселесіне назар аударды.

Түйін сөздер: Қытай, ШЫҰ көпжақты экономикалық ынтымақтастық, қауіпсіздік.

КИТАЙСКОЕ ВИДЕНИЕ РАСШИРЕНИЯ ШАНХАЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА

Сериккалиева А.Е.¹, Амирбек А.А.²

¹Доктор PhD, старший преподаватель кафедры китаеведения факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби, научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института при МКТУ им. Х.А.Яссави

²Доктор PhD, зам. директора Евразийского научно-исследовательского института при МКТУ им. Х.А.Яссави

Аннотация. В статье проводится анализ политики Китая в вопросе расширения ШОС. Большинство аналитиков сходятся во мнении, что Шанхайская организация сотрудничества в основном китайская инициатива и что Китай играет ведущую роль в «шосовском» процессе. Китай возлагал большие надежды на способность ШОС стать организацией многостороннего экономического сотрудничества. Пекин предложил ряд программ по инвестированию в ШОС, но экономические проекты не были осуществлены в рамках ШОС. В 2013 году Китай выдвинул новую инициативу – «Один пояс – один путь». После решения вопроса многостороннего экономического сотрудничества, Китай обратил внимание на будущее расширение членства ШОС.

Ключевые слова: Китай, ШОС, многостороннее экономическое сотрудничество, безопасность.

Founded in 2001, the Shanghai Cooperation Organization (SCO) now has China, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan and Uzbekistan as its full members, with Afghanistan, Belarus, India, Iran, Mongolia and Pakistan as observers, and Armenia, Azerbaijan, Cambodia, Nepal, Sri Lanka and Turkey as dialogue partners. The official founding declaration asserted that the main objective of the organization was to combat the so-called three evil forces: international terrorism, ethnic separatism and religious extremism. The organization has been interpreted in a variety of ways since its inception. One group of analysts agree with the views of the governments of the SCO member states that the organization is primarily focused on internal security problems in the region.[1] Most Chinese analysts express the same view that the SCO is a regional organization of non-traditional security.[2] Western interpretations are quite different, as they argue that the SCO constituted a joint effort by a group of authoritarian states to defend themselves against regime change in the face of a regional democratic trend.[3]

Most analysts agree that this regional organization is largely a Chinese initiative and that China plays a leading role in the SCO process.[4] Some analysts suggest that China attempted to enter and to manage this region via a multilateral approach. China is using the SCO for implementation of the “Beijing Consensus” in Central Asia. Since the political values and foreign policy are one of the three sources of the Chinese soft power, the SCO has gradually become the main mechanism or

guide for China's policy in Central Asia. Along with the Central Asian countries the organization includes Russia, which allows to significantly mitigate the perception of China in the Central Asian region as a threat. Also, the SCO provides a good framework for China to cooperate closely in combating terrorism, extremism, separatism and various other cross-border criminal forces. The primary target of the Chinese anti-terrorism campaign is the East Turkestan Islamic Movement (ETIM), which advocates for the independence of Xinjiang. From the Chinese perspective, in the framework of the SCO it is of particular importance for China to be able to count on the support of the other nine member and observer states in its campaign against the ETIM. Moreover, China has also been able to draw support from the SCO partners in its efforts to frustrate other conventional or non-conventional security threats and to

eliminate or to ease the external factors of disruption to China's stability and development.[5]

China employs the SCO as a vehicle to expand its influence in its immediate neighborhood where it does not have any solid historical and cultural foundation, as opposed to Russia, which long had Central Asia as a part of Tsarist Russia and later as a part of the Soviet Union for about 200 years. Therefore, China was not generally interested in inviting new members to join the organization because it was more concerned with consolidating cooperation with the existing members, particularly the Central Asian states. Beijing was equally interested in the development of security aspect as well as economic ties. China held great hopes for the ability of the SCO to organize multilateral economic cooperation. Beijing wanted to use the SCO in order to export its products, labor and capital to the neighboring countries. For this purpose China offered a variety of projects: from an introduction of a free trade zone [6] to the establishment of the SCO Development Bank.[7] However, all these initiatives were blocked by the other members of the organization. When commenting on the Regulations on Observer States of the SCO in June 2004 Secretary General of the SCO, Zhang Deguang, stated that the priority for the SCO was not enlargement but more substantial international cooperation and development.[8] As summarized by S. Kushkumbayev, unless clear parameters of the economic interaction within the framework of the SCO are established, Beijing would not be interested in expanding the SCO membership to include the states of South-East Asia.[9]

Beijing has offered a number of programs on investments into the SCO states from the assets of the organization on a bilateral basis.[10] Other economic projects were not carried out within the framework of the SCO. The crisis of 2014, and the sanctions against Russia considerably damaged the economic situation in Russia and the entire Central Asian region prompting the need for investments. In this light, China immediately suggested the establishment of the Silk Road Fund. All these factors have a positive impact on the fact that China, relying on the SCO as a base platform, put forward a new initiative, the creation of the "New Silk Road Economic Belt" and the "21st century Marine Silk Road" in 2013. At the moment, the initiative is called "One Belt, One Road". Consequently, the Eurasian

Economic Union (EEU), a regional organization, initially created with the aim to protect itself from excessive economic influence of China, has changed its direction toward the interface with the Chinese initiative. [11]

The Heads of State of the Shanghai Cooperation Organization summit in Uzbekistan signed memorandums joining the organization in India and Pakistan in 2016. According to participants of the summit, it will bring the SCO to the next level. Meeting of the Council of Heads of Member States of the Shanghai Cooperation Organization in an expanded format in Tashkent.

The SCO countries will share their experience in dealing with the economic crisis

The summit declaration adopted on the basis of the parties reflected the approaches to the further development of the association and expressed consolidated opinion on topical issues of the international agenda. In particular, the SCO leaders noted geopolitical tensions and the importance of the fight against terrorism. Following the summit, the participants adopted the Tashkent Declaration fifteenth anniversary of the SCO. One of the main themes of the document was the fight against terrorism and extremism that pose a growing threat to all countries of the world.

"The rapidly changing situation in the world is characterized by increased geopolitical tensions, the growing scale of terrorism, separatism and extremism, negative impact on the entire system of international relations", - stated in the Tashkent Declaration. Russian President Vladimir Putin said at the summit about the need to build the capacity of the SCO regional anti-terrorist structure.

"Of course, the main direction of the overall activity is to provide common security in the SCO space. It is necessary to further strengthen the potential of the regional anti-terrorist structure, improve the coordination of law enforcement agencies within the UN and other international organizations to accelerate the preparation of the draft convention of the SCO to combat extremism", - said Putin at a

meeting of heads of SCO member states in an enlarged format.

In particular, the organization is necessary to counteract the terrorist threat, which comes from Afghanistan, the president said. He also stated the need to update the anti-drug strategy of the SCO and its implementation program.

The summit participants were in favor of preserving the territorial integrity, unity, sovereignty and stability in Syria. The political settlement of the situation in the country has no alternative and allow the Syrian people to determine their own future, the Tashkent Declaration. The heads of the SCO member stressed the need as soon as possible to stabilize the situation in the Middle East and North Africa by the political crisis in accordance with the principles of the UN Charter and international law.

An important factor in strengthening security in the region in a declaration called the early realization of peace and stability in Afghanistan. The SCO member states support the settlement of the "Afghan conflict through the promotion of an inclusive process of national reconciliation and proceed from the fact that these

efforts should be undertaken under the leadership of the Afghans and by the Afghans themselves".

The summit participants also reaffirmed the importance of a political solution to the crisis in Ukraine on the basis of good performance of the Minsk agreements. In the declaration, the parties opposed the unilateral strengthening of missile defense systems. Such actions are to ensure "their own security at the expense of others" threaten regional and international stability, the document says.

SCO leaders signed a memorandum on the obligations of the Indian and Pakistani counterparts on the accession to the Convention of association, mandatory for each of its Member States. The procedure for admission of India and Pakistan to the SCO was launched in 2015.

"We expect that our partners will be able to pass the rest of the way as quickly as possible to our next meeting in Kazakhstan", - he said at the summit, the Russian president. He noted that now it is necessary to begin work on the incorporation of India and Pakistan in the working mechanisms of cooperation within the SCO.

The establishment of the "New Silk Road Economic Belt" has solved an issue of the future enlargement of the SCO membership. Based on Russia's proposal, the SCO leaders passed a resolution on starting the procedures of granting India and Pakistan full membership of the organization at the 15th SCO summit in Ufa, Russia in 2015. Pakistan applied for a full membership in 2006 and India in 2014. There are enough reasons explaining Pakistan's enthusiasm to become an SCO member. It has strong political, economic and security motivations. Foreseeing that the SCO membership may further strengthen its ties with China, a longstanding 'all weather' ally is equally important.[12] On the other hand, China is happy to see its ally as part of the organization. It understands that the admission of Pakistan alone is unacceptable to Russia. Analysts believe that India's bid to join the SCO is supported by Russia, as Russian policymakers believe that it would be easier to constrain China's influence on the SCO with India as a full member.[13] As for China, it had no reason to welcome a potential competitor into an organization where it played a leading role until the admission of Pakistan. Both India and Pakistan were admitted to the SCO inciting rivalry within the organization.

The stance reflected in two documents relating the procedure of admitting new members mainly represents a passive Chinese response to the enthusiastic membership requests expressed by some states. It, by no means, implies that the SCO members have a specific enlargement plan in mind, let alone a consensus. A combination of new members and a determination to make the organization a genuinely important and influential bloc is likely to ensure that the further development and expansion of the SCO. The ambition to create a truly dominant organization free of any Western influence may become a reality in the near future. It is quite easy to set up formal multilateral organization. However, whether this organization can or cannot have a real effect on international relations is another

matter. In this institutional dimension, China has more freedom to play, since its partners do not

treat the issue as a priority. Russia and the Central Asian states understand the utility that the SCO provides to them. This multilateral institution is also helping China and Russia to regulate their interactions in Central Asia. China will not give up its attempt to play the leading role because it has huge stakes riding on it, including its international reputation and credibility.

REFERENCES

- [1] Aris, S. The Shanghai Cooperation Organization: “tackling the three evils”. A regional response to non-traditional security challenges or an anti-Western bloc? *Europe-Asia Studies*. 61(3), 2009, p.462.
- [2] 余建华. 上海合作组织非传统安全研究 (Yu Jianhua. Studies on the Nontraditional Security of the Shanghai Cooperation Organization). Shanghai: 上海社会科学院出版社, 2009.
- [3] Cooley, A. The League of Authoritarian Gentlemen. <http://foreignpolicy.com/2013/01/30/the-league-of-authoritarian-gentlemen/>
- [4] Chung, C. P. China and the institutionalization of the Shanghai Cooperation Organization. *Problems of Post-Communism*, 53(5), 2006, pp. 3-14; Guang, P. A new diplomatic model: a Chinese Perspective on the Shanghai Cooperation Organization. *Washington Journal of Modern China* 9(1), 2008, pp. 55-72. Yuan, J.D. China's role in the establishing and building the Shanghai Cooperation Organization. *Journal of Contemporary China*, 19(67), 2010, pp.855-869;
- [5] Alyson J. K. Bailes, Pál Dunay, Pan Guang, Mikhail Troitskiy. The Shanghai Cooperation Organization. SIPRI Policy Paper No. 17, pp. 45-58.
- [6] 上海合作组织建立自由贸易区可行性分析. 发布时间：2013-12-12 16:14:38 作者：吴宏伟 文章来源：载李进峰·吴宏伟、李伟主编《上海合作组织发展报告（2013）》，社会科学文献出版社2013年9月第1版。
http://studysco.cass.cn/shyj/jjhzt/201311/t20131125_880359.html
- [7] 上合组织开发银行——中国全面金融外交的新设想. 银行业研究 2014.09.19 第 126 期.
<http://www.icbc.com.cn/SiteCollectionDocuments/ICBC/Resources/ICBC/fengmao/download/2014/shanghezuzhikaifayinhang.pdf>
- [8] Renmin Ribao (People's Daily), 16 June 2004.
- [9] S. Kushkumbaev .The development of SCO as a regional organization: a potential of expansion. <http://kisi.kz/en/categories/geopolitics-and-international-affairs/posts/the-development-of-sco-as-a-regional-organization-a-pot>
- [10] Wang Haiyan. Regional Economic Cooperation in Central Asia under the Framework of Shanghai Cooperation Organization. *Journal of Xinjiang Normal University (Social Sciences)*. №2. June, 2008.
- [11] 中华人民共和国与俄罗斯联邦关于丝绸之路经济带建设和欧亚经济联盟建设对接合作的联合声明 (全文) ("Joint statement between the Russian Federation and the People's Republic of China on cooperation in construction of conjugation of the Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt")
http://www.fmprc.gov.cn/web/ziliao_674904/zt_674979/dnzt_674981/qtzt/ydyt_675049/zyxw_675051/t1262143.shtml
- [12] Song, W. Interests, Power and China's Difficult Game in the SCO. *Journal of Contemporary China*, 23(85), 2014, pp.85-101;
- [13] Roy, M.S. Dynamics of expanding the SCO.
http://www.idsa.in/idsacomments/DynamicsofExpandingtheSCO_msroy_040411

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

"MKZ" AS SOURCE ON HISTORY OF THE KAZAKH SOCIETY (THE END OF XIX– THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES)**Tasylova N.¹, Saynova B.²**¹Al-Farabi Kazakh National University Candidate of Historical Sciences, Associate Professor²Master student

Abstract. This article analyzes the source called "Materials Kirghiz (Kazakhs) land use..." of the late XIX - early XX century. Topicality of the theme of investigation is that «Materials on Kyrgyz land using» introduces code of statistical materials which consists of 27 volumes, and it is invaluable source in investigation ethnical history of Kazakh people, peculiarities of Kazakh traditional economy.

Informativeness, concentrated in materials is unique. First of all by the scale of covering of all totality of important facts, events, occurrences in the field of history, ethnography studies, geography, toponymy, demography and etc. That's why nowadays great interest to source study aspect grew in learning given source. The choice of the theme of investigation is explained by its great scientific theoretical significance.

It discusses the methodology of research and analysis of the important source of Kazakh history "Materials of Kyrgyz land use ...", proposed methods of research and testing, classification and analysis in accordance with the science of sources and methods of application in specific historical studies.

Keywords: source, science of sources, analysis, method, statistics, ethnos, structure.

«ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ (ҚАЗАҚТАРДЫҢ) ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ...» - ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ (XIX –XX ғғ. БАСЫ.)**Тасилова Н.¹, Сайынова Б.²**¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих ғылымдарының кандидаты, доцент²Магистратура студенті

Аңдатпа. Бұл мақалада «Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» Қазақстан тарихының маңызды дерек көзі ретінде қарастырылады.

Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» статистикалық мәліметтерден жинақталған 27 томнан тұрады, ол қазақ халқының этникалық тарихын, дәстүрлі шаруашылығының ерекшеліктерін зерттеудің маңызды дерек көзі болып табылады. Деректерде жинақталған ақпараттар уникалды. Ең алдымен маңызды фактілердің, тарих, этнография, география, топонимика, демография және т.б. мәселелерге қатысты құнды мәліметтердің бір деректе шоғырлануы. Сондықтан да бүгінгі таңда бұл деректі деректанулық талдау мәселесіне деген қызығушылық артып отыр.

Онда қазақ тарихының маңызды дерек көзі болып табылатын «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарын...» зерттеу мен талдау методикалары мен тәсілдері көрсетіліп, деректану ғылымының талаптарына сай зерттеу мен сынның өткізудің, сыныптау мен талдаудың әдістері мен оны нақты тарихи зерттеулерде пайдалану тәсілдері ұсынылған. Сонымен қатар статистикалық зерттеулерді ұйымдастырған, деректі құрастырған авторлар, олардың көзқарастары талданған.

Түйін сөздер: дерек, деректану, талдау, әдіс, статистика, этнос, құрылым.

«МКЗ» КАК ИСТОЧНИКА ПО ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА (XIX – НАЧАЛА XX ВВ.)

Тасилова Н.¹, Сайынова Б.²

¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби кандидат исторических наук, доцент

²Студент магистратуры

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются «Материалы по киргизскому землепользованию...» как исторический источник по истории Казахстана конца XIX - нач. XX века. Документы, собранные в материалах уникальны по масштабу охвата всей совокупности важнейших фактов, событий, явлений в области истории, этнографии, географии, топонимики и демографии казахского народа. Они представляют собой свод статистических материалов, состоящий из 27-ми томов, который является бесценным источником в исследовании этнической истории казахского народа, особенности казахского традиционного хозяйства.

Это материалы исследований статистических и исследовательских экспедиций проведенных с целью колонизации территории Казахстана царской Россией в конце XIX в. – начале XX в. Несмотря на то что эти документы были источником для колониальной политики, они также являются ценным источником по структуре родо-племенного состава, хозяйственной, экономической, социальной истории и других аспектов жизни казахов того периода.

Ключевые слова: источник, источниковедение, анализ, метод, статистика, этнос, структура.

Source study is one of significant branches of historical science which demands special theoretical and methodological preparation. In the modern world the set of important reliable sources which supplement with the new contents national history are introduced into scientific circulation. One of such rich and interesting sources containing documentary materials on all aspects of history of Kazakhs of the end of XIX – the beginnings of the XX centuries are "Materials on the Kyrgyz (Kazakh) land use..." ("MKZ") which are still not studied from a position of a national source study and didn't receive a due assessment of experts.

"Materials on the Kyrgyz (Kazakh) land use..." as a written source give valuable information on economic and social situation of the Kazakh ethnos, a geographical arrangement and structure of rodo-breeding structure of Kazakhs at the turn of the century. This source is by origin unique therefore it should be noted that in modern science it is extremely necessary to carry out the source study analysis of data of "MKZ".

According to the main requirements of a source study, it is necessary to define importance of a historical source that will give the chance to the researcher to work with material and to take from it valuable historical data. Determination of historical uniqueness and feature of a source, helps in the analysis and use of the methods corresponding to this type of documents.

To XIX of an century in the territory of Kazakhstan the large and large-scale research works organized by statistical parties and research expeditions weren't carried out. In "MKZ" the materials collected by workers of data of groups are published.

"Materials on the Kyrgyz (Kazakh) land use..." consist of 27 volumes which cover 1898-1915. 13 volumes make materials of expedition of F. Shcherbin, on 7 volumes are the documents collected by P. Skryplev and P. Hovorostansky's expedition. Researches were conducted in the territory of Akmolinsky, Semipalatinsk, Turgaysky and Syr-Daryinsky areas of Kazakhstan, also Fergana area, the present territory of the Republic of Uzbekistan. The published materials differ from each other in a chronological framework and across the territories captured by researches. For example, expedition under the

leadership of F. Shcherbin worked from 1898 to 1903 and investigated Akmolinskaya, Semipalatinsk and Turgaysky areas.

Statistical researches of P. Skryplev covered the period since 1906-1913 in Syr-Darya area, P. Hvorostansky from 1904 to 1912 carried out work in Turgaysky and Ural areas. Feature of all these researches is the edition in 1898-1915 collected by them rich material, in "MKZ" a distinctive feature it is possible to call collecting materials method of the organizations of special expeditions, at the moment there are no certain methods of the analysis of similar sources.

In the history of the Kazakh ethnos the end of XIX – the beginning of the XX centuries are the period rather difficult and it is full the events which influenced activity of Kazakhs. Effective measures of the Russian Empire on colonizations of the Kazakh lands, expansion of policy of russification created threat for future Kazakh people. The edition, during these difficult periods of history, a volume complex of sources as "Materials on the Kyrgyz (Kazakh) land use...", in which valuable information on economic and social situation, geography and the nature, rodo-breeding structure and economy of the Kazakh ethnos was concentrated, became the big phenomenon for the public.

In the history of the Kazakh ethnos the end of XIX – the beginning of the XX centuries are the period rather difficult and it is full the events which influenced activity of Kazakhs. Effective measures of the Russian Empire on colonizations of the Kazakh lands, expansion of policy of russification created threat for future Kazakh people. The edition, during these difficult periods of history, a volume complex of sources as "Materials on the Kyrgyz (Kazakh) land use...", in which valuable information on economic and social situation, geography and the nature, rodo-breeding structure and economy of the Kazakh ethnos was concentrated, became the big phenomenon for the public [1]. Also it should be noted that "MKZ" according to the contents, is a special type of a source as, her founder is the group of researchers and educated people. Fruitfully statistical and research expeditions which part were, agronomists, supernumeraries, registrars and others, having the corresponding education worked. When collecting materials they used a special technique, then analyzed and systematized them, after careful processing of documents published as the book. Researches were comprehensively conducted according to the decision of the government of the Russian Empire and pursued a definite purpose. The importance of this research was noted by the head of expedition F. Shcherbin: "The most important results received by expedition were expressed first of all that expedition strongly established forms of the Kyrgyz land use. Before works of expedition neither in Steppe Situation, nor in practice of local establishments there were no instructions on existence at the Kyrgyz of a land community, with corresponding to it the areas of the actual land use on live boundary natural boundaries. Before expedition works also there were no materials in this subject.

In the materials of a source devoted to the Kokchetav district there is chapter 3 of "Feature of collected materials" where F. Shcherbin on the basis of only one ethnos, comparing information of this source to others, proves that came to a result that "the number of the Kyrgyz farms, structure of the population on floors, even on age signs didn't excite any doubts in correctness and accuracy of these materials neither when collecting, nor when developing them. Comparison of data of expedition on the population with data on other sources indicates advantages of the first before the second" [2].

For example, the number of the Kazakh population as 64589 people is specified in F. Shcherbin's report (1906) to the emperor. But according to census of expedition in 1906 the number of the population was 12,1% more and made 72398 [3], i.e. the expert proves reliability of data, by the comparative analysis. It shows high quality and reliability of materials of expedition.

Contemporary records testify that the expert on the business F. Shcherbin for operating time of expedition collected educated shots. Its offer on participation in research of the Kazakh lands was accepted: candidate of agricultural sciences, supernumerary V.A. Dobrovolsky, agronomist of 1 category G. I. Baskin, candidate of commercial sciences, agronomist N. F. Dmitriyev, Pskov supernumerary

P.E. Kondratyev, supernumerary-appraiser I.D. Tripolsky and others [4].

As a part of expedition was many representatives of the Kazakh nationality working as translators and registrars that shows participation of educated Kazakhs as a part of expedition and proves objectivity of this research. About this fact also the researcher T. Volkova writes: "Apparently from the above-mentioned list, the local Kazakh intellectuals which representatives worked in expedition by registrars and translators were involved in drawing up budgets. That circumstance that it were, on the one hand, people with sufficient education level, and with another experts on the Kazakh language and life, qualities of poll" promoted [5]. It is important to note especially that from representatives of the Kazakh intellectuals in researches I participated лесовед, the economist and the supernumerary A. Bukeykhanov, the different parties of his activity in expedition F. Shcherbina scientists of Kazakhstan M. Koygeldiyev, T. Volkova, M. Bazarbayev, S. Akkulyula, M. Amrin, L. Serekbayev, considered. Meyrmanova, I. Zhiyenalin.

Participating in researches from 1896 to 1903, Alikhan Bukeykhanov saw and understood the true purposes of the imperial power concerning the Kazakh steppe, having prepared a number of strategic actions for the next period for studying of the Kazakh lands. Western Siberia and the Kazakh steppe turned into the region of a dislocation of peasants immigrants from internal Russian provinces. So the mother country tried to solve the social conflict because of the land questions. Working as a part of expedition it became, on the one hand the eyewitness of a colonial policy of the Russian Empire. On the other hand, I had an opportunity for research of economic and social situation of the Kazakh people and adoption of concrete plans of action for the solution of their problems.

The organization of large-scale and legal conducting the resettlement movement therefore, participants of expedition tried to define the property rights of Kazakhs to the earth and norms of their use was one of the purposes of the government of Russia. From this point of view, entry into structure of experts of Alikhan Bukeykhanov, the expedition for the first time organized in the Kazakh steppe, was useful to definition of the scientific view characterized as liberal by it.

A. Bukeykhanov conducted research works in Omsk, Pavlodar, Karkaralinsk and Semipalatinsk districts, about its activity there are data in 2, 4, 6 and 10 volumes "MKZ". He made examination and described in a source of the volost of Kyzyltau and Altybay of the Pavlodar district, the table of childbirth of the district and defined since what period the Kazakh population began to be settled in this region, thus having carefully studied monuments of folklore of the XVII-XIX centuries, made a contribution to recovery of true history of Kazakhs of steppe areas.

As the famous scientist, speaking about importance of materials of expedition on settlement of the land question, nevertheless I expressed disagreement with results of researches. The matter is that parallel development of nomadic cattle breeding and agriculture was the purpose of tsarism, however, A. Bukeykhanov was the supporter of gradual and voluntary transition of the Kazakhs to a settled way of life who didn't have skills for life in new conditions, it was against crisis of traditional economy, policy of russification and attempt of destruction of sacred values of the Kazakh ethnos. It was dissatisfied with policy of the imperial power which organized repeated researches after completion of work of expedition of F. Shcherbin. In the Kazakh newspaper there is his opinion: "Criticizing, having several times reduced the former left lands to Kazakhs Shcherbin's norm, let out new norms for nomadic Kazakhs" [6].

Many supernumeraries highly appreciated A. Bukeykhanov's activity in F. Shcherbin's expedition. Especially the famous supernumerary A.A. Kauffman noted his merits in research of edge, also there are archival materials testifying that A. Bukeykhanov after completion of expedition in 1903, remained in the position 2 more months. In the document of January 5, 1905 which is the missive of Department of the State property it is told about completion of work of research expedition in steppe areas since January 1, 1904, also in the letter there are data that members of research expedition A. Bukeykhanov and P. Vasilyev, on a special task remain in former positions before indefinite time: "... The department believes

correctly to leave the on the work on former condition, i.e. for former to a remuneration_a, for two months, i.e. till March 1st, 1904" [7]. Was decided to charge to these researchers collecting not completely published "MKZ".

A. Bukeykhanov along with it investigated structure of rodoplemennyy society of Kazakhs, wrote a family tree, made the deep and objective conclusions and designated settlements of the Kazakh childbirth on the card. These data were systematized and published in "MKZ" therefore there is basis to say that these sources valuable and very important for research of rodo-breeding structure of the Kazakh society.

In a domestic historiography many researchers note that F. Shcherbin's expedition where A. Bukeykhanov participated didn't do any harm at a counting of allotments for traditional Kazakh nomadic and semi-nomadic economy.

Other Kazakhs participated in expedition: Zh. Satybaldyula, E. Itbayula, M. Shombalula, S. Tilekeev, etc. In the 60-90th years of XIX century of an eyelid in formation of outlook of the Kazakh researchers the ideology of populism had a great influence, they seized methods and which views, however, among them there were ideological contradictions. Some of them adhered to a position of a ruling class, respecting the past. Generally, the Kazakh public consciousness began to depart from patriarchal remnants. Materials of expedition were used for expropriation of "excessive" lands of Kazakhs by the Russian government. These materials about a condition of economy of Kazakhs of the end of XIX - the beginnings of the XX centuries are unique. Members of expedition came to opinion that land norms exceed and there is no need for the big territory кочевьям Kazakhs as in some places they pass to subsidence and agriculture, but in the subsequent researches after F. Shcherbin, land norms for Kazakhs were still reduced, in this case A. Bukeykhanov supported norms of the earth for Kazakhs. Work of expedition under the leadership of F. Shcherbin is allocated to that the colonial policy of the Russian tsarism was for the first time evidence-based and the history of the Kazakh ethnos is comprehensively investigated.

Summarizing the aforesaid, it is possible to approve that "Materials on the Kyrgyz (Kazakh) land use..." are valuable, having the feature a historical source on studying of history of traditional Kazakh society of the end XIX – the beginning of the XX centuries.

REFERENCES

1. Materialyi po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannyye i razrabotannyye ekspeditsiy po issledovaniyu stepnyih oblastey. Pod. red. F. Scherbina. Akmolinskaya oblast. Kokchetavskiy uезд. – T. I. – Voronezh, 1898. – m– f. – S. 3.
2. Materialyi po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannyye i razrabotannyye ekspeditsiy po issledovaniyu stepnyih oblastey. Pod. red. F. Scherbina. Akmolinskaya oblast. Kokchetavskiy uезд. – T. I. – Voronezh, 1898. – m– f. – S. 24-25.
3. Scherbina F. Kirgizskaya narodnost v mestah krestyanskih pereseleniy. - SPb., 1905. – m– f. – S. 5.
4. Alferova Yu.A. F.A. Scherbina v obschestvenno-politicheskoy zhizni Rossii: 60-e godyi XIX–nachalo XX vv. diss. ... kand. istor. nauk. – M., 2003. – S. 198.
5. Volkova T.P. K izucheniyu i ispolzovaniyu dannyih dorevolutsionnoy byudzhetnoy statistiki kazahskih hozyaystv // Voprosy istoriografii i istochnikovedeniya Kazahstana. (Dorevolutsionnyiy period). – Alma-Ata: Nauka, 1988. – S. 171–197.
6. Bykejhan A. Zhauap hat (Қазақ. – 1913. – № 24) // «Қазақ» gazetі. – Almaty., 1998. – 560 b.
7. Zhienalina I. A. Bokejhanny қазақ zherin otarlauga kozkarasy // Al- Farabi atyn-dagy KazYU Habarshysy. - Tarih serijasy. – 2006. – № 2 (41). 29– 34 bb.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ В СТРАНАХ СНГ

Уалтаева А.С.

Старший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, кандидат исторических наук

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы истории формирования казахской диаспоры в странах ближнего зарубежья. Автор акцентирует внимание на период миграций казахов с начала 1960-х годов, до современного, используя сведения, которыми располагает Всемирная ассоциация казахов, активно занимающаяся всем спектром проблем и перспектив казахской диаспоры в мире.

Ключевые слова: диаспора, Казахстан, казахи, Всемирная Ассоциация казахов.

ТМД МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ НЕГІЗДЕР

Уалтаева А.С.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология Институтының аға ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Мақалада жақын шет елдердегі қазақ диаспорасы қалыптасуының тарихи мәселелері қарастырылған. Автор әлемдегі қазақ диаспораларының болашағы және соған қатысты барлық проблемалармен белсенді айналысатын Дүниежүзі қазақтары Қауымдастығындағы мәліметтерді пайдалана отырып, 1960 жылдардан бастап қазіргі уақытқа дейінгі аралықтағы қазақ миграциясына назар аударады.

Түйін сөздер: диаспора, Қазақстан, қазақтар, Дүниежүзілік қазақтар қауымдастығы.

FEATURES OF THE KAZAKH DIASPORA FORMATION IN THE CIS COUNTRIES

Ualtayeva A.S.

Senior Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Candidate of Historical Sciences

Abstract. The article discusses the history of the formation of the Kazakh Diaspora in the neighboring countries. The author focuses on the period of migration of Kazakhs from the beginning of the 1960s to the present time, using the information available to the World Association of Kazakhs, which is actively engaged in the whole spectrum of problems and prospects of the Kazakh diaspora in the world.

Keywords: diaspora, Kazakhstan, Kazakhs, World Association of Kazakhs.

После получения государственной независимости, Казахстан как независимое государство начал вести свою диаспоральную политику в зарубежных странах. По данным Всемирной ассоциации казахов, международной негосударственной организации зарегистрированной Министерством юстиции Республики Казахстан 3 ноября 1992 года, более 5 млн. казахов по данным на 1993 год, проживает вне республики. Ассоциация имеет подразделения и представительства в 19 странах мира.

В современной политической науке понятие «диаспора» относится к одной из шести категорий этнической политики и характеризует «группу этнического меньшинства, переселившуюся, проживающую и действующую в принявшей ее стране, но имеющую сильные сентиментальные и материальные связи со страной происхождения». Казахская диаспора была создана миграциями на длинные расстояния, имевшими временную, затем перешедшую в постоянную продолжительность, с пересечением внешних границ, сначала, из Казахстана в Китай, Россию, государства Средней Азии, Афганистан и Иран, а затем далее по всему миру [1].

Изучение исторических и современных проблем Казахской диаспоры в мире и особенно СНГ представляется важным с точки зрения национальных, социально-политических, экономических и интеграционных интересов современного Казахстана. Казахи, живущие за рубежом, являются одним из объектов национальной политики Республики Казахстан [2].

Занимающаяся исследованием казахской диаспоры за рубежом Г.М. Мендикулова в своем выступлении на международном симпозиуме «Казахская диаспора: проблемы и перспективы» отметила: «Пришло время для создания отдельной отрасли в общественных науках Казахстана - диаспорологии, которая будет изучать исторические, демографические, культурно-бытовые вопросы развития диаспор». И надо учитывать, что и в самом Казахстане, проживает 130 диаспор, чьи исторические и современные проблемы тоже требуют более глубоких исследований [3]. Вопросами истории формирования казахской диаспоры в странах СНГ успешно занимались Бекмаханова Н.Е., Аманжолова Д.А., Кадырбаев С.Ш., Ахметова Ш.К. и др.

На развитие и распространение казахской диаспоры в значительной мере повлияли многие исторические события. Начиная с казахско-джунгарских войн, затем колониальная политика царского правительства - аграрная реформа, последствия поражения национально-освободительного движения в крае против царского самодержавия.

Следующая волна переселения усилилась в годы установления советской власти и гражданской войны, политических репрессий и голода в Казахстане 1920-1930-е годы, развал СССР и экономический кризис 1990-х гг. и его последствия [4].

До начала 1960-х годов миграция казахов носила массовый характер, а в современный период, особенно с 1990-х годов более характерными являются индивидуальные перемещения с практикой вызова своих семей в страну - реципиент, чаще всего - оседание после получения образования за рубежом, вступление в брачные отношения с гражданами стран прибытия.

Согласно данным Всемирной ассоциации казахов (ВАК) за пределами республики в 43 странах мира проживает более 30-35% от общей численности казахов республики. Более 2 млн. или около 50% из них живут в Узбекской Республике, около 1 млн. в Российской Федерации, 74 тыс. Туркменской Республике, 10 тыс. человек Республике Кыргызстан [5]. В остальных странах СНГ казахи представлены небольшим количеством. По данным все той же Всемирной ассоциации казахов, численность казахской диаспоры за рубежом сильно занижена, что происходит в силу самых разных обстоятельств. На самом деле, например в Узбекистане помимо официальных 2 млн., около миллиона узбекских казахов записаны узбеками, каракалпаками и т.д. Вице-президент ВАК Найманбаев К. считал, что никто не проводил даже элементарных социологических исследований потенциальных возвращенцев. Он считает, что в Казахстан хотели бы вернуться до 2 млн. казахов из-за рубежа. Без серьезной научно-экономической концепции репатриации не обойтись, ведь это программа и стратегия действий не на 5-10 лет [6].

Состояние, проблемы и уровень жизни наших соотечественников в странах СНГ разное, это связано с политическим и социально-экономическим развитием республики их проживания. В бывших советских республиках казахи имеют разный политико-экономический статус, социально-культурную среду. Многое зависит от истории образования казахской диаспоры, лояльности политики республики проживания. Не маловажное значение имеют взаимоотношения

между Казахстаном и страной СНГ, а также политическая и экономическая стабильность как внутри нашей республики, так и ее международный статус.

Об особенностях казахской диаспоры многие отечественные ученые едины во мнениях и считают, что благодаря кочевой цивилизации в прошлом, казахи успешно адаптируются в любой стране мира, тем более в странах СНГ, которые многие годы, находясь в составе СССР, приобрели общие культурные традиции, язык, менталитет. Поэтому приживаемость казахов в странах СНГ всегда происходила безболезненно, появление мигрантов из Казахстана для коренного населения не вызывало враждебных чувств.

Но есть и общая актуальная проблема, связывающая всех зарубежных казахов, это проблема изучения родного казахского языка, сохранение национальной культуры, обычаев народа, получение образования на родном языке и связь с соотечественниками.

Самые густо населённые казахами регионы Узбекской Республики - Каракалпакстан, Ташкентская, Навоийская области. Здесь есть проблемы, наблюдается ущемление социальных, политических прав всех диаспор, что приводит к появлению межэтнических конфликтов, особенно это характерно для стран СНГ Центрально-Азиатского региона. Снижение социального статуса казахской диаспоры, ухудшение ее материального положения, отсутствие гарантированных прав во многих сферах жизнедеятельности - процесс весьма болезненный, однако его нельзя рассматривать как дискриминацию только казахского населения той республики. Процесс этот объективный, обусловлен переходным периодом и затрагивает практически всех жителей страны, без учета национальности. Несмотря на снижение социального статуса, можно надеяться, что повышенные адаптационные возможности казахского этноса помогают ему найти свои важные ниши в обществе. Проблемы же остаются, казахи, как и другие не титульные нации остаются этническим меньшинством, т.е. практически имеют малый реальный политический вес в стране проживания [7].

Некоторые зарубежные исследователи утверждают, что если у казахов и есть какая-либо основная ценность, то это идеология потомственных групп. Самое удивительное, что архаичная идеология продолжает процветать, несмотря на стремительную урбанизацию диаспор за рубежом и вопреки неизбежным ассимиляционным контр факторам среды проживания. Возможно, эти исследователи и правы, делая вывод, что казахи могут сохраниться как изолированная субкультура, пока они будут следовать концепции принадлежности к особым потомственным группам. Ситуация с родным языком у казахской диаспоры за рубежом практически та же, что и в урбанизированных регионах Казахстана. Подавляющее большинство городской казахской молодежи, как в Казахстане, так и за его пределами, владеет родным языком совсем неудовлетворительно. Именно поэтому старейшины казахской диаспоры считают проблему не востребованности родного языка у молодого поколения самой опасной. Старшее поколение знает как минимум два языка: родной и язык страны проживания. Второе и третье поколения казахской диаспоры знают родной язык все меньше и меньше. В решении этой проблемы, например в Российской Федерации силами диаспоры стали открывать школы по изучению казахского языка.

Крепкие родственные связи, активные поездки в Россию и Казахстан, экономическое, культурное и интеграционное сотрудничество питают этническую культуру и самосознание российских казахов. Вместе с тем следствием разделения становится активное формирование российских казахов в особую, а, в силу специфики различных западных и восточных приграничных регионов, правильнее сказать в особые этнографические группы. Их отличает самосознание российских казахов, четкое осознание своей родиной России, а исторической родиной - Казахстана, в их среде происходит, с одной стороны, консервация архаичных обрядов и представлений, с другой, под влиянием российской, культуры включение различных элементов этнокультурной жизни окружающих их народов.

В Российской Федерации казахи проживают в 21 регионе: в Алтайском крае - почти 11 тыс. чел., в Республике Алтай - 12 тыс., в Астраханской области - 142 тыс., в Башкирии, - более 16 тыс., в г. Кургане - 15 тыс., в г. Москве - 20 тыс., в Мурманской - 552 чел., Новосибирской - около 12 тыс., Омской - 81,6 тыс., Оренбургской - 200 тыс., Самарской - 15 тыс., Саратовской - 80 тыс., Свердловской области - 9 тыс., в Татарстане - 2 тыс., Томской - 2 тыс., Тюменской - около 20 тыс., Челябинской области - 36 тыс., в Якутии - 1,5 тыс. человек. На историческом факультете МГУ издана программа сбора этнографической информации «Казахи России: современное этнокультурное развитие», исследование проводит Ларина Е.И. По заказу Ассоциации тюркских народов (АТН) в г. Омске, под руководством Ахметовой Ш.К. была разработана программа «Национальное возрождение и развитие тюркских народов Омской области» [8].

Языковую проблему осложняет наличие трех алфавитов, феномен казахского алфавита не имеет аналогов в мировой практике. В мире нет нации, которая одновременно пользуется тремя разными алфавитами. Казахи в Казахстане и странах СНГ применяют кириллицу, в Китае - арабскую вязь, в Турции - латиницу [9]. Некоторые республики СНГ стали официально переходить на латиницу, в Послании Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050», так же поставлена задача подготовки к переходу на латиницу [10], эти процессы повлияют на языковую проблему соотечественников в странах СНГ.

На современном этапе развития для казахской диаспоры характерны два процесса: сохранение этнической идентичности или репатриация в Казахстан. Процесс сохранения этнической идентичности у казахской диаспоры характеризуется по нескольким критериям: наличие и в какой стадии развития находятся в казахских общинах: брак и семья, этнические общества, школы и язык. Проживание в урбанизированной среде является одной из характерных особенностей казахской диаспоры.

Следующей особенностью, характерной для казахских общин за рубежом, в основном, до 1991 г., являлось отсутствие объединенных организаций и устройства казахских обществ, которое может быть объяснено, их малочисленностью и нахождение в составе одной страны СССР. Ситуация изменилась после распада СССР, обособления бывших союзных республик, провозглашения суверенитета и независимости Республики Казахстан, что послужило отправной точкой в деле создания казахских обществ, которые в настоящий момент пытаются чаще встречаться, организовывать совместные культурные и спортивные мероприятия. Четче проявляется стратегия казахской диаспоры - сохранить этническую идентичность не только в странах дальнего зарубежья, но и республиках СНГ.

Вторым процессом, характерным для современной казахской диаспоры, является репатриация в Казахстан. Под понятием «репатриация» или «возвратная этническая миграция» следует понимать движение эмигрантов назад на свою этническую родину для постоянного проживания там. Процесс репатриации казахов в Казахстан многогранен и непрост, имеет свои исторические корни и современные последствия, нуждающиеся в их усиленном изучении и разрешении. Репатриация, проводимая на государственном или частном (персональном) уровне, может иметь массовый или индивидуальный характер. Проблема репатриации для Казахстана встала во весь рост, начиная с 1991 г.

Казахстану необходимо было самостоятельно решать насущные проблемы репатриации, которые состояли из трех глобальных по моральной и материальной масштабности и важности блоков: 1) организация перевоза казахских оралманов на их историческую родину, 2) обустройство и адаптация их на местах с предоставлением им жилья, места работы и учебы. 3) предоставление или восстановление прав гражданства. Так как Казахстана не имел практики в проведении подобных мероприятий, то началось изучение богатого опыта международного сообщества. Репатриация казахов из разных стран мира имеет свои особенности, проблемы и

перспективы. Если в первые годы процесс возвращения казахов на историческую родину насчитывал 73 тыс. человек в год, то теперь количество сократилось до 5 тыс. в год, т.е. из 2 тыс. казахов, проживающих за рубежом, лишь 1 возвращается в Казахстан [11]. В большей степени уменьшение числа оралманов зависело от нестабильного экономического положения Республики и из-за отсутствия надежной и хорошо проработанной законодательной базы, защищающей права оралманов особенно в первые годы суверенитета. Кроме того, в самом начале приток оралманов в Казахстан был более чем интенсивен (73 тыс. в год), то после 1995 г., данный процесс проходит более сдержано.

Одной из существенных причин, мешающих репатриированным казахам быстро адаптироваться на земле Казахстана, является плохое владение русским языком для казахов из азиатских республик СНГ, но это не столь острая проблема как для казахов из стран дальнего зарубежья, которые вообще не владеют им, а из европейских республик незнание казахского языка.

С 1995 г. наступил новый этап во взаимоотношениях Республики Казахстана и представителей казахской диаспоры и ирреденты за рубежом. Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев в своих визитах, поездках в зарубежные страны, всегда встречается с представителями казахской диаспоры. Слушает мнения, проблемы соотечественников, помогает в их решении. Для улучшения диаспоральной политики государства, проводилась «Государственная программа поддержки казахской диаспоры», утвержденная Президентом Республики Казахстан от 31.12.1996 г., «Закон о миграции» (1998 г.) и другие правительственные акты, постановления и инструкции. Были установлены государственные квоты для оралманов. Все эти проблемы казахской диаспоры решались при содействии Агентства по миграциям и демографии при Кабинете Министров Республики Казахстан.

Особое место в работе укрепления связи со всеми зарубежными казахами, непосредственными проблемами казахской диаспоры занимается Всемирная ассоциация казахов, которая помогает издавать книги, труды известных ученых, писателей - соотечественников, проживающих за границей. Особо значимым является организация и проведение по инициативе Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева с 28 сентября по 3 октября 1992 года I Всемирного конгресса казахов, в котором приняли участие 1200 человек, представители казахской диаспоры из 13 стран мира [12]. 24 октября 2002 в Южно-Казахстанской области прошел II, в г. Астане 29 сентября 2005 и 25 мая 2011 состоялись III и IV Всемирные курултай казахов. Во всех форумах принял участие президент Казахстана Н. Назарбаев. На последний курултай съехались казахи из 35 стран. В числе 660 делегатов - представители творческой, научной и педагогической интеллигенции, бизнеса, спорта, государственных и общественных организаций, средств массовой информации. С докладами выступили делегаты из России, Китая, Германии, Турции, Монголии, Узбекистана, Кыргызстана, среди которых заслуженный экономист России Н. Искаков, директор Института кардиохирургии Кыргызской Республики, академик С. Жошыбаев и другие. Всего на курултай собралось свыше 300-х делегатов из 32 стран дальнего и ближнего зарубежья.

В отличие от других трех курултаев на IV курултай казахов приглашена молодежь, лидеры молодежных организаций, студенческих объединений из разных стран. Молодежь составила 60% делегатов форума, - это учащиеся, студенты, спортсмены не толь из стран дальнего зарубежья, но и из России, Кыргызстана, Узбекистана [13].

Таким образом, Республика Казахстана, исходя из собственных интересов, не должна пассивно дожидаться самостоятельного решения проблем диаспоры в странах ближнего и дальнего зарубежья. Отсутствие должного внимания и практической помощи грозит ускорением аккультурации и ассимиляции казахского населения с другими этносами, где они проживают.

Самостоятельно, опираясь лишь на собственные возможности, решить свои проблемы диаспора не сможет.

В настоящее время, когда этнический фактор в странах СНГ приобретает все большее значение в отношениях между государствами, проблемы диаспоры требуют особого внимания. Сотрудничество с диаспорами в будущем могут оказать положительное влияние на политику, идеологию, укрепление межнациональных отношений как стран участниц ШОС, Таможенного Союза и др., так и республик СНГ готовящихся присоединиться к таким международным объединениям. Правительство Республики Казахстан должно оказывать соотечественникам помощь в сохранении родного языка, культуры, национальных традиций, без чего они ассимилируются с народом республики СНГ, где они проживают.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. - Алматы: Ғылым, 1997. – 261 с.
- 2 Сейдин Н.Б. Казахи за рубежом как объект национальной политики. - Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2006. — 172 с.
- 3 Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Всемирная ассоциация казахов, 2006. – 343 с.
- 4 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. - Алматы: Ғылым, 1997. – 261 с.
- 5 Тукумов Е. Казахи Узбекистана. // Центральная Азия и Кавказ. - №6. 2000. - С.214-215.
- 6 Найманбаев К. / Казахстанская правда, 12 декабря 1998 г.
- 7 Тукумов Е. Казахи Узбекистана. // Центральная Азия и Кавказ. - №6. 2000. - С.214-215.
- 8 // Вестник Омского университета. Специальный выпуск 3. – Омск, 1996. – С. 12.
- 9 Екінші Құрылтай Түркістанда өтеді. //SAZAS ЕЛІ. - №6. – сәуір, 2001.
- 10 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050». / Казахстанская правда, 15 декабря 2012 г.
- 11 Кусаинова А. Дороги унесенных ветром. / Караван, 30 ноября, 2000 г.
- 12 Уалтаева А.С. Историческое значение Первого курултая казахов / Вестник ЦГА г. Алматы, 2012. - №2. С. 78-87.
- 13 // ИА «Интерфакс-Казахстан» от 23 Мая 2011 г.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ТРЕТИЙ ВСЕМИРНЫЙ КУРУЛТАЙ КАЗАХОВ

Уалтаева А.С.

Старший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, кандидат исторических наук

Аннотация. В статье рассматриваются изменения, произошедшие со времени проведения Первого курултая казахов в исторической ретроспективе.

Социально-экономические преобразования и реформы начали формировать собственно казахстанскую идентичность во всех сферах жизни общества. Это способствовало укреплению страны на международном уровне и где бы не проживали казахи, в любой точке земного шара, они искренне радуются и гордятся своей исторической Родиной.

Все это способствовало необходимости проведения уже ставшей традицией Третьего курултая казахов.

Ключевые слова: диаспора, Казахстан, казахи, Всемирная Ассоциация казахов.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҮШІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ҚҰРЫЛТАЙЫ

Уалтаева А.С.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология Институтының аға ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Мақалада тарихи ретроспективадағы қазақтардың Алғашқы құрылтайынан бері орын алған өзгерістер талқыланады.

Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен реформалар қоғамның барлық салаларында қазақтың өзіне тән бірегейлікті қалыптастыра бастады. Бұл халықаралық деңгейде елдің нығаюына үлес қосуды бірге, жер шарының кез келген нүктесінде өмір сүретін қазақтарды шатыққа бөлеп, өздерінің тарихи Отанын мақтан тұтуға септігін тигізді.

Мұның барлығы дәстүрге айналған қазақтардың үшінші құрылтайын өткізуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: диаспора, Қазақстан, қазақтар, Дүниежүзілік қазақтар қауымдастығы.

THE THIRD WORLD KURULTAI OF KAZAKHS

Ualtayeva A.S.

Senior Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Candidate of Historical Sciences,

Abstract. The article discusses the changes that have taken place since the first Kurultai of Kazakhs in historical retrospective.

Socio-economic changes and reforms have started to build, in fact, Kazakhs identity in all the spheres of society. This has contributed to the strengthening of the country at the international level and wherever the Kazakhs live, in any part of the world, they are genuinely happy and proud of their historical homeland.

All this contributed to the need for the Third Kurultai of Kazakhs, which has already become a tradition.
Keywords: diaspora, Kazakhstan, Kazakhs, World Association of Kazakhs.

2005 год для нашей страны был особенным. 18 февраля того года Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев обратился с Посланием народу Казахстана «Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации», в котором поставил конкретные задачи перед страной политического, социально-экономического и культурного характера [1]. За 14 лет независимости и суверенитета, государство и народ Казахстана сделал огромную работу по сохранению и укреплению своих достижений.

Произошли глобальные изменения внутри страны, принята новая Конституция 1995 года, сформирован процесс разработки и принятия собственных законов и правовых реформ.

Кроме того, созданы условия для подлинного возрождения родного языка. В республике увеличилось количество школ с казахским языком обучения, растет число молодежи обучающихся на родном языке. Увеличивается число учебников, книг, газет, журналов, телевизионных и радиопрограмм, выходящих на родном языке. На государственный язык переводится делопроизводство и документооборот.

За годы независимости в республике построено свыше 2 000 мечетей, открыто множество медресе, учрежден университет исламской культуры «Нур-Мубарак», где идет подготовка священнослужителей с высшим образованием.

Неуклонно поддерживается и развивается в стране межнациональное согласие и веротерпимость, 23–24 сентября 2003 года проведен не имеющий аналогов нигде I-й Съезд мировых религий, собравший лидеров самых разных конфессиональных общин планеты из 17 делегаций.

Страна твердо идет курсом возрождения национальной культуры в рамках государственной программы «Культурное наследие», принятой в 2004 году. Первый ее аспект направлен на развитие и укрепление национального самосознания казахстанцев через богатство культурного наследия народа. Второй - открытие миру богатства национальной духовной сокровищницы. Третий аспект программы – создание системы изучения национального культурного наследия: истории, философии, этнографии, языка, литературы, живописи, музыки и т.д. [2].

Не случайно, именно в 2005 году планировалось провести третий Всемирный Курултай казахов. Всемирной Ассоциацией казахов и общественностью проделана огромная работа по возвращению соотечественников на Родину. Только за этот год в республику из государств дальнего и ближнего зарубежья переселились 28,2 тыс. семей (115,1 тыс. человек) этнических казахов.

1 августа 2005 года было принято Постановление Правительства Республики Казахстан № 797 «О проведении III Всемирного курултая казахов с 28 по 30 сентября 2005 года в городе Астане» [3]. Министерству иностранных дел поручено оформить в установленном порядке необходимые въездные-выездные документы делегатам Курултая без взимания консульских сборов, Министерству здравоохранения Республики Казахстан оказать содействие в обеспечении участников Курултая медицинским обслуживанием, Министерству внутренних дел Республики Казахстан обеспечить охрану общественного порядка, безопасность участников Курултая в местах их проживания и во время проведения данного мероприятия. Была создана республиканская комиссия по подготовке и проведению III Всемирного курултая казахов.

Все эти вопросы проведения Курултая рассматривались на специальном заседании рабочей группы, под председательством вице-министра культуры, информации и спорта РК Аманшаева Е. Во встрече приняли участие заместитель председателя Всемирной ассоциации казахов

Мамашев Т., руководитель комитета по миграции и демографии Министерства труда и социальной защиты населения РК Абдиев Ж., председатель комитета по языкам Министерства культуры, информации и спорта РК Омаров Б., представители других министерств и ведомств, акимата города Астаны.

29 сентября 2005 года в новой столице нашего государства Астане Президент Республики Казахстана Н.А. Назарбаев открыл работу III Всемирного Курултая казахов. На Курултай прибыло свыше 300 делегатов из 32 стран, в том числе дальнего зарубежья Китая, Австрии, Норвегии, Чехии, Италии, Сингапура, Египта, и ближнего - России, Узбекистана, Кыргызстана, а также более 200 представителей со всех областей Казахстана, городов Алматы и Астаны.

В своем выступлении Президент страны и Председатель Всемирной Ассоциации казахов Н.А. Назарбаев сказал: «Мы обладаем неиссякаемым духовным богатством. Самая главная его ценность – любовь к Родине, казахстанский патриотизм. А самое главное измерение – согласие, мир, стабильность. И в этом смысле Казахстан также счастлив в своем богатстве: населяющие казахскую землю свыше 120 наций и народностей, представители 46 конфессий и деноминаций всецело поддерживают проводимый в стране курс на политическую стабильность и межэтническое согласие. Среди стран Содружества Независимых Государств Казахстан – единственное государство, которое системно занимается репатриацией рассеянных по миру зарубежных соотечественников и выделяет для этого солидные бюджетные средства».

Еще раз отмечено, что в настоящее время зарубежные казахи проживают в более 40 странах мира, причем подавляющее их большинство – в соседних и сопредельных с Казахстаном государствах. По последним сведениям, в Узбекистане проживает полтора миллиона казахов, в Китае – 1 миллион 500 тысяч, в России – около миллиона, в Туркменистане – 100 тысяч, в Монголии – 80 тысяч, в Кыргызстане – 45 тысяч казахов. Из других стран казахи наиболее многочисленны и проживают компактно в Турции, Иране и Афганистане. В странах Европы казахи представлены горстками, а в странах Северной и Южной Америки их насчитываются единицы.

Поэтому вполне понятно, что Республика Казахстан продолжает реализацию комплексной программы репатриации зарубежных соотечественников. За годы независимости в страну переселилась 110 тысяч 591 семья репатриантов-оралманов. За счет этого численность казахов в Казахстане увеличилась на полмиллиона человек.

Но и здесь есть моменты, которые нужно решать. По возвращении на историческую родину нужно правильно настраиваться на вопрос не о том «Что мой Казахстан даст мне?», а о том, «Что я мог бы дать моему Казахстану?». Государство всячески помогает репатриантам, но и в тоже время ждет полной отдачи для страны.

Глава государства подчеркнул также, что впервые Всемирный Курултай казахов проходит в новой столице Казахстана Астане, уже ставшей символом всестороннего бурного и прогрессивного роста страны [4].

Перед участниками форума поставлены важные вопросы, это возможность размещения инвестиций на исторической родине, создание условий для обучения представителей казахской диаспоры, проживающей за рубежом, в вузах Казахстана.

На заседании с докладами выступили делегаты из России, Китая, Германии, Турции, Монголии, Узбекистана, Кыргызстана, среди которых заслуженный экономист России, Член Общественного совета при УМВД России по Астраханской области, Глава Фонда развития казахской культуры, почетный председатель НКО казахской культуры «Жолдастык», Н. Исаков [5], доктор исторических наук, преподаватель Стамбульского университета Абдухап Кара, который обратился к соотечественникам «Қазақ халқында бүгінгі таңда бұдан үлкен қуаныш, бұдан үлкен той, бұдан үлкен мейрам жоқ. Өйткені қазақ халқы үшін тәуелсіздік пен еркіндік

жаннан қымбат құндылықтар! Түркияда тұратын қазақтардың ұзақ-салқар көш тарихына назар ауларғанда бұл көштің қазақтың еркіндік жолындағы теңдессіз ерлігі екенін көреміз [6]. Директор Института кардиохирургии Кыргызской Республики, академик Сейтхан Жошыбаев сказал, что любой человек рожденный на земле обязательно найдет родину своих предков [7].

Одним из делегатов был председатель казахского общества Германии, председатель Федерации казахских культурных центров Западной Европы Абдрахман Шетин поднимал вопросы обучения казахскому языку через официальный казахоязычный сайт на латинице для казахов в возрасте до 30 лет, проживающих в ФРГ, не знающих свой родной язык и не имеющих возможность изучать его [8].

В рамках Курултая по проекту «Площадка для диалога», проведены встречи в министерствах культуры, информации и спорта, образования и науки, индустрии и торговли, труда и социальной защиты населения, прошел первый фестиваль искусства и спорта зарубежной казахской молодежи.

Открыт комплекс «Этноаул» и аллея «Атамекен», где проведены поэтические конкурсы, концерты с участием мастеров искусств республики, выставки произведений мастеров прикладного искусства и др. Для делегатов и гостей Курултая организована поездка на специальном транспорте по маршруту Астана-Боровое-Астана.

Деловой характер встреч в рамках работы третьего Курултая обозначено на четырех секциях. Организатором секции «Казахская диаспора и культура» было Министерство культуры, информации и спорта Республики Казахстан. Здесь рассмотрены итоги деятельности ведомства за прошедшие годы, а также проблемы, имеющиеся в сфере культуры, и пути их решения.

Во второй секции представители Министерства образования и науки рассмотрели вопросы получения нашими зарубежными соотечественниками образования в Казахстане, изучены положение школ с казахским языком обучения в некоторых иностранных государствах и возможности обеспечения этих учебных заведений учителями отдельных предметов.

Вопросы миграции рассмотрены в третьей секции. В этой области накопилось немало проблем с полным решением вопросов получения казахстанского гражданства оралманами, определением их статуса, предоставлением пособий репатриантам, обеспечения их жильем и земельными участками, трудоустройства.

Министерство индустрии и торговли организовало работу четвертой секции, впервые открываемой на Курултае. Изучены мнения и предложения этнических казахов, проживающих за рубежом и желающих открыть в Казахстане свой бизнес, чтобы внести вклад в развитие малого и среднего предпринимательства, обсуждены вопросы оказания помощи этим лицам в ведении бизнеса на исторической родине.

Таким образом, место и роль третьего Всемирного Курултая особенное, как и все прошедшие Курултаи казахов имел важное историческое значение для всех этнических казахов как в нашей республике, так и тех кто проживает диаспорально во всех странах мира. Вопросы и важные задачи, поставленные перед форумом выполнены, а те которые имеют среднесрочные перспективы будут решаться. Огромный вклад в этом направлении вносит Всемирная Ассоциация казахов, которая консолидирует все силы и действия казахов мира.

Глава Государства на третьем Курултае сказал: «Дорогу осилит идущий», - говорили издревле, а самая главная дорога в жизни человека – дорога к Отчизне, к дому, к родному очагу – пролегла для наших соотечественников через их горячие, любящие, истосковавшиеся сердца... Та самая дорога вот уже почти 14 лет все чаще приводит вас на отчужденную землю. Многие из вас, прибывая сюда по зову сердца, остаются здесь уже навсегда. И если, правда, что Отчизна жарче огня, то вместе с этой землей вы мужественно переносите и жар, и холод, и радости и беды нашего непростого, полного испытаний времени. И где бы вы ни были, ваши Отчизною горящие сердца

зовут вас к тому, чтобы имя вашей Отчизны при каждом упоминании непременно связывалось с идеалами Чести, Достоинства, Благородства. Примите же за эту вашу верность тысячу и одну мою благодарность [9].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана «Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации от 18 февраля 2005 года //Казахстанская правда. – 2005. - 19 февраля.

2 Указ Президента Республики Казахстан от 13 января 2004 года № 1277 «Государственная программа «Культурное наследие» на 2004-2006 годы //Казахстанская правда. – 2004. – 14 января.

3 Постановление Правительства Республики Казахстан № 797 «О проведении III Всемирного курултая казахов с 28 по 30 сентября 2005 года в городе Астане» http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30018954

4 Кононович Е., Кадыров Б., Жолдасбекова М. Н.Назарбаев на III Всемирном Курултае казахов в Астане переизбран главой всемирной ассоциации казахов // Казахстанская правда. – 2005. – 30 сентября.

5 Неизвестное казахское зарубежье <http://astra-novosti.ru/novyie-litsa-v-kandidaty-v-proekt-imena-z/>

6 Түркияда тұратын қазақтардың ұзақ-салқар көш тарихына назар ауларғанда бұл көштің қазақтың еркіндік жолындағы теңдессіз ерлігі екенін көреміз. <http://old.ult.kz/history/819-t-rkiya-kazaktaryny-erkindik-zholyn-da-y-ly-koshi.html>

7 Шетелдегі қазақ зиялылары // Шалқар <http://shalqar.kz/gazet/sheteldegi-qazaq-ziyyalylyary-6/>

8 ШахановаН. Этнические казахи, проживающие в странах Европы, обеспокоены полным отсутствием возможностей для изучения казахского языка http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30024948

9 Сайт Президента РК. URL: <http://www.akorda.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ПЕРВЫЙ ВСЕМИРНЫЙ КУРУЛТАЙ КАЗАХОВ: ИСТОРИЯ И ПРОДОЛЖЕНИЕ

Уалтаева А.С.

Старший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
кандидат исторических наук

Аннотация. В статье рассмотрена история организации и проведения первого Всемирного Курултая казахов. Первые фактологические материалы о форуме собраны Всемирной Ассоциацией казахов, которая поддерживает связи с зарубежными соотечественниками по вопросам культурно-духовного развития, образования и бизнеса и решает широкий круг исторических и общественных вопросов.

Ключевые слова: диаспора, Казахстан, казахи, Всемирная Ассоциация казахов.

ҚАЗАҚСТАРДЫҢ БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ҚҰРЫЛТАЙЫ: ТАРИХЫ МЕН ЖАЛҒАСУЫ

Уалтаева А.С.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология Институтының аға ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Мақалада қазақтардың бірінші дүниежүзілік құрылтайының ұйымдастырылу тарихы мен өткізілу барысы қарастырылған. Форум туралы білім, бизнес және мәдени-рухани даму мәселелері бойынша шетелдік отандастарымызбен байланысты қолдайтын және тарихи, әлеуметтік мәселелерді кең ауқымда шешетін алғашқы фактологиялық материалдарды Дүниежүзілік қазақтарының Қауымдастығы жинақтады.

Түйін сөздер: диаспора, Қазақстан, қазақтар, Дүниежүзі қазақтарының Қауымдастығы.

THE FIRST WORLD KURULTAI OF KAZAKHS: HISTORY AND CONTINUATION

Ualtayeva A.S.

Senior Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Candidate of Historical Sciences

Abstract. The article describes the history of the organization and holding of the first World Kurultai of Kazakhs. The first factological materials about the forum collected by the World Association of Kazakhs, which maintains contacts with compatriots abroad on cultural and spiritual development, education and business, and solves a wide range of historical and social issues.

Keywords: Diaspora, Kazakhstan, Kazakhs, World Association of Kazakhs

В конце сентября 1992 года в Алматы состоялся первый Всемирный Курултай казахов, что стало возможным только благодаря обретению независимости нашей страны. Тогда Республика Казахстан только зарождалась на территориальной, организационной и материальной базе

упраздненной с распадом Советского Союза. Перед молодым государством стояла задача начать создание и подготовку к реализации собственной модели экономических преобразований и перехода к рынку, исходя из наличия богатейших запасов природных ресурсов, необходимости формирования альтернативных форм собственности регионов и субъектов хозяйственной деятельности, конверсии оборонного комплекса и более рационального использования научно-технического и производственного потенциала. Руководство республики взяло курс на строительство не только новых форм экономики, но и демократизации полиэтнического казахстанского общества [1].

Подводя итоги 1991 года, Президент Н.А. Назарбаев в своем новогоднем обращении отметил, что казахстанцы «прожили трудный, насыщенный драматическими событиями год. Раньше подобных коллизий с избытком хватало бы на десятилетия, ныне же за 12 месяцев на долю народа выпало столько испытаний, что нелегко привести к одному знаменателю, оценить одним словом, а тем более выдать прогноз на будущее». Но в то же время, в руках был «белый лист» и можно было создавать новое государство, без «указок» сверху. Были созданы все условия для самостоятельного ведения дел, раскрытия мощного потенциала республики, освоения рыночных механизмов. «Верю, что казахстанцы смело возьмут в свои руки дела на заводах и фабриках, на селе, в торговле – повсюду, где десятилетиями накапливались неразрешимые проблемы» – так обратился Президент с напутствием к народу и охарактеризовал то время.

Второй год становления республики с одной стороны, был более экономически сложным для страны, с другой – полон важных политических решений и международных признаний.

Но, не смотря на все трудности, именно в 1992 год был первым опытом среднесрочного планирования, тогда разработана Стратегия становления и развития Республики Казахстан как суверенного государства. Н.А. Назарбаев в своей книге «Казахстанский путь» так охарактеризовал этот документ: «Это была первая попытка осмыслить путь развития в неразберихе тех лет, и ее уверенно можно назвать первым трехлетним общегосударственным планом». «Сейчас, оглядываясь назад, можно определенно сказать, что этот план выполнил свое предназначение, являясь в большей мере стратегией выживания. Именно она определила, кто мы и кем мы станем в ближайшем и отдаленном будущем», – сделал вывод Президент [2].

Значительные события происходили в общественно-политической жизни государства, заложившие основу дальнейшего прорыва в самосознании и казахстанской самоидентичности национального сознания. Начала реализовываться языковая политика, приняты Законы «Об образовании», «О науке и научно-технической политике».

По инициативе Президента страны началась подготовка к проведению впервые в СНГ мероприятий такого уровня - первого Всемирного Курултая казахов.

История организации и проведения первого Всемирного Курултая казахов мало изучена, отсутствуют фундаментальные труды по этой теме.

Первые фактологические материалы о форуме собраны Всемирной Ассоциацией казахов, которая поддерживает связи с зарубежными соотечественниками по вопросам культурно-духовного развития, образования и бизнеса и решает широкий круг исторических и общественных вопросов. Итоги важной работы опубликованы в средствах массовой информации, это интервью до 2003 года первого заместителя председателя президиума ВАК Найманбаева К., а с 2004 года Мамашева Т.

Для изучения полной картины проведения первого Курултая казахов важны воспоминания организаторов - участников этого форума: Абдрахманова С., Аскарова А., Балгабаева С., Кадырханулы У. и др. О многогранной деятельности Всемирной ассоциацией казахов, основных этапах ее истории и проведения Курултаев можно найти в материалах журнала «Алтын Бесік», альманаха «Туған тіл» издаваемых центром «Атажұрт» и др.

Кроме того, проблемы и задачи, поставленные в работе первого Курултая казахов, затронуты в исследованиях по диаспорологии Г.М. Мендикуловой «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие», «Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы» и др. [3].

Так же, опубликованы материалы социологического исследования «Казахская диаспора в России: состояние и будущее родного языка», проведенного по заданию Комитета по языкам Министерства культуры Республики Казахстан, итоги научной конференции «Шетелдегі қазақ диаспорасы және Ана тілді сақтау мәселелері». В рамках реализации программы «Нұрлы көш» по заказу Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан проведено исследование на тему «Изучение проблем этнических казахов за рубежом» и опубликованы его результаты.

Значение первого Курултая казахов обсуждались в материалах проведенной Всемирной ассоциацией казахов международной теоретической конференции «Национальная идея – фактор объединения соотечественников во благо независимого Казахстана», состоявшейся 14 сентября 2011 года и 12 октября 2012 года международной научно-практической конференции «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути решения» [4], в работе которых приняли участие ученые Кошанов А., Нысанбаев А., Аргынбаев А., Мажитов С., Кинаят З., Асылбек М., Балтабаева К., Кабульдинов З., Кобландин К., Кудайбергенова А. и др.

Информацию о первом Всемирном Курултае можно найти в Интернете, на сайте «Тарих» - История Казахстана, существуют форумы казахов, проживающих в России, Турции, Кыргызстане и т.д., где можно встретить воспоминания делегатов-очевидцев событий [5].

И, тем не менее, вопросы истории проведения, исследование задач и результатов работы первого Всемирного Курултая казахов требуют изучения не только учеными и представителями общественности нашей республики, но и широко за рубежом.

В конце 1980-х годов впервые стали звучать предложения членов Союза писателей Казахстана встретиться или собрать казахов, разбросанных по всему миру. До этого периода, вопрос об эмигрантах периодически поднимался в средствах массовой информации, литературе, воспоминаниях писателей и журналистов. Но политическая номенклатура и тоталитарная система не позволяли открыто говорить на государственном уровне на тему эмигрантов, какой бы они национальности не были, исключения составляли допуск в страну возвращенцев-казахов из Китая, в силу экономической заинтересованности и необходимости в 1930-х и 1950-х годах.

Сам пункт в анкете гражданина СССР о наличии родственников за рубежом у многих людей вызывал страх, оставшийся в памяти на генной основе после кровавых репрессий имевших место в нашей истории советского периода.

Ко времени визита Н.А. Назарбаева в Турцию в сентябре 1991 года, обстановка в СССР изменилась, политический кризис предшествовал развалу всей существовавшей системы. Казахи зарубежья знали о приезде казахстанского лидера в Стамбул из средств массовой информации и газеты «Шалқар», выходившей в республике с середины 1970-х гг., распространявшейся среди казахов в 28 странах мира [6].

Вместе с Нурсултаном Абишевичем в составе делегации были 16 казахстанских писателей и около 40 бизнесменов. Эмигранты-казахи, проживавшие в Турции и те, которые приехали из других стран специально, обратились к Назарбаеву Н.А. с просьбой принять их на исторической Родине. Нурсултан Абишевич пообещал помочь желающим приехать в Казахстан, но видя огромное желание соотечественников побывать на земле предков, у него родилась мысль созвать первый Курултай казахов в Алматы, который приобрел масштабы Всемирного.

Ответственность за подготовку этого мероприятия была возложена на Союз писателей Казахстана и на его руководителя Найманбаева К., который был членом той казахстанской делегации [7].

После приезда из Турции, началась подготовка по созыву Курултая. Работа такого рода проводилась впервые, что рождало много вопросов и проблем.

18 ноября 1991 года вышло Постановление Кабинета Министров Казахской ССР № 711 «О порядке и условиях переселения в Казахскую ССР лиц коренной национальности, изъявивших желание работать в сельской местности, из других республик и зарубежных стран», положившее начало регулирования иммиграции казахов в республику на законодательной основе.

20 августа 1992 года все вопросы по организации и проведению первого Курултая казахов передано руководству Алматинской области.

Начальным шагом на пути создания форума в духе казахских исторических обычаев и традиций было принятие Кабинетом Министров Республики Казахстан 27 августа 1992 г. Постановления № 709 «О подготовке и проведении Всемирного конгресса казахов», в котором было решено одобрить инициативу Союза писателей Казахстана и республиканских обществ «Казахстан», «Қазақ тілі» о проведении с 28 сентября по 3 октября 1992 года Всемирного Курултая казахов. На основании этого Постановления был образован Оргкомитет.

Главам Алма-Атинской, Джезказганской, Южно-Казахстанской областных, Алма-Атинской городской администрации поручалось обеспечить подготовку и проведение мероприятий Всемирного Курултая казахов на высоком организационно-творческом уровне. Управлению Делами и отделами Аппарата Президента и Кабинета Министров Республики Казахстан поручалось оказать всемерное содействие и помощь оргкомитету в подготовке и проведении данного форума. Главы областных администраций должны были отправить делегации на Курултай [8].

Министерство культуры Республики Казахстан приняло меры по реализации культурной программы, Министерство печати и массовой информации Республики Казахстан должно было по заявкам оргкомитета Курултая обеспечить изготовление продукции и освещение в средствах массовой информации хода подготовки и проведения. Министерству торговли Республики Казахстан поручалось организовать питание гостей и участников Курултая в местах проживания и проведения мероприятий [9].

Согласно плана подготовки и проведения Всемирного Курултая казахов предусматривалось оповещение и приглашение гостей, изготовление афиш, размещение в гостиницах «Алма-Ата», «Казахстан», «Достық», «Алтын Дән».

Оргкомитет по подготовке Курултая возглавил заместитель Премьер-министра Республики Казахстан Джолдасбеков М., в состав которого вошли народный депутат Республики Казахстан Найманбаев К., заведующий Отделом внутренней политики Аппарата Президента РК Сарсенбаев А. Членами оргкомитета были: Абдиков Т., Абдрахманов С., Алибеков С., Амерханова Ж., Ахметалимов А., Бисенов С., Денисов Г., Девятко В., Джомартов А., Едильбаев И., Есимов А., Жаныбеков Ш., Желтиков О., Исингарин Н., Кайдаров А., Кекилбаев А., Козыбаев М., Муртазаев Ш., Мухамеджанов К., Нуркадилов З., Рахмадиев Е., Романов И., Рымжанов О., Сарсенов У., Сегедин В., Сулейменов Т., Султанов К., Тлемисов Н., Томашец А., Турапов К., Уркумбаев М., Ульянов И., Шаханов М., Шаймерденов Е., Юрченко Г. и другие представители казахстанской общественности. Администрация города Алматы делегировала 17 своих представителей [10].

Первыми на Курултай прилетели казахи на рейсе из Германии города Ганновер. Члены оргкомитета были готовы к встрече соотечественников. Когда самолет сел и подали трап, на весь Алматинский аэропорт зазвучала мелодия «Елім-ай», у всех встречающих перехватывало горло

от вида выходивших из лайнера гостей, которые не пытались сдерживать слезы и чувства. Пожилые же соотечественники падали на колени и целовали землю, не веря что они наконец-то ступили на Родину и выполнили наказ своих отцов обязательно побывать на родной земле, сделать то, что не удалось им самим [10].

Всего в первом Всемирном Курултае казахов приняли участие 1 200 человек [11], в том числе делегаты из 13 стран мира: Турции, Ирана, Монголии, США, Китая, Австралии, Германии, Англии, Америки и др.

Торжественное открытие первого Всемирного Курултая казахов состоялось в Алматинском Дворце Республики. Была учреждена Всемирная Ассоциация казахов. Председателем избран Президент страны Нурсултан Абишевич Назарбаев, который в своем обращении к зарубежным казахам призвал вернуться их на историческую Родину [12]. Первым заместителем стал видный общественный деятель Казахстана, писатель Калдарбек Найманбаев.

В рамках Курултая прошли научно-практические конференции с участием ученых Казахстана и зарубежья - Кайдарова А., Сартаева С., Исмаилова З. Активное участие в мероприятиях приняли директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Козыбаев М., научные сотрудники Асылбеков М.Х., Алдажуманов К.С. и др.

Результатом первого дня проведения Курултая, было принятие ряда важных документов касающихся социальной защиты лиц коренной национальности в случае их возвращения в Казахстан. Теперь дорога домой была открыта для всех казахов.

Позже, выступая на торжественном заседании третьего Всемирного Курултая казахов, который проходил 29 сентября 2005 г. в Астане, Глава государства обратился с проникновенными словами к участникам – казахам, проживающим за границей. «Многие из вас, прибывая сюда по зову сердца, остаются здесь уже навсегда. И если, правда, что Отчизна жарче огня, то вместе с этой землей вы мужественно переносите и жар, и холод, и радости, и беды нашего непростого, полного испытаний времени. И где бы вы ни были, ваши Отчизною горящие сердца зовут вас к тому, чтобы имя вашей Отчизны при каждом упоминании непременно связывалось с идеалами Чести, Достоинства, Благородства».

Хотелось бы еще отметить замечательный факт – это гостеприимство наших людей. Оставаясь независимым государством, республика открыта для всех национальностей. Это добродушие в крови народа. Вспомните тяжелые годы сталинщины, когда тысячи представителей «неудобных» народов были сосланы в Казахстан. А сейчас их потомки называют Казахстан второй родиной. Вот и идея создания Ассамблеи народа Казахстана, была впервые высказана Президентом страны Нурсултаном Назарбаевым именно в 1992 году, на Первом форуме народов Казахстана, посвященном первой годовщине Независимости. Данная инициатива положила начало новому этапу межкультурного диалога, явилась несомненным новаторством в мировой практике, которая на самом высоком уровне позволила решать вопросы развития межэтнических отношений [13].

В рамках первого Всемирного Курултая казахов проведены культурные мероприятия в театре оперы и балета имени Абая, знакомство с работой АО «Казахстанский центр делового сотрудничества». Делегаты и гости форума заложили символический камень на месте будущего Всемирного казахского центра. В парке культуры и отдыха была организована концертно-развлекательная программа, а на Мемориале Славы прошло чествование и присвоение звания «Почетный гражданин города Алматы».

Музыкальная программа была очень насыщенной, концерт мастеров искусств прошел во Дворце школьников, состоялся айтыс и музыкальный вечер «Алматы эндері» во Дворце республики. [14].

2 октября поезд с участниками Курултая прибыли в Туркестан, где посетили мавзолей Ахмеда Яссауи и были в Жума-намазе. 3 октября делегаты прибыли на станцию Отрар, затем поехали в поселок Дегерес, где прошла культурная программа «Укілі домбра» [15].

Историческое значение этого форума огромно не только для нашей страны, оно повлияло на консолидацию казахской диаспоры во всех странах мира, где они проживают. Именно следствием этого Курултая, явилось образование Ассамблеи народа Казахстана, культурных национальных центров казахской диаспоры, создание Всемирной Ассоциации казахов в республике, а позже проведение форумов мировых и традиционных религий и т.д.

Казахи живущие в своем Отечестве и зарубежные братья и сестра в первые годы независимости республики начинают углубленно вникать в свою историю, обретая чувство национального самосознания и идентичности.

Для делегата первого Курултая казахов Касенова К.З. это событие подтолкнуло его к возвращению на историческую Родину. Вот что он говорит: «Первый Курултай – это состояние эйфории, радостной встречи, со слезами на глазах, с объятиями, братьями по крови... Мы не спали все дни, общались и не могли наговориться... Ведь десятилетия нас разделяли политические системы, сухопутные и водные границы, горы, пустыни, реки, даже континенты, но мы не потерялись и не растворились в чужой среде, а главное, мы еще, как возрождающая нация, свое веское слово в истории не сказали» [16].

Первый Всемирный Курултай ставил общественно значимые государственные цели, одной из которых была необходимость разработки и решения задачи обеспечения переселения зарубежных казахов на историческую родину. В результате принятых решений и на основании Закона «Об иммиграции» № 1437 от 26 июня 1992 года, уже в начале 1993 года утверждается размер квоты иммиграции, распределение по областям и городам.

За период с 1991 по 2000 год в республику прибыло - 42 387 казахских семей или 183 652 человек. Из них около 60% прибыло из ближнего зарубежья стран СНГ: Узбекистана - 62 737 человек, Туркменистана - 22 055 человек, Таджикистана - 10 476 человек, России – 8 490 человек и др.

В числе стран дальнего зарубежья репатрианты прибыли больше всего из Монголии, свыше 35% от общего числа казахских семей, прибывших в республику – 65 202 человека, а так же Ирана 8% – 5 030 человек, Турции 2% – 3 780 человек, Китая 1,2% – 2 214 человек, Афганистана 1% – 1 719 человек, менее 1% из Пакистана – 1 102 человека, Саудовской Аравии - 81 человек и др.

Из 42 387 семей, иммигрировавших в 1991-2000 годах, менее половины – 20 289 семей прибыли в соответствии с квотой 1993-2000 годов. Всего по квоте иммиграции и трудовому соглашению с Монголией, по которому в 1991-1993 годах прибыла основная часть репатриантов из этой страны, в Казахстан за период 1991-2000 годов репатрировалось 33 887 семей (на 1 апреля 2001 г.) [17].

В целях регулирования прибытия в страну переселенцев, их равномерного расселения ежегодно утверждалась квота иммиграции. В 1993 году она составила 10 тыс. семей, 1994 году – 7 тыс., 1995 году – 5 тыс., 1996 году – 4 тыс., 1997 году – 2,18 тыс., 1998 году – 3 тыс., в 1999 – 2000 годах – по 500 семей в год. 2005-2008 гг. – 15 тыс., 2009-2011 гг. – 20 тыс. семей на каждый календарный год. За период с 1991 по 2000 годы проявилась тенденция вторичного перемещения переселенцев и иммигрантов на территории Республики Казахстан [18,19].

На момент разработки в 1998 г. Концепции репатриации этнических казахов на историческую родину, за пределами Республики Казахстан проживали около 4,1 млн. этнических казахов. На территории Республики Казахстан численность казахов составляла 8,13 млн. человек, при общей численности казахов в мире более 12,2 млн. человек. Наиболее крупные казахские диаспоры были в Узбекистане - до 1,5 млн. человек, Российской Федерации - 740 тыс.,

Туркменистане 70 тыс. и др. В странах дальнего зарубежья наибольшее число этнических казахов проживало в Китайской Народной Республике - порядка 1,5 млн., Монголии - 100 тыс., Афганистане - 30 тыс. и Турции - 25 тыс. человек [20]. В книге «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие» которая вышла в свет в промежутке между первым и вторым Курултаем (1992-й и 2002-й гг.), автор Г.М. Мендикулова разграничивает понятия диаспора и ирредента, утверждает следующее: «За пределами территории Казахстана около 4 млн. 500 тыс. казахов проживают в 14 государствах бывшего СССР и 25 странах мира, из которых лишь около 800 тыс. представляют собой диаспору, остальные 3 млн. 700 тыс. являются казахской ирредентой, т. е. проживают на сопредельных с Казахстаном землях, оторванных от него и присоединенных к России, Китаю, Узбекистану в разные исторические периоды вследствие аферистических игр и амбиций политической элиты тех времен. К ирреденте относятся казахи, проживающие в Астраханской, Оренбургской, Курганской, Омской, Горноалтайской автономной областях России, районах Алтая, Тарбагатая, Или, Кульджи, Еренкабырги, Бар-коль-Кумула - Синьцзян-Уйгурского Автономного района Китая, Баян-Ульгинском аймаке Монгольской Народной Республики, районах Сырдарьи, Чирчика, Кызылкумов и Мырзашол в Узбекистане».

Рассматривая казахскую диаспору, можно констатировать: ее представители являются составной частью всего казахского народа, имеют единую прародину. Казахстан исповедуют мусульманскую религию, относятся к тюркоязычным народам, но вследствие внутри и внешнеполитических событий в прошлом, в настоящий момент проживают за его пределами, чаще всего, в странах Азии, Западной Европы и Америки. Характерной чертой казахской диаспоры является успешное функционирование в странах с полиэтнической, мультикультурной и мультирелигиозной структурой, благодаря превосходной способности к адаптации, генетически заложенной кочевым образом жизни и повлиявшим на их социально-психологические, физиологические и мировоззренческие способности [21].

Профессор Государственного университета Академии искусств им. Мимар Синана (г. Стамбул, Турция) д.и.н. Абдукап Кара считает: «Особенностью, характерной для казахских общин за рубежом, в основном до 1991 г., являлось отсутствие объединенных организаций и устройства казахских обществ, которое может быть объяснено, во-первых, их малочисленностью, что приводило, во вторых, к вступлению казахов в объединения и этнические организации турецких ассоциаций. Ситуация изменилась после провозглашения суверенитета и независимости Республики Казахстан, что послужило отправной точкой в деле создания казахских обществ в разных странах мира, которые в настоящий момент пытаются чаще встречаться, организовывать совместные культурные и спортивные мероприятия, в чем проявляется стратегия казахской диаспоры - сохранить этническую идентичность. Казахская диаспора формируется из трех стран выхода или бывшего проживания: Казахстана, Турции и Китая, а затем далее распространяется по всему миру. Для казахов, проживающих в разных странах мира, более характерен трилингвизм: казахский, язык страны выхода и язык страны пребывания. Употребление казахского языка вторым и третьим поколениями казахской диаспоры оставляет желать лучшего. Поэтому старшее поколение стало инициатором организации школ для обучения казахскому языку и казахской культуре среди подрастающего поколения. Среди созданных в зарубежье школ по изучению казахского языка следует отметить казахские общества в Турции, Великобритании, отсутствие таковых во Франции, США и др. [22].

Таким образом, для казахов, проживающих за рубежом и для всех казахстанцев, проведение первого Всемирного Курултая казахов имеет важное историческое значение. За последующие более два десятилетия состоялись второй, третий и четвертый Курултай, но место первого в истории республики особенно важно.

Учреждение Всемирной Ассоциации казахов, главный итог проведения Первого Курултая,

которая на протяжении многих лет проводит огромную культурно-образовательную и просветительскую работу среди казахских диаспор за рубежом [23]. По инициативе Ассоциации организуются международные научно-практические конференции, симпозиумы, круглые столы, тематические вечера, айтысы, различные выставки и конкурсы. Обеспечивается проведение малых Курултаев за пределами республики, на которых представители зарубежных казахских диаспор знакомятся с современным состоянием и развитием их исторической родины, достижениями в социально-экономическом и общественно-политическом развитии Казахстана.

С первого дня создания сообщество стало своеобразным мостом между казахскими диаспорами за рубежом и Казахстаном. Налаживаются контакты, выясняется, где, сколько проживает наших соплеменников, кто они, чем занимаются. Создаются национальные центры в странах компактного проживания казахов, проводятся форумы, различные культурные мероприятия, с тем, чтобы удовлетворить их духовные потребности.

Сегодня накоплен большой опыт. Всемирное сообщество казахов, без преувеличения, является авторитетной организацией, которая имеет контакты с представителями казахского этноса в более 40 странах мира, от Канады до Австралии. В 32 странах действуют казахские культурные центры. Огромный пласт информации можно найти на их веб-сайтах в сети Интернет, где подробно рассказывается о деятельности центров, выкладывается множество фотографий о проведении национальных праздников, там молодому поколению передаются родной язык, обычаи и традиции.

Кроме того издано около 60 книг ученых, писателей, поэтов, общественных деятелей из Турции, Китая, Монголии, Узбекистана, Ирана, России и Бельгии, труды зарубежных ученых по истории и культуре казахов.

В рамках сохранения духовного и исторического наследия казахского народа и его пропаганды, Всемирная Ассоциация казахов инициирует и доводит до государственных органов проблемы зарубежной казахской диаспоры. С этой целью созданы отделения Ассоциации в приграничных областях Казахстана - в Павлодаре, Усть-Каменогорске, Петропавловске, Уральске, Атырау, Шымкенте, Талдыкоргане, Актобе, Астане.

По запросу диаспор при поддержке Комитета по языкам переводятся и издаются на турецком и монгольском языках, на арабской вязи тексты ежегодных Посланий Президента Казахстана. Издаются альманахи «Туған тіл» («Родной язык») на трех письменностях казахского языка и международный общественно-политический и литературно-художественный журнал «Алтын бесік» («Золотая колыбель»).

Таким образом, первый Всемирный Курултай казахов положил начало новой вехе развития нашего общества и государства. Это было событие, которого ждали многие годы политических запретов и ограничений наши соотечественники, которые эмигрировали за рубеж в разные годы и по разным причинам. Огромная мечта казахов разбросанных по всему миру, побывать на исторической Родине и отдать дань уважения праху своих предков сбылась осенью 1992 года, проведение форума такого масштаба и идеологической значимости на тот период Отечественной истории было крайне важно и значимо в последующем этнокультурном становлении нашего государства.

Первый Курултай дал толчок консолидации диаспоры за рубежом, способствовал началу создания казахских культурных центров в странах их проживания в соответствие с законодательством и международным межгосударственным дипломатическим соглашениям. Стали проводиться малые курултаи в государствах, где проживают этнические казахи: Российской Федерации, Монгольской Республике, Кыргызской Республике, и др.

Особо нужно отметить тот факт, что начали организовывать и проводить курултаи в европейских странах, где казахов малое количество, и, тем не менее, они проводятся поочередно

в той или иной стране, их расписание утверждено до 2022 года (Париж - 2013, Амстердам - 2014, Берлин - 2015, Кельн - 2016, Мюнхен - 2017, Осло - 2018, Лондон - 2019, Вена - 2020, Стокгольм - 2021, Аархус - 2022) [24].

После первого Всемирного Курултая казахов проведены II в 2002 году, III - 2005 году и IV курултай – 2011 году. Все больше в форумах принимает участие казахская молодежь (около 60%): учащиеся, студенты, магистранты, спортсмены Германии, Швеции, Австрии, Голландии, Норвегии, Великобритании, Монголии, Турции, России, Кыргызстана, Узбекистана и Казахстана.

И где бы ни проживали наши соотечественники, их отличает стремление сохранить национальную культуру, язык, традиции, обычаи, которые передаются подрастающему поколению, систематически отмечаются праздники «Наурыз», «Рамазан», на которые обязательно приходят всей семьей. Они живут в дружбе с другими народами, продолжают укреплять связи с исторической родиной – Республикой Казахстан.

Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. - Алматы, 1992.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. На старте великих свершений: Летопись Независимости. Год 1992-й. /Казахстанская правда, 18 октября 2011.
2. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь. - Алматы: «Атамұра», 2006. – 212 с.
3. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. - 264 с.
4. Мамашев Т.А. Всемирная ассоциация казахов призвана не только сохранить духовное наследие казахского народа, но и его активно пропагандировать. //Литер», 11 октября 2012.
5. Тарих - История Казахстана – школьникам. www.tarih-begalinka.kz
6. Қыдырханұлы У. Өз елім – өзегім: Эссе, толғау, естелік, деректі әңгімелер. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2012. – 264 б.
7. ЦГА г. Алматы. Ф.310. – Оп. 1. – Д. 23. – Л.1.
8. ЦГА г. Алматы. Ф.310. – Оп. 1. – Д. 23. – Л. 2.
9. ЦГА г. Алматы. Ф.310. – Оп. 1. – Д. 23. – Л.6.
10. Из воспоминаний Аскара Алибека Асылбаевича участника Первого Всемирного конгресса казахов в Алматы.
11. Найманбаев Б.Р. Қазақстан қоғамының дамуына қандастарымыздың қосқан үлесі: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 15 жыл. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2007. – 336 б. (99 б.).
12. ЦГА г. Алматы. Ф.310. – Оп. 1. – Д. 23. – Л.6.
13. Назарбаев Н.А. Алыста жүрген ағайындарға ақ тілек // Егемен Қазақстан. – 1992. – 1 қантар.
14. Назарбаев Н.А. Объятия Отчизны радушно раскрыты для вас. – Астана, 29 сентября 2005. Казинформ. /<http://www.nomad.su/?a=3-200509300128>; Казахстанская «П» хроника. 1993.
15. ЦГА г. Алматы. Ф.310. – Оп. 1. – Д. 23. – Л.8.
16. ЦГА г. Алматы. Ф. 310. – Оп. 1. – Д. 23. – Л.15.
17. Казахская диаспора и репатриация (1991-2012). /Балтабаева К.Н., Мамашев Т.А., Ермакбай Ж.А. и др. – Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. – С. 422.)
18. Текущая информация Агентства по миграции и демографии Республики Казахстан за 1994-2001 гг.
19. Отраслевая Программа миграционной политики Республики Казахстан на 2001-2010 гг. Постановление Правительства Республики Казахстан № 1371. – Астана, 29 октября 2001.
20. Татимов М.Б. Казахстан в этнодемографических измерениях // Казахстан и современный мир. - №3. - 2004. - С.18.
21. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора и ирредента: история и современность. Казахская диаспора и ирредента: определение, типология и характеристика // Казахская диаспора: настоящее и будущее. - Астана: Елорда, 2005.- С.170-218.
22. Абдукап Кара. Казахский язык - язык межнационального общения тюркских народов / Kazakh TV, 1 февраля 2012.
23. Процесс репатриации этнических казахов на историческую родину будет продолжен <http://www.zakon.kz/4518488-process-repatriacii-jetnicheskikh.html>
24. Мамашев Т.А. Әлем қазақтары. /http://qazaq-alemi.kz/kazakh_in_world?id=335

МАЗМҰНЫ

Айсаева Н.Б. МИНДІК ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ.....	8
Айсаева Н.Б. ГУМАНИТАРЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ДИАЛОГТЫҢ РӨЛІ МЕН ОРНЫ.....	15
Арапов Ж.М. ҚАЗАҚ ЭТНОСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ЖАЛАЙЫР ТАЙПАСЫНЫҢ ОРНЫ.....	19
Атығаев Н.Ә. ШЕТЕЛДІК БИЛЕУШІЛЕР САРАЙЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІ (XV–XVII ғғ.).....	25
Аубакирова Ж.С. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕРІ: ТҮУ МЕН ӨЛІМНІҢ ӨНІРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	38
Ахметжанова А.Т., Сарыбаев М.С. ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІ КЕЗЕҢІНДЕ АХМЕТ БАЙТҮРСЫНОВ ПЕН ОНЫҢ ПІКІРЛЕСТЕРІНІҢ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУ.....	46
Әбжанов Х. ДЕМОКРАТИЯ ЖӘНЕ «МӘНГІЛІК ЕЛДІҢ» КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ МҰРАТЫ.....	54
Байдалы Р.Ж., Бекмағамбетова М.Ж. АЙДАРХАН ТҮРЛЫБАЕВ - АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ САЯСИ КӨШБАСШЫСЫ.....	58
Бегалиева А.К., Амирханов М.Б., Ахметжанов Д.Г. КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ XX ғ. 20-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТЫ.....	67
Боташ С. XVII-XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДІҢ САУДА БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	72
Еркенова Ә.Қ. ҚАЗАҚСТАНДА МҰРАҒАТ ІСІН БАСҚАРУ.....	81
Ибрагимова М.Н., Тастемирова Г.А. АБД АР-РАЗЗАК САМАРКАНДИДІҢ «МАТЛА ' АС-СА ' ДАЙН ВА МАДЖМА 'АЛ-БАХРАЙНЫ» ШЫҒАРМАСЫ – ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ.....	87
Исаев М.С. ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ІЛІМІ НЕГІЗІНДЕ КӨНЕ ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ «БИЛІКТІҢ КИЕЛІЛІГІ» ҰҒЫМЫНЫҢ ИСЛАМДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРМЕН ОРНЫҒУЫ.....	93
Искакова Ғ.З., Байдаулетова М.Д., Өскенбай М. ТҮРКІ ҚАҒАНАТТАРЫНЫҢ ЭТНО-ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ (VI ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫ – X ҒАСЫР) БОЙЫНША НЕГІЗГІ ДЕРЕКТЕР.....	98
Керімбаев Е.Ә. ҚЫТАЙДЫҢ ӘЛЕМГЕ МӘДЕНИ БЫҚПАЛДАСТЫҚ САЯСАТЫ.....	105
Қозғамбаева Г.Б. ҰЛЫ ГЕОЛОГ, ҒАЛЫМ – ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ СӘТБАЕВ.....	111
Қозғамбаева Г.Б. ҚАЗАҚТАН ШЫҚҚАН ТҰҢҒЫШ ЕЛШІ - Н.ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ МЕН ӨМІРІ.....	116
Қозғамбаева Г.Б. ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДІҢ МӘДЕНИЕТ, ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТАРЫ.....	122
Қозыбақова Ф.А. ҚАЗАҚСТАНДА АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ НАУҚАНЫ: ҚАЗАҚ ШАРУАЛАРЫН ҚУҒЫНДАУ.....	128

Мадиев Д.А.	
ҚХР-ДЫҢ СОЛТҮСТІК-БАТЫС ШЕКАРА Өңірінің Географиялық, Этникалық және Әлеуметтік Ерекшеліктеріне Талдау.....	136
Майданали З.	
ЗАМАНАУИ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ «КӨШПЕЛІ ИМПЕРИЯ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ.....	143
Мейрманова Г.А., Сериков М.С.	
ОРБҰЛАҚ ШАЙҚАСЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЖАҢА КӨЗҚАРАС.....	148
Мұқаметханұлы Н., Қауымбек Қ.	
ҚР МЕН ҚХР АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ҚАРЫМ - ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ДАМУЫ.....	154
Мұқаметханұлы Н., Ербосынов Т.А.	
ШҰЫ-НЫҢ БОЛАШАҚ КӨПЖАҚТЫ ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ КЕЛЕШЕГІ.....	162
Несіпбаева Ж.Ж.	
ҚАЗАҚСТАННЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ЖАСТАР: ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....	169
Нургазаева А.Б.	
ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	175
Рвайдарова Г.О.	
1928-1929 ЖЫЛДАРДАҒЫ ІРІ ҚАЗАҚ БАЙЛАРЫН ТӨРКІЛЕУ МӘСЕЛЕСІНЕ ЖАҢА КӨЗҚАРАС....	179
Садыкова А.М.	
РЕСЕЙ КОММУНИСТІК (БОЛЬШЕВИКТІК) ПАРТИЯСЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ КОМИТЕТІ ҚАРАМАҒЫНДАҒЫ ДІНМЕН КҮРЕС ЖӨНІНДЕГІ КОМИССИЯСЫ ЖӘНЕ МҰСЫЛМАН МӘСЕЛЕСІ.....	185
Сандықбаева Ө.Д., Мұсағұлова А.Б.	
ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ЦЕНЗУРАНЫҢ 1950-60 ЖЖ. ҒЫЛЫМ МЕН МӘДЕНИЕТКЕ, ӘДЕБИЕТКЕ ТИГІЗГЕН ӘСЕРІ.....	190
Сандықбаева Ө.Д., Мұсағұлова А.Б.	
ЖАСТАР САЯСАТЫ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ РУХАНИ ФАКТОРЛАРЫ.....	202
Сериккалиева А.Е., Амирбек А.А.	
ҚЫТАЙДЫҢ ШАНХАЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫН КЕҢЕЙТУ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСЫ.....	211
Тасилова Н., Сайынова Б.	
«ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ (ҚАЗАҚТАРДЫҢ) ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ...» - ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ (XIX – XX ғғ. БАСЫ.).....	216
Уалтаева А.С.	
ТМД МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ НЕГІЗДЕР.....	221
Уалтаева А.С.	
ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҮШІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ҚҰРЫЛТАЙЫ.....	227
Уалтаева А.С.	
ҚАЗАҚСТАРДЫҢ БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ҚҰРЫЛТАЙЫ: ТАРИХЫ МЕН ЖАЛҒАСУЫ.....	232

СОДЕРЖАНИЕ

Айсаева Н.Б. ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ МИНСКОГО КИТАЯ С ГОСУДАРСТВАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	8
Айсаева Н.Б. РОЛЬ И МЕСТО МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА В СФЕРЕ ГУМАНИТАРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА.....	15
Арапов Ж.М. МЕСТО ПЛЕМЕНИ ЖАЛАИР В ФОРМИРОВАНИИ КАЗАХСКОГО ЭТНОСА.....	19
Атыгаев Н.А. КАЗАХСКИЕ ЖЕНЩИНЫ ПРИ ДВОРАХ ИНОСТРАННЫХ ПРАВИТЕЛЕЙ (XV–XVII ВВ.).....	25
Аубакирова Ж.С. ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ КАЗАХСТАНА: РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РОЖДАЕМОСТИ И СМЕРТНОСТИ.....	38
Ахметжанова А.Т., Сарыбаев М.С. ИЗУЧЕНИЕ НАСЛЕДИЯ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА И ЕГО ЕДИНОМЫШЛЕННИКОВ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА.....	46
Абжанов Х. ДЕМОКРАТИЯ И КОНСТИТУЦИОННАЯ ЦЕЛЬ «МӘНГІЛІК ЕЛ».....	54
Байдалы Р.Ж., Бекмагамбетова М.Ж. АЙДАРХАН ТУРЛЫБАЕВ – ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЛИДЕР АЛАШСКОГО ДВИЖЕНИЯ.....	58
Бегалиева А.К., Амирханов М.Б., Ахметжанов Д.Г. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СССР В 20-Х ГОДАХ XX ВЕКА.....	67
Боташ С. ПРОБЛЕМЫ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И РОССИЕЙ В XVII-XVIII ВВ.....	72
Еркенова А.К. УПРАВЛЕНИЕ АРХИВНЫМ ДЕЛОМ В КАЗАХСТАНЕ.....	81
Ибрагимов М.Н., Тастемирова Г.А. СОЧИНЕНИЕ АБД АР-РАЗЗАК САМАРКАНДИ «МАТЛА ' АС-СА ' ДАЙН ВА МАДЖМА 'АЛ-БАХРАЙН».....	87
Исаев М.С. ЗАКРЕПЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ «СВЯТОСТЬ ВЛАСТИ» В ДРЕВНЕТЮРКСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ ИСЛАМСКИМИ ЦЕННОСТЯМИ НА ОСНОВЕ УЧЕНИЯ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ.....	93
Искакова Г.З., Байдаулетова М.Д., Ускенбай М. ОСНОВНЫЕ ДАННЫЕ ПО ЭТНОИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ТЮРКСКИХ КАГАНАТОВ (СЕРЕДИНА VI - X ВВ.).....	98
Керимбаев Е.А. ПОЛИТИКА КИТАЯ ПО ИНТЕГРИРОВАНИЮ В МИРОВОЕ КУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО.....	105
Козгамбаева Г.Б. ВЫДАЮЩИЙСЯ ГЕОЛОГ И УЧЕНЫЙ КАНЫШ ИМАНТАЙУЛЫ САТБАЕВ.....	111
Козгамбаева Г.Б. ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ЖИЗНЬ ПЕРВОГО КАЗАХСТАНСКОГО ПОСЛА - Н. ТОРЕКУЛОВА.....	116
Козгамбаева Г.Б. КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ.....	122
Козыбакова Ф.А. КАМПАНИЯ ПО ЗАГОТОВКЕ КОРМОВ В КАЗАХСТАНЕ: РЕПРЕССИЯ КАЗАХСКИХ КРЕСТЬЯН.....	128

Мадиев Д.А. АНАЛИЗ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ, ЭТНИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИГРАНИЧНОГО РАЙОНА КНР.....	136
Майданали З. КОНЦЕПТ «КОЧЕВАЯ ИМПЕРИЯ» В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ.....	143
Мейрманова Г.А., Сериков М.С. ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОРБУЛАКСКОЙ БИТВЫ.....	148
Мукаметхакнулы Н., Кауымбек К. РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМОТНОШЕНИИ РК И КНР.....	154
Мукаметхакнулы Н., Ербосынов Т.А. ПЕРСПЕКТИВЫ БУДУЩЕЙ МНОГОСТОРОННЕЙ ДИПЛОМАТИИ ШОС.....	162
Несипбаева Ж.Ж. СТРАТЕГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА И МОЛОДЕЖЬ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ОБРАЗОВАНИЯ.....	169
Нургазаева А.Б. ЗНАЧЕНИЕ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ.....	175
Рвайдарова Г.О. СОВРЕМЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПРОБЛЕМЫ КОНФИСКАЦИИ ИМУЩЕСТВА КРУПНЫХ БАЕВ В 1928-1929 ГОДАХ.....	179
Садыкова А.М. КОМИССИЯ ПО БОРЬБЕ С РЕЛИГИЕЙ ПРИ ЦК КОММУНИСТИЧЕСКОЙ (БОЛЬШЕВИСТСКОЙ) ПАРТИИ РОССИИ И МУСУЛЬМАНСКИЙ ВОПРОС.....	185
Сандыкбаева У.Д., Мусагулова А.Б. ВЛИЯНИЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЦЕНЗУРЫ 50-60-х гг. НА НАУКУ, КУЛЬТУРУ И ЛИТЕРАТУРУ.....	190
Сандыкбаева У.Д., Мусагулова А.Б. СТАНОВЛЕНИЕ ПОНЯТИЙ И ДУХОВНОГО ФАКТОРА ПОЛИТИКИ МОЛОДЕЖИ.....	202
Сериккалиева А.Е., Амирбек А.А. КИТАЙСКОЕ ВИДЕНИЕ РАСШИРЕНИЯ ШАНХАЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА...211	211
Тасилова Н., Сайынова Б. «МКЗ» КАК ИСТОЧНИКА ПО ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА (XIX – НАЧАЛА XX ВВ.).....	216
Уалтаева А.С. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ В СТРАНАХ СНГ.....	221
Уалтаева А.С. ТРЕТИЙ ВСЕМИРНЫЙ КУРУЛТАЙ КАЗАХОВ.....	227
Уалтаева А.С. ПЕРВЫЙ ВСЕМИРНЫЙ КУРУЛТАЙ КАЗАХОВ: ИСТОРИЯ И ПРОДОЛЖЕНИЕ.....	232

CONTENTS

Aisayeva N.B. DIPLOMATIC RELATIONS OF MING CHINA WITH CENTRAL ASIAN STATES.....	8
Aisayeva N.B. THE ROLE AND PLACE OF INTERCULTURAL DIALOGUE IN THE FIELD OF HUMANITARIAN COOPERATION.....	15
Arapov Zh.M. PLACE OF THE ZHALAIR TRIBE IN THE FORMATION OF THE KAZAKH ETHNOS.....	19
Atygayev N.A. KAZAKH WOMEN AT THE COURTS OF FOREIGN RULERS (XV-XVII CENTURY).....	25
Aubakirova Zh.S. DEMOGRAPHIC TRENDS IN KAZAKHSTAN: REGIONAL PECULIARITIES OF FERTILITY AND MORTALITY.....	38
Ahmetzhanova A.T., Sarybayev M.S. THE STUDY OF HERITAGE AHMET BAITURSYNOV AND HIS ADHERENTS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE OF KAZAKHSTAN.....	46
Abzhanov Kh. DEMOCRACY AND THE CONSTITUTIONAL PURPOSE OF THE 'MANGILIK EL'	54
Baidaly R.Zh., Bekmagambetova M.Zh. AIDARKHAN TURLYBAYEV IS A POLITICAL LEADER OF THE ALASH MOVEMENT.....	58
Begalieva A.K., Amirkhanov M.B., Akhmetzhanov D.G. SOCIO-ECONOMIC POLICY OF THE USSR IN THE 20S OF THE TWENTIETH CENTURY.....	67
Botash S. THE PROBLEMS OF TRADE RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND RUSSIA IN THE XVII-XVIII CENTURIES.....	72
Erkenova A.K. MANAGEMENT OF ARCHIVAL BUSINESS IN KAZAKHSTAN.....	81
Ibragimova M.N., Tastemirova G.A. THE COMPOSITION ABD AR-RAZZAK SAMARKANDI "MATLA 'EXPERT-SA' DINE BA MAJMA 'IS SCARLET-BAKHRAYN".....	87
Isaev M.S. ESTABLISHMENT OF THE CONCEPT OF "HOLINESS OF POWER" IN THE ANCIENT TURKIC WORLDVIEW WITH ISLAMIC VALUES BASED ON THE TEACHINGS OF KHOJA AHMED YASAWI.....	93
Iskakova G.Z., Bidauletova M.D., Uskenbay M. BASIC DATA ON THE ETHNO-HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE TURKIC KAGANATES (MID VI-X CENTURIES).....	98
Kerimbev Y.A. CHINA'S POLICY OF INTEGRATION INTO THE GLOBAL CULTURAL SPACE.....	105
Kozgambaeva G.B. OUSTANDING GEOLOG VERSUS SCIENTIST KANYSH IMANTAIEVICH SATBAYEV.....	111
Kozgambaeva G.B. PUBLIC ACTIVITY AND LIFE OF THE FIRST KAZAKH AMBASSADOR - N. TUREKULOV.....	116
Kozgambaeva G.B. KAZAKHSTAN-RUSSIAN COLLABORATION IN THE FIELD OF CULTURE.....	122
Kozybakova F.A. CAMPAIGN ON THE PURVEYANCE OF FORAGE IN KAZAKHSTAN: REPRESSION OF KAZAKH PEASANTS.....	128

Madiev D.A. ANALYSIS OF GEOGRAPHICAL, ETHNIC AND SOCIAL FEATURES OF NORTH-WEST BORDER REGION OF CHINA.....	136
Maydanali Z. THE CONCEPT OF "NOMADIC EMPIRE" IN MODERN HISTORY.....	143
Meirmanova G.A., Serikov M.S. HISTORY AND MODERN SIGNIFICANCE OF THE BATTLE OF ORBULAK.....	148
Mukamethanuly N., Kaumbek K. THE DEVELOPMENT OF CULTURAL RELATIONSHIP BETWEEN KAZAKHSTAN AND PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA.....	154
Mukamethanuly N., Yerbossinov T.A. PROSPECTS OF NEW MULTILITERAL DIPLOMACY OF THE SCO.....	162
Nesipbaeva Zh.Zh. STRATEGIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN AND YOUNG PEOPLE : MODERN TENDENCIES AND PROSPECTS OF EDUCATION.....	169
Nurtazaeva A.B. THE VALUE OF EDUCATIONAL WORK IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	175
Rvaydarova G.O. THE NEW VIEW PROBLEMS OF PROPEVTY CONFISCATION OF BAYS IN 1928-1929 YEARS.....	179
Sadykova A.M. COMMISSION ON THE FIGHT AGAINST RELIGION AND THE MUSLIM QUESTION UNDER THE CENTRAL COMMITTEE OF THE COMMUNIST (BOLSHEVIK) PARTY OF RUSSIA.....	185
Sandykbaeva U.D., Mussagulova A.B. THE INFLUENCE OF IDEOLOGICAL CENSORSHIP OF 50-60IES ON SCIENCE, CULTURE AND LITERATURE.....	190
Sandykbaeva U.D., Mussagulova A.B. FORMATION OF CONCEPTS AND SPIRITUAL FACTOR OF THE YOUTH POLICY.....	202
Serikkaliyeva A.E., Aidarbek A.A. CHINESE VIEW ON THE EXPANSION OF THE SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION.....	211
Tasylova N., Saynova B. "MKZ" AS SOURCE ON HISTORY OF THE KAZAKH SOCIETY (THE END OF XIX– THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES).....	216
Ualtayeva A.S. FEATURES OF THE KAZAKH DIASPORA FORMATION IN THE CIS COUNTRIES.....	221
Ualtayeva A.S. THE THIRD WORLD KURULTAI OF KAZAKHS.....	227
Ualtayeva A.S. THE FIRST WORLD KURULTAI OF KAZAKHS: HISTORY AND CONTINUATION.....	232

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы
2017. 1(9)

Бас редактор: Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген: Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 15.03.2017.

Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй